

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1997

Ἀπαγορεύεται ἡ ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου, τῶν φωτογραφιῶν καὶ τῶν σχεδίων
χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Ἡ Ἑταιρεία διατηρεῖ τὸ δικαίωμα τῆς πλήρους καὶ ὀριστικῆς δημοσιεύσεως
τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν ποὺ περιλαμβάνονται σὲ τοῦτο τὸν τόμο.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

1997

ΑΘΗΝΑΙ 1999

TOMOS 152 (1997)

ISSN 1105-0969

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 10672

Τηλ. (01) 3600589, FAX (01) 3644996

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης
Ἑλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Διοικητικὸν Συμβούλιον κατὰ τὰ ἔτη 1997 - 2000	ια'
Ἔκθεσις τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Βασιλείου Χ. Πετράκου γιὰ τὸ ἔργον τῆς κατὰ τὸ ἔτος 1997	ιγ'

Α' ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ ὑπὸ Βασιλείου Χ. Πετράκου	πίν. 1 - 10	1 - 40
2. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΣΕΠΠ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ ὑπὸ Μαρίας Παντελίδου Γκόφα	πίν. 11 - 18	41 - 46
3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΚΑΛΑΣ ΩΡΩΠΟΥ ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Μαζαράκη Αἰνιᾶνος	πίν. 19 - 31	47 - 77
4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ ὑπὸ Πέτρου Θέμελη	πίν. 32 - 65	79 - 113
5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗ ΦΙΓΑΛΕΙΑ ὑπὸ Ξένης Ἀραπογιάννη	πίν. 66 - 68	115 - 120
6. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ ΚΑΛΛΙΘΕΑΣ ΠΑΤΡΩΝ ὑπὸ Θανάση Παπαδόπουλου	πίν. 69 - 72	121 - 126

7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΕΡΜΟΥ
ὑπὸ Ἰ. Α. Παπαποστόλου πίν. 73 - 84 127 - 153
8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΠΡΥΤΑΝΕΙΟΥ ΤΗΣ ΔΩΔΩΝΗΣ
ὑπὸ Χ. Σούλη, Α. Βλαχοπούλου, Κ. Γραβάνη πίν. 85 - 93 155 - 163

Β' ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΜΕΛΕΤΗ

- ΙΕΡΟ ΑΠΟΔΩΝΟΣ ΜΑΛΕΑΤΑ ΕΠΙΔΑΓΡΟΥ
ὑπὸ Β. Κ. Λαμπρινουδάκη πίν. 94 165 - 166
- ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΑΔΟΣ
ὑπὸ Παναγιώτου Α. Βοκοτοπούλου πίν. 95 - 96 167 - 168
- Ἔργασίες μελέτης καὶ συντήρησης εὐρημάτων
ἀνασκαφῆς ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ
ὑπὸ Καλλιόπης Δημ. Λαζαρίδη 169
- ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ
ὑπὸ Χρίστου Ντούμα πίν. 97 - 102 171 - 182
- Ἔργασίες στερέωσης, συντήρησης καὶ
μελέτης ἀνασκαφῆς ΜΙΝΩΑΣ ΑΜΟΡΓΟΥ
ὑπὸ Λίλας Μαραγκοῦ πίν. 103 - 109 183 - 189
- Τὸ Ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης
στὴ ΣΥΜΗ ΒΙΑΝΝΟΥ
ὑπὸ Ἀγγελικῆς Λεμπέση πίν. 110 - 122 191 - 209
- Ἔργασίες συντήρησης καὶ προκαταρκτικῆς
μελέτης ὑλικοῦ ἀνασκαφῶν ΖΑΚΡΟΥ
ὑπὸ Λευτέρη Νικ. Πλάτωνος πίν. 123 211 - 214

- Συντήρηση φορητῶν εἰκόνων

ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

ὑπὸ Εὐθυμίου Τσιγαρίδα

πίν. 124 - 132

215 - 216

Γ' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

217 - 218

Δ' ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ

219 - 220

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑΝ 1997 - 2000

ΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΝΤΑΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΑΓΓΕΛΟΣ ΒΛΑΧΟΣ

ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΙΑΣ
ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΚΑΝΙΝΙΑΣ
ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΚΟΚΚΟΛΙΑΔΗΣ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ
ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ
ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ
ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ

ΕΚΘΕΣΗ

ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1997

Τὸ ὅτι ἐπὶ 160 συνεχῇ ἔτη γίνεται ἡ καθιερωμένη συγκέντρωσή μας καὶ ἡ ἔκθεση τοῦ ἔργου τῆς Ἑταιρείας, εἶναι πράγμα εὐνοίωνο. Κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια ἡ πληθμονὴ γεγονότων ποὺ ἔχουν σχέση μετὰ τὰ μνημεῖα, τὶς περισσότερες φορές δυσμενὴ σχέση, μᾶς ἀνάγκασε νὰ ἐξετάζουμε, στὸ ἐγγενῶς συντηρητικὸ Ἔργον, καὶ ζητήματα ποὺ δὲν ἀνήκουν στὴ δραστηριότητά μας. Ὅσο ὁμως καὶ ἂν τὸ Ἴδρυμά μας, ἀπὸ παράδοση καὶ γιὰ ὑποκειμενικοὺς λόγους, εἶναι πολλὰς φορές ὑποχρεωμένο νὰ τηρεῖ στάση φαινομενικὰ μὴ ἐνεργὸ σὲ ζητήματα κοινωνικά, ποὺ ἔχουν σχέση μετὰ τὴ γνώμη τῶν ἀνθρώπων γιὰ τὰ μνημεῖα, δὲν παύει νὰ μετέχει στὴν κοινὴ ζωὴ τοῦ τόπου, νὰ εὐθύνεται γιὰ ἓνα τομέα τῆς ἐπιστημονικῆς προόδου του καὶ νὰ ἔχει τὴν ἠθικὴ ὑποχρέωση νὰ ὑποστηρίξει τὴν ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια.

Ἀλλὰ πρὶν ἀσχοληθοῦμε μετὰ τὰ ἔργα τῶν ζώντων, θὰ μνημονεύσουμε ἐκεῖνους ἀπὸ τοὺς ἐταῖρους μας οἱ ὅποιοι χάθηκαν κατὰ τὸ 1997.

Στὶς 28 Νοεμβρίου ἀπεβίωσε ὁ ἐπίτιμος ἐταῖρος μας *Tony Hackens*, διαπρεπὴς Βέλγος νομισματικὸς καὶ φίλος τῶν Ἑλλήνων καὶ τῆς Ἑλλάδος, συγγραφεὺς πολλῶν μελετῶν οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν σημαντικὴ συμβολὴ στὴ γνώση τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ διαφωτίζουν ἱστορικὰ ζητήματα. Ὁ *Tony Hackens* ὑπῆρξε πολυσχιδὴς ἐπιστήμων. Μελέτησε, μετὰ ἐμβρίθεια, τὴν ἀρχαία ἀρχιτεκτονικὴ, τὴ ρωμαϊκὴ ἀρχαιολογία καὶ τοπογραφία, τὴν τέχνη τῶν ἀρχαίων κοσμημάτων, τοὺς δακτυλιολίθους. Κυρίως ὁμως ἀφιερώθηκε στὴ μελέτῃ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς νομισματικῆς καὶ οἱ σχετικὲς μελέτες του ἀποτελοῦν σημαντικὸ κεφάλαιο τῆς ἀρχαιογνωσίας. Δὲν παραμέλησε οὔτε τὴν ἐτρουσκικὴ οὔτε τὴ βυζαντινὴ νομισματικὴ.

Στις 25 Ὀκτωβρίου ἀπεβίωσεν ἡ ἐπίτιμος Γενική Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων *Βαρβάρα Φιλιππάκη*. Εἴχαμε ἰδιαίτερους δεσμούς μαζί της, γιατί ἤδη ἀπὸ τὸ 1938 διετέλεσε, ἐπὶ σημαντικό χρονικὸ διάστημα, ἐπιστημονικὴ ὑπάλληλος τῆς Ἑταιρείας στὴν ὁποία προσέφερε τίς γνώσεις της καὶ τίς ικανότητές της γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῶν ἐορτῶν τῆς Ἑκατονταετηρίδος. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Κατοχῆς ἐργάστηκε στὸ φωτογραφικὸ μας ἀρχεῖο, τοῦ ὁποίου ἔκαμε καὶ τὴν πρώτη ὁργάνωση. Μαθήτρια τοῦ Γεωργίου Οἰκονόμου συμπλήρωσε τίς σπουδές της, μετὰ τὸν πόλεμο, στὴν Ὁξφόρδη κοντὰ στὸν διάσημο Ἀγγλο καθηγητὴ John Davidson Beazley. Μόλις τὸ 1956 ἔγινε δυνατὸ νὰ διοριστεῖ Ἐπιμελήτρια τῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ ὑπηρετήσε διαδοχικὰ στὴ Σάμο, στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο, στοὺς Δελφούς καὶ πάλι στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ὅπου καὶ τὸ 1979 τερμάτισε τὴν ὑπηρεσιακὴ σταδιοδρομία της. Ἐχοντας ἐξαίρετη γνώση τῆς ἀττικῆς ἀγγειογραφίας, στὴν ὁποία εἰδικεύτηκε, ἐργάστηκε συστηματικὰ στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο καὶ προσέφερε σημαντικὲς ἐπιστημονικὲς ὑπηρεσίες στὴν κατάταξη καὶ τὴν ὁργάνωση τῆς Συλλογῆς Μικροτεχνίας καὶ Ἀγγείων.

Ὁ *Μανόλης Χατζηδάκης*, ὁ ὁποῖος ἔφυγε τὴν πρώτη μέρα τοῦ Μαρτίου, ὑπῆρξε ὁ κορυφαῖος βυζαντινολόγος. Τὸ συγγραφικὸ καὶ ὑπηρεσιακὸ του ἔργο εἶναι ἡ ἀπόδειξη ὅτι αὐτὰ τὰ δύο πράγματα μπορεῖ νὰ γίνονται μὲ ἀπόλυτη πληρότητα ἀπὸ τὸν ἴδιο ἄνθρωπο, ὅταν τὸν θερμαίνει ἡ ἐπιστημονικὴ συνέπεια καὶ ἡ ἀγάπη γιὰ τὰ μνημεῖα.

Ἐφορος τῶν Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ Διευθυντὴς τοῦ Μουσείου Μπενάκη, ἔβρισκε πάντοτε τὸν χρόνο γιὰ μεγαλεπήβολα ἐπιχειρήματα. Βρέθηκε στὴ Ζάκυνθο τὸ 1953 καὶ ἔσωσε ἀπὸ τὰ ἐρείπια τίς εἰκόνες ποὺ κοσμοῦν σήμερα τὸ Μουσεῖο Ζακύνθου, ἔργο δικό του καὶ αὐτό.

Οἱ ἀποστολές ποὺ ὁργάνωσε στὴν Ἱερουσαλὴμ, στὸ Σινᾶ, στὸ Ἅγιον Ὄρος, στὴ Βενετία, ἔδωσαν πολὺτιμους καρπούς. Ἡ ἱδρυση στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο τοῦ «Κεντρικοῦ ἐργαστηρίου Συντηρήσεως καὶ ἀποκαταστάσεως ζωγραφικῶν καὶ ψηφιδωτῶν» δείχνει ποιά πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἀντίληψη τοῦ Ἑλληνα ἐπιστήμονα γιὰ τὰ μνημεῖα ποὺ μελετᾶ ἡ συντήρηση καὶ ἡ ἀποκατάστασή τους ὥστε νὰ λάβουν καὶ πάλι στὴ ζωὴ μας τὴ θέση ποὺ τοὺς ἀρμόζει.

Τὸν γνωρίσαμε τὸ 1948 μὲ τὸν «Μυστρά» καὶ τὸ 1956 μὲ τὰ «Βυζαντινὰ μνημεῖα Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας» καὶ φεύγοντας μᾶς ἄφησε ὡς πραγματικότητα ἓνα ὄνειρο τῆς ζωῆς του, τὸ «Εὐρετήριο τῶν Βυζαντινῶν Τοιχογραφικῶν τῆς Ἑλλάδος», τὸν πρῶτο τόμο μὲ τίς τοιχογραφίες τῶν Κυθήρων.

Στις 23 Ἀπριλίου ἀπεβίωσεν ὁ ἐπίτιμος Σύμβουλος Κωνσταντῖνος Καραμανλῆς. Ἀπὸ τοὺς πρωθυπουργοὺς τῆς Ἑλλάδος ἦταν ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἔδειξε τὸ μεγαλύτερο, ἔμπρακτο, ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς ἀρχαιότητες. Θεωρώντας τες ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια στοιχεῖα τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, περιέλαβε τὶς δραστηριότητες τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας στὸ Πρόγραμμα τῶν Δημοσίων Ἐπενδύσεων. Τὴν ἐνέργειά του αὐτή, ποὺ ἔβγαλε τὸν Κλάδο ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ μιζέρια του, τὴν συμπλήρωσε τὸ 1960 μὲ τὴν ἀπόσπαση τῆς Ὑπηρεσίας ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας καὶ τὴν ὑπαγωγή της στὸ Ὑπουργεῖο Προεδρίας, τοῦ ὁποῖου προϊστάμενος τότε ἦταν ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος. Τὴ σημασία τῆς ἀλλαγῆς αὐτῆς μποροῦμε νὰ τὴν ἐκτιμήσουμε βλέποντας τὰ μόνιμα καὶ πάντα ἄλυτα προβλήματα τῆς παιδείας, τὰ ὁποῖα δὲν ἀφήνουν τὸν ὑπουργό της νὰ δράσει καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς.

Μετὰ τὸ 1974 ὁ Κωνσταντῖνος Καραμανλῆς ὡς πρωθυπουργὸς καὶ κατόπιν ὡς Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας καὶ πάλι ἐνδιαφέρθηκε ἐμπράκτως γιὰ τὴν πρόοδο τῆς ἔρευνας καὶ τῆς μελέτης τῶν ἐλληνικῶν ἀρχαίων. Ἦδειξε ἐπίμονο ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς Μακεδονίας καὶ χάρις σὲ αὐτὸ τὸ ἐνδιαφέρον ἔγιναν μεγάλες καὶ πολὺ σημαντικὲς ἀνασκαφές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες σᾶς μνημονεύω μόνο τῆς Βεργίνας καὶ τοῦ Δίου. Ἀλλὰ καὶ τὴ Νότιο Ἑλλάδα δὲν τὴν ἀγνόησε. Μὲ δική του πρωτοβουλία δόθηκαν σημαντικὲς πιστώσεις γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση μεγάλων ἀνασκαφῶν τῆς Ἀττικῆς, τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Κρήτης καὶ ὑπῆρξε ἀποφασιστικὴ ἡ συμβολή του στὸ ζήτημα τῆς συντήρησης τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως.

Τὸ 1997 εἶναι δυνατόν νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς καλὸ ἢ κακὸ ἀνάλογα μὲ τὴν ἄποψη ποὺ ἔχει κανεὶς γιὰ τὰ κοινωνικὰ καὶ τὰ πνευματικὰ πράγματα. Δὲν ξεχνῶ ὅτι ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρουν τὰ ἀρχαιολογικὰ ζητήματα, τῶν ὁποίων ὅμως ἡ λύση ἐξαρτᾶται ἀπολύτως ἀπὸ τὴ γενικὴ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ κατάσταση. Τῶν περισσοτέρων ζητημάτων ποὺ τέθηκαν κατὰ τὸ 1997 ἡ ἐξέταση δὲν προκαλεῖ εὐχαρίστηση, ἐκτὸς καὶ ἐὰν ἀνήκουν στὴ σφαῖρα τῆς καθαρῆς ἐπιστήμης, κάτι ποὺ δὲν συμβαίνει. Γιατί, ὅπως τὸ βλέπετε καθημερινά, σπάνια μιὰ μεγάλη ἀνακάλυψη δὲν συνοδεύεται ἀπὸ δυσάρεστα ἐπακόλουθα. Ἀλλοτε ἡ ἔρευνα ἐνὸς νέου μνημείου θὰ δημιουργοῦσε ἐνθουσιασμό γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ σημασία τοῦ εὐρήματος· σήμερα γίνεται αἰτία ἀντιτάξεως τῶν φιλαρχαίων πρὸς ἄλλες δυνάμεις, κυρίως οἰκονομικές, οἱ ὁποῖες εἶναι ἰσχυρότερες καὶ συνήθως ἐπικρατοῦν.

Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τὸ 1997 δὲν ὑπῆρξε καλὸ, γιατί γιὰ λόγους οἰκονομικοὺς δὲν μπορέσαμε νὰ πραγματοποιήσουμε αὐτὰ ποὺ μόνον ἀπὸ ἐμᾶς ἦταν δυνατόν νὰ γίνουν. Δὲν σᾶς διαφεύγει τὸ ὅτι ἡ οἰκονομικὴ δυσχέρεια δὲν εἶναι καθολικὴ. Κάθε ἐποχὴ ὅμως ἔχει τὰ δικά της ἐνδιαφέροντα καὶ ἡ περίοδος στὴν ὁποία ζοῦμε δὲν εὐνοεῖ τὴν ἔρευνα τοῦ παρελθόντος στὴν καθαρῶς ἐπιστημονικὴ τῆς μορφῇ. Ἀντίθετα εὐνοεῖ τὴν ἐκμετάλλευσή του, πράγμα ποὺ γινόταν ἀπὸ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια.

Ἀφήνοντας τὰ σημερινὰ καὶ τὰ ἐπίκαιρα, θὰ στραφοῦμε, πιστοὶ στὰ δικά μας ἐνδιαφέροντα, πρὸς τὸ κοντινὸ μας παρελθόν.

Ὅπως γνωρίζετε ἀπὸ τίς προηγούμενες χρονιές, ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία δὲν θέλει νὰ χάνονται στὴ λησμονιὰ τὰ ἔργα τῶν παλαιότερων ἀρχαιολόγων, δὲν θέλει, κατὰ τοὺς χαρακτηρισμοὺς τοῦ Ἡροδότου στὸ προοίμιο τῆς ἱστορίας του, οὔτε ἐξίτηλα οὔτε ἀκλεᾶ νὰ γίνονται. Γι' αὐτὸ σᾶς ὑπενθυμίζω ὅτι ἐφέτος εἶναι ἡ χρονιὰ μιᾶς μεγάλῃς ἀρχαιολογικῆς ἐπετείου, τῆς συμπλήρωσης τῶν 200 χρόνων ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Κυριακοῦ Σ. Πιττάκη.

Κατὰ τὴν ἀποψη ποὺ ἐπικρατεῖ, ὁ Κυριακὸς Πιττάκης γεννήθηκε τὸ 1798. Πρόκειται γιὰ τὸν ἄνθρωπο στὸν ὁποῖο ὀφείλουμε τὰ περισσότερα ἀλλὰ φροντίζουμε, μὲ πολλὴ ἐπιμέλεια, νὰ τὸ ξεχνοῦμε. Οἱ παλαιότεροι ὄχι μόνον δὲν τὸν τίμησαν ἀλλὰ καὶ τὸν κακολόγησαν. Μόνῃ ἐξαίρεση οἱ λίγοι ἔπαινοι ποὺ ἀκολούθησαν τὸν θάνατό του, στίς 23 Ὀκτωβρίου 1863. Τὰ ὅσα τὸν ἀφοροῦν θὰ ἐκτεθοῦν ἀλλοῦ. Ἐδῶ θὰ τονίσουμε τὸ κύριο σημεῖο τοῦ μεγάλου ἔργου του. Ὑπῆρξε ὁ ἄνθρωπος ὁ ὁποῖος ἐνῶ ἡ Ἀθήνα ἦταν ἀκόμη στὴν κατοχὴ τῶν Τούρκων, συνέλεγε ἀρχαῖα καὶ φρόντιζε νὰ τὰ ἀσφαλίζει, ἀντέγραφε ἐπιγραφὰς καὶ ἔσωζε τουλάχιστον τὸ περιεχόμενό τους. Ὅταν ἡ Ἀθήνα ἐλευθερώθηκε διορίστηκε ἄμισθος ἐπιστάτης τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ συνέχισε τὸ σωτήριο ἔργο του. Ὑπῆρξε ὁ πρῶτος Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων τῆς Ἀττικῆς, καὶ αἰσθάνομαι περήφανος γιατί ὑπῆρξε ὁ τελευταῖος Ἐφορος ἀπὸ τοὺς διαδόχους του.

Ἐπὶ 40 χρόνια πάσχιζε νὰ συλλέξει καὶ νὰ ἀσφαλίζει τὰ σκόρπια ἀρχαῖα τῆς Ἀθήνας. Ἐκαμε ἀνασκαφὰς συνεχεῖς καὶ πολυετεῖς στὴν Ἀκρόπολη τὴν ὁποία προσπάθησε νὰ καθαρῇ ἀπὸ τὰ κτίσματα τῆς φραγκοκρατίας καὶ τῆς τουρκοκρατίας. Κατηγορήθηκε γιὰ τίς πρωτοβουλίες του αὐτές, ὅλοι ὅμως λησμονοῦν ὅτι τὴν κάθαρση, ὅπως ὀνομάστηκε, τῆς Ἀκρόπολης τὴν εἰσηγήθηκε στὸν Ὀθωνα ὁ Klentze καὶ ὁ Ross καὶ οἱ συνεργάτες του τὴν ἐφάρμοσαν πρῶτοι. Τὸ ἔργο αὐτὸ τὸ συνέχισε ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία διὰ τοῦ Στεφά-

νου Κουμανούδη καὶ τοῦ Παναγιώτη Καββαδία καὶ συνεχίζεται ἕως σήμερα μὲ τὶς ἀναστηλώσεις τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως.

Ἦταν πολιτικὴ ἡ εὐθύνη γιὰ τὴν τροπὴ πού ἔλαβε ἡ ἔρευνα τῆς Ἀκροπόλεως καὶ πολιτικοὶ οἱ σκοποὶ τῆς μεθόδου πού ἐφαρμόστηκε. Τὸ ἔργο τοῦ Πιττάκη δὲν μπορεῖ νὰ περιγραφεῖ μὲ τὴ μνεία του πού γίνεται τώρα. Τὸ βλέπουμε ὅμως στὶς χιλιάδες τῶν σελίδων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος πού ἔγραφε μόνος, καὶ στὰ ἀμέτρητα δικά του εὐρήματα πού θαυμάζουμε στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο, στὸ Μουσεῖο τῆς Ἀκρόπολης καὶ στὸ Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο, ἔργα τῆς ἀρχαίας τέχνης καὶ μοναδικὰ τεκμήρια τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας.

Τὴν ὁμιλία μου θὰ κλείσω μὲ τὴν ὑπενθύμιση δύο ἀκόμῃ ἐπετείων, ἀπὸ τίς μεγαλύτερες ὅλης τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας.

Σὲ λίγες μέρες, στὶς 24 Ἰουνίου, συμπληρώνονται 200 χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ *Ρήγα Φεραίου* στὸ Βελιγράδι. Ὁ *Ρήγας* δὲν εἶχε σχέση μὲ τὴν ἀρχαιολογία, παρ' ὅτι μεταχειρίστηκε τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα καὶ τὰ νομίσματα γιὰ νὰ εἰκονογραφήσῃ τὴ *Χάρτα* του. Σὰς μνημονεύω ὅμως τὴν ἐπέτειο γιατί εἶναι χαρμόσυνη καὶ ἀρμόζει νὰ φεύγουμε ἀπὸ τὴν ἐτήσια συνάθροισή μας μὲ αἶσθημα αἰσιοδοξίας. Τὴ νύκτα ἐκείνη τοῦ Ἰουνίου ὁ *Ρήγας* θανατώθηκε ἀπὸ τοὺς συνασπισμένους ἐχθροὺς τῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ τὸ πνεῦμα πού ἔσθῃσε μέσα στὸν γιγάντιο πύργο τῆς *Νεμπόιζα* ξαναγεννήθηκε στοὺς νέους Ἑλληνες, οἱ ὁποῖοι τὸ καλλιέργησαν καὶ τὸ ἔκαμαν νὰ γιγαντώσῃ.

Δύο μῆνες πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ *Ρήγα*, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1798, γεννήθηκε ὁ *Διονύσιος Σολωμός*. Ἐκεῖνο πού δὲν εἶδε ὁ *Ρήγας*, τὴν ἐλευθερία, ὑμνησε ὁ ποιητὴς τοῦ ὁποῖου τὸ ἔργο ἔχει ξεπεράσει τὰ ὅρια τῆς Ἑλλάδος, ἰσάζει μὲ τὸ ἔργο τοῦ *Πινδάρου*, τοῦ *Σιμωνίδου* τοῦ *Κείου* καὶ τῶν τραγικῶν.

Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν πού διενήργησε ἡ Ἑταιρεία κατὰ τὸ 1997 ἦσαν, ὅπως πάντοτε, σημαντικά. Μερικὲς ἀνασκαφὲς μάλιστα ὑπῆρξαν γενικότερα ἐνδιαφέρουσες εἴτε γιὰ τὰ νέα στοιχεῖα πού προσφέρουν, εἴτε διότι διαφωτίζουν εἰδικὰ ζητήματα τῆς ἀρχαιολογίας καὶ τῆς ἱστορίας ἐλληνικῶν τόπων γιὰ τοὺς ὁποίους μικρὲς ἦσαν οἱ γνώσεις μας ἕως τὰ χρόνια μας, γιὰ ὁρισμένες περιόδους.

1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

(Πίν. 1-10)

Συνεχίστηκε κατά τὸ 1997, γιὰ εἰκοστὴ τρίτη χρονιά, ἡ ἀνασκαφὴ καὶ μελέτῃ τοῦ Ραμνουῦντος μὲ τὴν ἔρευνα στὸ φρούριο, τοῦ ἄνω στρατοπέδου καὶ τοῦ στρατηγείου. Τὴ συντήρηση καὶ ἀποκατάστασι τῶν κινητῶν, πήλινων καὶ μεταλλίνων, ἔκαμε ἡ κυρία Ἀναστασία Βουτσινᾶ. Ἐπικεφαλῇ τοῦ συνεργείου τῆς ἀνασκαφῆς, τῆς συντήρησης καὶ τῆς ἀποκατάστασης τῶν κατὰ χώραν μνημείων ἦταν ὁ κ. Νικόλαος Καραμαλῆς.

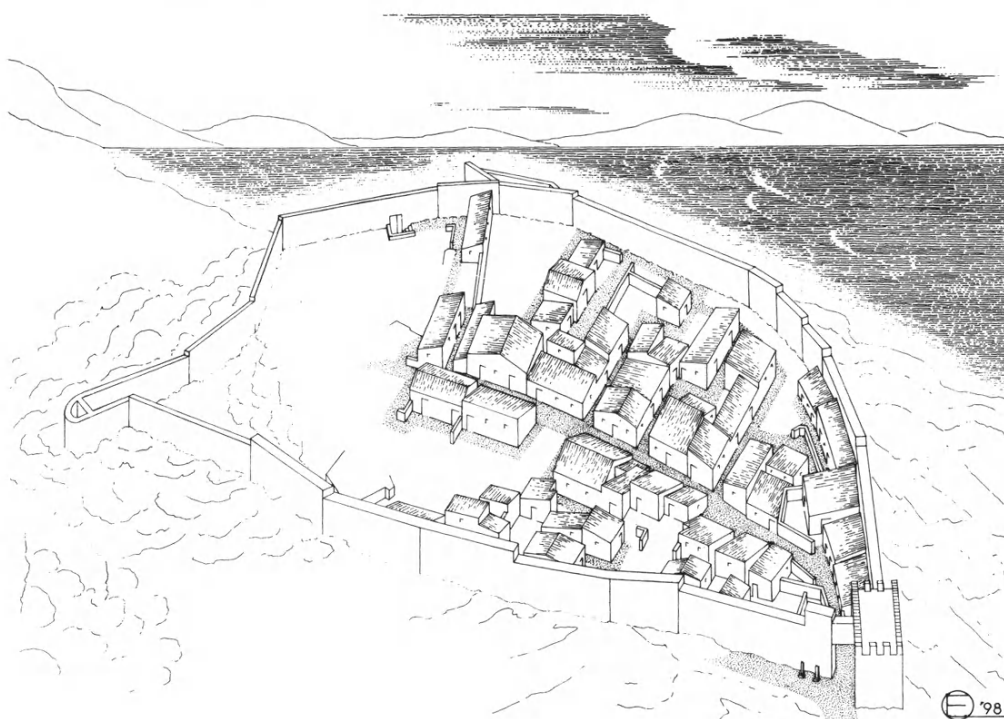
Ἐκδοτικὰ

Κατὰ τὸ 1999 ἐκδόθηκε ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τὸ δίτομο ἔργο τοῦ ὑπογραφομένου, *Ὁ δῆμος τοῦ Ραμνουῦντος*. Σύνοψη τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τῶν ἐρευνῶν (1813-1998) I. Τοπογραφία, II. Οἱ Ἐπιγραφές. Οἱ παραπομπές στὸ ἔργο αὐτὸ θὰ γίνονται: *Ὁ δῆμος I* καὶ ὁ ἀριθμὸς τῆς σελίδος· *Ὁ δῆμος II* καὶ ὁ ἀριθμὸς τῆς ἐπιγραφῆς.

Τὸ ἄνω στρατόπεδον· γενικά (εἰκ. 1-2)

Τὸ φρούριο τοῦ Ραμνουῦντος εἶχε δύο στρατόπεδα, τὸ ἄνω στὸ ὑψηλότερο σημεῖο τοῦ λόφου, τὸ ὁποῖο συνήθως χαρακτηρίζεται ὡς ἀκρόπολις καὶ τὸ κάτω, στὸ κέντρο τοῦ φρουρίου, τὴν περιορισμένη μὲ περίβολο ἔκτασι, τὴν ὁποία ὀνόμασα γυμνάσιον.

Ὅλοι ὅσοι ἔχουν ἀσχοληθεῖ μὲ τὸν Ραμνούντα θεωροῦσαν τὸ ὑψηλότερον τμήμα τοῦ φρουρίου ὡς τὸ τελευταῖον σημεῖο ἀμύνης καὶ χώρο διαμονῆς τῆς φρουρᾶς. Τὴν ἀποψη αὕτῃ εἶχε καὶ ὁ J. Pouilloux (*La forteresse* 78- 79) ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν μπόρεσε νὰ ἐρευνήσῃ τὸν χῶρον· ἄλλωστε γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἦταν πράγμα ἀνέφικτο. Ὁ Pouilloux περιγράφει παραστατικὰ τὴ γεμάτῃ πυκνοὺς θάμνους, σχίνα καὶ κέδρα ἔκτασι στὴν ὁποία ἦταν ἀδύνατο ἕως τὴν

Εἰκ. 2. Ἀναπαράσταση τοῦ ἄνω στρατοπέδου τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνοῦντος.

ἔναρξη τῆς συστηματικῆς ἀνασκαφῆς νὰ κινηθεῖ κανεῖς. Στενὸ μονοπάτι ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὴν πύλη τῆς ἀκρόπολης ἕως τὸ ΒΔ ἄκρο της, ἀνοιγμένο ἀπὸ τοὺς ἀραιοὺς ἐπισκέπτες τοῦ χώρου. Σωροὶ πετρῶν ἀκατέργαστων ὑπῆρχαν σὲ διάφορα σημεῖα, χωρὶς νὰ εἶναι σκεπασμένοι μὲ χῶμα· δὲν εἶχαν γίνεи ἀπὸ τὸν Στάη, ὁ ὁποῖος περιορίστηκε στὴν ἀκρόπολη στὸν καθαρισμὸ τριῶν δωματίων μόνον. Ἀπὸ τὰ πολλὰ πηγάδια, τὰ ὁποῖα εἶχαν δεῖ οἱ παλαιότεροι ἐπισκέπτες, μόνον ἓνα ἦταν θεατό, αὐτὸ τὸ ὁποῖο εἶχε δεῖ καὶ ὁ Pouilloux. Κατὰ τὴν ἔρευνα ἀποκαλύφθηκε καὶ δεύτερο. Πιθανῶς νὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλα, διότι τὰ οἰκήματα καὶ οἱ αὐλές τους δὲν ἐρευνήθηκαν.

Τὸ τεῖχος

Ἡ θέση τοῦ περιβόλου τῆς ἀκρόπολης προσδιορίστηκε μὲ ἀκρίβεια σὲ ὅλη του τὴν περίμετρο. Τὸ νέο σχέδιο ποὺ παρατίθεται εἶναι πληρέστερο καὶ ἀκρι-

βέστερο τοῦ πρώτου πού δημοσίευσα (ΠΑΕ 1990, 15 εἰκ. 5). Τὸ σχέδιο τοῦ C. Tousloukof (παρὰ Pouilloux) εἶναι ἐλλιπές καὶ σὲ ὀρισμένα σημεῖα ἀνακριβές. Μνεῖα ἔχω κάμει παλαιότερα (ΠΑΕ 1994, 22-23). Ἡ περιγραφή τοῦ Pouilloux (*La forteresse* 39-40) εἶναι ἀσαφὴς ἐξαιτίας τῆς κατάστασης τοῦ χώρου κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς μελέτης του.

Ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς εἶναι φανερό καὶ σώζεται καλύτερα τὸ μέχρι τοῦ ὕψους τοῦ ἐδάφους τῆς ἀκρόπολης νότιο τμήμα του τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ ἀνάλημμα (πίν. 1-3). Τὸ μῆκος του εἶναι 30 μ., τὸ πᾶχος 1.70 μ. καὶ εἶναι ἐνιαῖο, ὅπως δείχτηκε ἀπὸ ἀνασκαφικὸ καθαρισμὸ τῆς ἐπιφανείας του. Ἐξωτερικὰ παρουσιάζει ἔξι διαφορετικοὺς τρόπους τοιχοδομίας οἱ ὁποῖοι δὲν δηλώνουν καὶ διαφορὲς ἐποχὲς κατασκευῆς του. Ὅπως καὶ ὁ ἐξωτερικὸς περίβολος τοῦ φρουρίου, τὸ νότιο τεῖχος τῆς ἀκρόπολης ἐπισκευάστηκε πολλὰς φορές. Τὸ πολυγωνικὸ τμήμα φαίνεται ὅτι ἀνήκει στὴν ἀρχικὴ κατασκευή. Τὸ ἐσωτερικὸ ὅλου τοῦ νότιου τείχους εἶναι γεμισμένο ἄτακτα μὲ ἀργές πέτρες καὶ χῶμα.

Τὸ τεῖχος χωρίζεται σὲ ἔξι τμήματα. Τὸ πρῶτο ἀρχίζει ἀπὸ τὴ δυτικὴ γωνία τοῦ ἀνοίγματος τῆς πύλης καὶ φθάνει μέχρι μήκους 4.40 μ., τὸ δεύτερο μέχρι 10.30 μ., τὸ τρίτο μέχρι 16 μ., τὸ τέταρτο μέχρι 19.50 μ., τὸ πέμπτο μέχρι 21.60 μ., καὶ τὸ ἕκτο, τὸ πολυγωνικόν, μέχρι 30 μ.

Στὸ πρῶτο τμήμα ἔγινε χρῆση πολὺ μεγάλων καὶ ὄχι ὀρθογωνίων λιθοπλίνθων ἀπὸ παλαιότερο τεῖχος, οἱ ὁποῖες ἔχουν λοξές ἢ πολὺ λοξές πλευρές πού στὴν ἀρχικὴ κατασκευὴ θὰ ἄρμοζαν στίς ἀντίστροφες ἐξ ἴσου μεγάλων λιθοπλίνθων. Στὴν ἐδῶ ἐπισκευὴ μένουν κενὰ μεταξὺ τῶν μεγάλων λιθοπλίνθων τὰ ὁποῖα εἶναι γεμισμένα μὲ μικρὲς ἐπάλληλες πέτρες.

Στὸ δεύτερο τμήμα οἱ μεγάλες ἀνώμαλου σχήματος λιθόπλινθοι εἶναι λιγότερες καὶ τοποθετοῦνται στὸ κάτω μέρος τοῦ τείχους. Τὸ ὑπόλοιπο ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐπιμήκεις λιθοπλίνθους ἢ τραπεζοειδεῖς καὶ τὰ μεταξὺ τους κενὰ γεμίζονται μὲ μικρὲς ἢ μικρότατες πλακίτσες, σύστημα πού καταλήγει στὴν ἐκζήτηση. Ἐνῶ ὁ τεχνίτης μποροῦσε νὰ προσαρμόσει δύο λίθους, προτίμησε νὰ ἀφήσει κενὸ καὶ νὰ τὸ γεμίσει.

Τὸ τρίτο τμήμα κατασκευάστηκε μὲ μικρότερους λίθους, ὀρθογώνιους, τραπεζοειδεῖς, ἐπιμήκεις, μὲ μία μεγάλη λιθόπλινθο μεταξὺ τους, μὲ λιγότερη ἐκζήτηση στὰ συμπληρώματα.

Τὸ τέταρτο καὶ τὸ πέμπτο εἶναι σχεδὸν κατεστραμμένα. Γίνεται χρῆση μικρότερων λίθων καὶ ἡ τεχνικὴ εἶναι ἡ κοινὴ, ὅπως τῶν ἀναλημμάτων τῶν χωραφιῶν.

Τὸ ἕκτο τμήμα εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ τεχνίτες λιθοξόους. Οἱ μεγάλοι λίθοι τοῦ εἶναι πολυγωνικοὶ καὶ τοποθετοῦνται μὲ κριτήριο τῇ στατικῇ τους σημασίᾳ. Οἱ λοξές πλευρές ἀρμόζουν μὲ λοξές. Ὅπου χρειάζεται γέμισμα ἀνάμεσα στοὺς μεγάλους λίθους, γίνεται μὲ ἄλλους μικρότερους οἱ ὁποῖοι, ἔστω ἐπάλληλοι, γεμίζουν πλήρως τὸ κενό, συνήθως τριγωνικό. Ἐγκοπές στοὺς μεγαλύτερους λίθους ἐξασφαλίζουν τὴν πλήρη ἐδραση μικρότερων ὑπερκειμένων.

Εἶναι φανερό ὅτι τὸ ἕκτο τμήμα τοῦ νότιου τείχους τῆς ἀκρόπολης κατασκευάστηκε ἐξαρχῆς μὲ λίθους ποὺ προορίζονταν, ἀπὸ τὸ λατομεῖο, γι' αὐτό. Ἡ ἀρμογὴ τῶν λίθων εἶναι πλήρης, δὲν δημιουργεῖται ἡ αἴσθησις τῆς χαλαρότητας. Πιθανὸν θεωρῶ ὅτι τὸ τμήμα αὐτὸ κατασκευάστηκε κατὰ τὸ τέλος τοῦ 6ου αἰ. ἢ τίς ἀρχές τοῦ 5ου. Τὰ λοιπὰ τμήματα ἀποτελοῦν ἀνακατασκευές ποὺ ἔγιναν ἀπὸ στρατιῶτες, ἀπὸ τὸν 3ο ἕως τὸν 1ο αἰ. Ἐξετάζοντάς τα κανεῖς προσεκτικὰ διαπιστώνει ὅτι δὲν προκαλοῦν αἴσθησις στερεότητος καὶ στατικῆς ἐπαρκειᾶς. Οἱ μεγάλοι λίθοι τοὺς ἔχουν ληφθεῖ ἀπὸ τεῖχος τοῦ 5ου αἰ. ποὺ εἶχε γκρεμιστεῖ καὶ οἱ μικρότεροι ἀπὸ γκρεμισμένα οἰκήματα. Εἶναι πιθανὸν ὅτι καὶ τὰ πέντε πρῶτα τμήματα ἀνακατασκευάστηκαν τὴν ἴδια ἐποχῇ. Οἱ διαφορὲς στὴν τεχνικὴ ἐξηγοῦνται ἀπὸ τὴν ὑπαρξήν, ταυτοχρόνως, πολλῶν αὐτοσχεδίων τεχνιτῶν καὶ ἀπὸ τὴ σειρὰ προσαγωγῆς στὸ ἔργο τοῦ οἰκοδομικοῦ ὕλικου. Πρῶτοι μεταφέρθηκαν οἱ μεγάλοι λίθοι καὶ κατόπιν οἱ μικρότεροι.

Τοῦ τείχους, ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὸν ὀρθογώνιο πύργο τῆς πύλης τοῦ στρατοπέδου καὶ φθάνει μέχρι τῆς πυλίδας Q, σώζονται σὲ ὕψος μόνον μικρὰ τμήματα (πίν. 4). Ἐκεῖνο τὸ τμήμα ποὺ βρίσκεται πλάι στὸν πύργο, μήκους 8 μ. ἔχει δύο ὄψεις. Ἡ ἐξωτερικὴ ὄψη εἶναι κατασκευασμένη ἀπὸ μεγάλες κατεργασμένες λιθοπλίνθους διαφόρων μεγεθῶν (πίν. 5). Ἡ ἐσωτερικὴ, ἡ ὁποία εἶναι φανερὴ κατὰ μικρὸ τμήμα, ὡς δυτικὴ πλευρὰ τοῦ χώρου 100, εἶναι κτισμένη μὲ λίθους ποικίλων μεγεθῶν, χονδρικὰ ὀρθογωνισμένους, ἀνάμεσα στοὺς ὁποῖους παρεμβάλλονται μικρότατοι πλακοειδεῖς, ἢ συμπληρώνουν κενὰ ἀνάμεσα σὲ δύο μεγάλους λίθους. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ ἐξωτερικὴ ὄψη κατασκευάστηκε ἰσχυρότερη γιὰ νὰ ἀντέχει στὰ κτυπήματα τῶν πετροβόλων. Ἡ ἐσωτερικὴ ὄψη, ἡ ὁποία δὲν ἦταν δυνατόν πρακτικῶς νὰ προσβληθεῖ, κατασκευάστηκε ἀμελέστερα. Τὸ γέμισμα ἀνάμεσα στὶς δύο ὄψεις εἶναι λίθοι ἀκατέργαστοι καὶ χῶμα. Τὸ βόρειο τεῖχος, ἀκολουθώντας τὴ μορφολογία τοῦ λόφου, ἔχει τοξοειδὲς σχῆμα, τὸ ὁποῖο διακόπτεται ἀπὸ τοὺς βράχους τῆς δυτικῆς πλευρᾶς.

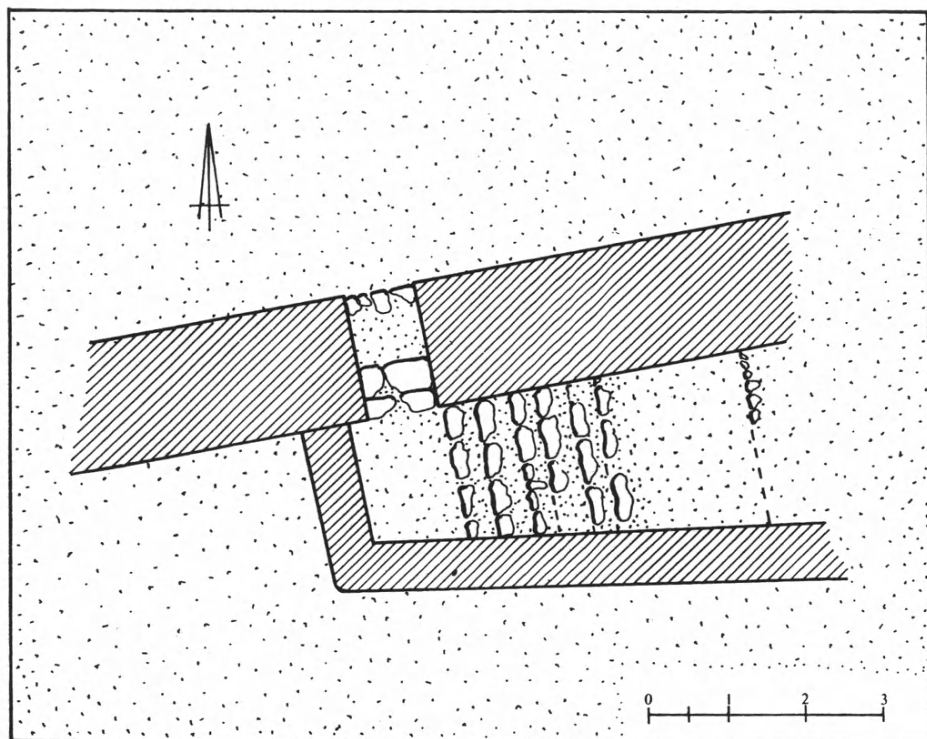
Πλὴν μικροῦ τμήματος μετὰ τὸν πύργο τῆς πύλης τοῦ στρατοπέδου καὶ ἄλλου ἐκατέρωθεν τῆς πυλίδας Q, τοῦ λοιποῦ τείχους σώζονται μόνο τὰ θεμέλια, τὰ ὁποῖα μὲ μεγάλη προσπάθεια ἀνασκάφηκαν (πίν. 6). Αἰωνόβιοι σχίνοι εἶχαν ἀναπτύχθῃ ἐπάνω σὲ αὐτὰ καὶ τὰ χώματα τοῦ στρατοπέδου, πού εἶχαν κυλήσει ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια, τὰ εἶχαν ἐξαφανίσει. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διαπιστωθεῖ ἂν ἦταν καθ' ὕψος τὸ τεῖχος καθ' ὁλοκληρίαν λίθινο. Ἦδη στὰ ἀρχαῖα χρόνια τὸ τεῖχος εἶχε καταρρεύσει καὶ οἱ λίθοι του κύλησαν στὴν ἀπότομη πλαγιά. Ὅσο μπορῶ νὰ κρίνω ἀπὸ τὴ μικρὴ λωρίδα πού ἀνασκάφηκε, τὸ τεῖχος θὰ ἦταν λίθινο μόνο κατὰ τὸ κάτω μέρος του, σὲ ὕψος δηλαδὴ 2 ἢ 3 μέτρων.

Ἀνατολικῶς τῆς πυλίδας Q, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ σημεῖο P καὶ πρὸς Ἀνατολὰς, ἐπὶ 11 μ. τὸ τεῖχος εἶναι διπλό· σὲ ἀπόσταση 2 μ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ κανονικοῦ συνεχοῦς τείχους ὑπάρχει ἄλλο τεῖχος. Τὸ κενὸ εἶναι γεμισμένο μὲ πέτρες καὶ χῶμα (πίν. 7). Τὸ σωζόμενο ὕψος τοῦ τείχους αὐτοῦ εἶναι 2 μ. Ὡς δεσίματα τῆς κατασκευῆς αὐτῆς ὑπάρχουν, σὲ ἀπόσταση 1.25-1.30 μ. μεταξύ τους, τρεῖς λίθινοι δοκοὶ μήκους 2-2.06 μ. καὶ πλάτους 0.27-0.35 μ. τοποθετημένες ἐγκαρσίως. Δὲν ἔγινε ἀνασκαφὴ ἀνάμεσα στὰ δύο τείχη γιὰ νὰ μὴ διαταραχθεῖ ἡ ἰσορροπία τῆς κατασκευῆς.

Ἡ πυλίδα Q (εἰκ. 3)

Στὸ Δ ἄκρον τοῦ βορείου τείχους τοῦ στρατοπέδου ὑπάρχει πυλίδα, ἡ Q, ἡ ὁποία ἦταν χρήσιμη γιὰ τὴν ἄμεση μετάβαση τῶν ἀνδρῶν τοῦ στρατοπέδου στὴ βόρεια περιοχὴ τοῦ φρουρίου μέσω ἄλλης πυλίδας, τῆς O, στὸ δυτικὸ λιμάνι ἢ στὴν περιοχὴ τοῦ προμαχώνος Μ' μέσω τῶν πυλίδων O καὶ L. Γιὰ τὴν κάθοδο στὸ δυτικὸ λιμάνι καὶ στὸν προμαχῶνα Μ' ὑπῆρχαν ὁμαλὰ μονοπάτια τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐξαφανιστεῖ, ἐξαιτίας τῆς καταστροφῆς τῶν ἀρχαίων ἀναλημμάτων τους, τῶν νεώτερων ἐπιχώσεων καὶ τῆς ἀνάπτυξης τῆς αὐτοφουῶς φυτείας.

Τῆς πυλίδας Q διατηροῦνται πλήρως τὰ στοιχεῖα, τὰ ἀναλήμματα τῆς μάλιστα σώζονται, σὲ ὀρισμένα σημεῖα, σὲ ὕψος 1.50 μ. περίπου. Ἀνοιγμα στὸ τεῖχος τοῦ στρατοπέδου πλ. 0.90 μ. ἀποτελοῦσε τὴν πυλίδα. Τὸ πάχος τοῦ τείχους ἐκεῖ εἶναι 1.60 μ. καὶ καταλαμβάνεται ἀπὸ τρεῖς βαθμίδες πλ. 0.95 μ., 0.40 μ. καὶ 0.20 μ. (=1.53 μ.). Ἀκολουθεῖ πλατύσκαλο πλ. 1.15 μ., βάθ. 1.50 μ. τὸ ὁποῖο συνεχίζεται μὲ κατεύθυνση πρὸς Ἀνατολὰς πλέον. Ἀπο-

Εἰκ. 3. Κάτοψη τῆς πυλίδας Q τοῦ ἄνω στρατοπέδου τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνουῦντος.

τελεῖται ἀπὸ πέντε βαθμίδες πλ. 0.40 μ., 0.45 μ., 0.30 μ., 0.40 μ., 0.35 μ. καὶ πλατύσκαλο πλ. 1.90 μ. Οἱ βαθμίδες εἶναι κατασκευασμένες ἀπὸ μεγάλους ἀνώμαλους ἀργούς λίθους καὶ τὸ ὕψος τους ποικίλλει: 0.30 μ., 0.24 μ., 0.20 μ., 0.15 μ., 0.10 μ. Τὸ δυτικὸ ἀνάλημμα τῆς κλίμακος ἔχει μῆκος ὅσο τὸ πλατύσκαλο, 1.50 μ. καὶ πάχος 0.25 μ. Τὸ νότιο ἀνάλημμα σώζεται σὲ μῆκος 3.10 μ. καὶ σὲ μέγιστο ὕψος 1.40 μ.

Δὲν ὑπάρχει ἔνδειξη ὅτι ἡ πυλίδα ἔκλεινε μὲ θυρόφυλλο. Τοῦτο, ἡ μορφή στὴν ὁποία βρέθηκε, ἀνήκει στὴν ὕστερη ἐποχὴ τοῦ φρουρίου, ὅταν τὸ στρατόπεδο δὲν εἶχε στρατιῶτες καὶ τὸ κλείσιμο τῶν πυλῶν δὲν εἶχε σημασία, γιατί οἱ τυχὸν εἰσβολεῖς μπορούσαν νὰ χρησιμοποιήσουν ὡς εἴσοδο γκρεμισμένα τμήματα τῶν τειχῶν. Κλείσιμο τῶν ἀνοιγμάτων τῶν πυλίδων δὲν διαπιστώθηκε οὔτε στὴν Ο, τὴν L, τὴν X καὶ τὴν W. Ἐκλείναν προχείρως μὲ ἄλλο τρόπο,

μέ τοποθέτηση ἐμποδίων καί σέ περίπτωση ἐχθρικής προσβολῆς χτίζονταν βιαστικά; Καί οἱ δύο λύσεις δέν ἱκανοποιοῦν, ἀπό ἀποψη ἀμυντική καί λογική. Κανονικά ἔπρεπε νά ὑπάρχουν λίθινα κατώφλια καί ἀνώφλια γιά τήν τοποθέτηση ἰσχυροῦ θυροφύλλου, πράγμα πού γινόταν σέ ἰδιωτικά οἰκήματα ἢ ναῖσκους. Ὅπως θά ἰδοῦμε, ὕπαρξη θυροφύλλων δέν διαπιστώθηκε οὔτε στήν κεντρική πύλη τοῦ στρατοπέδου, ἡ ὁποία προστατεύεται ἀπό μεγάλο ὀρθογώνιο πύργο.

Τὸ ἐσωτερικό τοῦ στρατοπέδου

Ἡ ἔρευνα τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ φρουρίου ἐπιβάλλει εἰδικό τρόπο ἀνασκαφῆς καί αὐτὸς ἀκολογήθηκε στήν ἀκρόπολη. Καθαρίστηκε συστηματικά ἀπὸ τὴ φυτεία ὁλόκληρη ἡ ἔκτασή της χωρὶς νά ἀφαιρεθοῦν οἱ ρίζες τῶν θάμνων. Τὰ κέδρα δέν κόπηκαν, ἀλλὰ καθαρίστηκε τὸ κάτω μέρος τοῦ κορμοῦ τους. Ἀφαιρέθηκε κατόπιν τὸ ἀνώτερο στρώμα τῆς ἐπίχωσης, τὸ ὁποῖο ἔχει δημιουργηθεῖ, ὑπολογίζω, κατὰ τὶς τελευταῖες ἑκατονταετίες· μαῦρα ἀφράτα χώματα, γεμάτα πέτρες. Ἐπισημάνθηκε ἔτσι ἡ κεντρική ὁδὸς τοῦ στρατοπέδου καί ἀφαιρέθηκαν οἱ ἀνώτερες ἐπιχώσεις ὥστε νά φανοῦν οἱ τοῖχοι τῶν κτιρίων. Δέν σώζονταν ὅλοι στὸ ἴδιο ὕψος. Μὲ τοὺς ἀφθονοὺς λίθους, οἱ ὁποῖοι βρισκόνταν πεσμένοι πλάι στοὺς τοίχους, συμπληρώθηκαν ἐκεῖνοι πού εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ γιά νά ἀνακτήσουν λίγο ὕψος, τὸ πολὺ 0.50 μ. Ὁ ἀρχαῖος τοῖχος χωρίζεται ἀπὸ τὴ σύγχρονη συμπλήρωση μὲ φύλλο μολυβιοῦ ἐσωτερικά καί ἐξωτερικά. Δέν ὑπάρχει περίπτωση σύγχυσης τοῦ νέου μὲ τὸ ἀρχαῖο διότι τὸ μολύβι εἶναι εὐδιάκριτο. Τὸ κτίσιμο τῆς συμπλήρωσης ἔγινε μὲ λάσπη ἀπὸ κοσκινισμένο χῶμα.

Λίγων χώρων ἐρευνήθηκε τὸ ἐσωτερικό. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιά τὸν ὁποῖο τὰ κινητὰ εὐρήματα εἶναι λίγα καί ὄχι σημαντικά. Μέγα μέρος τοῦ χρόνου τῆς ἀνασκαφῆς καταναλώθηκε στὴ συντήρηση τῶν κτισμάτων καί τοῦ τείχους τῆς ἀκρόπολης. Τὸ τελευταῖο ἔχει ὑποστῇ καί τὴ μεγαλύτερη καταστροφὴ, ἰδιαίτερα τὸ ἀνατολικὸ καί τὸ βόρειο τμήμα του, τὸ ὁποῖο ἔχει γκρεμιστεῖ στήν ἀρχαιότητα. Ἡ εὕρεση τοῦ θεμελίου τοῦ ὑπῆρξε ἔργο ἐπίπονο. Μὲ τὴν ἀποκάλυψη τῶν τοίχων καί τὴν ἀκίνδυνη συντήρησή τους ἡ τοπογραφικὴ εἰκόνα τοῦ μεγάλου συγκροτήματος τοῦ στρατοπέδου προβάλλει πλήρης. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν δωματίων, ἄνω τῶν 80 κλειστῶν χώρων καί τῶν αὐλῶν

μπορεῖ νὰ γίνεῖ μεθοδικὰ καὶ χωρὶς τὸν κίνδυνο ἀνάμιξης καὶ σύγχυσης τῶν εὐρημάτων.

Ἡ διάταξη τῶν οἰκημάτων

Ἄξοντας τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος τοῦ ἄνω στρατοπέδου εἶναι στενή, ἐλαφρῶς ἀνωφερὴς ὁδὸς ἡ ὁποία ἀρχίζει ἀπὸ τὴ νότια πύλη του καὶ μὲ κατεύθυνση, κατ' ἀρχὰς πρὸς Βορρὰ καὶ κατόπιν πρὸς Δυσμὰς, καταλήγει σὲ ἐλεύθερη χωρὶς κτίσματα ἔκταση ἀπὸ ὅπου μπορεῖ κανεὶς νὰ ἔχει πλήρη ἐποπτεία τοῦ δυτικοῦ λιμανιοῦ καὶ μέρους τοῦ Εὐβοϊκοῦ, μέχρι Ἑρετρίας. Δρομίσκοι, οἱ ὁποῖοι ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ὁδὸ, χωρίζουν τὰ οἰκήματα σὲ ἔξι συγκροτήματα.

Τὸ πρῶτο συγκρότημα (110-112) ἀρχίζει εὐθὺς μετὰ τὴν κύρια, νότια πύλη τοῦ στρατοπέδου. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δέκα χώρους ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ πέντε ἔχουν ὡς ἀνατολικὴ πλευρὰ τὸ τεῖχος τοῦ στρατοπέδου. Τῶν χώρων αὐτῶν ὁ προσορισμὸς δὲν ἐξακριβώθηκε, πλὴν ἑνός, στὸ δάπεδο τοῦ ὁποίου βρέθηκε κτιστὴ ἀκανόνιστα τραπεζοειδὴς λεκάνη $1.03-1.15 \times 1.15-1.55$ βάθ. 0.07 ἀπὸ θαλασσινὰ βότσαλα καὶ ἰσχυρὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα μὲ ὑπερυψωμένο περιχεῖλωμα καὶ ἐκροὴ πρὸς τὴν κύρια ὁδὸ (πίν. 10α). Τὰ νερὰ ἀναγκαστικὰ κατέληγαν στὴν πύλη καὶ κατόπιν, ἀνάλογα μὲ τὴ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη χρῆση τοῦ λουτροῦ, ἔφθαναν ὡς τοὺς θρόνους τῆς προεδρίας! Ἀναγκαῖα εἶναι ἡ ὑπάρξη, πλησίον, δεξαμενῆς, ἡ ὁποία μένει νὰ βρεθεῖ.

Στενὸς δρομίσκος πλ. 0.70 μ. καὶ μήκους σχεδὸν 7 μ., ὁ ὁποῖος καταλήγει σὲ αὐλὴ 5×11 μ., χωρίζει τὸ πρῶτο συγκρότημα ἀπὸ τὸ δεύτερο. Τοῦτο, τὸ δεύτερο (1-15), ἀποτελεῖται ἀπὸ δώδεκα κλειστοὺς χώρους καὶ δύο αὐλές ἢ διαδρόμους (5,7,8), οἱ ὁποῖες ἐπιτρέπουν τὴν πρόσοδο στοὺς κλειστοὺς χώρους, συγχρόνως ὅμως τοὺς χωρίζουν σὲ μικρότερες ἐνότητες. Ἀπὸ τίς αὐλές αὐτὲς μπορεῖ κανεὶς νὰ μπεῖ σὲ ὀρισμένα μόνον δωμάτια. Τὸ 1 εἶναι προσιτὸ μόνον ἀπὸ τὸν κεντρικὸ δρόμο τοῦ στρατοπέδου, τὰ 2, 3, 4, 10 καὶ 12 μόνον ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ αὐλὴ 5, 8. Οἱ χῶροι 13,14,15 μόνον ἀπὸ τὸν δρομίσκο 7.

Τὸ δεύτερο συγκρότημα λοιπὸν ἔχει τρεῖς εἰσόδους ἀνεξάρτητες καὶ ἀπομονωμένες μεταξύ τους. Οἱ ἔνοικοι τῶν χώρων 1, 2, 3, 4, 9, 10, 12 τῶν χώρων 13, 14, 15 καὶ τῶν χώρων 16, 20 εἶχαν ἰδιαίτερη εἴσοδο στοὺς θαλάμους. Τοῦτο εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴ μικρότερη συνάφεια τῶν στρατιωτῶν κατὰ τὴν ὥρα τῆς ἀνάπαυσης καὶ τῶν γευμάτων.

Ὁ δρομίσκος 19 χωρίζει τὸ δεύτερο συγκρότημα ἀπὸ τὸ τρίτο τὸ ὁποῖο παρουσιάζει τὶς ἴδιες ιδιοτυπίες. Ἀπὸ τὸν δρομίσκο εἶναι προσιτοὶ μόνον οἱ κλειστοὶ χώροι 16 καὶ 20 καί, διὰ τῆς τεθλασμένης, ὁ χώρος 17, ὁ ὁποῖος εἶναι προσιτὸς καὶ ἀπὸ τὴν αὐλὴν 11. Ἡ αὐλὴ αὕτῃ ἀποτελεῖ προέκταση τῆς παρὰ τὸ βόρειο τεῖχος τοῦ στρατοπέδου ὁδοῦ, τῆς ὁποίας τὸ τμήμα κοντὰ στὴν πύλη εἶδαμε ὅτι καταλαμβάνεται ἀπὸ οἰκήματα.

Ὁ χώρος 16, ὁ ὁποῖος ἀνήκει ὀργανικὰ στοὺς χώρους 1-15, περιλαμβάνεται στὸ τρίτο συγκρότημα τοῦ ὁποίου οἱ χώροι ἔχουν εἴσοδο ἀπὸ τὸν δρομίσκο 19 καὶ τὶς αὐλὰς 11 καὶ 19. Τὸ τρίτο συγκρότημα ἔχει τρεῖς μόνον μικροὺς κλειστοὺς χώρους καὶ δύο μεγάλες αὐλές. Τοῦτο μπορεῖ νὰ ὀφείλεται στὴν ἰδιαίτερη χρῆση τους ἢ ὁποία ἐπέβαλλε τὴν πλήρη ἀπομόνωσή τους.

Τὸ τέταρτο συγκρότημα ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε χώρους (21, 23, 25-27), στενὴ αὐλὴ κοινὴ γιὰ ὅλους (24), ἢ ὁποία μάλιστα ἔκλεινε μὲ θύρα στὸ βόρειο ἄκρο. Ἡ συμμετρία τῶν χώρων 25-27 ὑποδηλώνει ὅτι κατασκευάστηκαν ταυτόχρονα. Οἱ χώροι 21 καὶ 23 πιθανῶς ἀπὸ τὸν χώρο τὸν ὁποῖο καταλαμβάνουν τοῦ μεγάλου θαλάμου 22, φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσαν ἀρχικὰ ἓνα πολὺ μεγάλο χώρο καὶ οἱ τρεῖς.

Πέμπτο συγκρότημα ἀποτελοῦν οἱ δύο χώροι 29, 30 προσιτοὶ ἀπὸ μεγάλη αὐλὴ (8-10×20 μ.) στὴν ὁποία ὑπάρχει ὑπόγεια δεξαμενὴ. Δὲν εἶχε ἐπιχωθεῖ πλήρως ἕως σήμερα, τὰ τοιχώματά της ὅμως γκρεμίζονται καὶ ἡ ἔρευνά της, πρὸς τὸ παρόν, δὲν κρίνεται ἀσφαλῆς.

Ἄλλο συγκρότημα, ἕκτο, ἀποτελοῦν οἱ χώροι 31, 33, 35, 36 προσιτοὶ ἀπὸ στενὸ δρομάκι στὸ ὁποῖο καταλήγει ὁ κεντρικὸς δρόμος τοῦ στρατοπέδου. Τὸ δρομάκι αὐτὸ καταλήγει στὴ μεγάλη ἐλεύθερη ἔκταση ἢ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ στρατοπέδου. Ὁ θάλαμος 32, ὁ ὁποῖος ὀργανικὰ ἀνήκει στὸ ἕκτο συγκρότημα, ἔχει ἰδιαίτερη εἴσοδο ἀπὸ τὴν αὐλὴν. Δὲν ἀποτελοῦσε λοιπὸν μέρος τῆς ἑκτῆς κτιριακῆς ἐνότητας, ἀλλὰ πρέπει νὰ εἶχε σχέση μὲ τὴν ὑπηρεσία τῆς φρουρᾶς. Πιθανῶς νὰ ἦταν θάλαμος ἀξιωματικοῦ. Τὸ ἐπίμηκες δωμάτιο 38 βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὴν πυλίδα Q, ἀπομονωμένο, καὶ πιστεύω ὅτι ἔχει σχέση μὲ τὴ φύλαξή της, ἦταν δηλαδὴ μικρὸ πυλῶριο.

Ὅσοι χώροι σύντομα περιγράφηκαν εἶναι οἰκοδομημένοι βόρεια τῆς κεντρικῆς ὁδοῦ τοῦ στρατοπέδου. Νότια τῆς ὁδοῦ βρίσκονται ἄλλα, πυκνὰ συγκροτήματα οἰκημάτων περισσότερο κατεστραμμένα καὶ μὲ ἀσαφέστερη τὴ διάταξη τῶν χώρων.

Πρῶτο καὶ ἀπομονωμένο εἶναι τὸ ἑβδομο συγκρότημα τὸ ὁποῖο ἀποτελοῦν οἱ τρεῖς χῶροι 79-81. Εἶναι οἱ μόνοι ποὺ εἶχαν ἀνασκαφεῖ ἀπὸ τὸν Στάη τὸ 1892 καὶ εἰκονίζονται ἑλλιπῶς στὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τοῦ βιβλίου τοῦ Pouilloux, *La forteresse de Rhamnonte*. Ὁ Στάης δὲν τοὺς μνημονεύει καθὼς καὶ ὁ Pouilloux. Τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ τρία δωμάτια, τὸ 81 φέρει μεγάλο μαρμάρينو κατώφλι μῆκ. 1.30 μ., βάθ. 0.65 μ., ὕψ. 0.29 μ. Τὸ μονῆρες τῶν τριῶν χώρων, τὸ μαρμάρينو κατώφλι δηλαδὴ τὸ ὁποῖο δηλώνει ἰσχυρότερη θύρα καὶ ἡ μεγάλη αὐλὴ νότιά τους σημαίνει ὅτι ἀποτελοῦσαν χώρους διαμονῆς ἀξιωματικῶν ἢ γραφεῖα.

Τὸ ὄγδοο συγκρότημα (67-68, 71-78) ἔχει τὴ ΒΔ πλευρά του ὀδοντωτή, διότι ἐπιδιώχθηκε κατὰ τὴν κατασκευὴ του ἡ δημιουργία αὐλῆς, ἴσως χάριν τῶν θαλάμων 79- 81. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑννέα χώρους ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι προσιτοὶ ἀπὸ τὴν αὐλὴ οἱ 67, 77 καὶ 78. Στούς λοιποὺς δὲν διαπιστώθηκε ἄνοιγμα θύρας τὸ ὁποῖο, ἀναγκαστικῶς, θὰ ἔβλεπε στὴν αὐλὴ.

Τὸ ἕνατο συγκρότημα ἔχει ἓναν χῶρο, τὸν 66, ὁ ὁποῖος ἔχει θύρα στὸν κεντρικὸ δρόμο τοῦ στρατοπέδου καὶ τουλάχιστον ἕξι ἀκόμη γύρω ἀπὸ αὐλὴ, χωρὶς νὰ ὑπάρχει κύρια εἴσοδος στὴν αὐλὴ αὐτὴ ἀπὸ τὸν δρόμο, ἡ ὁποία, κατὰ τίς μέχρι τώρα ἔρευνες, φαίνεται προσιτὴ μέσω τῶν χώρων 58 καὶ 59. Στὸ βόρειο μέρος τῆς αὐλῆς ὑπάρχει ὑπόγεια δεξαμενὴ γεμάτη πέτρες. Ἀνάμεσά τους βρέθηκε θραῦσμα στήλης μὲ τμήμα ψηφίσματος.

Τὸ τελευταῖο συγκρότημα εἶναι τὸ δέκατο (51-59) τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕξι δωμάτια, μία μεγαλύτερη αὐλὴ (55) καὶ δύο μικρότερες (53, 59). Ὅπως καὶ τῶν δύο προηγούμενων συγκροτημάτων ἡ διάταξη τῶν χώρων εἶναι ἄτακτη καὶ πρόχειρη.

Γενικὲς παρατηρήσεις

Ὅσα ἐκτέθηκαν ἔχουν ὡς σκοπὸ νὰ κάνουν σαφέστερη τὴ διάταξη τῶν οἰκημάτων τοῦ στρατοπέδου. Ὁ χωρισμὸς σὲ δέκα συγκροτήματα δὲν ἔχει ἔννοια χρονολογικὴ ἀλλὰ λειτουργικὴ. Τὸ στρατόπεδο ὑπῆρχε τουλάχιστον ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. καὶ κατὰ τὰ μέσα τοῦ αἵωνος ἦταν τειχισμένο. Τὴ χρονολόγησι τῶν οἰκημάτων δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τὴν ὀρίσω χωρὶς τὴ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ τους, ἡ ὁποία δὲν εἶναι πιθανή, μὲ τίς σημερινὲς οἰκονομικὲς συνθῆκες. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπὶ ἑκατονταετίες συνεχῆς χρήσις τους λίγα λείψανα ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ χρήσις τους θὰ ἔχει ἀφήσει.

Σὲ ἓνα σημεῖο τοῦ στρατοπέδου, ἔξω τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ χώρου 67 βρέθηκε ομάδα ἀγγείων, τὰ ὁποῖα περιγράφονται παρακάτω καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 5ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (πίν. 8α). Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ στρατοπέδου κατὰ τὸν 4ο αἰ., ἀπὸ τὰ μέσα του τουλάχιστον, ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὰ ψηφίσματα ποὺ φανερώνουν τὴν παραμονὴ φρουρᾶς στὸν Ραμνούντα. Ὑποθέτω ὅτι ἤδη ἀπὸ τὸν 5ο αἰῶνα ὑπῆρχαν λίθινα οἰκήματα στὴν ἀκρόπολη, ὅχι πρόχειρα ξύλινα. Κατὰ τὸν χειμῶνα, ὅταν φυσάει βορριάς, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ μείνει κανεὶς ἐκεῖ σὲ ξύλινο οἶκημα, τὸ ὁποῖο θὰ παρασύρει ὁ ἄνεμος μὲ τὴ σφοδρότητά του ἢ θὰ κάνει ἀδύνατη τὴ διαμονὴ τῆς φρουρᾶς μὲ τὴν ψυχρότητά του.

Ἐξ ἀρχῆς τὰ κτίρια ἦσαν λίθινα καὶ πιθανῶς πρῶτα χτίστηκαν τὸ δεύτερο, τὸ τρίτο, τὸ τέταρτο καὶ τὸ ἕβδομο συγκρότημα γιὰ τὴ σχετικὴ κανονικότητα τῶν οἰκημάτων καὶ τὴ θέσση τους μακριὰ ἀπὸ τὸ τεῖχος. Ἀκολούθησαν τὰ ἄλλα συγκροτήματα, τὸ πέμπτο καὶ τὸ ἕκτο, τὰ ὁποῖα φαίνονται ὡς προσθήκες καὶ τὸ πρῶτο, τὸ ὄγδοο καὶ τὸ ἑνατο, ποὺ βρίσκονται προσκολλημένα στὸ τεῖχος, ἔνδειξε ὅτι οἱ στέγες ποὺ ὑπῆρχαν δὲν ἐπαρκοῦσαν καὶ ἄρχισε νὰ γίνεται χρῆση χώρου ποὺ ἦταν ἀναγκαῖος στὴν ἄμυνα.

Τὴν πλήρη ἔκτασή του τὸ στρατόπεδο θὰ τὴν ἔλαβε μέσα στὸν 3ο αἰ. π.Χ., ἐποχὴ μεγάλης στρατιωτικῆς δραστηριότητος, ἴσως μέχρι τοῦ 229 π.Χ., χρονιᾶς ἀποχώρησης τῶν Μακεδόνων. Ἐκτοτε, ἡ στρατιωτικὴ δραστηριότητα, ὁ ἀριθμὸς τῶν στρατιωτῶν, μειώνεται προοδευτικά. Φρουρὰ μαρτυρεῖται στὸ φρούριο μέχρι τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.

Τὰ οἰκήματα κτίστηκαν ἀπὸ αὐτοσχέδιους τεχνίτες, πιθανῶς τοὺς ἴδιους τοὺς στρατιῶτες. Ὅσο μπορῶ νὰ κρίνω ἀπὸ τοὺς κατεστραμμένους τοίχους ἢ τὰ θεμέλια κανεὶς δὲν δείχνει νὰ κατασκευάστηκε μὲ μαστοριά. Ὅλοι εἶναι κτισμένοι μὲ κοινὲς ἀκατέργαστες πέτρες, λίγα εἶναι τὰ ἀγκωνάρια καὶ φυσικὰ δὲν ὑπάρχει κανένας λίθος σὲ δεύτερη χρῆση, βάση ἀναθήματος ἢ ἐπιγραφή. Δύο θραύσματα ψηφισμάτων ποὺ βρέθηκαν στὸ στρατόπεδο, μεταφέρθηκαν σὲ αὐτὸ στὰ μεταγενέστερα χρόνια.

Εὐρήματα σημαντικὰ ἀπὸ τὴν ἔρευνα ποὺ ἔγινε δὲν ὑπῆρξαν. Ὅπως καὶ στὸ κάτω φρούριο καὶ ἐδῶ βρίσκονται συχνὰ θραύσματα μυλολίθων καὶ λίθινων, ἀβαθῶν λεκανῶν, κυκλικῶν ἢ ὀρθογώνιων. Εἶναι ὁ στοιχειώδης ἐξοπλισμὸς τῶν στρατιωτῶν γιὰ τὴν παρασκευὴ τοῦ ψωμοῦ. Κλίβανοι δὲν βρέθηκαν, τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι καλύπτονται ἀπὸ τὶς ἄσκαφες ἐπιχώσεις.

Βλέποντας τὸ σχέδιο τῶν οἰκημάτων, πολύπλοκο καὶ δαιδαλῶδες, διερωτᾶται κανεὶς γιὰ τὴ χρησιμότητα τῆς φαινομενικῆς ἀταξίας. Νομίζω ὅτι σκόπιμα ἐφαρμόστηκε τὸ σχέδιο αὐτὸ τὸ ὁποῖο ἐξυπηρετεῖ δύο σκοπούς. Ἡ ὑπαρξὴ μικρῶν ἐνοτήτων δωματίων δὲν ἐπιτρέπει τὴ στενὴ συνάφεια μεγάλων ὁμάδων στρατιωτῶν μάλιστα κατὰ τὶς ὥρες τῶν γευμάτων καὶ τοῦ ὕπνου. Ἡ ὑπαρξὴ τῶν στενῶν δρομίσκων καὶ τῶν ἀντιθετικῶν εἰσόδων στὰ συγκροτήματα δημιουργοῦσε σύγχυση στὸν εἰσβολέα καὶ θὰ ἔκανε εὐκολότερη καὶ τὴ φυγὴ τῶν ὑπερασπιστῶν τῆς ἀκρόπολης.

Σὲ μικρὸ ἀρχαῖο φρούριο, κοντὰ στὸ χωριὸ Φύλλα τῆς Εὐβοίας, ἔχουν σωθεῖ τὰ λείψανα οἰκημάτων τῆς φρουρᾶς, τὰ ὁποῖα εἶναι εἴκοσι μικρὰ ἰσομεγέθη δωματία σὲ ἓνα στοῖχο, ἀπὸ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς, μὲ εἴσοδο ὅλων πρὸς Νότον καὶ πέντε ἄλλα δωματία πιθανῶς γιὰ τοὺς ἀξιωματικούς (Γ. Παπαβασιλείου, *AE* 1903, 131- 134, παρένθ. πίν. Νέα ἔρευνα ἀπὸ τὴν Ἰπηρεσίᾳ καὶ τὴν Ἀγγλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή, *Arch. Reports* 1996-1997, 56-58). Στὸν Ραμνούντα συμβαίνει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο. Πολύπλοκο σχέδιο, ἀδιέξοδοι δρομίσκοι καὶ δυσχέρεια προσανατολισμοῦ, ὅπως περιγράφει ὁ Ἀριστοτέλης στὸ γνωστὸ χωρίο τῶν *Πολιτικῶν* (V, 1330 b): «ἡ δὲ τῶν ἰδίων οἰκήσεων διάθεσις ἡδίων μὲν νομίζεται καὶ χρησιμωτέρα πρὸς τὰς ἄλλας πράξεις, ἂν εὖτομος ἦ καὶ κατὰ τὸν νεώτερον καὶ τὸν Ἱπποδάμειον τρόπον, πρὸς δὲ τὰς πολεμικὰς ἀσφαλείας τούναντίον ὡς εἶχον κατὰ τὸν ἀρχαῖον χρόνον· δυσείσοδος γὰρ ἐκείνη τοῖς ξενικοῖς καὶ δυσεξερευνήτος [τοῖς] ἐπιτιθεμένοις».

Ὁ χώρος 58 φέρει στὴν πρὸς τὴν κύρια ὁδὸ τοῦ στρατοπέδου πλευρὰ τοῦ ἄνοιγμα θύρας μὲ λίθινο κατώφλι. Εἶναι τὸ δεύτερο ποὺ βρέθηκε στίς ὀκτὼ δεκάδες θαλάμους ἢ δωματία τοῦ στρατοπέδου. Τὸ ἄλλο, ὅπως εἶδαμε, εἶναι στὸν χώρο 81. Τὴν κατασκευὴ τῶν κατωφλιῶν ἐπέβαλλε εἰδικὸς λόγος, ἡ μεγαλύτερη ἀσφάλεια τῶν πραγμάτων ποὺ φυλάγονταν στοὺς χώρους, χρήματα, πολύτιμα ἀντικείμενα, τρόφιμα ἢ ὅπλα.

Πυλῶριο στρατοπέδου

Τὸ δέκατο συγκρότημα μὲ τὴν καίρια θέσση τοῦ στὴν εἴσοδο τοῦ στρατοπέδου, ἴσως ἦταν τὸ πυλῶριο τοῦ στρατοπέδου, ὅταν ἡ κατασκευὴ τῶν οἰκημάτων, ὅπως τὴν βλέπουμε σήμερα, εἶχε ὀλοκληρωθεῖ. Κατὰ τὶς παλαιότερες

περιόδους τὸ πυλῶριο θὰ βρισκόταν στὸ δεύτερο συγκρότημα (1-15), τὸ ὁποῖο φαίνεται τὸ πλέον ἄρτιο ἀπὸ ἀπόψεως σχεδίου.

Ἀποθέτης ἀγγείων

Προηγουμένως μνημονεύθηκε ἡ εὔρεση ἐσωτερικῶς τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ θαλάμου 67 ἀποθέτη ἀγγείων στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἑδάφους (πίν. 8α). Τὰ ἀγγεῖα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ θέση τους, ἀποτέθηκαν στὸ ἑδάφος σκοπίμως. Πιθανῶς ἀνήκουν στὸν χῶρο 67 τοῦ ὁποίου τὸν προορισμὸ δὲν μπορῶ ἀκόμη νὰ διαγνώσω. Ἀκολουθεῖ ὁ κατάλογός τους.

1. Φιαλίδιο μὲ ἔσω νεῦον χεῖλος καὶ δακτυλιόσχημη βάση· διάμ. χεῖλ. ὑπολ. 0.13. Ἀμελὴς ἀμαυρόχρωμη βαφή (400 - 380 π.Χ.).
2. Φιαλίδιο μὲ ἔσω νεῦον χεῖλος καὶ δακτυλιόσχημη βάση. Διάμ. χεῖλ. ὑπολ. 0.130. Μελαμβαφές. Ἐμπέστα ἀνθέμια στὸ ἐσωτερικὸ (350 - 325 π.Χ.).
3. Θραῦσμα χεῖλους ἀλατιέρας ὅπως ἄρ. 4. Περὶ τὸ 350 π.Χ.
4. Ἀλατιέρα μὲ ἔσω νεῦον χεῖλος καὶ δακτυλιόσχημη βάση. Διάμ. χεῖλ. 0.059 μ., μελαμβαφής (περ. 350 π.Χ.).
5. Μικρὸ πινάκιο, διαμ. χεῖλ. 0.065 μ. (τέλη 4ου αἰ. π.Χ.).
6. Μικρὸ πινάκιο, διαμ. χεῖλ. 0.050 μ. (τέλη 4ου αἰ. π.Χ.).
7. Μικρὸ πινάκιο, διαμ. χεῖλ. 0.050 μ. (τέλη 4ου αἰ. π.Χ.).
8. Μικρὸ πινάκιο, διαμ. χεῖλ. 0.050 μ. (τέλη 4ου αἰ. π.Χ.).
9. Μικρὴ πυξίδα μὲ πῶμα, διαμ. χεῖλ. 0.048 μ. διάμ. βάσης 0.030 μ. Τὸ πῶμα φέρει κομβίον (τέλη 4ου αἰ. π.Χ.).
10. Κάτω τμήμα σκύφου μελαμβανοῦς κορινθιακοῦ τύπου, μέγ. σωζ. διαμ. 0.055 μ. Τὸ κάτω μέρος σώζει ὀριζόντια ζώνη μὲ σταυροειδῆ διαγράμμιση (350 - 330 π.Χ.).
11. Ἐπίπεδη μικρὴ βάση ἀνοιχτοῦ ἀγγείου. Διάμ. βάσ. ὑπολ. 0.022 μ. Σῶζεται διακόσμησις μὲ σταυροειδῆ διαγράμμιση. Ἰχνη καύσεως.
12. Μόνωτο φιαλίδιο, διαμ. χεῖλ. 0.103 μ. (περ. 325 π.Χ.).
13. Θραῦσμα μόνωτου φιαλιδίου ὅπως ἄρ. 12. Διάμ. χεῖλ. ὑπολ. 0.120 μ.
14. Μόνωτο φιαλίδιο, διαμ. χεῖλ. ὑπολ. 0.10 μ. (περ. 375 π.Χ.).
15. Θραῦσμα χεῖλους κανθάρου, διαμ. χεῖλ. ὑπολ. 0.11 (320 - 310 π.Χ.).

16. Δύο θραύσματα μελαμβαφή ἄνω τμήματος κανθάρου, διαμ. χεῖλ. ὑπολ. 0.11 μ. (320 - 310 π.Χ.).

17. Ραβδωτὴ βάση ἀπὸ μελαμβαφή κάνθαρο, διαμ. βάσης 0.047 μ. (325-310 π.Χ.).

18. Θραῦσμα φιάλης μὲ ἔσω νεῦον χεῖλος, διαμ. χεῖλ. ὑπολ. 0.14 μ. (350 - 325 π.Χ.).

19. Βαθὺ πινάκιο μὲ φυτική διακόσμηση στὸ ἐσωτερικό, διαμ. χεῖλ. ὑπολ. 0.18 μ. (περ. 350 π.Χ.).

20. Μικρὸ πινάκιο μὲ καμπύλη βάση, διαμ. χεῖλ. 0.10 μ. Ἰχνη λεπτότατης λαβῆς καὶ ἐμφανὴ σημεῖα καύσεως στὸ ἐξωτερικό του.

21. Μικρὴ μόνωτη χύτρα μὲ καμπύλη βάση, διαμ. χεῖλ. 0.064 μ. Ἰχνη καύσεως (4ου αἰ. π.Χ.).

22. Ἀνω τμήμα μικρῆς μόνωτης χύτρας μὲ καμπύλη βάση. Διάμ. χεῖλ. ὑπολ. 0.062 μ. (4ου αἰ. π.Χ.).

23. Θραῦσμα κοίλης βάσης ἀνοικτοῦ ἀγγείου. Διάμ. βάσ. 0.057 μ.

Τὰ ἀγγεῖα, εὐτελὴ σκεύη τῆς καθημερινῆς ζωῆς, χρονολογοῦνται ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. μέχρι τοῦ τέλους του. Λίγα εἶναι τὰ παλαιότερα (1,14), τὰ λοιπὰ χρονολογοῦνται στὰ μέσα τοῦ αἰῶνος καὶ κυρίως στὶς τελευταῖες δεκαετίες του, περίοδο ἀκμῆς γιὰ τὸν δῆμο καὶ τὸ φρούριο. Γιὰ τὸ στρατόπεδο ἀποτελοῦν συμπληρωματικὴ μαρτυρία τῆς δραστηριότητος τῶν στρατιωτικῶν. Γνωρίζουμε ἀπὸ τὸ ψήφισμα Ὁ δῆμος ΙΙ, 1 (ΙΑΕ 1991, 24 ἀρ. 1· SEG 43, 25) τὸ ὁποῖο συμπληρώθηκε μὲ θραῦσμα, ὅτι τὸ 356 π.Χ., ἐπὶ Ἑλπίνου ἄρχοντος, ὑπηρετοῦσαν στὸ φρούριο στρατιῶται οἱ πολιτικοί, ὑπὸ τῇ διοίκηση δύο χιλιάρχων. Κατὰ τὰ ἐπόμενα χρόνια οἱ μαρτυρίες στρατοπέδευσης στρατιωτικῶν σωμάτων στὸ φρούριο εἶναι πυκνότερες, μάλιστα ἀπὸ τοῦ 342/1.

Εὐρήματα

Πιθανῶς ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ τῶν χώρων τοῦ στρατοπέδου νὰ ἔφερε στὸ φῶς κινητὰ ἀρχαῖα διαφωτιστικὰ γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δραστηριότητα τῶν στρατιωτῶν. Τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ, πρὸς τὸ παρόν, γιὰ λόγους οἰκονομικούς. Τὰ σημαντικότερα ἀρχαῖα ποὺ βρέθηκαν εἴτε στὰ ἐπιφανειακὰ χώματα, πλὴν τῶν ὀστράκων, εἴτε κατὰ τὴν ἀποκάλυψη τῶν τοίχων τῶν οἰκημάτων εἶναι τὰ ἑξῆς:

1 (1388). Στήλης ἀριστερὸ τμήμα ὕψ. 0.20 πλ. 0.375 πᾶχ. 0.075. Ὑψ. γρ. 0.008. Ὑπὸ τὸ κείμενο τῆς στήλης τὰ ἄνω δύο ἄκρα στεφάνων θαλλοῦ. Βρέθηκε κοντὰ στὸ δωμάτιο 81.

- [- - - - - ε.16 - - - - - καὶ στεφανῶσαι αὐτὸν χρυσῶι]
 [στεφάνωι κατὰ τὸν νόμον· εἶναι δὲ αὐ[τῶι καὶ]
 3 [προεδρίαν ἐν τ]οῖ[ς ἀγ]ῶσιν οἷς Ῥαμνοῦσιοι τ[ίθησιν· ἀνα]-
 [γράφαι] δὲ τότε τὸ ψήφισμα ἐν στήλαις δυο[τῶν καὶ]
 στῆσαι τὴν μὲν ἐν τῶι ἱερῶι τοῦ Διονύσου [τὴν δὲ ἐν τῶι]
 6 [τῆς Νε]μέσεως ἱερῶι· εἰς δὲ τὴν ἀναγραφὴν [καὶ ποιήσιν]
 τῶν [στη]λῶν μερίσαι ὅ τι ἀνάλωμα [γ]ένηται [τοὺς ἐπι]-
 με[λη]τάς.

2 (1389). Θραῦσμα ἀριστερὸ στήλης ὕψ. 0.17 - 0.20 πλ. 0.24 πᾶχ. 0.095. Σώζει λείψανο χαρακτοῦ στεφάνου θαλλοῦ. Ἐπιφανειακῶς.

3 (1408). Στήλης θραῦσμα δεξιὸ ὕψ. 0.15 πλ. 0.235 πᾶχ. 0.07. Ὑψ. γρ. 0.005 - 0.008. Πίσω ἐργασμένη ἄδρᾶ μὲ τὸ βελόνι. Βρέθηκε στὸ γέμισμα τῆς δεξαμενῆς τῆς μεταξὺ τῶν χώρων 60-61.

- [- - - - - τοῦ]ς ἐπιμελητῆ[ς]
 [- - - - -] κατ(ὰ) τὸν ἐνιαυτὸν
 3 [τὸν ἐπὶ τοῦ δεῖνος ἄρχοντος πρᾶτ]των διατετέλεκεν τὰ τε ατ-
 [- - - πᾶσι τῶ]ν πολιτῶν φανεράν ἀποδεικνύμενος
 [τὴν εὖνοϊαν - -]ον [. .] πρὸς τοὺς πολίτας [κ]αὶ Ἀθ[η]-
 6 [ναίων τῶι δήμωι· δεδόχθαι τ]οῖς Ἀθηναίοις τοῖς τετα[γ]μ[έ]-
 [νοις Ῥαμνοῦντι ἐπαινέσαι δεῖνα Μ]ελησίππου Ἀγγελῆθεν καὶ σ[τε]-
 [φανῶσαι χρυσῶι στεφάνωι ἀρετῆς ἕνεκα καὶ] φιλοτιμίας τῆς εἰς το[ύς]
 9 [πολίτας - - -]ΟΤ[]

4 (1409). Κάτω πλάκα μυολίθου ἀκέραιη, ὕψ. 0.40 πλ. 0.51 πᾶχ. 0.04. Βρέθηκε στὰ ἐπιφανειακὰ χώματα τοῦ χώρου 51.

5 (1410). Γωνία ἄνω μυολίθου μὲ χωνοειδεῖς ἐπιφάνειες, ὕψ. 0.235 πλ. 0.34 πᾶχ. 0.11. Βρέθηκε ὅπου καὶ τὸ 1409.

6 (2058). Τὸ μισὸ περίπου ἡμίεργης γωνιακῆς βάσης ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο ὕψ. 0.115 χορδῆς ἄνω 0.35 κάτω 0.41.

7 (2059). Θραῦσμα μαρμάρου γωνιακὸ ἄδρὰ ἐργασμένο στὴ μιὰ ὄψη, τὴν πρόσθια, ὕψ. 0.12 πλ. 0.125 πάχ. 0.13. Σώζει δύο γράμματα ὕψ. 0.02 [- -]νη vacat. Ἐπιφανειακόν.

8 (2060). Γωνία σηκώματος μὲ περιχέϊλωμα, ὕψ. 0.115 πλ. 0.28 πάχ. 0.225. Σώζει μέρος μεγάλου κοιλώματος βάθ. σωζ. 0.115. Βρέθηκε ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου τοῦ στρατοπέδου.

9 (2061). Ἄνω τμήμα ποδιοῦ περιρραντηρίου μὲ ραβδώσεις καὶ παχὺ δακτύλιο ὑψηλά. Ἡ βάση τῆς λεκάνης σώζεται κατὰ τὸ ἓνα τέταρτο. Ὁ τóρμος στερέωσής της εἶναι 0.07×0.07 βάθ. 0.035. Ὑψ. 0.19, μάρμαρο παριανόν. Ἐπιφανειακόν.

10 (2063). Τμήμα σηκώματος μὲ λείψανα τῆς ἀρχῆς δύο μικρῶν κοιλοτήτων, ὕψ. 0.04 πλ. 0.11 βάθ. 0.085. Ἐπιφανειακόν.

11 (2064). Τμήμα σφαίρας ἀπὸ γαλάζιο μάρμαρο, χορδῆς 0.17 ὕψ. 0.06. Ἐπιφανειακόν.

12 (2065). Κύβος ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο, πλήρως κατεργασμένος, ἐλλιπὴς κατὰ τὸ ἓνα ἄκρο, ὕψ. 0.365 πλ. κάτω 0.21, ἄνω 0.19 πάχ. 0.105. Ἐπιφανειακόν.

13 (2066). Κάτω ἄκρο ἀριστερὸ πόδι ἀπὸ ἔκτυπο ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο, ἐλλιπὲς ἄνω τοῦ ἀστραγάλου καὶ τὰ δάκτυλα, ὕψ. 0.12 μήκ. 0.16 πάχ. 0.07. Ἐπιφανειακόν.

14 (2067). Τμήμα λιθίνου σωληνοειδοῦς ἀλιευτικοῦ κρίκου, διαμ. 0.06-0.075, μήκ. 0.07. Λείψανα ἐσοχῆς τῆς ὀπῆς πρόσδεσης. Ἐπιφανειακόν.

15 (2068). Θραῦσμα κυλινδρικοῦ μαρμάρου μὲ ἔκτυπη ταινία, ὕψ. 0.17 διαμ. 0.12-0.155. Ἐπιφανειακόν.

16 (2069). Τμήμα μηροῦ μικροτάτου ἀγαλματίου, μὲ ὀπὴ ἄνω, ὕψ. 0.04, ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο. Ἐπιφανειακόν.

17 (2070). Τμήμα λεκάνης ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο μὲ χεῖλος ἐξωτερικῶς κυματιοφόρο, μήκ. 0.08 πάχ. 0.025 ὕψ. 0.032. Ἐπιφανειακόν.

18 (2108). Μικρότατο κεφαλάκι κορασίδος ὕψ. 0.031, ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, θραυσμένο ἀπὸ τὸν λαιμό. Φέρει ἀπὸ κάτω ὀπὴ βάθ. 0.013 γιὰ τὴ σύνδεσή του, στὴν ἀρχαιότητα, μὲ τὸ σῶμα. Βρέθηκε στὸν χώρο 7.

19 (2122). Θραῦσμα ἀπὸ τὴν περιφέρεια μαρμαρίνης λεκάνης μὲ λοξὸ χεῖλος, τὸ ὁποῖο ἐξωτερικὰ διακοσμεῖται μὲ ἀνάγλυφες ταινίες. Ὑψ. 0.07, πλ. χεῖλους 0.022, μέγ. μήκ. 0.095. Βρέθηκε ἐπιφανειακῶς, νοτίως τοῦ χώρου 6.

20 (2129). Σφαίρα ἑλλιπτής ἀπὸ ἀσβεστόλιθο, ὄχι ἐντελῶς σφαιρική, διαμ. ± 0.11 . Ἐπιφανειακό.

21 (2130). Σφαίρα λίθινη ἑλλιπτής διαμ. 0.11. Βρέθηκε στὸν χώρο 112.

22 (2131). Δίσκος κυκλικὸς ἀπὸ σχιστόλιθο διαμ. 0.185-0.20, πάχ. 0.035. Χρησίμευε ὡς κάλυμμα τοῦ στομίου ἀγγείου. Βρέθηκε στὸν χώρο 112.

23 (2132). Δίσκος ὡς ὁ 22, διαμ. 0.10 πάχ. 0.018. Βρέθηκε ὅπου ὁ 22.

24 (2133). Δίσκος ὡς ὁ 22, διαμ. 0.085 πάχ. 0.01. Βρέθηκε ὅπου ὁ 22.

25 (2134). Δίσκος ὡς ὁ 22 διαμ. 0.06 πάχ. 0.01. Βρέθηκε ὅπου ὁ 22.

26 (2135). Δίσκος ὡς ὁ 22 διαμ. 0.056 πάχ. 0.013. Βρέθηκε ὅπου ὁ 22.

Οἱ δίσκοι 22-26 χρησίμευαν ὡς καλύμματα εὐρυστόμων ἀγγείων στὰ ὁποῖα οἱ στρατιῶτες διατηροῦσαν τρόφιμα. Ἡ χρῆση τους στὸν Ραμνούντα μαρτυρεῖται τουλάχιστον ἀπὸ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.

Ὁμοιο δίσκο - κάλυμμα ἔφερε ὁ ἀμφορέας 2 ἀπὸ τὸν στρογγυλὸ πύργο (βλ. παρακάτω). Ἔχουν βρεθεῖ καὶ ἄλλοι στὴ ΝΑ συνοικία τοῦ φρουρίου.

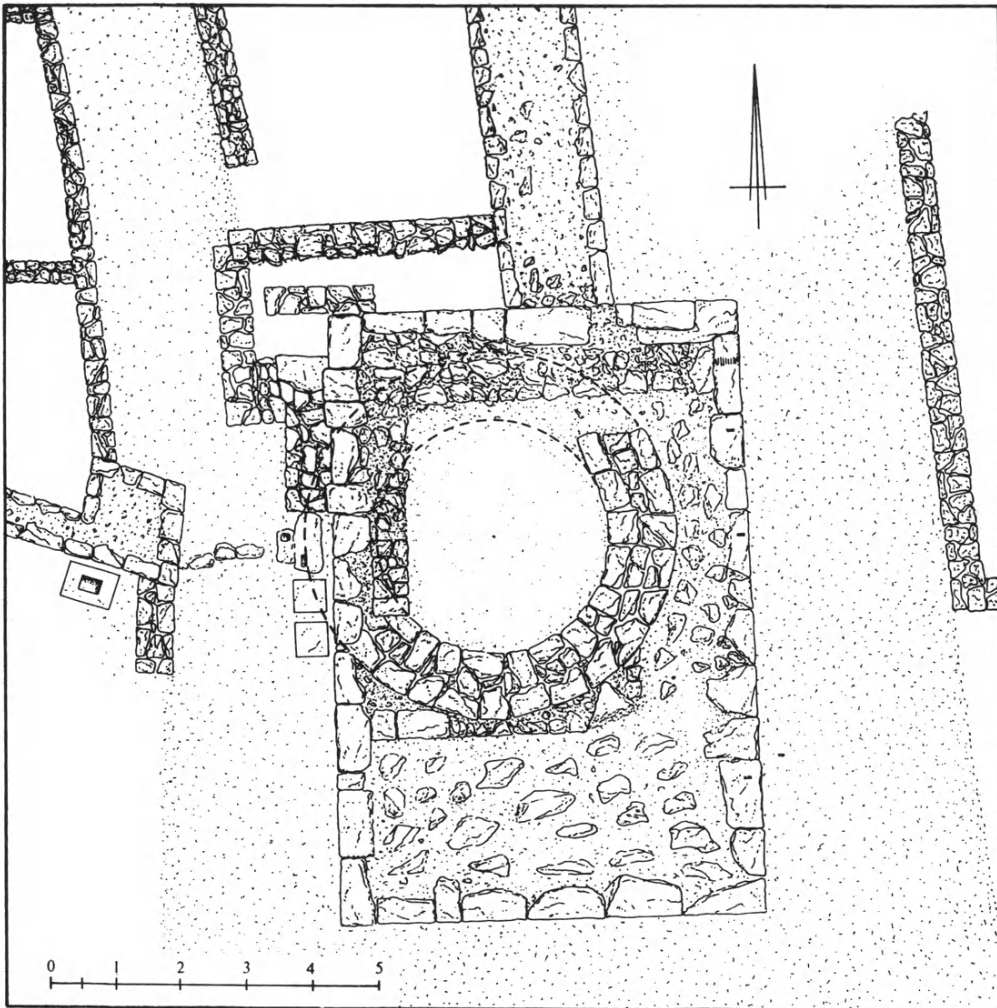
27 (2179). Ἀξιομνημόνευτο εἶναι χάραγμα ἐπὶ λίθου τοῦ δαπέδου τοῦ χώρου 36, τὸ ὁποῖο πιθανῶς εἰκονίζει σημαία.

Ἡ πύλη τοῦ στρατοπέδου

Τὴν πρώτη περιγραφή τῆς πύλης τοῦ στρατοπέδου παρέχει ὁ Pouilloux (*La forteresse* 40). Οἱ παρατηρήσεις του ἐπὶ τῶν φαινομένων λειψάνων τῶν μνημείων εἶναι γενικὰ ἀκριβεῖς ἀλλὰ ἀναγκαστικά ἑλλειπεῖς διότι χρειαζόταν ἀνασκαφὴ τὴν ὁποία δὲν μποροῦσε νὰ κάμει. Ἡ πύλη μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ παρουσιάζει τὴ μορφή τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ βίου τοῦ φρουρίου καὶ ὄχι τῆς ἐποχῆς τῆς ἀκμῆς του.

Ὁ ὀρθογώνιος πύργος (εἰκ. 4)

Τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς πύλης ἀποτελοῦσε μεγάλος ὀρθογώνιος πύργος πλ. 6.70 μ. στὴ νότια πλευρὰ, 6.40 μ. στὴ βόρεια καὶ 9.80 μ. στὴν ἀνατολική. Ἦταν κατασκευασμένος ἀπὸ μεγάλες λιθοπλίνθους ἀκατέργαστες στὴ φαινόμενη ὄψη καὶ τὴν πίσω καὶ κατεργασμένες κατὰ τίς λοιπές, ὥστε νὰ γίνεται ἡ ἀρμογὴ μὲ τίς γύρω κανονικά. Εἶναι κατασκευασμένος σὲ ἔντονα ἀνωφερὲς ἑδάφος καὶ σώζει ἐπτὰ δόμους συνολικά, δύο στὴ νότια ὄψη, οἱ ὁποῖοι

Εἰκ. 4. Ἡ πύλη τοῦ ἄνω στρατοπέδου τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνοῦντος.

γίνονται τρεῖς στή δυτικὴ πλευρά· αὐτοὶ καταλήγουν στὸ βόρειο ἄκρο τῆς σὲ ἕναν. Ἐπάνω σὲ αὐτόν, ὁ ὁποῖος σώζεται σὲ ὁλόκληρη τὴ βόρεια πλευρὰ ὡς εὐθυντηρία, ἐδράζονται τέσσερις δόμοι τῆς πλευρᾶς αὐτῆς. Γνωρίζουμε λοιπὸν ὅτι ὁ πύργος ἦταν λίθινος σὲ ὕψος 2.97 μ. στὴ νότια ὄψη τοῦ πύργου καὶ σὲ ὕψος 1.81 μ. στὴ βόρεια. Τὸ ὑπόλοιπο τμήμα του, τὸ ὁποῖο ἦταν ἀρκετὰ ὑψηλότερο θὰ ἦταν ἀπὸ ὠμές πλίθες. Τοῦτο τὸ βασίζω στὸ ὅτι, παρὰ τὴν ἔρευνα

πού ἔχει γίνει στό φρούριο, δὲν ἔχουν βρεθεῖ λιθόπλινθοι τοῦ πύργου, οἱ ὁποῖες θὰ παρουσίαζαν χαρακτηριστικά πού εὐκολύνουν τὴν ἀναγνώρισή τους. Λείπουν λοιπὸν οἱ λιθόπλινθοι τοῦ κάτω μέρους τοῦ πύργου, πλὴν αὐτῶν πού μνημονεύτηκαν, οἱ ὁποῖες ἦσαν πολλές. Ἡ ὑπαρξὴ τους ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὰ μοχλοδόθρια πού παρατηροῦνται στὶς κατὰ χώραν λιθοπλίνθους καὶ ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ ἐπεξεργασία τῶν ἄνω ἐπιφανειῶν τῶν σωζομένων ἐπάνω στὶς ὁποῖες θὰ ἐδράζονταν ἄλλες λιθόπλινθοι.

Ὁ πύργος ἦταν συμπαγῆς στὸ κάτω μέρος του, γεμάτος ἀργούς λίθους καὶ χῶμα καὶ περιελάμβανε τὸ κάτω μέρος τοῦ στρογγυλοῦ πύργου, γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ γίνει λόγος.

Ἐσωτερικὰ τοῦ κατώτερου, νότιου, δόμου τοῦ πύργου ἀποκαλύφθηκε τὸ φυσικὸ ἔδαφος τοῦ λόφου. Θεμελιώθηκε λοιπὸν ὁ πύργος κατευθεῖαν στὸ ἔδαφος, τὸ ὁποῖο κρίθηκε στερεὸ καὶ ἀσφαλές, ὡς βραχῶδες κροκαλοπαγὲς στὸ σημεῖο ἐκεῖνο.

Μοχλοδόθρια ὑπάρχουν τρία στὴν ἀνατολικὴ μακρὰ πλευρὰ τοῦ πύργου. Ἡ προτελευταία λιθόπλινθος, πρὸς Βορρά, εἶναι κατὰ τὸ ὅρειο τμήμα τῆς λαξευμένη βαθύτερα, προφανῶς γιὰτὶ ὁ λίθος εἶχε ἐλάττωμα. Ἡ διαφορὰ τοῦ ἐπιπέδου ἐξισωνόταν μὲ πλακοειδῆ προσθήκη ἢ μὲ δόντι στὴν ὑπερκείμενη λιθόπλινθο.

Ἡ τοιχοδομία καὶ ἡ λιθουργικὴ ἐργασία τοῦ πύργου εἶναι ὡς τοῦ νοτίου τείχους τοῦ φρουρίου τὸ ὁποῖο, μὲ τὴ σειρὰ του, εἶναι ὅμοιο μὲ τὰ ἀναλήμματα τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται ἀνασκαφικῶς στὰ μέσα τουλάχιστον τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Ἀλλὰ γιὰ τὴ χρονολόγησή τοῦ ὀρθογώνιου πύργου ὑπάρχουν ἀνασκαφικὰ κριτήρια γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ γίνει λόγος. Ἡ ἔρευνα τῆς μικρῆς ἐπίχωσης τοῦ ὀρθογώνιου πύργου δὲν ἀπέδωσε κανένα ὄστρακο.

Ἡ πύλη

Τὸ ἄνοιγμα τῆς πύλης τοῦ στρατοπέδου βρίσκεται μεταξὺ τοῦ ὀρθογώνιου πύργου καὶ τοῦ νοτίου τείχους τοῦ στρατοπέδου, τὸ ὁποῖο ἔχει ἤδη σύντομα περιγραφεῖ (ΠΑΕ 1994, 20-22). Πύργος καὶ τεῖχος δὲν βρίσκονται στὴν ἴδια γραμμὴ· ὁ πύργος ἐξέχει πρὸς Νότον ἐπὶ 5.50 μ., ἔχουμε δηλαδὴ ἐδῶ, ὅ,τι καὶ στὴ νότια πύλη μὲ τὸν πύργο C. Γιὰ λόγους ἀμυντικῆς τακτικῆς ὁ δεξιὰ τῆς πύλης πύργος προχωρεῖ πέραν τοῦ τείχους, ὥστε ἐκεῖνοι πού θὰ ἀποπειραθοῦν

νά προσβάλλουν ἢ νά παραβιάσουν τὴν πύλη νά ἔχουν τὴ δεξιὰ τους πλευρὰ ἀκάλυπτη, ἐφ' ὅσον ἡ ἀσπίδα τους κάλυπτε τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ σώματός τους.

Τὸ τεῖχος στὸ σημεῖο τῆς πύλης ἔχει πᾶχος 1.63 μ. Τὸ ἄνοιγμα τῆς πύλης ἔχει ἐμπρός, κατὰ τὴ νότια περασιὰ τοῦ τείχους, πλάτος 2.50 μ., ἐσωτερικά, κατὰ τὴ βόρεια περασιὰ 2.18 μ. Μειώνεται λοιπὸν αἰσθητά. Τὸ πλάτος τῆς πύλης ἔμεινε τὸ ἴδιο ἐπὶ δεκαετίες. Ὅταν ὅμως κατασκευάστηκε τὸ πρῶτο συγκρότημα τοῦ στρατοπέδου δημιουργήθηκε ἐμπόδιο τὸ ὁποῖο μείωσε τὸ πλάτος τῆς πύλης καὶ τῆς ἐν συνεχείᾳ ὁδοῦ καὶ ἀνάγκαζε ἐκείνους ποὺ ἔμπαιναν στὸ στρατόπεδο νά ἀκολουθοῦν πρὸς στιγμὴν τεθλασμένη πορεία. Μείωση τοῦ πλάτους τῆς ὁδοῦ διαπιστώθηκε καὶ στὴ νότια πύλη (ΠΑΕ 1993, 22 εἰκ. 5).

Ἡ ἀνασκαφή δὲν ἀποκάλυψε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀσφαλιζόταν ἡ πύλη. Δὲν σώθηκε κατώφλι οὔτε βάση παραστάδος ὅπως στὴν ἀνατολικὴ πύλη (ΠΑΕ 1989, 10 εἰκ. 3) καὶ τὴ νότια (ΠΑΕ 1993, 4-7 εἰκ. 2). Ἐνας λίθος δεξιὰ τοῦ ἀνοίγματος τῆς πύλης μὲ ἀβαθὴ ὀρθογώνιο τόρμο χρησίμευε, πιστεύω, γιὰ τὴ στερέωση ὀρθίου καδρονιοῦ ἀπὸ τὸ ὁποῖο δὲν ἦταν δυνατὸν νά ἐξαρτηθεῖ βαρὺ θυρόφυλλο πύλης.

Ἡ ὑπόθεση τοῦ Pouilloux (*La forteresse* 78) ὅτι ἡ πύλη ποὺ μνημονεύεται σὲ ψήφισμα (Ὁ δῆμος II, 31) εἶναι ἡ κύρια τοῦ στρατοπέδου, δὲν εὐσταθεῖ. Στὸ ψήφισμα ἐννοεῖται ἡ ἀνατολικὴ πύλη, ἡ ὁποία μνημονεύεται ἀκόμη σὲ ἄλλα ψηφίσματα τὰ ὁποῖα δὲν ἐγνώριζε ὁ Pouilloux (Ὁ δῆμος II, 10 καὶ τὸ ἀδημοσίευτο ἀρ.1233).

Τὰ βάθρα

Στὴν πύλη τοῦ στρατοπέδου ἦσαν ἰδρυμένα βάθρα ἀναθημάτων, δύο πλάι στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ὀρθογώνιου πύργου, στὸ μέσον καὶ ἓνα βάθρο ἀπέναντι, δυτικά, πρὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ νοτίου τείχους τοῦ στρατοπέδου.

Ἀπὸ τὰ δύο βάθρα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ πύργου, τὸ πρῶτο, νότιο, ἦταν πάντα θεατό. Πρόκειται στὴν πραγματικότητα γιὰ κυβικὸ ὑπόβαθρο ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο 0.52 μ.×0.575 μ. ὕψ. 0.467 χωρὶς διάκοσμο. Τὸ δεύτερο, βόρειο, εἶναι τῶν ἰδίων ἀκριβῶς διαστάσεων, 0.52×0.57 μ. ὕψ. σωζ. 0.59.

Τὸ ἀπέναντι βάθρο εἶναι πλήρες (Ὁ δῆμος II, 108). Ἀποτελεῖται ἀπὸ

ὑπόβαθρο 0.63×0.85 μ., ὕψ. 0.31, τὸ ὁποῖο φέρει στὴν ἄνω ἐπιφάνεια ὀρθογώνιο τὸρμο 0.30×0.32 μ., βάθ. 0.07 μ., μέσα στὸν ὁποῖο ἐπανιδρύθηκε πεσσόσχημο βάθρο ὕψ. 1.07 μ. πλ. 0.41 μ. βάθ. 0.45 μ., τὸ ὁποῖο παρουσιάζει μείωση μέχρι τοῦ ἄβακος ὁ ὁποῖος ἔχει ὕψος 0.32 μ. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ βάθρου σώζεται τὸρμος ὀρθογώνιος 0.25×0.25 μ., βάθ. 0.06 μ. γιὰ τὸ ἀνάθημα, ἐρμαϊκὴ στήλη. Στὸν ἄβακα σώζονται λείψανα ἐπιγράμματος ὕψ. γρ. 0.01.

[- - - - -]
[- - -]μασι πασ[- - -]

Τὸ βάθρο τοῦτο ἀνήκει στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ὅπως καὶ τὰ δύο ἀνεπίγραφα ἀπέναντι. Πιθανότατα ἔφεραν στρατιωτικὰ ἢ ἐφηβικὰ ἀναθήματα.

Παλαιότερος στρογγυλὸς πύργος (πίν. 86)

Ο Pouilloux εἶχε ἐπιστημάνει (*La forteresse* 40) στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὀρθογώνιου πύργου τῆς πύλης τοῦ στρατοπέδου, τὰ λείψανα ἡμικυκλικοῦ κτιρίου τὰ ὁποῖα ἀπέδωσε σὲ παλαιότερο πύργο, ὁ ὁποῖος προστάτευε τὴν εἴσοδο τοῦ στρατοπέδου καὶ ἀποτελοῦσε τὴν ἀνατολικὴ ἀρχὴ τοῦ τείχους τῆς ἀκρόπολης. Ἔτσι, τουλάχιστον, εἰκονίζεται στὸ σχέδιο τοῦ φρουρίου ποὺ παρέχει.

Τὸ κυκλικὸ κτίσμα ἀποδείχτηκε ὅτι ἦταν πύργος μονήρης τοῦ ὁποῖου ὁ τοῖχος σώζεται σὲ ὕψος 0.43 μ., 0.74 μ. καὶ 1.20 μ. Ὅπως σαφῶς φαίνεται στὸ σχέδιο ποὺ παραθέτω, σώζεται κατὰ τὸ Ν, ΝΑ μισό του. Στὸ βόρειο ἄκρο τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς οἱ ἀκραῖοι ἐσωτερικοὶ λίθοι δὲν ἀκολουθοῦν τὸν κύκλο, ἀλλὰ ἀνοίγουν, ὥς ἐὰν εἰς τὸ σημεῖο ἐκεῖνο ὑπῆρχε διακοπὴ τοῦ τοίχου καὶ θύρα. Ἐὰν ἔχει ἔτσι, ἡ εἴσοδος βρισκόταν στὸ βόρειο μέρος τοῦ κύκλου.

Τὸ βόρειο καὶ τὸ δυτικὸ τμῆμα εἶναι κατεστραμμένα καὶ τὴ θέση τους καταλαμβάνουν τοῖχοι εὐθεῖς, οἱ ὁποῖοι κατασκευάστηκαν γιὰ τὴ διευκόλυνση τῆς οἰκοδόμησής τοῦ ὀρθογώνιου πύργου καὶ ἀποτελέσαν γέμισμά του. Εἶναι πρόχειροι ξερότοιχοι χωρὶς καμία τεχνική.

Ὁ κυκλικὸς πύργος παρουσιάζει ποικιλία στὴν τοιχοδομία. Ἐσωτερικὰ εἶναι κτισμένοι μὲ μεγάλες πέτρες οἱ ὁποῖες ἔχουν τὴ μορφή νησίδων ἀνάμεσα στὴ λοιπὴ τοιχοδομία, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται κατὰ κανόνα ἀπὸ πλακοειδεῖς σχι-

στολίθους, μέτριους, μικρούς ἕως μικρότατους. Ὁ τεχνίτης μεταχειρίζεται τοὺς μεγάλους λίθους ὡς πυρῆνες, δὲν τοὺς ἀρμόζει, γεμίζει τὰ μεγάλα κενὰ μὲ μικροὺς καὶ δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση ὅτι ἤθελε νὰ κάνει οἰκονομία στοὺς μεγάλους.

Ἡ ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ πύργου, ὅσο ἔγινε δυνατόν νὰ ἐρευνηθεῖ, ἔχει κατασκευαστεῖ μὲ μεγάλους λίθους, ἀπὸ τὰ κοντινὰ στὸ φρούριο λατομεῖα, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους παρεμβάλλονται σφῆνες καὶ μικρὲς πλάκες.

Ἡ ἐσωτερικὴ διάμετρος τοῦ κυκλικοῦ πύργου εἶναι 3.80 μ. καὶ ἡ ἐξωτερικὴ 6 μ. Τὸ πάχος τοῦ τοίχου εἶναι δηλαδὴ 1.10 μ., ἀρκετὸ γιὰ νὰ φέρει ἀνωδομὴ ἢ ὁποία ἴσως δὲν ἦταν λίθινη ἕως τὸ τέρμα. Ὅπωςδὴποτε λίθινη θὰ ἦταν ἡ κατασκευὴ τουλάχιστον σὲ ὕψος δύο ὀρόφων, 6 μ. περίπου. Ὁ τρίτος ὀροφος ἴσως ἦταν ἀπὸ ὠμές πλῖθες.

Τὸ κυκλικὸ σχῆμα τοῦ κτιρίου, τὸ μεγάλο πάχος τῶν τοίχων καὶ ἡ ἐνδιάμεση ξύλωση τῶν δαπέδων τῶν ὀρόφων καὶ τὸ ὅτι τὸ κτίριο ἦταν στεγασμένο καὶ δὲν ἐπηρεαζόταν ἀπὸ τίς βροχὲς τοῦ προσέδιδε στερεότητα καὶ ἀσφάλεια.

Στὸ ἐσωτερικόν, πλὴν τῶν ἀγγείων ποὺ θὰ μνημονευθοῦν, δὲν βρέθηκαν κεραμίδια, ἀκέραια ἢ σὲ θραύσματα, οὔτε ἄλλο ἀντικείμενο ποὺ νὰ προδίδει χρῆση τοῦ κτιρίου. Κατεδαφίστηκε λοιπὸν ὁμαλὰ ὁ πύργος ἀφοῦ προηγουμένως ἀποκομίστηκε κάθε χρήσιμο πράγμα καὶ ἀφαιρέθηκαν τὰ κεραμίδια τοῦ γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἄλλου.

Ἀποθέτης ἀγγείων (πίν. 9α)

Ὅπως εἰπώθηκε, δὲν βρέθηκαν στὸν κυκλικὸ πύργο κεραμίδια, βρέθηκαν ὅμως στὸ δάπεδο πολλὰ ἀγγεῖα σπασμένα στὴ θέση ὅπου εἶχαν τοποθετηθεῖ ἢ ἀφεθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους. Ἡ θραύση τοὺς ἔγινε ἀπὸ τὰ χώματα καὶ τοὺς λίθους τῆς ἐπίχωσης τοῦ πύργου. Ὁ πλήρης κατάλογός τοὺς ἀκολουθεῖ.

1. Θραῦσμα σώματος ἀπὸ κλειστὸ κορινθιακὸ ἀγγεῖο (ὄλπη;). Ὑψ. μέγ. σωζ. 0.029 μ. πλ. μέγ. σωζ. 0.036 μ. Σώζεται τμῆμα παράστασης ζώου μὲ χαίτη, ἴσως κάπρου καὶ ρόδακας· μεσοκορινθιακὴ περίοδος, πρῶτο τέταρτο βου αἰ. π.Χ.

2. Ἀμφορέας ὕψ. μέγ. σωζ. 0.360 μ. μὲ δύο ὀριζόντιες λαβὲς στὸ ὕψος τῆς μεγίστης διαμέτρου καὶ δακτυλιόσχημη βάση. Ἡ βαφὴ δίνει τὴν ἐντύ-

πωση τοῦ ἀμαυροῦ. Ἡ διακόσμηση σὲ ὀριζόντιες ζῶνες· ὁ ὦμος εἶναι ὀλοβαφής, στὸ ὕψος τῶν λαβῶν κατακόρυφα σχήματα σχήματος στλεγγίδος στὴ σειρά. Ἡ κοιλιά καὶ ἡ ὑψηλὴ βάση εἶναι ὀλόβαφες. Πιθανῶς ἐρετριακός (510 - 480 π.Χ.) (πίν. 96).

3. Θραῦσμα χεῖλους ἀμοφορέα διαμ. περ. 0.16 μ.

4. Ὑδρία ὕψ. περ. 0.375 μ. Βάση ἐπίπεδη, ἐλαφρῶς κοίλη. Ὅπῃ στὸ μέσον περίπου τῆς κοιλιάς (περ. 575 - 550 π.Χ.).

5. Ὑδρία ὕψ. μέγ. σωζ. περ. 0.32 μ. Βάση ἐπίπεδη, ἐλαφρῶς κοίλη. Φέρει δύο ὀριζόντιες ταινίες κατὰ τὴ μέγιστη διάμετρο.

6. Ἄνω τμήμα ὑδρίας ὕψ. μέγ. σωζ. περ. 0.115 μ. διάμ. χεῖλ. 0.17 μ. Σῶζεται τμήμα λαβῆς, ποὺ ἔνωνε τὸν λαιμὸ μὲ τὸν ὦμο τοῦ ἀγγείου (περ. 520 - 480 π.Χ.).

7. Οἶνοχόη μὲ τριφυλλόσχημο στόμιο καὶ ταινιωτὴ λαβὴ ὕψ. 0.128 μ. διαμ. χεῖλ. μέγ. 0.064 μ. διαμ. βάσ. 0.051 μ. Βάση ἐπίπεδη, ἐλαφρῶς κοίλη. Τὸ ἄνω μισὸ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τμήμα τοῦ χεῖλους φέρουν μελανὴ βαφή (περ. 500 π.Χ.).

8. Οἶνοχόη μὲ ὑπερυψωμένη ταινιωτὴ λαβὴ ὕψ. μὲ λαβὴ 0.224 μ., χωρὶς λαβὴ 0.191 μ., διάμ. βάσ. 0.09 μ. μὲ ἐπίπεδη βάση. Τὸ ἄνω μισὸ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τμήμα τοῦ χεῖλους εἶναι μελαμβαφές (περ. 500 - 480 π.Χ.).

9. Οἶνοχόη μὲ ὑπερυψωμένη ταινιωτὴ λαβὴ ὕψ. σωζ. 0.203 μ. διαμ. βάσ. 0.076 μ. μὲ ἐπίπεδη βάση. Μελαμβαφὴς ταινία στὸ ὕψος τοῦ κεντρικοῦ ὀριζόντιου ἄξονα τοῦ ἀγγείου καὶ στὸ ἐξωτερικὸ καὶ ἐσωτερικὸ τμήμα τοῦ χεῖλους (περ. 500 - 480 π.Χ.).

10. Θραῦσμα ὑψηλῆς δακτυλιόσχημης βάσης κλειστοῦ ἀγγείου, ἴσως οἶνοχόης. Διάμ. βάσης περ. 0.09. Ἐξωτερικὰ ἀμαυρόχρωμη, ἡ κάτω ἐπιφάνεια ἄβαφη (περ. 525 - 500 π.Χ.).

11. Θραῦσμα χεῖλους καὶ ψηλοῦ λαιμοῦ κλειστοῦ μελαμβανοῦς ἀγγείου. Διάμ. χεῖλ. περ. 0.10. Ἴσως ἀπὸ ἀμοφορέα ἢ πρόχου.

12. Ὀλπη μὲ ἐλαφρῶς ὑπερυψωμένη ταινιωτὴ λαβὴ ὕψ. περ. 0.14 μ., διάμ. χεῖλ. περ. 0.04, διάμ. βάσ. 0.042. Βάση ἐπίπεδη, ἐλαφρῶς κοίλη. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χεῖλους μελαμβαφή (περ. 500 - 480 π.Χ.).

13. Ὀλπη ὕψ. 0.098, διάμ. χεῖλ. 0.036, διάμ. βάσ. 0.039. Βάση ἐπίπε-

δη, ἐλαφρῶς κοίλη. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χείλους μελαμβαφὴ (περ. 500 - 480 π.Χ.).

14. Κάλαθος μὲ τοξωτὴ λαβὴ ὕψ. 0.295 διαμ. χεῖλ. 0.140, διάμ. ἐπίπεδης βάσης 0.098. Καλυμμένα μὲ μελανὴ ἀμαυρόχρωμη βαφὴ τὸ ἄνω μισὸ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χείλους.

15. Σφαιρικὴ λήκυθος ὕψ. μέγ. σωζ. περ. 0.13 διαμ. χεῖλ. 0.112 διάμ. βάσ. 0.045. Βάση ἐπίπεδη ἐλαφρῶς κοίλη. Καλυμμένα μὲ μελανὴ ἀμαυρόχρωμη βαφὴ τὰ ἄνω δύο τρίτα τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χείλους (περ. 450 π.Χ.).

16. Κάτω μισὸ σφαιρικῆς ληκύθου διαμ. βάσ. 0.045. Ἐπίπεδη, ἐλαφρῶς κοίλη βάση. Μελαμβαφὲς τὸ ἄνω μισὸ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας (περ. 450 π.Χ.).

17. Φιαλίδιο ὕψ. 0.044 διαμ. χεῖλ. περ. 0.11 διαμ. βάσ. 0.044. Ἄωτο, μὲ ἐπίπεδη, ἐλαφρῶς κοίλη βάση. Μελαμβαφὲς ἀμαυρὸ ἐσωτερικὰ καὶ στὰ ἄνω δύο τρίτα τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας (475 - 450 π.Χ.).

18. Φιαλίδιο ὕψ. 0.045 μ. διαμ. χεῖλ. 0.112 μ. διαμ. βάσ. 0.045 μ. Ἄωτο, μὲ ἐπίπεδη, ἐλαφρῶς κοίλη βάση. Μελαμβαφὲς ὅπως τὸ προηγούμενο (475 - 450 π.Χ.).

19. Θραῦσμα χείλους λεκανίδας διαμ. χεῖλ. περ. 0.12. Τὸ ἐσωτερικὸ ὀλόβαφο μὲ ἀμαυρόχρωμη βαφὴ, τὸ ἐξωτερικὸ ἄβαφο.

20. Δύο θραύσματα χείλους φιαλιδίου διαμ. χεῖλ. περ. 0.12. Τὰ ἄνω δύο τρίτα τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ ὀλόκληρο τὸ ἐσωτερικὸ ὀλόβαφα ἀμαυρά.

21. Δύο θραύσματα χείλους φιαλιδίου διαμ. χεῖλ. περ. 0.11. Βαφὴ ὅπως τοῦ προηγούμενου.

22. Θραῦσμα χείλους καὶ σώματος φιαλιδίου διαμ. χεῖλ. περ. 0.12. Βαφὴ ὅπως τοῦ προηγούμενου.

23. Μόνωτη φιάλη ὕψ. περ. 0.05 διαμ. χεῖλ. 0.162 διαμ. βάσ. 0.071. Ἐπίπεδη, ἐλαφρῶς κοίλη βάση ἀποτελεῖ ξεχωριστὸ μέρος τοῦ ἀγγείου. Ἐρυθρὴ ἀμαυρὴ βαφὴ στὰ ἄνω δύο τρίτα τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας καὶ σὲ ὀλόκληρο τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγγείου (520 - 500 π.Χ.).

24. Δύο μικρὰ συνανήκοντα ὄστρακα ἀπὸ τὸ κάτω τμήμα σκύφου κορινθιακοῦ τύπου. Ἐξωτερικὰ καὶ στὸ κάτω τμήμα του φέρει κάθετα γραμμίδια, διατεταγμένα σὲ ὀριζόντια ζώνη, τὰ ὁποῖα εἶναι χαραγμένα πάνω στὸ ἐρυθρὸ χρῶμα τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ ἀγγείου. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγγείου

εἶναι ὀλόβαφο. Ὁ πυθμένος διακοσμεῖται μὲ γραπτούς ὁμόκεντρος κύκλους (6ος αἰ. π.Χ.).

25. Θραῦσμα ἔσω νεύοντος χεῖλους ἀπὸ μελαμβαφῆ σκύφο μὲ λεπτότατα τοιχώματα. Ἴσως κορινθιακοῦ τύπου. Ὑψ. μέγ. σωζ. 0.049 διάμ. χεῖλ. περ. 0.11. Μελαμβαφές ἐσωτερικά καὶ ἐξωτερικά.

26. Σκύφος τοῦ ἀττικοῦ τύπου ὕψ. περ. 0.09 διάμ. χεῖλ. 0.11 διάμ. βάσ. 0.075 μὲ δακτυλιόσχημη βάση. Τὸ ἄνω μισὸ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας στὴ μία πλευρὰ εἶναι ὀλόβαφο μὲ ἐρυθρὸ χρῶμα, στὴν ἄλλη εἶναι ἄβαφο. Τὸ κάτω μισὸ εἶναι μελαμβαφές (περ. 480 - 450 π.Χ.).

27. Σκύφος τοῦ ἀττικοῦ τύπου ὕψ. περ. 0.11 διάμ. χεῖλ. 0.164 διάμ. βάσ. 0.083. Ἐπίπεδη, ἐλαφρῶς κοίλη βάση.

28. Κάτω τμήμα μελαμβαφοῦς ἀττικοῦ σκύφου ὕψ. μέγ. σωζ. περ. 0.038 διάμ. βάσης 0.062 μὲ δακτυλιόσχημη βάση. Ὁ πυθμένος διακοσμεῖται μὲ γραπτούς ὁμόκεντρος κύκλους (περ. 470 - 460 π.Χ.).

29. Κάτω τμήμα μικροῦ σκύφου τοῦ ἀττικοῦ τύπου διάμ. βάσ. περ. 0.055. Ἐπίπεδη, ἐλαφρῶς κοίλη βάση. Ἐσωτερικὰ ὀλόβαφος. Ὁ πυθμένος φέρει στὸ κέντρο τοῦ ἀκανόνιστη ὀπὴ διαμ. 0.065.

30. Ὅριζόντια κυλινδρική ὀλόβαφη λαβὴ σκύφου ἀττικοῦ τύπου πλ. περ. 0.05.

31. Ὅριζόντια κυλινδρική ὀλόβαφη λαβὴ σκύφου ἀττικοῦ τύπου πλ. περ. 0.04.

32. Κάτω τμήμα μικροῦ σκύφου τοῦ ἀττικοῦ τύπου διάμ. βάσ. περ. 0.03. Ἐπίπεδη, ἐλαφρῶς κοίλη βάση. Ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ ὀλόβαφος, ἀμαυρός.

33. Κάτω τμήμα μικροῦ σκύφου τοῦ λεγόμενου ἀττικοῦ τύπου διαμ. βάσ. περ. 0.037. Ἐπίπεδη, ἐλαφρῶς κοίλη βάση. Ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ ὀλόβαφος, ἀμαυρός.

34. Ἄωτο σκυφίδιο (ἀλατοδοχεῖο), μὲ ἐπίπεδη, ἐλαφρῶς κοίλη βάση ὕψ. 0.029 διάμ. χεῖλ. 0.063 διάμ. βάσ. 0.042. Μελαμβαφές ἐσωτερικά καὶ ἐξωτερικά.

35. Ἄωτο σκυφίδιο (ἀλατοδοχεῖο) ἀποσπασματικὰ σωζόμενο ὕψ. περ. 0.028 διάμ. χεῖλ. περ. 0.06 διάμ. βάσ. περ. 0.037. Ἐπίπεδη, ἐλαφρῶς κοίλη βάση. Μελαμβαφές ἐσωτερικά καὶ ἐξωτερικά (μέσα 5ου αἰ. π.Χ.).

36. Ἄωτο σκυφίδιο ἀποσπασματικὰ σωζόμενο ὕψ. σωζ. περ. 0.033. Ἐπίπεδη, ἐλαφρῶς κοίλη βάση. Μελαμβαφές ἐσωτερικά καὶ ἐξωτερικά (περ. 475 π.Χ.).

37. Βαθιὰ κύλικα τοῦ τύπου Ρηνείας ὕψ. περ. 0.047 διάμ. χεῖλ. 0.107 διάμ. βάσ. 0.052 μὲ δακτυλιόσχημη βάση. Μελαμβαφῆς ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ. Στὸν πυθμένα χάραγμα ΜΕ (περ. 480 - 470 π.Χ.).

38. Θραῦσμα χεῖλους βαθιᾶς κύλικας τοῦ τύπου Ρηνείας διάμ. χεῖλ. περ. 0.12 (περ. 480 - 470 π.Χ.).

39. Θραῦσμα χεῖλους βαθιᾶς κύλικας τοῦ τύπου Ρηνείας (περ. 480 - 470 π.Χ.).

40. Θραῦσμα χεῖλους βαθιᾶς κύλικας τοῦ τύπου Ρηνείας διάμ. χεῖλ. περ. 0.14 (περ. 480 - 470 π.Χ.).

41. Θραῦσμα χεῖλους ἀνοικτοῦ ἀγγείου διάμ. χεῖλ. περ. 0.10. Ἐξωτερικὰ ὀλόβαφο μὲ ἐρυθρὸ χρῶμα, ἐσωτερικὰ σώζονται δύο ὀριζόντιες ἐρυθρὲς ταινίες (περ. 480 π.Χ.).

42. Θραῦσμα χεῖλους μελαμβανοῦς πινακίου διάμ. χεῖλ. περ. 0.16. Σώζει ἐγχάρακτες γραμμὲς στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια.

43. Λεκάνη ὕψ. 0.103 διάμ. χεῖλ. 0.264 διάμ. βάσ. 0.10. Ἐπίπεδη, ἐλαφρῶς κοίλη βάση, ὀλόβαφο τὸ ἐσωτερικόν. Ἐξωτερικὰ ἄβαφη. Οἱ ὀριζόντιες λαβὲς ἐνώνουν σῶμα καὶ χεῖλος τοῦ σκεύους.

44. Θραῦσμα χεῖλους λεκάνης διαμ. χεῖλ. περ. 0.20. Μόνο τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χεῖλους εἶναι ὀλόβαφο. Σώζονται ἴχνη ἀπὸ τὴ μία ὀριζόντια λαβή. Πρὸς *Agota* XII 360 ἀρ. 1759 εἰκ. 21 (πρόκειται γιὰ θραῦσμα λεκάνης ποὺ εἶχε χρησιμοποιοῦντο στὸν ὁστροκισμὸ τοῦ 482 π.Χ.).

45. Θραῦσμα χεῖλους λεκάνης διαμ. περ. 0.18 ἐσωτερικὰ ὀλόβαφο (περ. 520 - 490 π.Χ.).

46. Θραῦσμα χεῖλους λεκάνης μὲ εὐθέα τοιχώματα διαμ. περ. 0.24 μ., ἐσωτερικὰ ὀλόβαφο.

47. Θραῦσμα χεῖλους βαθιᾶς λεκάνης διαμ. περ. 0.24. Ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια ὀλόβαφη.

48. Μικρὴ μόνωτη χύτρα ὕψ. 0.103 μ. διαμ. χεῖλ. 0.078 (575 - 535 π.Χ.).

49. Θραῦσμα χεῖλους μεγάλου ἀνοικτοῦ ἀγγείου διαμ. περ. 0.34.

50. Τρία θραύσματα σώματος μεγάλου ἀνοικτοῦ ἀγγείου. Ἐσωτερικὸ ὀλόβαφο, μὲ μελανὸ ἀμαυρὸ χρῶμα. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια ἐνὸς ἀπὸ τὰ θραύσματα φέρει χάραγμα Ε.

51. Θραῦσμα χεῖλους μικροῦ πίθου (;) διαμ. περ. 0.16. Ἄνω ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια ὀλόβαφη.

52. Μικρὸ τραγικὸ προσωπεῖο ὕψ. 0.051.

53. Θραῦσμα μελαμβαφοῦς λυχναριοῦ μήκ. μεγ. σωζ. 0.034 πλ. μέγ. σωζ. περ. 0.051. Χαμηλὸ σχῆμα, ἐπίπεδη βάση καὶ στρογγυλευμένοι ὦμοι.

54. Μελαμβαφές σφονδύλι ὕψ. μεγ. σωζ. 0.039 μ. πλ. μέγ. σωζ. 0.037 μ. διάμ. ὀπῆς 0.006 μ.

55. Θραῦσμα χεῖλους ἴσως ἀπὸ μεγάλη ὕδρία διαμ. περ. 0.20.

56. Θραῦσμα ὑψηλοῦ λαιμοῦ καὶ ἔξω νεύοντος χεῖλους κλειστοῦ ἀγγείου. Διάμ. χεῖλ. περ. 0.11. Ἄβαφο, πηλὸς ἐρυθρωπὸς μὲ λευκὸ ἐπίχρισμα. Στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ λαιμοῦ φέρει χάραγμα Ε (περ. 520 - 480 π.Χ.).

57. Ὀλπη μὲ ἐλαφρῶς ὑπερυψωμένη ταινιωτὴ λαβὴ ὕψ. 0.10 διάμ. χεῖλ. 0.038 διάμ. βάσ. 0.028. Ἐπίπεδη, ἐλαφρῶς κοίλη βάση. Δύο ὀριζόντιες, παράλληλες μεταξύ τους ἐγχάρακτες γραμμὲς στὸ ὕψος τοῦ λαιμοῦ τοῦ ἀγγείου (περ. 480 π.Χ.).

58. Ἀσκὸς μὲ ὀριζόντια τοξωτὴ λαβὴ ὕψ. περ. 0.065 μ. διάμ. βάσ. 0.061, διάτρητος στὸ κέντρο. Φέρει λείψανο τοξωτῆς λαβῆς καὶ ἐπίπεδη, ἐλαφρῶς κοίλη, βάση. Μελαμβαφῆς ἐξωτερικὰ καὶ στὸ σωζόμενο μέρος τοῦ χεῖλους (περ. 475 - 460 π.Χ.).

59. Θραῦσμα κάτω τμήματος μικροῦ κλειστοῦ ἀγγείου, ἴσως ἐπίπεδου ἀσκοῦ, διάμ. βάσ. περ. 0.09. Ἐπίπεδη, ἐλαφρῶς κοίλη βάση.

60. Μελανόμορφος κιονωτὸς κρατήρας μερικῶς σωζόμενος, διάμ. βάσης περ. 0.23. Σώζονται τέσσερα μὴ συναρμόζοντα τμήματα ἀπὸ τὴ βάση, τὸ σῶμα καὶ τὴ λαβὴ τοῦ κρατήρα, τὰ ὁποῖα ἔχουν συγκολληθεῖ ἀπὸ πολλὰ θραύσματα. Ἀπὸ τὸ κάτω τμήμα τοῦ ἀγγείου σώζονται δεκαπέντε ἀκτινοειδῆ φύλλα διατεταγμένα σὲ ζώνη. Λίγο πιὸ πάνω σώζεται κυκλικὴ ὀπὴ διαμέτρου 0.065. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγγείου εἶναι μελαμβαφές (περ. 500 - 480 π.Χ.).

61. Μόνωτος κύαθος ὕψ. περ. 0.075 μ. διάμ. χεῖλ. 0.110 μ. διάμ. βάσ. 0.055 μὲ περίγραμμα σχήματος S καὶ δακτυλιόσχημη βάση. Κάθετη, ταινιωτὴ λαβή. Τὰ ἄνω δύο τρίτα τῆς ἐξωτερικῆς του ἐπιφανείας καθὼς καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγγείου εἶναι καλυμμένα μὲ ἀμαυρὴ βαφή (πρῶτο τέταρτο 5ου αἰ. π.Χ.).

62. Κάτω τμήμα φιαλίδιου διαμ. βάσ. περ. 0.045. Ἐπίπεδη, ἐλαφρῶς κοίλη βάση, ὀλόβαφο μόνον ἐσωτερικά.

63. Σκύφος τοῦ ἀττικοῦ τύπου ὕψ. περ. 0.108 διάμ. χεῖλ. 0.135 διάμ. βάσ. 0.091 μὲ δακτυλιόσχημη βάση, μελαμβαφῆς ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ (περ. 470 - 460 π.Χ.).

64. Σκύφος τοῦ ἀττικοῦ τύπου, ὕψ. περ. 0.086 μ. διάμ. χεῖλ. 0.11 διάμ. βάσ. 0.07 μὲ δακτυλίσχημη βάση καὶ μελαμβαφῆς ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ (περ. 480 - 450 π.Χ.).

65. Κάτω τμήμα μικροῦ ἀττικοῦ σκύφου διαμ. βάσ. περ. 0.045. Ἐπίπεδη, ἐλαφρῶς κοίλη βάση, ὁλόβαφη ἐσωτερικὰ μὲ μελανό, ἐξωτερικὰ μὲ ἐρυθρὸ χρῶμα. Στὸν πυθμένα ἐρυθροὶ καὶ μελανοὶ ὁμόκεντροι κύκλοι.

66. Κάτω τμήμα μικροῦ ἀττικοῦ σκύφου διαμ. βάσ. περ. 0.07 μὲ δακτυλίσχημη βάση. Ὁ πυθμένας φέρει ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ ὁμόκεντρος κύκλους.

67. Ἄωτο σκυφίδιο ὕψ. περ. 0.02 διαμ. χεῖλ. 0.054, διαμ. βάσ. 0.039. Ἐπίπεδη, ἐλαφρῶς κοίλη βάση. Μελαμβαφῆς ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ (περ. 475 π.Χ.).

68. Ἄωτο σκυφίδιο ὕψ. περ. 0.036 μ. διάμ. χεῖλ. 0.062 μ. διάμ. βάσ. 0.07. Ἐπίπεδη, ἐλαφρῶς κοίλη βάση. Μελαμβαφῆς ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ (περ. 475 - 460 π.Χ.).

69. Θραῦσμα χεῖλους βαθιᾶς κύλικας τοῦ τύπου Ρηνείας διαμ. χεῖλ. περ. 0.10 (περ. 480 - 470 π.Χ.).

70. Θραῦσμα χεῖλους λεκάνης διαμ. χεῖλ. περ. 0.18.

71. Θραῦσμα χεῖλους λεκάνης διαμ. περ. 0.20, ἐσωτερικὸ ὁλόβαφο.

72. Θραῦσμα βάσης ἀνοικτοῦ ἀγγείου, διαμ. περ. 0.16. Ἐσωτερικὰ κοίλη, ἐξωτερικὰ καμπύλη.

73. Θραῦσμα χεῖλους ἀνοικτοῦ ἀγγείου, διαμ. περ. 0.12 (περ. 550 π.Χ.).

74. Δίσκος σχιστολίθου διαμ. 0.18 πᾶχ. 0.025. Ἀπὸ τῆ θέσης τῆς εὐρέσεως καὶ τὸ μέγεθός του προκύπτει ὅτι ἦταν κάλυμμα τοῦ στομίου τοῦ ἀμφορέως 2.

Τὰ περισσότερα ἀγγεῖα χρονολογοῦνται στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἕνα ὑψηλὰ στὸν 6ο καὶ μερικὰ στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 6ου. Ἀπὸ τὰ νεώτερα ἀγγεῖα χρονολογεῖται ἡ ἀχρήστευση τοῦ στρογγυλοῦ πύργου καὶ ἡ οἰκοδόμησις τοῦ ὀρθογωνίου, ὃ ὁποῖος ἄλλωστε χρονολογεῖται καὶ σὲ παραβολὴ τῆς τοιχοδομίας του μὲ τὴν τοιχοδομίαν τοῦ νοτίου τείχους τοῦ φρουρίου καὶ τῶν ἀναλημμάτων τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως.

Ἀνασκαφικῶς ἔχει ἀποδειχθεῖ (ΠΑΕ 1983, 125) ὅτι τὰ ἀναλήμματα τοῦ ἱεροῦ χρονολογοῦνται στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Τῆς αὐτῆς τεχνικῆς καὶ τοιχοδομίας εἶναι τὸ νότιο τεῖχος τοῦ φρουρίου. Ἡ παλαιὰ χρονολόγησις

τοῦ φρουρίου στὴν τελευταία περίοδο τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου γινόταν κυρίως ἀπὸ τὴν κακὴ ἐρμηνεία τοῦ χωρίου τοῦ Θουκυδίδου 7, 28 κατὰ τὸ ὅποιο, μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Δεκελείας ἀπὸ τοὺς Λακεδαιμονίους καὶ τὴν ἀχρήστευση τοῦ δρόμου Ὁρωποῦ - Ἀθηνῶν γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν προϊόντων τῆς Εὐβοίας, «ἢ τε τῶν ἐπιτηδείων παρακομιδῇ ἐκ τῆς Εὐβοίας, πρότερον ἐκ τοῦ Ὁρωποῦ κατὰ γῆν διὰ τῆς Δεκελείας θάσσωσιν οὖσα, περὶ Σούνιον κατὰ θάλασσαν πολυτελὴς ἐγίγνετο». Γιὰ κάποιον λόγο, ὁ ὁποῖος μέχρι στιγμῆς μᾶς εἶναι ἄγνωστος, οἱ Ἀθηναῖοι δὲν ἀναπλήρωσαν τὴν ἀπώλεια τοῦ δρόμου τῆς Δεκελείας μὲ τὸν δρόμο Ραμνοῦντος - ἄστεως, δρόμου ἀσφαλοῦς, ἰσομήκους καὶ ὁμαλοῦ, προκειμένου περὶ τοῦ δρόμου Ραμνοῦντος - Μαραθῶνος - Ραφῆνος - Παλλήνης - Ἀθηνῶν. Ὁ δρόμος τῆς Πεντέλης εἶναι ἀνηφορικὸς καὶ κουραστικὸς ὑπερβολικὰ γιὰ τὰ φορτωμένα ζῶα. Ἐντύπωση προκαλεῖ ἐπίσης ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς θαλάσσιας μεταφορᾶς ὡς πολυτελοῦς. Τὸ φορτίο ἑνὸς ἀρχαίου φορτηγοῦ πλοίου κατὰ τὴ χερσαία μεταφορὰ τοῦ ἀπαιτοῦσε μεγάλο ἀριθμὸ ζώων καὶ ἀνάλογους ἀγωγιάτες, ἂν δὲ ὑπολογισθεῖ στὸ κόστος τῆς μεταφορᾶς καὶ ἡ πρώτη μεταφόρτωση στὸ λιμάνι τοῦ Ὁρωποῦ, ἀπὸ τὰ πλοῖα στὸ καραβάνι, τότε ἡ δαπάνη γίνεται ἀκόμη μεγαλύτερη. Ὅπωςδήποτε τὸ χωρίο τοῦ Θουκυδίδου δὲν ἔχει ἀκόμα πλήρως ἐρμηνευθεῖ (πρβ. A. W. Gomme, A. Andrewes, K. J. Dover, *A Historical Commentary on Thucydides*, IV 406). Περὶ τοῦ μικροτέρου κόστους τῆς θαλάσσιας μεταφορᾶς βλ. Perry Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism* (Verso 1981) 20.

Ἡ κατασκευὴ τοῦ ἀσημάντου, ἀπὸ ἄποψη ἀμυντικῆς, πύργου τῆς πύλης τοῦ στρατοπέδου κατὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἢ μετὰ τὰ μέσα, δηλώνει ὅτι τὸ τεῖχος τοῦ φρουρίου εἶχε ἤδη ὀλοκληρωθεῖ. Τοῦτο γίνεται φανερὸ καὶ ἀπὸ ἄλλο χωρίο τοῦ Θουκυδίδου (8, 4) στὸ ὅποιο μνημονεύεται ἡ κατασκευὴ τοῦ φρουρίου τοῦ Σουνίου γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῶν σιταγωγῶν πλοίων, δὲν γίνεται ὅμως λόγος γιὰ τὸ σημαντικότερο φρούριο τοῦ Ραμνοῦντος: «Παρασκευάζοντο δὲ καὶ Ἀθηναῖοι, ὥσπερ διανοήθησαν, ἐν τῷ αὐτῷ χειμῶνι τούτῳ τὴν τε ναυπηγίαν, ξύλα ξυμπορισάμενοι, καὶ Σούνιον τειχίσαντες, ὅπως αὐτοῖς ἀσφάλεια ταῖς σιταγωγαῖς ναυσὶν εἴη τοῦ περίπλου». Ἡ σιωπὴ τοῦ ἱστορικοῦ δὲν σημαίνει τίποτε ἄλλο παρὰ ὅτι τὸ φρούριο τοῦ δήμου ἦταν ἀπὸ μακροῦ χρόνου οἰκοδομημένο καὶ γνωστὸ στοὺς ἀναγνώστες τῆς ἱστορίας τοῦ πολέμου. Δὲν χρειάζετο νὰ μνημονευθεῖ, γιατί δὲν ἀποτελοῦσε, ἢ κατασκευὴ τοῦ, συνέπεια τοῦ πολέμου, ὅπως τὸ φρούριο τοῦ Σουνίου.

Ὁ στρογγυλὸς πύργος ἦταν μονήρης, ὑψηλὸς καὶ χρησίμευε ὡς παρατηρητήριο καὶ ἀποδέκτης τῶν μηνυμάτων τῶν διαδεκτῆρων τῶν γύρω λόφων. Ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ πού περιέγραφα προκύπτει ὅτι εἶχε κατασκευαστεῖ ἀρκετὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. καὶ ὅτι ἡ κατεδάφισή του ἔγινε τὸ ἀργότερο στὰ μέσα τοῦ αἰῶνος. Τρία ἀγγεῖα (37, 50, 56) φέρουν χαράγματα ME, E, E τὰ ὁποῖα, ὑποθέτω, ἦσαν τὰ ἀρχικά τῶν ὀνομάτων τῶν κατόχων τους. Ἡ εὕρεση τόσων ἀγγείων ἐπάνω στὸ χῶμα, χωρὶς νὰ ὑπάρχει στὸν χῶρο κατασκευὴ ἢ ἄλλο σκεῦος ἢ ὁποῖα νὰ δικαιολογεῖ τὴν ἐκεῖ χρῆση τους, σημαίνει ὅτι αὐτὰ μεταφέρθηκαν ἐκεῖ προσωρινῶς ἀπὸ ἄλλο χῶρο, ἴσως ἀπὸ τοὺς ὀρόφους τοῦ πύργου. Ἄν κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν τῆς κατεδάφισης τοῦ πύργου θραύστηκαν, τότε κρίθηκε ἀνώφελη ἡ μεταφορὰ τους καὶ ἀφέθηκαν ἐκεῖ σκεπασμένα μὲ τὸ χῶμα.

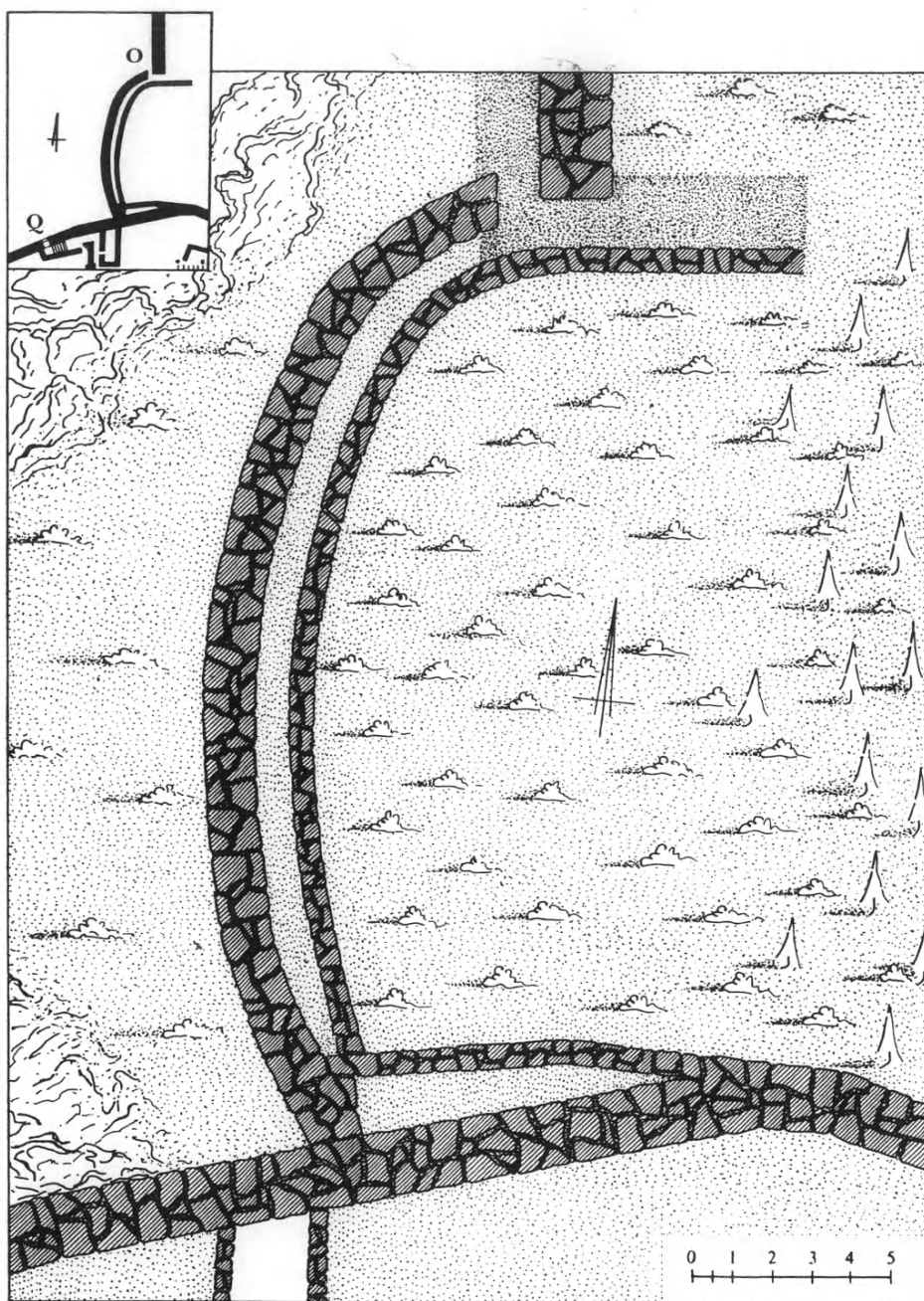
Ἡ ποιότητα καὶ τὸ μέγεθος, μερικῶν τουλάχιστον ἀγγείων, δείχνει ὅτι πιθανῶς αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ ἱερό. Μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα, οἱ λεκάνες, οἱ σκύφοι, οἱ οἶνοχόες, καὶ οἱ ὑδρίες προσιδιάζουν σὲ ἱερὰ Δήμητρος τῆς ὁποίας ὅπως ὁ χῶρος λατρείας, ὅπως ὑποθέτω, βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὸ φρούριο, ΒΔ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως (ΠΑΕ 1988, 1-3· 1992, 24-29). Τρία ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα φέρουν χαράγματα (3, 50, 56) τὰ ὁποῖα πιθανῶς εἶναι τὰ ἀρχικά τῶν κατόχων τους. Προέρχονται ἀπὸ χῶρο κοινῆς ἐστιάσεως;

Γνωρίζουμε ὅτι κατὰ τὴν περίοδο στὴν ὁποία χρονολογοῦνται τὰ ἀγγεῖα, εἶχαν ἀφιερωθεῖ στὸν Διόνυσο πολλὲς μελανόμορφες κύλικες μὲ διονυσιακὲς σκηνές, σκηνές συμποσίων, πολεμιστῶν (ΠΑΕ 1977, 19 πίν. 7α· 1981, 135 εἰκ. 11). Στὸ εὑρημα τοῦ στρογγυλοῦ πύργου περιλαμβάνεται καὶ μικρὴ τραγικὴ μάσκα (ἀρ. 52) ἢ ὁποῖα εἶναι δυνατόν νὰ συνδεθεῖ μὲ τὸν Διόνυσο.

Εἰς τὰ CRAI 1997, 605-630 δημοσιεύεται ἀνακοίνωση τὴν ὁποία ἔκαμα στὴν Académie des Inscriptions et Belles Lettres, στὶς 20 Ἰουνίου 1997, μὲ τίτλο *La forteresse de Rhamnonte*. Ὅταν τὴν συνέταξα δὲν εἶχε ἀνασκαφεῖ ὁ κυκλικὸς πύργος, ἐργασία ἢ ὁποῖα ἔγινε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1997 καὶ δὲν ἐγνώριζα τὰ χρονολογικὰ στοιχεῖα πού ἀποκαλύφθηκαν. Κατὰ τὴ διόρθωση τῶν δοκιμιῶν δὲν ἔκρινα σκόπιμο νὰ περιλάβω τὰ νέα στοιχεῖα.

Πυλὶδα Ο (εἰκ. 5)

Τὸ φρούριο διαθέτει στὸ ΒΔ τμήμα του πυλίδα, τὴν Ο, τὴν ὁποία μνημό-

Εἰκ. 5. Ἡ πυλίδα O τοῦ βόρειου τείχους τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνοῦντος. Ἐπάνω ἄριστερά εἰκονίζεται ἡ σχέση τῆς πυλίδας O με τὸ τείχος τοῦ στρατοπέδου καὶ τὴν πυλίδα Q.

νευσα κατὰ τὴ γενικὴ περιγραφὴ τοῦ τείχους (ΠΑΕ 1990, 19 εἰκ. 5). Ἔχει ἄνοιγμα πλ. 1 μ., χωρίς κατώφλι, καὶ ὀρίζεται ἡ ἀνατολικὴ τῆς πλευρᾶ ἀπὸ τὸ τεῖχος πού βαίνει στὴ θάλασσα καὶ ἀπὸ τὴ δυτικὴ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ σχεδὸν ἡμικυκλικοῦ τμήματος O-P τοῦ τείχους. Τὸ τμήμα αὐτὸ παρουσιάζει ἰδιοτυπία. Ἐσωτερικὰ ὑπάρχει διάδρομος μήκους ὅσου καὶ τὸ τμήμα τοῦ τείχους, πλ. 0.80 στὴν ἀρχή, τὸ ὁποῖο ποικίλλει στὴ συνέχεια καὶ γίνεται 0.70, 0.80, 0.90. Φθάνει στὸ πλάτος τοῦ 1 μ. μετὰ 21 μ., μειώνεται κατόπιν συνεχῶς καὶ καταλήγει ἀδιέξοδος καὶ πλ. 0.30. Τὴν ἄλλή πλευρὰ τοῦ διαδρόμου, τὴν ἀνατολική, ἀποτελεῖ τὸ ἀνάλημμα τοῦ χώρου πού ἐκτείνεται βορείως τοῦ στρατοπέδου. Ἡ κατασκευὴ τοῦ διαδρόμου ἢ ὁποία δὲν φαίνεται ἀναγκαία, θὰ ἐπιβλήθηκε ἀπὸ λόγους ἀμυντικούς. Πιθανῶς στὸν διάδρομο αὐτὸ κυκλοφοροῦσαν, ἀπερίσπαστοι ἀπὸ τοὺς πολίτες, οἱ φρουροὶ τοῦ τείχους.

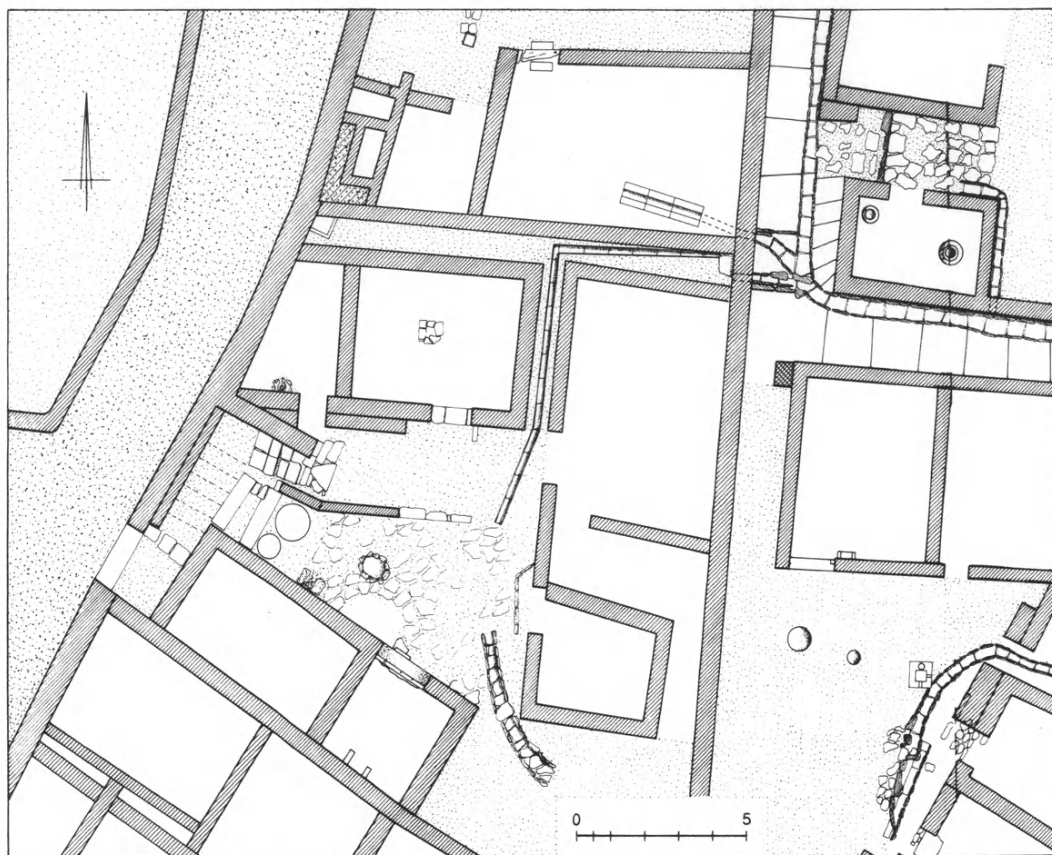
Μετὰ τὸ ἄνοιγμα τῆς πύλης ὁ ἐπισκέπτης στρεφόταν πρὸς Α καὶ βρισκόταν ἀμέσως σὲ κατοικήσιμο τμήμα τοῦ φρουρίου.

Στρατηγεῖο (εἰκ. 6-7)

Ὁ χώρος τοῦ συγκροτήματος αὐτοῦ εἶχε ἀνασκαφεῖ στὸ παρελθὸν κατὰ τὸ ἀνώτερο στρώμα του (ΠΑΕ 1991, 10· ΠΑΕ 1995, 4-11). Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς κατὰ τὸ τμήμα τοῦ ὁποίου κέντρο ἦταν ὁ κλίβανος ἀποκάλυψε βαθύτερα τὰ λείψανα κατασκευῆς ὀρθογωνίου δωματίου ἐσωτερικῶν διαστάσεων 0.3×4.65 μ. μὲ θύρα στὴ νότια μακρὰ πλευρὰ πλ. 1.14 μ. Ἡ ὑπὸ τὸν κλίβανο ἐπίχωση μέχρι τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου ἦταν καθαρὴ λάσπη ἢ ὁποία συσσωρεύτηκε ἔπειτα ἀπὸ καταρρακτώδεις βροχές, πράγμα πού ἔχει διαπιστωθεῖ καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ φρουρίου.

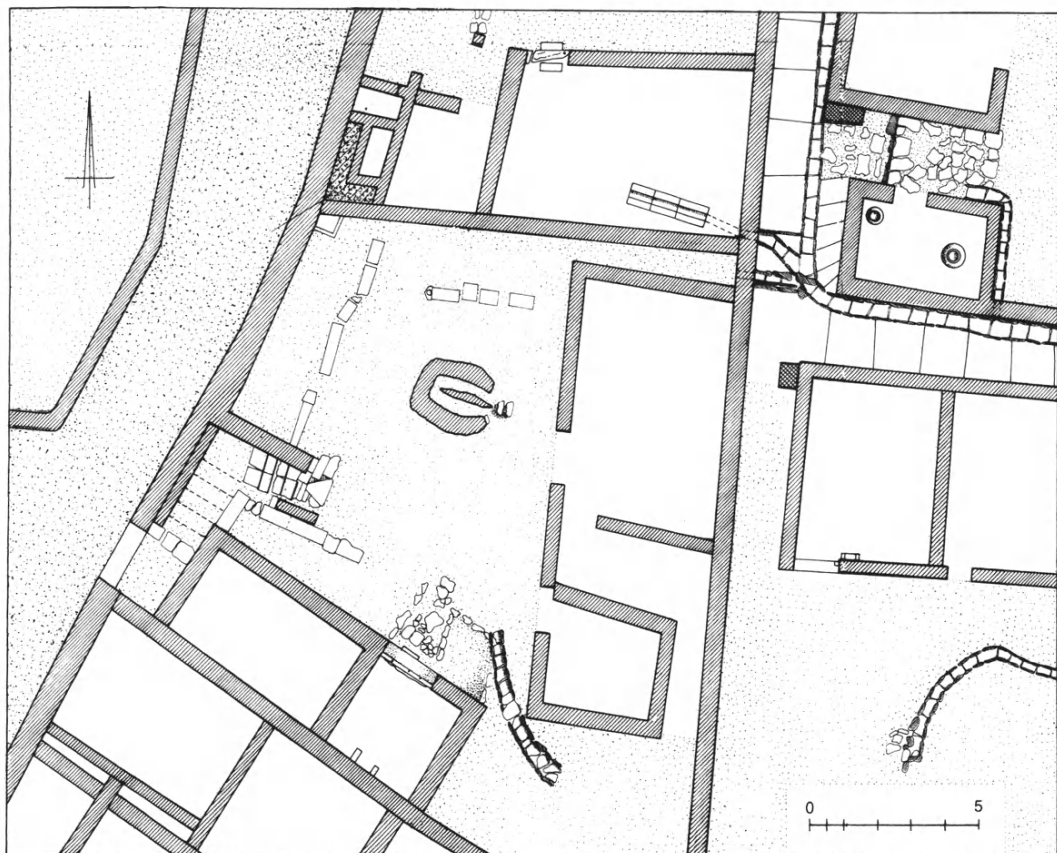
Συνεχόμενο δυτικὰ βρίσκεται ἄλλο δωμάτιο παράγωνο $1.55-3 \times 4-4.45$ μ. μὲ θύρα στὴ νότια πλευρὰ. Ὡς δυτικὸς τοῖχος χρησιμεύει τὸ ἀνάλημμα τοῦ δρόμου τῆς νότιας πύλης. Στὸν νότιο τοῖχο τοῦ δωματίου αὐτοῦ βρέθηκαν τὰ λείψανα πυροστιᾶς, δηλαδὴ δύο λίθοι ὀρθοί.

Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο δωμάτιο σχηματίζεται πεζοδρόμιο πλ. 2.50 μ. χρήσιμο γιὰ τὴν προστασία τοῦ δωματίου ἀπὸ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς, τὰ ὁποῖα διοχετεύονταν ἔξω ἀπὸ τὸν χώρο τῆς αὐλῆς μὲ δύο ὑδραγωγεῖα. Τὸ νότιο ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀρθοὺς πλακοειδεῖς λίθους καὶ πιθανῶς κατέληγε στὴ δεξιὰ μενὴ τῆς αὐλῆς τοῦ συνεδρίου. Τὸ βόρειο ἀποτελεῖται ἀπὸ πήλινους ἀγωγούς

Εἰκ. 6. Τὸ στρατηγεῖο τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνοῦντος. Ἡ παλαιότερη μορφή.

σχήματος Π ἀνεστραμμένου καὶ εἶναι σκεπασμένο με λίθινες πλάκες. Ἡ κατεύθυνσή του εἶναι ἀπὸ Ν πρὸς Β καὶ κατόπιν στρέφεται πρὸς Ἀνατολάς, φθάνει ἕως τὸ ἀνάλημμα τοῦ δρόμου τῆς ἀνατολικῆς πύλης ἐσωτερικὰ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει φρεάτιο καὶ κάθετος ἀγωγός. Αὐτὸς καταλήγει στὸ ἤδη γνωστὸ ὑδραγωγεῖο τῆς ὁδοῦ τῆς ἀνατολικῆς πύλης τὸ ὁποῖο ὁδηγοῦσε τὰ νερὰ ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος. Τὸ ὑδραγωγεῖο αὐτὸ λειτουργεῖ τώρα κανονικά.

Εἰχ. 7. Τὸ στρατηγεῖο τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνοῦντος μετασκευασμένο κατὰ τὰ χρόνια τῆς ρωμαιοκρατίας.

Ἡ μεταξὺ τοῦ πεζοδρομίου τοῦ μεγάλου δωματίου καὶ τῶν χώρων ποὺ περιγράφονται (ΠΑΕ 1995, 4- 7) ἔκταση ἀνασκάφηκε καὶ αὐτὴ βαθύτερα καὶ ἀποκαλύφθηκε ἀμελὲς πλακόστρωση ἀπὸ κοινὲς πέτρες. Στὸν δυτικὸ μυχὸ βρέθηκαν στὴ θέση τους τὰ κάτω μέρη δύο μεγάλων πίθων καὶ λίθινη πυρο-στιὰ. Στὸ μέσον τῆς πλακόστρωσης μία πρόχειρη κυκλικὴ κατασκευὴ ἴσως χρησίμευε γιὰ τὸ στράγγισμα τῶν νερῶν τῆς αὐλῆς.

Ὅπως σχηματίζεται σήμερα τὸ συγκρότημα, τὸ ὁποῖο ὀνόμασα στρατηγεῖο, ἀποτελεῖται ἀπὸ κεντρικὴ αὐλὴ ἣ ὁποία στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς ἔφερε δύο δωμάτια, στὴν ἀνατολικὴ τρία καὶ στὴ νότια ἓνα μεγάλο δωμάτιο καὶ πλάι του, ἀνατολικά, μικρότατο ναό. Τοῦ μεγάλου νοτίου δωματίου σώζεται τὸ ἰσόγειο τὸ ὁποῖο ἦταν προσιτὸ ἀπὸ τὸν ὄροφο μὲ ἐσωτερικὴ ξύλινη σκάλα. Τὸ δωμάτιο τοῦ ὀρόφου εἶχε εἴσοδο κατευθεῖαν ἀπὸ τὸν δρόμο τῆς νότιας πύλης. Ἀπὸ τὸ ἴδιο σημεῖο ἄρχιζε λίθινη κλίμαξ πού ὀδηγοῦσε στὴν αὐλὴ, στὰ λοιπὰ δωμάτια καὶ στὸν ναῖσκο. Γιὰ τὴν ἄμεση ἐπικοινωνία τοῦ στρατηγεῖου μὲ τὸ παρακείμενο ἀνατολικά συνέδριο θὰ ὑπῆρχε ξύλινη σκάλα.

Στὸ βόρειο μεγάλο δωμάτιο τῆς αὐλῆς βρέθηκε λίθινη σφαῖρα διαμ. 0.455 (2112), πόδι περιφρακτοῦ ραβδωτό (2111) καὶ στήλη ἀκέραιη (2110) ἣ ὁποία περιέχει ψήφισμα τῶν παροίκων τοῦ Ραμνοῦντος πρὸς τιμὴν τοῦ στρατηγοῦ τῆς παραλίας Εὐξιθέου Φιλοξενίδου Κηφισιέως, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν ἄρχοντα Σύμμαχο στὸ 188/7 π.Χ. Δὲν μνημονεύεται στὸ ψήφισμα ἄλλη στρατηγία τοῦ Εὐξιθέου καὶ ὑποθέτω ὅτι ἡ τοῦ 188/7 π.Χ. εἶναι ἡ πρώτη. Ἡ ἀνάθεση ἀπὸ τὸν στρατηγὸ τοῦ ἀναγλύφου τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Κόρης (ΠΑΕ 1989, 21 ἀρ. 5 πίν. 9α) ἐγίνε κατὰ τὴ δεύτερη στρατηγία του, μεταξὺ 187- 175 π.Χ., καὶ ἡ τέταρτη στρατηγία του, πού μνημονεύεται σὲ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή (ΠΑΕ 1991, 48 ἀρ. 20), ἐγίνε ἐπὶ Σωνίκου ἄρχοντος, τὸ 175/4 π.Χ. Σὲ διάστημα λοιπὸν δεκατριῶν ἐτῶν ὁ Εὐξιθεὸς διετέλεσε τέσσερις φορές στρατηγὸς τῆς παραλίας.

Ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ στρατηγεῖου προέρχονται, ἀπὸ τίς νεώτερες ἐπιχώσεις, δύο μικρὰ γυναικεῖα κεφάλια, τὸ 1368, ὕψ. 0.12, ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο, φθαρμένο, τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., καὶ τὸ 2113 ὕψ. 0.10, τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Στὸν ἴδιο χώρο βρέθηκε καὶ ἡ μικρὴ Κυβέλη 1386, ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, ἀκέφαλη, ὕψ. 0.17, πλ. 0.12, πάχ. 0.065, μὲ τὸ λιοντάρι πρὸς ἀριστερά, στὰ γόνατά της. Μὲ τὸ δεξιὸ κρατᾷ φιάλη καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ τύμπανο. Ἡ Κυβέλη αὕτη, ἣ ὁποία δὲν κλείεται σὲ ναῖσκο, βρέθηκε σὲ ἐπιχώσεις παλαιότερες τῆς τελευταίας περιόδου τῆς ζωῆς τοῦ χώρου τοῦ στρατηγεῖου.

Ἡ ἀρπαγὴ τῶν ἀρχαίων τοῦ Ραμνοῦντος κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ ὁ χρόνος καταστροφῆς τοῦ ναοῦ τῆς Νεμέσεως

Μεταξὺ τῶν σημαντικῶν εὕρημάτων ἀρχαίων τῆς χρονιᾶς συγκαταλέγεται ἡ ἀκέραιη σίμη 1402 μήκους 1.285 μ. ἣ ὁποία ἀνήκει στὸ δυτικὸ ἄκρο

τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ. Ἡ κυματιστὴ ἐπιφάνεια τοῦ μετώπου εἶναι διαβρωμένη, σώζεται ὅμως σχεδὸν πλήρως ὁ διάκοσμος, καὶ τοῦτο διότι ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου ἐφθάρη ἀνίσως ἐξαιτίας τῶν χρωμάτων τῶν ἀνθεμίων.

Ἡ σίμη βρέθηκε στὴ Σκάλα Ὡρωποῦ ὡς κάλυμμα τάφου τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. καὶ ἀποτελεῖ μετὰ τίς ἐπιγραφές Ὁ δῆμος II, 182 καὶ 197 τὸ ἀρτιότερο μνημεῖο τοῦ Ραμνουῦντος ἀπὸ τῆ Σκάλα, γιατί οἱ Ὡρωπιοὶ δὲν ἀπέκοψαν τὸ κυματιστὸ μέτωπό της.

Κατὰ τὸν συστηματικὸ ἔλεγχο τῶν ἐκσκαφῶν καὶ οἰκοδομήσεων στὴ Σκάλα, τὸν ὁποῖο ἐπέβαλα ἀπὸ τοῦ 1976 καὶ ὁ ὁποῖος συνεχίζεται, βρέθηκαν ἀρκετὰ μάρμαρα τοῦ Ραμνουῦντος τῶν ὁποίων ἀκολουθεῖ κατὰλογος. Μερικῶν τὴν εὕρεση ἀνακοίνωσα (ΙΑΕ 1979, 24-25· 1981, 118· 1990, 39).

Τὰ ἀρχαῖα τοῦ Ραμνουῦντος ποὺ βρίσκονται στὴ Σκάλα, εἶναι πλάκες μαρμάρινες, στῆλες, κεραμίδες στρωτῆρες τοῦ ναοῦ τῆς Νεμέσεως ἢ σίμες μὲ ἀποκομμένο τὸ κυματιστὸ μέτωπο καὶ σπανιότερα ὀγκωδέστερα μάρμαρα, ὅπως τὸ ὑπόβαθρο 2183 πάχ. 0.14. Βρέθηκε καὶ ἓνα κλασικὸ φάτνωμα τοῦ ναοῦ σὲ σύμπλεγμα μεταγενέστερων οἰκοδομημάτων στὸ κτῆμα τῶν φυλακῶν. Αὐτὸ θὰ εἶχε ἀπαχθεῖ γιὰ τὸ μικρὸ μέγεθος καὶ τὴν κοιλότητά του ποὺ τὸ ἔκαμε πρόσφορο γιὰ οἰκιακὴ χρῆση. Θραῦσμα φατνώματος στενῆς πλευρᾶς (2226) βρέθηκε καὶ στὸ φρούριο, σὲ μεταγενέστερες ἐπιχώσεις, ἔνδειξε ὅτι ὑπῆρχαν κάτοικοι στὸ φρούριο, ἐνῶ ὁ ναὸς ἦταν ἐρειπωμένος.

Ἡ χρονολόγηση τῆς ἀρπαγῆς τῶν ἀρχαίων τοῦ Ραμνουῦντος ἀπὸ τοὺς Ὡρωπίους καὶ ἡ καταστροφή τοῦ ναοῦ μπορεῖ κατὰ προσέγγιση νὰ γίνεῖ μὲ στοιχεῖα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Σκάλας Ὡρωποῦ. Ἡ σίμη 1402 βρέθηκε ὡς κάλυμμα τάφου ὁ ὁποῖος περιεῖχε γυάλινο ἀγγεῖο ποὺ χρονολογεῖται στὸν 3ο-4ο μ.Χ. αἰ. Πάνω στὸν τάφο βρέθηκε λύχνος τοῦ 6ου μ.Χ. αἰ.

Οἱ τρεῖς σίμες 2221-2223 ἀποτελοῦσαν κάλυμμα τάφου στὸν ὁποῖο βρέθηκε τριφυλλόστομη οἶνοχόη ποὺ χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. Ὁ διπλὸς ἐλλιπὴς καλυπτῆρας 2225 κάλυπτε τάφο στὸν ὁποῖο κύπελλο ποὺ χρησίμευε ὡς κτέρισμα χρονολογεῖται στὶς ἀρχές τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ.

Ἐὰν οἱ παρατηρήσεις ποὺ ἔχουν γίνεῖ, ὡς πρὸς τὴν εὕρεση τῶν ἀρχαίων τοῦ Ραμνουῦντος στὴ Σκάλα, εἶναι ὀρθές τότε πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως ἦταν ἤδη ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. μ.Χ. ἐγκαταλελειμμένο καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ἀρπαγῆς ἔγινε ἀπὸ τὴ στέγη τοῦ ναοῦ ἢ ὁποία πρόσφερε μεγάλη ποσότητα

πλακοειδῶν μαρμάρων καταλλήλων γιά καλύμματα τάφων. Παράλληλα γινόνταν ἀρπαγὴ τῶν στηλῶν ἀπὸ τὸ φρούριο καὶ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως.

Γνωρίζουμε ὅτι ὁ πολυγωνικὸς ναὸς τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως ἦταν ἐπισκέψιμος ἕως τὰ μέσα τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. (ΠΑΕ 1982, 153). Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ὁ μεγάλος ναὸς ἦταν σὲ λειτουργία. Ἀντιθέτως μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ὁ μικρὸς ναὸς χρησίμευε ὡς τόπος προσωρινῆς διαμονῆς στοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἀναζητοῦσαν μάρμαρα.

Οἱ τελευταῖες μαρτυρίες ὑπαρξῆς λατρείας στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως χρονολογούνται στὸν 3ο μ.Χ. αἰ. (Ὁ δῆμος II, 163, 164). Εἶναι ἀβάσιμα ὅσα ὑποστηρίχθηκαν (ΑΔ 35, 1980, Μελέτες, 222) περὶ ἐπισκευῆς τοῦ μεγάλου ναοῦ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἰουλιανό (361 - 363 μ.Χ.). Κατὰ τὰ χρόνια τοῦ Ἰουλιανοῦ ὁ ναὸς ἦταν ἐρείπιο καὶ χρησίμευε ὡς πηγὴ μαρμάρων γιά τοὺς Ὀρωπίους· φυσικὰ οὔτε σκέψη ἐπισκευῆς μποροῦσε νὰ γίνει τότε, διότι ὁ δῆμος εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ καὶ οἱ μόνοι κάτοικοί του ἦσαν ὅσοι ἀσχολοῦνταν μὲ τὸ ἐμπόριο τῶν παλαιῶν μαρμάρων.

Τὰ ἀρχαῖα ἀπὸ τὸ φρούριο καὶ τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως ποὺ βρέθηκαν στὴ Σκάλα Ὀρωποῦ εἶναι τὰ ἑξῆς:

1 (EM 12863). Στήλη ἡ ὁποία περιέχει τὴν ἀναγραφὴ τῆς χρηματικῆς περιουσίας τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως ἐπὶ συνεχεῖς χρονιές, Ὁ δῆμος II, 182. Εἶχε βρεθεῖ, κατὰ τὸν ἀρχαιοπώλη ποὺ τὴν ἐπώλησε στὴν Ὑπηρεσία, στὸν προσφυγικὸ συνοικισμό, δηλαδὴ στὰ σημερινὰ Νέα Παλάτια, ὅπου σὲ ἀρκετὰ οἰκόπεδα ἔχουν ἀνασκαφεῖ τμήματα τοῦ ἀνατολικοῦ νεκροταφείου τῆς ἀρχαίας πόλης στοὺς τάφους τοῦ ὁποίου χρησιμοποιήθηκαν ὡς καλύμματα μάρμαρα ἀπὸ τὸν Ραμνούντα.

2 (432 ΜΩ 65). Μέρος στήλης, Ὁ δῆμος II, 40 μὲ τρεῖς στεφανώσεις. Βρέθηκε μαζὶ μὲ τὴν 433.

3 (433 ΜΩ 87). Ἡ στήλη, Ὁ δῆμος II, 49 τοῦ 207/6 π.Χ. μὲ ψήφισμα γιά τὸν στρατηγὸ Θεότιμο Θεοδώρου Ραμνούσιο. Βρέθηκε στὴ Σκάλα, Ἀθανασίου Διάκου καὶ κοντὰ στὴ ἀκτὴ ὅπου προσορμίζονται τὰ πορθμεῖα, σὲ στρῶμα ποὺ κατακλυζόταν ἀπὸ τὴ θάλασσα (ΠΑΕ 1979, 24). Χρησίμευαν εἴτε ὡς ἔρμα πλοίου εἴτε, πιθανότερο, εἶχαν ἀπομείνει στὴν ἀκτὴ μετὰ τὴν ἐκφόρτωσή του.

4 (1371). Θραῦσμα μαρμάρινης στρωτῆρος κεραμίδας τοῦ ναοῦ. Σκάλα Ὀρωποῦ, 28 Ὀκτωβρίου καὶ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου.

5 (1372). Θραῦσμα φατνώματος στενῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ. Σκάλα Ὠρωποῦ, 28 Ὀκτωβρίου καὶ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου.

6 (1402 ΜΩ 543). Ἀκέραια σίμη τοῦ ναοῦ. Ἡ λεοντοκεφαλὴ ἀποκρουσμένη. Διακρίνεται καλὰ ἡ διακόσμηση ἀπὸ ἀνθέμια. Νέα Παλάτια, 25 Μαρτίου 3 (πίν. 106).

7 (1411 ΜΩ 6). Μικρὸ ἰωνικὸ κιονόκρανο ἐλλιπές (ΠΑΕ 1981, 118, πίν. 95α), τὸ ὁποῖο ἀπέδωσα στὸν μεγάλον ναῖσκο τοῦ περιβόλου τοῦ Διογέιτονος. Σκάλα Ὠρωποῦ, Λεωφόρος Ἀθηνῶν 9.

8 (2053 Μ.Ω. 493). Ἡ στήλη Ὁ δῆμος II, 197, πινακίδα τοῦ τραπεζίτου Φιλοκράτου Φιλοκλέου Ραμνουσίου. Βρέθηκε ὡς κάλυμμα τάφου, 28 Ὀκτωβρίου καὶ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου στὴ Σκάλα Ὠρωποῦ. Στὸν τάφο ὑπῆρχαν ὡς κτερίσματα τρία ἀγγεῖα τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται στὸν 3ο μ.Χ. αἰ.

9 (2183 Μ.Ω. 555). Τὸ πεσσοειδὲς ἐνεπίγραφο ὑπόβαθρο βάθρου λαμπάδων, Ὁ δῆμος II, 151 μὲ τὰ ὀνόματα νικητῶν στὰ Διογένεια καὶ τὰ Πτολεμαῖα. Βρέθηκε στὰ Νέα Παλάτια, 25 Μαρτίου 3, ὡς κάλυμμα τάφου.

10 (2215 Μ.Ω. 31). Σίμη τοῦ ναοῦ, ἐλλιπὴς κατὰ τὸ κυματιστὸ μέτωπο καὶ τὴ λεοντοκεφαλὴ. Σῶζεται ὁ συμφυὴς ψευδοκαλυπτῆρας. Βρέθηκε στὰ Νέα Παλάτια, 25 Μαρτίου 15.

11 (2216 Μ.Ω. 32). Σίμη ἀκέραια ἐλλιπὴς κατὰ τὸ κυματιστὸ μέτωπο καὶ τὴ λεοντοκεφαλὴ. Σῶζεται ὁ συμφυὴς ψευδοκαλυπτῆρας. Βρέθηκε στὰ Νέα Παλάτια, 25 Μαρτίου 15.

12 (2217 Μ.Ω. 88α). Κεραμίδα στρωτῆρ τοῦ ναοῦ ἀκέραια. Βρέθηκε στὰ Νέα Παλάτια, 25 Μαρτίου 5.

13 (2218 Μ.Ω. 479). Κεραμίδα στρωτῆρ τοῦ ναοῦ ἐλλιπὴς λίγο κατὰ τὴ μία γωνία. Βρέθηκε στὰ Νέα Παλάτια, 25 Μαρτίου 6.

14 (2219 Μ.Ω. 886). Κεραμίδα στρωτῆρ τοῦ ναοῦ ἐλλιπὴς κατὰ τὸ ἓνα τρίτο καὶ συμπληρωμένη. Βρέθηκε στὰ Νέα Παλάτια, 25 Μαρτίου 5.

15 (2220 Μ.Ω. 101). Φάτνωμα μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀκέραιο. Βρέθηκε σὲ οἰκήματα μεταγενέστερα, στὸν χώρο τοῦ κτήματος τῶν φυλακῶν (Ἀμαλίου), στὴ Σκάλα Ὠρωποῦ.

16 (2221 Μ.Ω. 551α). Σίμη τοῦ ναοῦ, θραυσμένη καὶ συγκολλημένη, ἐλλιπὴς κατὰ τὸ κυματιστὸ μέτωπο. Σῶζει συμφυὴ ψευδοκαλυπτῆρα. Βρέθηκε στὰ Νέα Παλάτια, 25 Μαρτίου 3.

17 (2222 Μ.Ω. 551γ). Σίμη τοῦ ναοῦ ἐλλιπὴς κατὰ τὸ κυματιστὸ μέ-

τωπο. Σώζει συμφυὴ ψευδοκαλυπτῆρα. Βρέθηκε στὰ Νέα Παλάτια, 25 Μαρτίου 3.

18 (2223 Μ.Ω. 5516). Σίμη τοῦ ναοῦ συγκολλημένη ἐλλιπὴς κατὰ τὸ κυματιστὸ μέτωπο. Σώζει συμφυὴ ψευδοκαλυπτῆρα. Βρέθηκε στὰ Νέα Παλάτια, 25 Μαρτίου 3.

19 (2224 Μ.Ω. 535). Στρωτῆρος κεραμίδος τὸ μισό, συγκολλημένο. Βρέθηκε στὰ Νέα Παλάτια, 25 Μαρτίου 3.

20 (2225 Μ.Ω. 534). Καλυπτὴρ τοῦ ναοῦ διπλὸς συμφυής, ἐλλιπής. Βρέθηκε στὰ Νέα Παλάτια, 25 Μαρτίου 3.

Ἀρχαῖα τοῦ Ραμνοῦντος βρέθηκαν καὶ σὲ ἄλλους τόπους ἐκτὸς τῆς Σκάλας Ὠρωποῦ. Τὸ τιμητικὸ ψήφισμα Ὁ δῆμος II, 11, γιὰ τὸν στρατηγὸ Θουκρίτου Ἀλκιμάχου Μυρρινούσιο βρέθηκε στὴ Βάθεια τῆς Εὐβοίας, κοντὰ στὴν Ἐρέτρια, ὅπου τὸ μελέτησε ὁ A. Wilhelm τὸ 1890. Ἐκτοτε εἶναι ἄφαντο.

Ἡ μεγάλη πλάκα μὲ τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ἰδίου στρατηγοῦ Θουκρίτου Ὁ δῆμος II, 129, βρέθηκε στὸ μοναστήρι τοῦ Καλολιβαδείου, κοντὰ στὸν Κάλαμο. Ἡ βάση λαμπάδων Ὁ δῆμος II, 150, βρέθηκε στὴν ἐκκλησία τῆς ἀγίας Παρασκευῆς, στὸ βουνὸ Ζάστани, ΒΔ τοῦ Ραμνοῦντος.

Πολλὰ ἀπὸ τὰ μάρμαρα τοῦ Ραμνοῦντος, κυρίως μέλη τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Νεμέσεως, θραύστηκαν ἐπίτηδες κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἀπὸ τοὺς χριστιανούς. Τοῦτο εἶναι φανερὸ ἀπὸ τοὺς ὄγκους τῶν θραυσμάτων χωρὶς μορφὴ πού ἔχουν συγκεντρωθεῖ σὲ κύβους στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο.

Μένει νὰ ἐξηγηθεῖ ἀκόμη, ἡ ὁλοκληρωτικὴ σχεδὸν ἐξαφάνιση τῶν ἐπιστυλίων καὶ τῶν ἀντιθημάτων τοῦ ναοῦ, τὰ ὁποῖα σώθηκαν σὲ μικρὸ ἀριθμὸ, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ μέρη τῆς ζωφόρου τῶν τριγλύφων.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

2. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΣΕΠΙ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ

(Πίν. 11-18)

Στήν πεδιάδα του Μαραθῶνος, στή ρίζα του λόφου Κοτρώνι, ανασκάφηκε ἀπό τόν Σπ. Μαρινάτο μεταξύ τῶν ἐτῶν 1970 καί 1973 σημαντικό τμήμα νεκροταφείου τῆς Πρωτοχαλκῆς ἐποχῆς. Ἀπό τίς πρῶτες ἐκθέσεις¹ ἔγινε γνωστό ὅτι οἱ τάφοι εἶναι ἀνοιγμένοι μέ κανονικότητα σέ παράλληλες σειρές, περιλαμβάνουν πολλές ταφές καί ὅτι ὁ χαρακτήρας τῶν εὐρημάτων εἶναι Κυκλαδικός. Ἐπίσης γνωρίζαμε ὅτι οἱ λάκκοι εἶναι ἐπενδυμένοι μέ πλάκες ἢ ξηροτοίχους, ἔχουν «ψευδόθυραν φρασσομένην διὰ λεπτῆς πλακὸς» καί σωρὸ λίθων ἐμπρός της, ἐνῶ ἄλλες δύο πλάκες πλαισιώνουν τὴν εἴσοδο ἐν εἵδει στηλῶν. Ἀκόμα ὁ ἀνασκαφέας σημείωνε ὅτι οἱ τάφοι καλύπτονται ἀπὸ μία ἢ περισσότερες πλάκες καί ὅτι ἐπὶ αὐτῶν κατασκευάζεται «περιχέλιωμα» ἀπὸ διπλὴ σειρά λίθων. Στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους μικρὸς περίβολος καθορίζει τὴν περιοχὴ τοῦ τάφου.

Ὁ αἰφνίδιος θάνατος τοῦ Σπ. Μαρινάτου, ἀνέκοψε τὴ συνέχισή τῆς ἀνασκαφῆς, τῆς ὁποίας στὸ τέλος εἶχε διατηρήσει «τὴν ψιλὴν μόνον ἐποπτεῖαν», οἱ τάφοι ὅμως, μέ δική του φροντίδα, διατηρήθηκαν σέ καλὴ κατάστασι μέσα σὲ στεγασμένη κλειστὴ κατασκευή.

Ἡ παραχώρησι τοῦ δικαιώματος μελέτης καί δημοσιεύσεως τῆς ἀνασκαφῆς μοῦ ἀνατέθηκε ἀρχικὰ ἀπὸ τὴν Ἐφορεία Ἀττικῆς, ἀλλὰ ἡ οὐσιαστικὴ ἔρευνα ἄρχισε τὸ 1997, μετὰ τὴν ἀνανέωσι τῆς σχετικῆς ἀδείας ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

Κατὰ τὸ πρῶτο στάδιο, γιὰ λόγους ἐπιστημονικοῦ καί πρακτικοῦ ἀσχο-
λήθηκα μέ τὴ λεπτομερὴ περιγραφὴ τῶν τάφων, τὴ μελέτη τῶν ἡμερολογίων καί τὴν κατ' ἀρχὴν χρονολόγησι τῶν κινητῶν εὐρημάτων.

1. ΠΑΕ 1970, 5-9. 1971, 5-6.

Ἀπὸ τὴν ἐργασία αὐτὴ προέκυψαν ἤδη ὁρισμένες νέες παρατηρήσεις καὶ διαπιστώσεις, πού μποροῦν νὰ ἀνακοινωθοῦν προκαταρκτικά, πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν ὁλοκληρωμένη δημοσίευση, καὶ νὰ συμπληρώσουν τὶς περιγραφές τῶν πρῶτων ἀνασκαφικῶν ἐκθέσεων.

Κατ' ἀρχήν, διαπιστώνεται ὅτι δηλωτικὰ στοιχεῖα τῆς κατασκευῆς τῶν τάφων ἀποτελοῦν ἡ μορφή καὶ τὸ ὕλικό τῆς ἐπενδύσεως, τὸ μέγεθος τῆς μιᾶς καλυπτήριας πλάκας ἢ μερικῶν μικροτέρων, τὸ κλείσιμο τῆς εἰσόδου, οἱ «στῆλες», τὸ «περιχειλῶμα» ἐπάνω ἀπὸ τὴν κάλυψη καὶ ὁ περίβολος στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους.

Οἱ λάκκοι, βάθους 0.80-0.90 μ., εἶναι πρακτικῶς ὀρθογώνιοι ἕως ἐλαφρὰ τραπεζιόσχημοι, ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἐλάχιστοι κυκλικοί. Τὰ τοιχώματα εἶναι κατακόρυφα, ἐπενδυμένα μὲ ξηροτοίχους ἢ μὲ πλάκες ὄρθιες (πίν. 11-12). Γιὰ τὸ κτίσιμο ἐπιλέγονται ποτάμιες πέτρες, σὲ λίγους τάφους μικρές (μέσου μήκους 0.20 μ.) καὶ στοὺς περισσότερους μεγάλες, μήκ. 0.25-0.30 ἢ καὶ 0.35 μ. Ἀνάλογος τοῦ μεγέθους εἶναι καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν στρώσεων, ἐπτά περίπου στὶς μικρές πέτρες καὶ πέντε ἕως ἑξὶ στὶς μεγάλες.

Ὅλοι οἱ τάφοι ἔχουν περὶ τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς² πάντοτε πλευρᾶς ἄνοιγμα εἰσόδου μὲ κατώφλι μέσου μήκους 0.40, πού ἀρχίζει κατὰ 0.20-0.40 ὑψηλότερα τοῦ δαπέδου. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τὸ κτίσιμο τοῦ ξηροτοίχου συνεχίζεται μέχρι τὸ χεῖλος τοῦ λάκκου, ἀλλὰ ἡ κατασκευὴ τῶν δύο τμημάτων παρουσιάζει συχνὰ χαρακτηριστικὴ διαφορὰ. Τὸ ἓνα τμῆμα καὶ αὐτὸ εἶναι συνήθως τὸ πρὸς τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ λάκκου, εἶναι κτισμένο σταθερά, μὲ πέτρες πού πατοῦν ὀριζόντια ἢ μία ἐπάνω στὴν ἄλλη καὶ κάποτε συνδέονται χαλαρὰ μὲ τὸν βόρειο ξηρότοιχο. Ἀντίθετα, τὸ ἄλλο τμῆμα πού φθάνει μέχρι τὴ νότια πλευρὰ, εἶναι συνήθως στενότερο, κτισμένο μὲ πέτρες τοποθετημένες λοξά, στραβά, μὲ μεγάλα μεταξύ τους κενὰ καὶ ἀποδίδουν γενικὴ ἐντύπωση κακοτεχνίας καὶ προχειρότητας (πίν. 11α, 126).

Πολὺ λιγότεροι τάφοι ἔχουν τοιχώματα ἐπενδυμένα μὲ ὄρθιες πλάκες σχιστόλιθου ἢ ἀσβεστόλιθου, ἀλλὰ σὲ κάθε περίπτωση ὅλη ἡ ἐπένδυση εἶναι ἀπὸ

2. Γιὰ τὴν εὐκολότερη παρακολούθηση τοῦ κεμένου ὁ προσανατολισμὸς δίνεται κατὰ προσέγγιση.

τὸ ἴδιο ὕλικο (πίν. 116, 12α). Οἱ πλάκες τοποθετοῦνται ἢ μία δίπλα στὴν ἄλλη, δύο τρεῖς σὲ κάθε πλευρά, καὶ ἀνὰ μία δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου. Κατὰ μία παραλλαγή, μεταξύ τῶν πλακῶν παρεμβάλλεται τμήμα μὲ πέτρες κτιστές, σὰν πλατὺς ἄρμος. Στους λάκκους αὐτοὺς ἢ μία ἀπὸ τὶς πλάκες τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς εἶναι κατὰ κάποιο τρόπο μετακινημένη (πίν. 12α). Τέλος, στὴν ἐπένδυση χρησιμοποιοῦνται καὶ πέτρες διαφορετικές, ἀργοὶ λίθοι, πού φαίνεται νὰ χαρακτηρίζουν τὶς ὕστερες κατασκευές.

Ἡ εἴσοδος κλείνει ἐξωτερικὰ μὲ λεπτή, πάντοτε σχιστολιθική, πλάκα, πού ἔχει τὶς διαστάσεις τοῦ ἀνοίγματος (πίν. 11α, 12β). Ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο φαίνεται ὅτι ὑπάρχει βραχὺ «πρόθυρον» σὲ σχῆμα ρηχοῦ ὀρύγματος (πίν. 13α), τὸ σημεῖο ὅμως αὐτὸ στους περισσότερους τάφους ἔχει μείνει ἄσκαφο. Σὲ κάποια ἀπόσταση ἀπὸ τὴν εἴσοδο, περίπου στὸ ἄλλο ἄκρο τοῦ προθύρου, καὶ κατ' ἐπέκταση τῶν πλευρῶν τοῦ λάκκου, ὑπάρχουν σὲ ἀρκετοὺς τάφους, σχεδὸν στους μισούς, δύο σχιστολιθικὲς πλάκες στημένες ὀρθιες μὲ πρόσωπο στὴν Ἀνατολή πού ἔχουν κατὰ 0.40-0.50 τῆς στάθμης τοῦ δαπέδου (πίν. 13β).

Ὅλοι οἱ λάκκοι καλύπτονται μὲ μία ἢ περισσότερες πλάκες (πίν. 14α-β). Οἱ μονόλιθες, μήκους 1.50 μ. ἕως 2 μ. εἶναι κατὰ κανόνα σχιστολιθικὲς καὶ ἐξαιρετικὰ βαριές, τόσο πού κάποτε ἢ μετακίνησή τους κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ ἀποδείχθηκε ἰδιαίτερα δυσχερής. Οἱ μικρὲς εἶναι συνήθως τρεῖς ἢ περισσότερες ἀπὸ τὴν ἴδια πέτρα ἢ ἀπὸ ἀσβεστόλιθο.

Οἱ καλυπτήριες πλάκες τοποθετημένες στὸ χεῖλος τῶν λάκκων, βρίσκονται συνήθως κατὰ 0.25-0.35 μ. χαμηλότερα τῆς στάθμης τοῦ ἐδάφους κατὰ τὴν ἐποχὴ χρήσεως, καὶ τὸ πάχος αὐτὸ γεμίζεται μὲ χῶμα. Ἐπάνω του, δηλ. περίπου ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ ἐδάφους καὶ ἄνω κτίζεται, σὲ μία, δύο ἢ καὶ τρεῖς ἐπάλληλες στρώσεις ὀρθογώνιο πλαίσιο ἀπὸ μονὴ σειρὰ λίθων, τὸ «περιχέλωμα» κατὰ Μαρινᾶτο, μὲ διαστάσεις λίγο μεγαλύτερες τοῦ λάκκου (πίν. 14β, 15α). Ἡ κορυφὴ τοῦ πλαισίου ἔξέχει πάντοτε τοῦ δαπέδου, ἄλλοτε λίγο καὶ ἄλλοτε περισσότερο, μέχρι καὶ 0.50 μ.

Τέλος, ὁλόκληρη ἢ κατασκευὴ ὀρίζεται μέσα σὲ περίβολο πού σχηματίζουν ποτάμιες πέτρες ἀκουμπισμένες, χωρὶς καμία μεταξύ τους σύνδεση, ἐπάνω στὸ δάπεδο (πίν. 15α-β). Τὸ μέγεθος τοῦ περιβόλου καὶ ἡ ἀπόστασή του ἀπὸ τὸ ὄρατὸ πλαίσιο τῶν λάκκων ποικίλλει, πάντοτε ὅμως ἀπομακρύνεται περισσότερο ἀνατολικά καὶ ἀφήνει ἄνοιγμα κατὰ τὸν ἄξονα τῆς εἰσόδου. Ἐπὶ πλέον ἀρκετὲς φορές στὸ σημεῖο αὐτὸ ἢ σειρὰ τῶν λίθων κάμπτεται κατ'

ὀρθή γωνία πρὸς τὰ πίσω καὶ συναντᾷ τὸν λιθοσωρό (πίν. 156, 16α). Ὁ περίβολος παρακολουθεῖ μὲν τὸ περίγραμμα τοῦ λάκκου ἢ τοῦ πλαισίου, οἱ πλευρές του ὅμως πρὸς τὰ ἀνατολικά συγκλίνουν καὶ τὸ σύνολο διαγράφει σχῆμα τραπεζίου.

Σὲ ἄμεση καὶ προφανή σχέσῃ μὲ τοὺς συνήθεις τάφους ὑπάρχουν σποραδικὰ καὶ ὀρισμένοι πολὺ μικροὶ καὶ ρηχοὶ λάκκοι, ἀνοιγμένοι ἐπιφανειακά (πίν. 166). Ἡ κατασκευὴ τους ποικίλλει κατὰ περίπτωσιν, γενικὰ ὅμως ἔχουν διαστάσεις 0.70×0.40 περίπου καὶ βάθος 0.40, φέρουν ἐπένδυση στὰ τοιχώματα, ἢ μόνο στὸ χεῖλος, ἀπὸ πέτρες ἢ ὄρθιες πλάκες καὶ καλύπτονται ἀπὸ μία σχετικὰ μεγάλη πλάκα πού βρίσκεται στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐξωτερικοῦ χώρου.

Οἱ λεπτομέρειες φανερώνουν ὅτι γίνεται προσπάθεια μιμήσεως τῶν μεγάλων τάφων: Ὑνας ἀνεξάρτητος ἔχει ὑποτυπώδη εἴσοδο, πρὸ αὐτῆς λιθοσωρὸ καὶ ἵχνος ἐξωτερικοῦ περιβόλου. Ἄλλος, ἀνοιγμένος στῇ γωνίᾳ περιβόλου μεγάλου τάφου, ἔχει εἴσοδο στὴν Ἀνατολὴ καὶ δίπλα δύο ὄρθιες πλάκες πού ἐξέχουν σὰν στῆλεις ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ δάπεδο, ἐνῶ τρίτος βρίσκεται μέσα στὸν ἴδιον περίβολο μὲ παραπλήσιο μεγάλο. Οἱ τάφοι αὐτοὶ εἶναι παιδικοὶ καὶ περιεῖχαν ὅστὰ ἢ καὶ κρανία ἑνὸς ἕως δύο ἀτόμων ἡλικίας δύο ἕως τριῶν ἐτῶν.

Οἱ λάκκοι τοῦ νεκροταφείου βρέθηκαν γεμάτοι ὅστὰ ἀνακατεμένα καὶ σπρωγμένα πρὸς τὸ δυτικὸν τμήμα (πίν. 17α). Μεταξὺ αὐτῶν ὑπῆρχαν καὶ μερικὰ κρανία, τὰ περισσότερα ὅμως εἶχαν τοποθετηθεῖ στὴν κορυφὴ τοῦ σωροῦ δύο ἕως τρία μαζί, ἢ καὶ περισσότερα, τακτοποιημένα συνήθως κατὰ ὁμάδες, δίπλα στὰ τοιχώματα. Ὁ ἀριθμὸς τῶν κρανίων ἦταν γενικὰ μεγάλος καὶ σὲ ἓνα τάφο ὑπολογίσθηκε ὅτι ἔφθανε τὰ 27.

Τὸ ἀνατολικὸν τμήμα, ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο, περιεῖχε κατὰ κανόνα πολὺ λιγότερα ὅστὰ, καὶ ἐκεῖ βρισκόταν πάντοτε ὁ τελευταῖος νεκρὸς, τοποθετημένος ἐγκάρσια πρὸς τὸν ἄξονα τῆς εἰσόδου ἢ λοξά, εἶχε στάση συνεσταλμένη καὶ ἦταν ἀκουμπισμένος στὸ ἓνα πλευρό, συνήθως στὸ δεξιόν, μὲ τὸ ἀντίστοιχο χεῖρ κάτω ἢ δίπλα στὸ κεφάλι (πίν. 176).

Οἱ νεκροὶ ἦταν ἄνδρες καὶ γυναῖκες κάθε ἡλικίας, μεγάλοι καὶ νέοι, ἀκόμα καὶ μικρὰ παιδιά, παρὰ τὴν ὑπαρξὴ ἰδιαιτέρων παιδικῶν λάκκων. Ὁ καθορισμὸς τοῦ φύλου, τῆς ἡλικίας ἢ ἄλλες ἀνθρωπολογικὲς παρατηρήσεις, ἀναγράφονται στὰ ἡμερολόγια καὶ εἶναι πάντοτε ἔγκυρες, διότι προέρχονται ἀπὸ τὸν παριστάμενον Αὐστριακὸ ἀνθρωπολόγο Καθηγητὴ E. Breiting.

Μέσα στους λάγκκους βρέθηκαν ελάχιστα κτερίσματα, παραμερισμένα και αυτά σέ διάφορα ὕψη τῆς ἐπιχώσεως, δύο τρία ἀγγεῖα, χάντρες, παλέτες, σύρματα κλπ. Ἰδιαίτερα ἀναφέρονται δύο τηγανόσχημα σκεύη καί τρία μαρμάρια εἰδῶλια.

Ἀπό τὰ εὐρήματα αὐτά καί τὰ στοιχεῖα κατασκευῆς τῶν τάφων συνάγονται μέχρι τώρα μερικά συμπεράσματα. Τὸ νεκροταφεῖο στὸ Τσέπι εἶναι πολὺ ἐκτεταμένο καί περιλαμβάνει μέσα στὸν κλειστὸ στεγασμένο χώρο περισσότερους ἀπὸ πενήντα τάφους. Ὁ χαρακτήρας τους εἶναι πράγματι Κυκλαδικός, ἀλλὰ μὲ τοπικὲς ιδιοτυπίες. Ἀπολύτως ὅμοια μορφή καί κατασκευὴ τάφων δὲν ἀπαντᾶται σὲ ἄλλη θέση, στὰ νησιά ἢ τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Μετὰ τίς πρῶτες παρατηρήσεις ἐπισημαίνεται ὅτι οἱ ἰδιαίτερα βαριὲς καλυπτήριες εἶχαν σκοπὸ νὰ σφραγίσουν μόνιμα τὸν λάγκκο. Κατὰ συνέπεια ἡ εἴσοδος εἶχε πραγματικὴ χρησιμότητα καί ἡ λειτουργία τῆς μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν τρόπο κατασκευῆς. Τὸ πλάτος τῆς εἰσόδου, 0.35-0.40 εἶναι πράγματι πολὺ μικρὸ γιὰ νὰ περάσει ἀπὸ αὐτὸ νεκρὸ σῶμα μέσα στὸν λάγκκο. Μὲ τὴν κατεδάφιση ὅμως τῆς μιᾶς πλευρᾶς τὸ ἄνοιγμα ἔφθανε στὰ 0.55-0.65, σὲ πλάτος ἀπολύτως ἱκανοποιητικὸ γιὰ τὴ μέσω αὐτοῦ εἰσαγωγὴ τοῦ νεκροῦ. Ἡ πρόχειρη καί σαθρὴ κατασκευὴ τοῦ ἐνὸς μόνο τμήματος στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ λάγκκου φανερώνει κακοτεχνία πού ἐπῆλθε μετὰ τίς ἐπανειλημμένες ἐπεμβάσεις στὸ σημεῖο αὐτό.

Τὴν πραγματικὴ χρῆση τῆς εἰσόδου κατὰ τὸν ἐνταφιασμὸ ἀποδεικνύουν ἐπίσης οἱ κατὰ χώραν ταφές. Σὲ ὅλες τίς περιπτώσεις, χωρὶς καμιὰ ἀπολύτως ἐξαίρεση, ὁ κατὰ χώραν σκελετὸς κεῖται ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο. Ἀλλὰ καί ὅταν σπανίως δὲν ἐντοπίζεται ἄθικτη ταφή, ὁ πρὸ τῆς εἰσόδου χώρος εἶναι καθαρισμένος καί ἐλεύθερος, ἕτοιμος γιὰ τὴν ἐπόμενη χρῆση.

Ἡ πρακτικὴ αὕτη παρέχει ἐπιπλέον τὴ χρονολογικὴ ἔνδειξη ὅτι ἡ κάλυψη μὲ μία μεγάλῃ βαριὰ καλυπτῆρια ἀποτελεῖ ἔθιμο παλαιότερο ἀπὸ τὴ χρῆση τῶν περισσότερων μικρῶν. Στὴ δεύτερη περίπτωση ἡ ἀπομάκρυνση μιᾶς ἀπὸ αὐτὲς θὰ ἦταν ἐργασία ἀπλούστερη ἀπ' ὅ,τι ἡ διάνοιξη τῆς εἰσόδου, καί μπορούμε πράγματι νὰ δεχθοῦμε ὅτι σὲ αὐτοὺς ὁ ἐνταφιασμὸς γίνεται ἀπὸ ἐπάνω. Ἡ πρακτικὴ ὅμως τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ νεκροῦ ἀπὸ τὴν εἴσοδο εἶχε πλέον μεταβληθεῖ σὲ ἔθιμο καί ἔθαβαν τὸν νεκρὸ πάλι στὸ ἀνατολικὸ τμήμα, ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο, σὰν νὰ εἶχε εἰσαχθεῖ ἀπὸ αὐτήν.

Ἡ χρῆση τοῦ νεκροταφείου φαίνεται νὰ ἀρχίζει στὴν ΠΚ I ἐποχῇ, ἀλλὰ συνεχίζεται κυρίως μέσα στὴν ΠΚ II. Χαρακτηριστικὰ κτερίσματα τῆς πρῶ-

τῆς περιόδου εἶναι οἱ σφαιρικές πυξίδες (ἄρ. Μουσείου K51, K 830), τὰ μικρὰ πιθόσχημα μὲ χαμηλὸ κωνικὸ σῶμα καὶ πολὺ ὑψηλὸ κυλινδρικό λαιμό (ἄρ. Μουσ. K34, K36, K44, K648, K646) καὶ τὰ μαρμάρινα εἰδώλια σχηματικά (ἄρ. Μουσ. 1298, Δ304) καὶ τύπου Λούρου (Δ454).

Ἀπὸ τὴν ἐπόμενη φάση, τὴν ΠΚ II, τὰ εὐρήματα εἶναι περισσότερα, κυρίως ἀγγεῖα, ἐντόπια καὶ εἰσηγμένα, μὲ πρὶ ἐντυπωσιακὰ τὰ δύο τηγανόσχημα³ καὶ ἄλλα δύο ἐγχάρακτα καλύμματα πυξίδων.

Μέσα στοὺς λάγκκους τὰ κτερίσματα φαίνονται ὅλα μετακινημένα μαζὶ μὲ τὰ παραμερισμένα ὅστιά, καὶ συνεπῶς ὁ στρωματογραφικὸς συσχετισμὸς τοὺς δὲν ἀποδίδει τὴ χρονικὴ ἀκολουθία τοῦ ἐνταφιασμοῦ. Ἀντίθετα, περιέργως διπλα στοὺς τελευταίους κατὰ χώραν νεκροὺς δὲν ὑπῆρχαν κτερίσματα. Ὅπως-δήποτε ὅμως τὰ ἀντικείμενα ποὺ βρέθηκαν στὸ κατώτατο στῶμα, ἐπάνω στὸν πυθμένα, σφραγισμένα κάτω ἀπὸ σωροὺς ὀστέων, πρέπει νὰ θεωρηθοῦν τὰ ἀρχαιότερα τοῦ λάγκκου. Ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ προέρχονται τὰ ΠΚ I πιθόσχημα μὲ ὑψηλὸ λαιμό⁴ (ἄρ. Μουσ. K34, K828) σὲ λάγκκους, ποὺ εἶναι ἐπενδυμένοι μὲ πλάκες σχιστολιθικὲς ἢ μὲ ξηροτοίχους ἀπὸ μικρὲς πέτρες.

Κατὰ συνέπειαν αὐτοὶ οἱ τάφοι εἶναι οἱ παλαιότεροι καὶ ὁ τρόπος κατασκευῆς τοὺς θὰ μελετηθεῖ ἰδιαιτέρως. Ἀντίθετα, ὅσοι λάγκκοι ἔχουν ἐπένδυση ἀπὸ πλάκες ἀσβεστολίθου ἢ ξηροτοίχους μὲ μεγάλες πέτρες, περιεῖχαν κτερίσματα τῆς ΠΚ II μόνον.

Ὁ διαχωρισμὸς τῶν τάφων, ποὺ φαίνεται νὰ μαρτυρεῖ ἀμέσως τὴ χρονικὴ κατὰταξη, δὲν εἶναι τόσο ἀπλός, διότι ὑπάρχουν ἐπιπλέον λάγκκοι, ποὺ σήμερα τουλάχιστον, φαίνονται ἐπισκευασμένοι κατὰ τὴ διάρκεια τῆς χρήσεώς τοὺς καὶ ἄλλοι ποὺ ἴσως ἀντιγράφουν ἐπιμελῶς παλαιότερες κατασκευές. Τέλος, πολλὲς κατασκευαστικὲς λεπτομέρειες, ὅπως ἡ σποραδικὴ χρῆση συστήματος παρόμοιου τῆς ἰχθυόκανθας (πίν. 18), ἀποτελοῦν χρονολογικὲς ἐνδείξεις, ἐνῶ ἡ κεραμεικὴ μπορεῖ νὰ δώσει ἀκριβέστερα στοιχεῖα γιὰ τὸν χρόνο ἰδρύσεως καὶ ἐγκαταλείψεως τοῦ νεκροταφείου.

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ

3. ΠΑΕ 1971, πίν. 2. AAA III, 1970, 350, εἰκ. 4.

4. ΠΑΕ 1970, πίν. 6α.

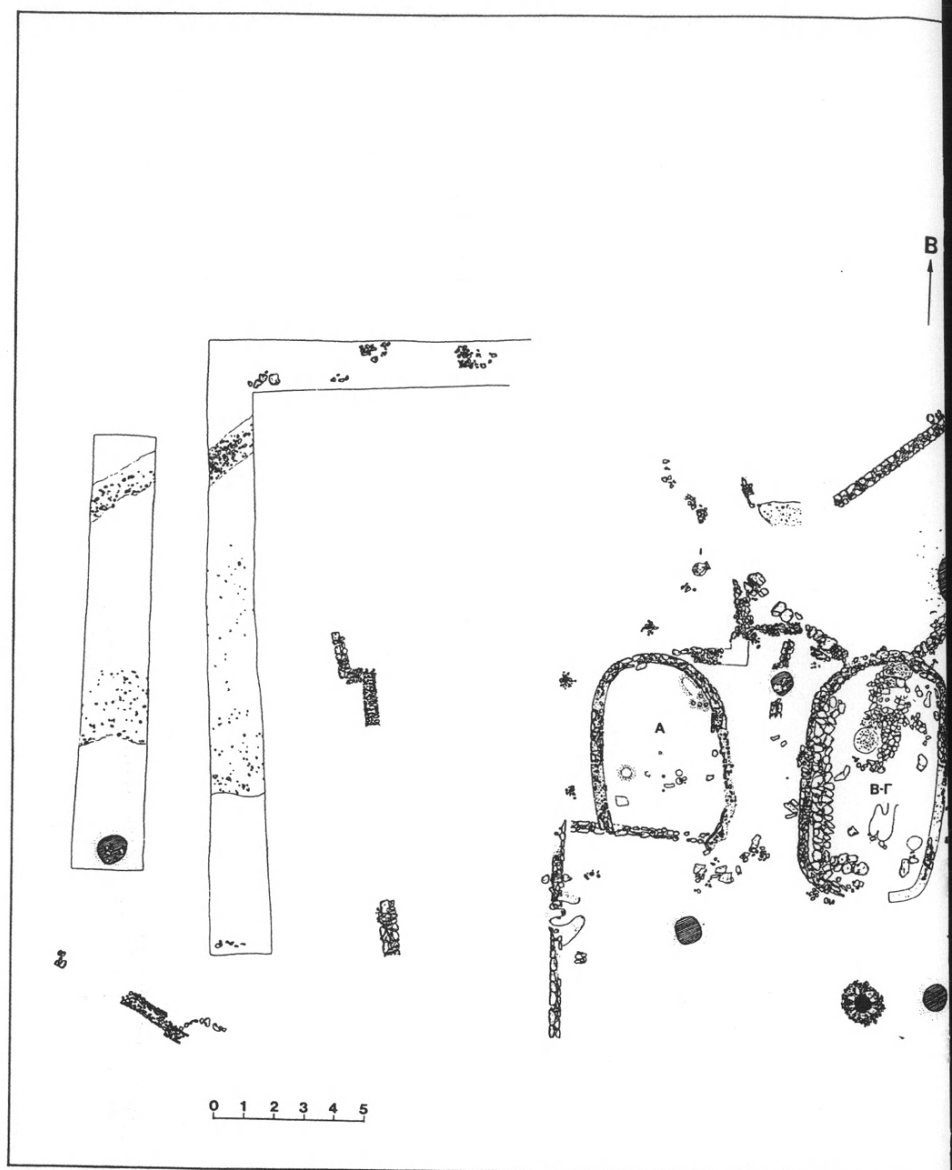
3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΚΑΛΑΣ ΩΡΩΠΟΥ

(Πίν. 19-31)

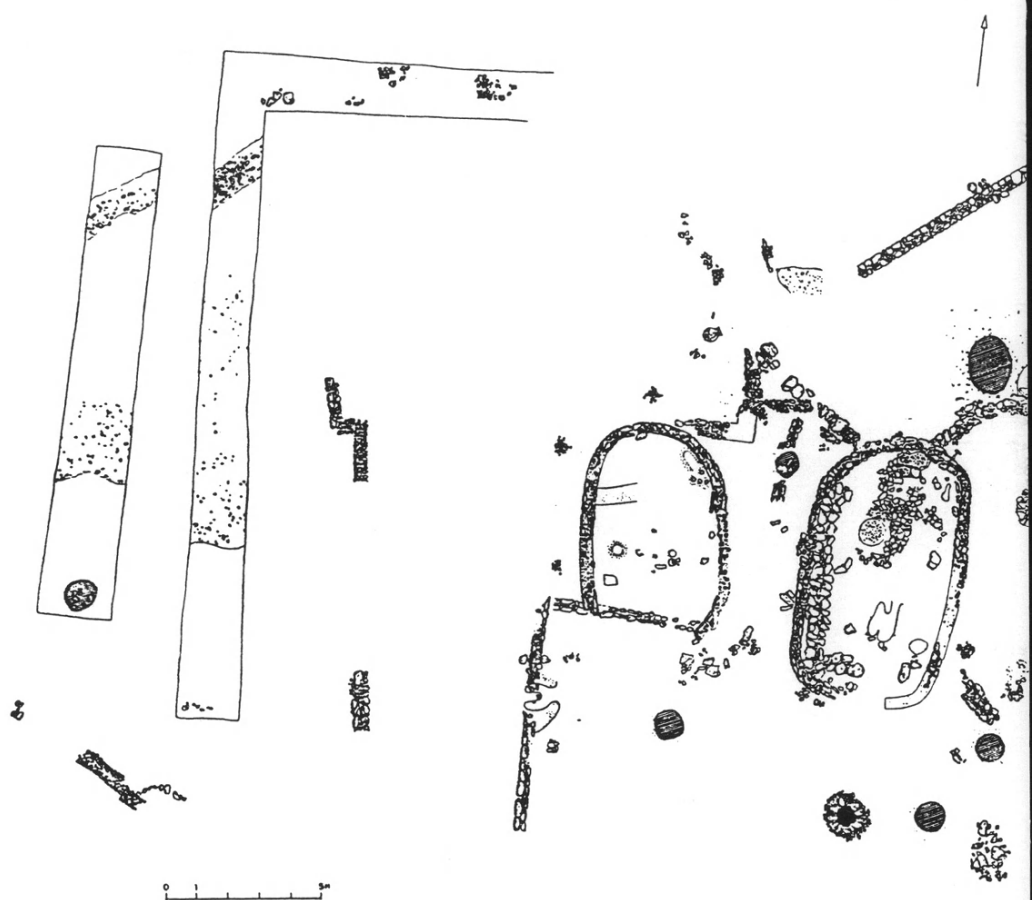
Στή Σκάλα Ὁρωποῦ (εἰκ. 1, πίν. 19α-6) ἡ ἀνασκαφή στὸν χώρο τῶν ἐργαστηρίων τοῦ 8ου καὶ τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. συνεχίστηκε γιὰ δεύτερη περίοδο, ἀπὸ 4 Αὐγούστου ἕως καὶ 5 Σεπτεμβρίου. Οἱ ἔρευνες διεξάγονται ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ μὲ συμπληρωματικὲς πιστώσεις τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου, καθὼς καὶ μικρὴ χρηματικὴ ἐνίσχυση τῶν Κοινοτήτων Σκάλας καὶ Νέων Παλατίων¹. Στὶς ἐργασίες συμμετεῖχαν πολυάριθμοι φοιτητὲς ἀπὸ τὰ Πανεπιστήμια Κερκύρας καὶ Ἀθηνῶν, καθὼς καὶ ἀρκετοὶ πτυχιούχοι ἀρχαιολόγοι².

1. Ἰδιαίτερα θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τὸν Γενικὸ Γραμματέα τῆς Ἑταιρείας, ἐπίτ. Ἐφορο Ἀρχαιοτήτων κ. Βασίλειο Πετράκο, ποῦ μοῦ ἐμπιστεύθηκε τὴ μελέτη τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς καὶ στηρίζει ἔνθερμα τὸ νέο ἀνασκαφικὸ πρόγραμμα. Πολύπλευρη καὶ οὐσιαστικὴ εἶναι ἡ συμβολὴ τῆς Β' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων· ἐπιθυμῶ νὰ ἐκφράσω τὶς εἰλικρινεῖς μου εὐχαριστίες στὸν Ἐφορο κ. Γεώργιο Σταῖν-χάουερ, τὴν ἀρχαιολόγο κ. Πηνελόπη Ἀγαλλοπούλου, τὸν σχεδιαστὴ κ. Νίκο Καλλιωντζῆ καὶ τὸν τοπογράφο κ. Νίκο Μαστρονικόλα. Στὴν ἐρευνητικὴ ὁμάδα μετέχουν ἀκόμη ἡ ἀρχαιολόγος Θεοδώρα Ρόμπου - Σαμαρά, οἱ μεταλλειολόγοι Roger Doonan καὶ Γιάννης Μπασιάκος, καὶ ἡ ὀστεολόγος Armelle Gardeisen. Τέλος, σημαντικὴ εἶναι ἡ προσφορὰ τοῦ φίλου Παναγιώτη Κωστόπουλου ὁ ὁποῖος μᾶς παραχώρησε αὐτοκίνητο Jeep.

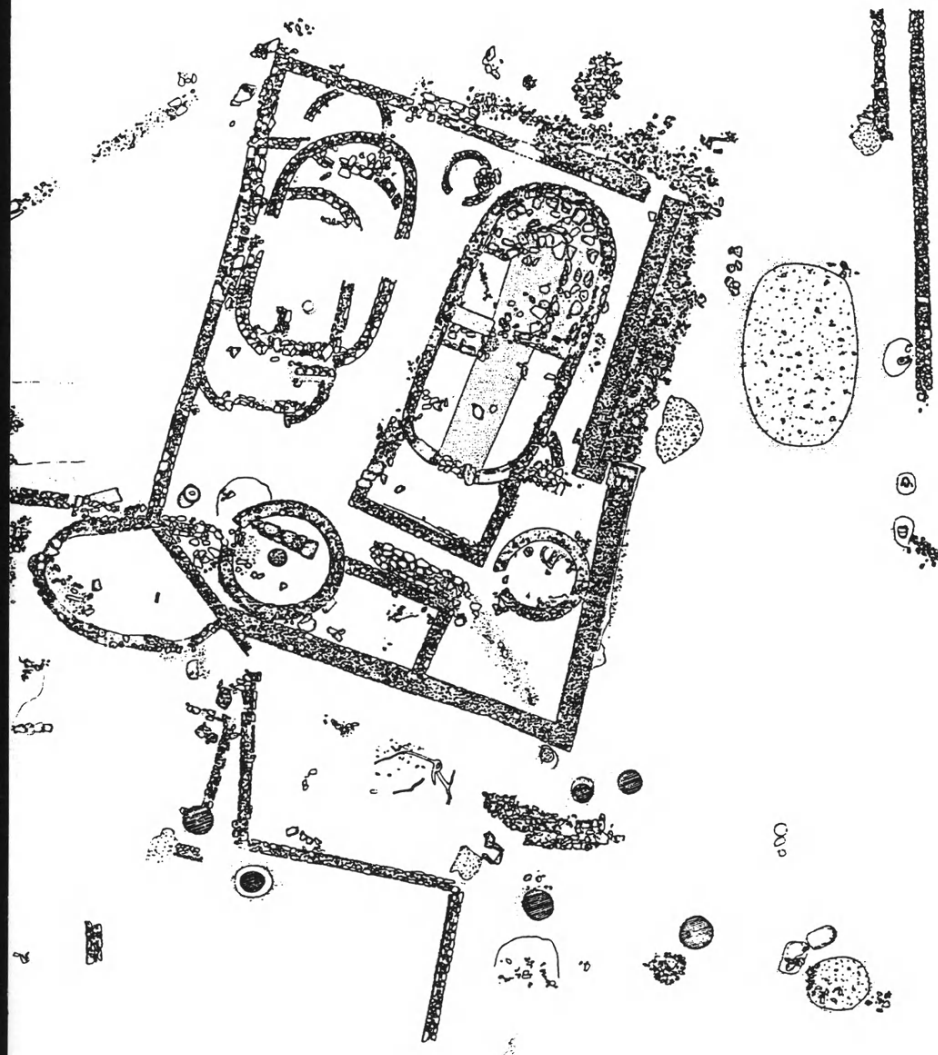
2. Πῆραν μέρος οἱ νέοι ἀρχαιολόγοι Εἰρήνη Ἀναγνωστοπούλου, Μαρία Καντηρέα, Κατερίνα Κολοτούρου, Χριστίνα Μητσοπούλου καὶ Μαρία Τσούλη, καθὼς καὶ οἱ φοιτητὲς Κυριακὴ Ἀσιατίδου, Σωτηρία Δημοπούλου, Ἀναστασία Θεοδοροπούλου, Παναγιώτης Καγκαράς, Ἰωάννα Κέστου, Ἀγγελικὴ Κουμνά, Γεωργία Λατσοῦδη, Ἀρτεμὶς Μανιάκη, Χριστίνα Μαστροδοῦ, Ἀπόστολος Μπούσδρης, Ἀγγελος Παπαδόπουλος, Λεμονιὰ Τσαρούχα, Μαρία Τσονωνά, Πολυξένη Χαραλαμπίδου καὶ Εἰρήνη Χρήστου. Χωρὶς τὴ δική τους σκληρὴ καὶ μεθοδικὴ ἐργασία ἡ ἀνασκαφή δὲν θὰ εἶχε προοδεύσει μὲ τέτοιους ρυθμούς.

Εἰκ. 1. Γενικὴ κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς (σχ. Ν. Καλλιοντζῆ).

Εἰκ. 2. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς μέ τὴν ἀρίθμηση τῶν τοίχων καὶ τὴ θέση τῶν τομῶν.

Τὰ ἀποτελέσματα καὶ φέτος ὑπῆρξαν ἰδιαίτερα σημαντικά. Οἱ ἐργασίες ἐπικεντρώθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μεγάλου ὀρθογώνιου περιβόλου ποὺ περικλείει πολυάριθμα κυκλικά, ἐλλειψοειδῆ καὶ ἀψιδωτὰ οἰκοδομήματα, ἐνῶ συμπληρωματικὲς ἔρευνες πραγματοποιήθηκαν καὶ στὸν γύρω ἐξωτερικὸ χῶρο (εἰκ. 2). Σὲ πρῶτο στάδιο ἀφαιρέθηκαν οἱ φερτὲς ἐπιχώσεις μὲ τίς ὁποῖες εἶχαν σκεπαστεῖ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τὸ 1985³. Ἀκολούθησε ἔρευνα τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν περισσοτέρων οἰκοδομημάτων.

Οἱ πολυάριθμες τομὲς ποὺ διενεργήθηκαν στοὺς ὑπαίθριους χώρους μεταξὺ τῶν οἰκοδομημάτων εἶχαν ὡς στόχο τὸν ἔλεγχο τῆς στρωματογραφίας καὶ ἐπέτρεψαν τὴ μερικὴ ἀποσαφήνιση τῆς χρονολογικῆς ἀκολουθίας τῶν κτιρίων στὸ ἀνατολικὸ μισὸ τοῦ χώρου τῶν ἐργαστηρίων (εἰκ. 2)⁴. Μέχρι σήμερα ἔχει διαπιστωθεῖ ἡ παρουσία τουλάχιστον ἑξὶ ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων· τὰ ἐλλειψοειδῆ E, I, IB καὶ τὸ κυκλικὸ ID προηγήθηκαν τῆς κατασκευῆς τοῦ μνημειακοῦ περιβόλου καὶ ἀντιπροσωπεύουν δύο ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις τοῦ 8ου αἰ. Τὰ κυκλικά κτίρια ΣΤ καὶ ΙΓ, τὰ ἐλλειψοειδῆ ΙΑ καὶ Θ καὶ ὁ μνημειακὸς περίβολος κτίστηκαν σχεδὸν ταυτοχρόνως, πιθανῶς γύρω στὸ 700 π.Χ., καὶ στὴ συνέχεια προστέθηκαν ὁ χῶρος Ζ καὶ ὁ ὀρθογώνιος προθάλαμος τοῦ Θ, μὲ τὸν ὁποῖο τὸ τελευταῖο ἄλλαξε μορφή καὶ διαμορφώθηκε σὲ ἀψιδωτό. Σὲ ἀκόμη μεταγενέστερους χρόνους, ἴσως γύρω στὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ., τὸ Θ διαμορφώθηκε καὶ πάλι σὲ ἐλλειψοειδές, ἐνῶ τὴν ἴδια περίοδο διαμορφώθηκε μνημειακὴ εἴσοδος στὸ μέσον τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ περιβόλου. Τὸ κυκλικὸ κτίριο Η ἀνήκει στὴν τελευταία ἀρχιτεκτονικὴ φάση, τοῦ β' μισοῦ τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. Ὁ συσχετισμὸς τῶν παραπάνω ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων μὲ ἐκεῖνες ποὺ διαπιστώθηκαν στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς ἀνασκαφῆς θὰ ἀποτελέσει ἕναν ἀπὸ τοὺς στόχους τῆς ἐπόμενης ἀνασκαφικῆς περιόδου.

Ἐξωτερικὰ τοῦ μεγάλου περιβόλου συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα τῶν ἐλλειψοειδῶν Κτιρίων Α καὶ Ε.

3. Βλ. ΠΑΕ 1996, 25.

4. Οἱ τομὲς ποὺ δὲν πραγματοποιοῦνται μέσα σὲ ἀρχαῖα οἰκοδομήματα δηλώνονται μὲ κεφαλαῖα καὶ ἡ ἀρίθμηση εἶναι ἐνιαία γιὰ ὅλη τὴν νέα ἀνασκαφή (1996 κέ.). Τὸ 1996 εἶχαν ἐρευνηθεῖ οἱ ΤΟΜΕΣ 1-3, τὸ 1997 ἐρευνήθηκαν οἱ ΤΟΜΕΣ 4-10. Τομὲς στὸ ἐσωτερικὸ τῶν κτιρίων δηλώνονται μὲ πεζά (λ.χ. τομὴ 1, 2 κλπ.).

Κτίριο Α (εἰκ. 3)

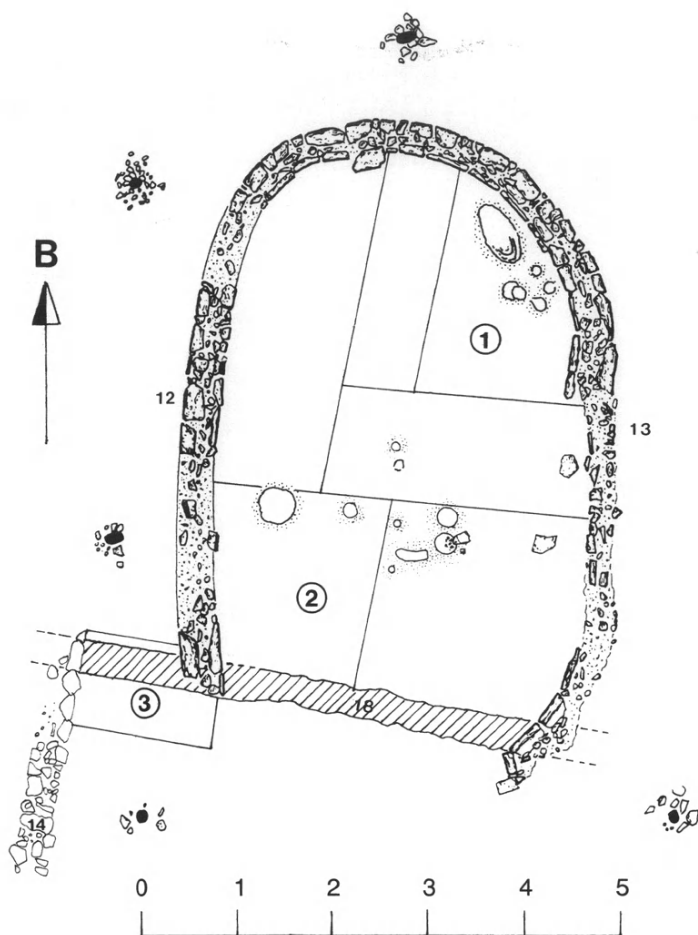
Οἱ ἐπιχώσεις στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἐλλειψοειδοῦς Κτιρίου Α εἶχαν ἀφαιρεθεῖ τὸ 1985, μὲ ἐξαίρεση κάποια τμήματα τοῦ παλαιότερου δαπέδου⁵. Ἐπιπλέον, κατὰ μῆκος τοῦ ἄξονα τοῦ κτιρίου εἶχε σκαφτεῖ τομὴ μήκ. 2.50, πλ. 0.75/0.80 καὶ ἕως τὸ βάθ. -4 μ., ἐνῶ δεύτερη τομὴ, φορᾶς Α-Δ, μήκ. 2.70, πλ. 1.20 καὶ ἕως τὸ βάθος -3.86, ἔτεμνε τὴν πρώτη σὲ ὀρθή γωνία, ἀλλὰ δὲν ἐκτεινόταν στὰ δυτικὰ πέραν τῶν ὁρίων τῆς πρώτης. Οἱ φετινὲς συμπληρωματικές τομές, 1 καὶ 2, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ οἰκοδομήματος ἀποσκοποῦσαν κατὰ κύριο λόγο στὴ συλλογὴ πληροφοριῶν σχετικῶν μὲ τὴ στρωματογραφία.

Τομὴ 1

Ἀρχικὰ ἐρευνήθηκε ὁ τριγωνικὸς χώρος ποὺ ὀρίζεται στὰ Δ καὶ Ν ἀπὸ τίς δύο παλαιᾶς τομές καὶ πρὸς Α-ΒΑ ἀπὸ τὸ ἀψιδωτὸ θεμέλιο (T13) τοῦ κτιρίου. Ἡ ἀνασκαφὴ ἄρχισε ἀπὸ βάθ. -3.60 περίπου. Τὰ χώματα ἦταν κοκκινωπῆς ἀπόχρωσης, σχετικὰ χαλαρά. Σὲ βάθ. -3.70 συναντήθηκε στρῶμα μηδαμινοῦ πάχους ἀπὸ ἄμμο καὶ χαλίκια, καθὼς καὶ τέσσερις μικρὲς κοιλοτήτες, διαμ. 0.20 μ. κατὰ μέσο ὄρο καὶ βάθ. 0.05 μ., ποὺ περιεῖχαν ψιλὸ ἄμμοχάλικο, λίγα καρβουνάκια καὶ μερικὰ ὄστρακα. Βόρεια τῶν λάκκων αὐτῶν ἀποκαλύφθηκαν τὰ ὅρια καὶ 5ης μακρόστενης κοιλότητας, μήκ. περίπου 1, πλ. 0.30 καὶ βάθ. 0.04 μ. Ἐπειδὴ ἡ ἐπίχωση ποὺ ἀκολουθεῖ, ἕως βάθ. -4, ἀποτελεῖ ἐνιαῖο στρῶμα ἀπὸ καστανὰ συμπαγῆ χώματα καὶ συνεχίζει λίγο βαθύτερα ἀπὸ τὴ βάση τοῦ θεμελίου τοῦ T13 (-3.84), εἶναι προφανὲς ὅτι ἀντιπροσωπεύει τὸ στρῶμα μέσα στὸ ὁποῖο ἐν μέρει θεμελιώθηκε τὸ ἐλλειψοειδὲς κτίριο καὶ μὲ τὸ ὁποῖο πληρώθηκε τὸ ἐσωτερικὸ του, προκειμένου νὰ διαμορφωθεῖ τὸ πρῶτο δάπεδο, τὸ ὁποῖο βρισκόταν σὲ βάθος -3.70 μ. Ὁ προορισμὸς τῶν κοιλοτήτων παραμένει αἰνιγματικὸς⁶.

5. ΠΑΕ 1996, 40-44.

6. Βλ. ὡστόσο ΠΑΕ 1996, 43.

Εἰκ. 3. Κάτοψη Κτιρίου Α με τὴ θέση τῶν τομῶν 1-3. Με διαγράμμιση σημειώνεται ὁ T18.

Τομὴ 2

Ἡ δεύτερη τομή, σχήματος ἀκανόνιστου τραπεζίου, χαράχθηκε στὴν ἐσωτερικὴ ΝΔ γωνία τοῦ κτιρίου, στὸ σημεῖο συμβολῆς τῶν T18 καὶ T12. Στὸ Β ὄριο τῆς τομῆς, σὲ βάθος -3.65 ἀποκαλύφθηκε κυκλοτερὴς λάκκος διαμ. 0.40 μ. καὶ βάθους 0.18 μ., ὁ ὁποῖος μέχρι βάθους -3.78 περιεῖχε ἀμμοχάλικο, καὶ ἀπὸ τὸ βάθος αὐτὸ μέχρι τὸν πυθμένα του (-3.83), μαυριδερά πυρακτωμένα χρώματα, με ἀρκετὴ περιεκτικότητα σὲ ἀμμοχάλικο, ἀρκετὰ

κάρβουνα καὶ ὄστρακα (κυρίως ἀπὸ ἀγγεῖα πόσεως). Ἡ κοιλότητα αὐτῇ, ποὺ εἶχε διανοιχτεῖ σὲ ἐνιαῖο στρῶμα ἀπὸ καστανὰ χώματα, τὸ ὁποῖο ἐκτείνεται ἀπὸ βάθος -3.65 ἕως -3.78, ἀντιπροσωπεύει, ἐνδεχομένως, ἐστία. Ἀκολουθοῦσε ἐνιαῖο στρῶμα ἀπὸ σκοῦρα καστανέρυθρα ἀργιλώδη χώματα, μὲ μαῦρα στίγματα, μέχρι τουλάχιστον τὸ βάθος -4.25, ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ ἐπίπεδο πάνω στὸ ὁποῖο ἐδράζεται ὁ T18.

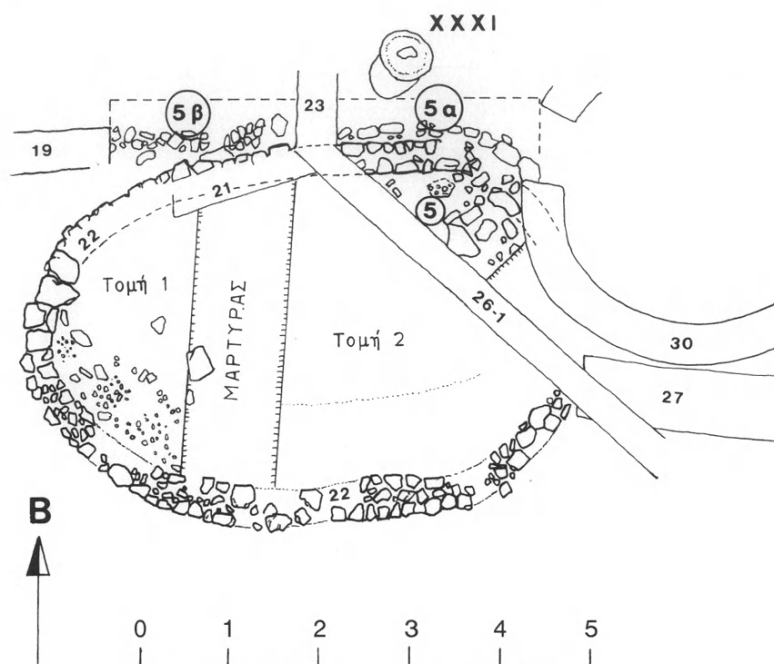
Τομὴ 3

Ἡ τρίτη τομή, μήκ. 1.50 (Α-Δ) καὶ πλ. 1 μ. (Β-Ν), διανοίχτηκε δυτικά (ἐξωτερικά) τῆς καμπύλης Ν ἀπόληξης τοῦ θεμελίου T12 καὶ μέχρι τὴν Α παρειὰ τοῦ T14, στὸ σημεῖο τῆς ἀναμενόμενης συνέχειας πρὸς Δυσμᾶς τοῦ T18. Τὸ στρῶμα πάχους 0.48 μ. ποὺ ἀφαιρέθηκε ἀπὸ τὸ βάθ. -3.60 μ. ἦταν ἐνιαῖο καστανὸ καὶ περιεῖχε ἀρκετὰ ὄστρακα. Μὲ τὴν ἀνασκαφὴ πιστοποιήθηκε ὅτι ὁ νότιος εὐθύγραμμος τοῖχος (T18), ὕψ. 0.25 μ. καὶ πλ. 0.40-0.43 μ., ποὺ στὶς παλαιᾶς φωτογραφίες ἔδινε τὴν ἐντύπωση κατωφλιοῦ, ἀνήκει σὲ παλαιότερη οἰκοδομικὴ φάση ἀφοῦ ὅχι μόνον θρῖσκεται ἀρκετὰ βαθύτερα ἀπὸ τὸ ἀψιδωτὸ θεμέλιο T12-T13, ἀλλὰ ἐκτείνεται πρὸς Δυσμᾶς ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ ἐλλειψοειδοῦς κτιρίου, ἐντὸς δηλ. τῶν ὁρίων τῆς Τομῆς 3⁷. Πιθανῶς ἀνήκει σὲ περίβολο φορᾶς Α-Δ, τοῦ ὁποῖου τὴν ἔκταση δὲν μπορούμε νὰ προσδιορίσουμε πρὸς τὸ παρόν. Ἐπιπλέον, δὲν διαπιστώθηκε ἡ παρουσία δαπέδων χρήσης ἐκατέρωθεν τοῦ τοίχου. Ἡ τοιχοποιία εἶναι σχετικὰ ἐπιμελημένη μὲ δύο ἐξωτερικὲς παρειᾶς ἀπὸ μακρόστενους λίθους καὶ γέμισμα στὸ ἐσωτερικὸ ἀπὸ μικρότερους. Τὰ λιγοστὰ ὄστρακα ποὺ συλλέχθηκαν ἀπὸ ὅλα τὰ στρώματα τῶν Τομῶν 1-3 εἶναι πολὺ κακῆς διατήρησης, ἀλλὰ ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται ὅτι ἀνήκουν στοὺς ὑστερογεωμετρικοὺς καὶ ὑπογεωμετρικοὺς χρόνους.

Κτίριο Ε (εἰκ. 4, πίν. 20α-β)

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Κτιρίου Ε τὸ 1985 εἶχε σταματήσει σὲ

7. Ὁ T18 παρουσιάζει ἔντονη κατωφέρεια ἀπὸ Α πρὸς Δ. Τὸ δυτικότερο ἀποκαλυφθὲν ἄκρο του βρέθηκε σὲ βάθ. -4.08, ἐνῶ τὸ ἀνατολικότερο σὲ βάθ. -3.79, δηλ. παρατηρεῖται ὑψομετρικὴ διαφορὰ 0.29 μ.

Εἰκ. 4. Κάτοψη Κτιρίου Ε (Τομές 1-2) καὶ ΤΟΜΩΝ 5, 5α, 5β.

βάθος -3.75-3.77⁸. Τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ προφανῶς ἀντιστοιχεῖ περίπου μὲ τὸ τελευταῖο δάπεδο χρήσης τοῦ κτιρίου Ε. Ἡ ἔρευνα πραγματοποιήθηκε σὲ δύο τομεῖς, Ἀνατολικό (Τομή 1) καὶ Δυτικό (Τομή 2), πού χωρίζονται ἀπὸ ἐνδιάμεσο μάρτυρα πλ. 1 μ., φορᾶς Β-Ν. Μὲ τὸ Κτίριο Ε σχετίζονται καὶ οἱ τομέες 5, 5α καὶ 5β πού χαράχτηκαν παράλληλα πρὸς τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ οἰκοδομήματος.

Δυτικὸς Τομέας (Τομή 1)

Στὸ Ν μισὸ τῆς τομῆς ἀναγνωρίστηκαν δύο πιθανὰ παλαιότερα ἐπίπεδα χρήσης, σὲ βάθ. -3.83 καὶ -3.90, ἀντίστοιχα. Τὸ τελευταῖο μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς ἀργιῶδες κιτρινωπὸ δάπεδο. Ἀμέσως βαθύτερα (βάθ. -3.92)

8. ΠΑΕ 1996, 57-58.

ἦλθε στὸ φῶς βοτσαλωτὸ ὑπόστρωμα ποὺ баίνει παράλληλα μὲ τὸν Ν τοιχοβάτη τοῦ κτιρίου (πίν. 206). Ἐπειδὴ τὸ πλάτος τοῦ βοτσαλωτοῦ δὲν ξεπερνᾷ τὰ 0.70 μ., δὲν αποκλείεται νὰ ἀντιπροσωπεύει τὸ ὑπόστρωμα γιὰ τὴ στερέωση κάποιας πλίνθινης ἢ ξύλινης κατασκευῆς, ἡ ὁποία δὲν σώθηκε. Ἐνα θραυσμένο μικρὸ ἀγγεῖο τῆς ὑστερογεωμετρικῆς περιόδου βρέθηκε σφηνωμένο ἀνάμεσα στὰ βότσαλα ἐνῶ τμήματά του συνέχιζαν κάτω ἀπὸ τὴν ὑποθεμελίωση τοῦ Ν τμήματος τῆς ἀψίδας. Στὸ ἴδιο ἐπίπεδο, βόρεια τοῦ βοτσαλωτοῦ, ἐρευνήθηκε χώρος μὲ στάχτη, κάρβουνα καὶ θραύσματα ἀγγείων, ἴσως λείψανα πρόχειρης ἐστίας. Τόσο τὸ βοτσαλωτό, ὅσο καὶ ἡ «ἐστία» θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἀνήκουν σὲ φάση προγενέστερη τῆς οἰκοδόμησής τοῦ Ε, μολονότι δὲν μποροῦμε νὰ ἀποκλείσουμε στὴν παρούσα φάση ὅτι εἶναι σύγχρονα μὲ αὐτό.

Ἀνατολικὸς Τομέας (Τομὴ 2)

Στὸ Α τμήμα τοῦ κτιρίου ἓνα ἀργιλῶδες κιτρινωπὸ ἐπίπεδο σὲ βάθος -3.79, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ διάσπαρτα ὄστρακα, ἴσως ἀντιπροσωπεύει λείψανα τοῦ ἀρχικοῦ (;) δαπέδου. Στὸν ἄξονα περίπου τοῦ κτιρίου, στὸ ἴδιο ἐπίπεδο, παρατηρήθηκε κυκλοτερὴς χώρος διαμ. 0.35 μ. μὲ στάχτη καὶ κάρβουνα, ἀναμφίβολα λείψανα πρόχειρης ἐστίας. Βαθύτερα (-3.83) ἀποκαλύφθηκε στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ οἰκοδομήματος δάπεδο ἀπὸ κιτρινωπὸ πηλόχωμα, πάχ. 0.015-0.02 μ. Ἀντίθετα, σὲ ζώνη πλ. 0.80-0.90 μ. ποὺ баίνει παράλληλα μὲ τὸν Ν τοῖχο τοῦ κτιρίου, ἡ διάκριση δαπέδων δὲν ἦταν δυνατή, ἐνῶ τὰ χρώματα εἶχαν καστανέρυθρη ἀπόχρωση.

TOMEΣ 5, 5α, 5β (εἰκ. 4, πίν. 21α-β)

Οἱ τομὲς αὐτὲς ἐπέτρεψαν τὴν ἀποσαφήνιση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων τοῦ Κτιρίου Ε. Ἡ ΤΟΜΗ 5 ἔχει ἀκανόνιστο σχῆμα: ὀρίζεται Δ-ΝΔ ἀπὸ τοὺς περιβόλους T23 καὶ T26-1, Α ἀπὸ τὸν κυκλικὸ τοιχοβάτη T30 τοῦ ΣΤ, καὶ Β ἀπὸ τὴν ἀπόληξη τοῦ Β τοίχου (T22) τοῦ Κτιρίου Ε. Συνεπῶς ἡ ΤΟΜΗ 5 ἀντιστοιχεῖ μὲ τμήμα τοῦ ἐσωτερικοῦ ΒΑ χώρου τοῦ Κτιρίου Ε (πίν. 21α). Ἡ ΤΟΜΗ 5α (πίν. 21α) εἶναι στὴν οὐσία λωρίδα πλ. 0.20-0.30 μ. ποὺ баίνει παράλληλα μὲ τὸ προαναφερθὲν θεμέλιο τοῦ Κτιρίου Ε καὶ τὴν Α παρειὰ τοῦ T23 (βόρειο ὄριο ἢ διαταραγμένη περιοχὴ τῶν Πεδίλων K16-K17, καὶ τοῦ

Λάγκκου XXXI). Τέλος, ὡς TOMH 56 ὀρίστηκε ἀντίστοιχη λωρίδα πλ. μόλις 0.40 μ. πού σκάφτηκε Β τοῦ Κτιρίου Ε, σέ ἐπαφή καί πάλι μέ τόν Τ22, ἀλλά στά Δ τοῦ Τ23 (πίν. 216). Ὁ χῶρος βορειότερα ἦταν διαταραγμένος ἀπό τήν παλαιά ἀνασκαφή.

Ἐντός τῶν ὀρίων καί τῶν τριῶν τομῶν ἀποκαλύφθηκε τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Ε (Τ22), πού κάμπτεται προκειμένου νὰ σχηματίσει ἐλλειψοειδὲς κτίριο, μέ τήν εἴσοδο κατὰ πάσα πιθανότητα στὰ ἀνατολικά. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ τοιχοβάτη βρέθηκε σέ βάθος -3.65/-3.66 μ. Εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ μία στρώση στρογγυλευμένων καί ὀρθογωνισμένων λίθων καί δὲν ξεπερνᾷ τὰ 0.20 μ. σέ ὕψος. Ἡ πάνω ἐπιφάνειά του ἐξισώνεται μέ μικροὺς πλακοειδεῖς λίθους. Τρεῖς μεγάλοι στρογγυλευμένοι ποταμίσιοι λίθοι στὸ Β τμήμα τῆς Δ ἀψίδας (βάθ. -3.60) ἴσως ὑποδηλώνουν ἄνοιγμα δευτερεύουσας (;) εἰσόδου πλάτους 1.10 μ.

Ἡ λιθορριπὴ Ν τοῦ Τ22, ἐντός τῶν ὀρίων τῆς TOMHΣ 5 (πίν. 21α· βλ. καί πίν. 22α), πού λόγω στενότητας χώρου δὲν ἐρευνήθηκε πλήρως, μάλλον ἀποτελεῖ λείψανα ἀπὸ τὸ λίθινο κατώφλι τῆς εἰσόδου (βάθ. -3.77), τὸ ὁποῖο, περιέργως, θὰ ἔπρεπε λογικά νὰ εἶχε ἐντοπιστεῖ καί νοτιότερα, στὴ ΝΑ γωνία τῆς Τομῆς 2 τοῦ Κτιρίου Ε. Ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ συγκεντρώθηκαν ἀρκετὰ θραύσματα ἀγγείων.

Στὴν TOMH 56 (πίν. 216), ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸν βόρειο τοιχοβάτη καί σέ βάθος -3.89/-3.90 φάνηκαν πέτρες πού ἀνήκουν σέ παλαιότερη κατασκευὴ ἀπὸ ποταμίσιους λίθους καί μεγάλα βότσαλα, τῆς ὁποίας ἡ μορφή, ἡ ἀκριβὴς κατεύθυνση καί ἡ χρῆση δὲν ἐξακριβώθηκαν ἀκόμη. Πρὸς τὸ παρὸν ὁ τοῖχος αὐτὸς δὲν ἀριθμήθηκε, καθὼς ἐνδέχεται νὰ σχετίζεται μέ τήν πρώτη φάση τοῦ περιβόλου Τ19 πού εἶχε ἐρευνηθεῖ τὸ 1985⁹. Σημειώνεται ὅτι μία σειρὰ ἀπὸ

9. Βλ. ΠΑΕ 1996, 53-54. Ἡ ὅλη εἰκόνα παραμένει ἀσαφής: Ὁ Τ19, στὸ ὕψος περίπου τῆς ἀψίδας τοῦ Κτιρίου Ε κάμπτεται πρὸς Ν καί μοιάζει νὰ εἶναι σύγχρονος μέ τὸν περίβολο Τ21. Ἡ παλαιότερη φάση τοῦ Τ19 ἀκολουθεῖ φορὰ ΒΔ-ΝΑ καί μοιάζει σύγχρονη μέ τὸν τοιχοβάτη Τ22 τοῦ Ε («κολλάει» πάνω στὴν ἐξωτερικὴ παρεῖα τοῦ Τ22). Συνεπῶς τὸ τμήμα τοῦ παλαιότερου τοίχου κάτω ἀπὸ τὸν Τ22 ἴσως νὰ μὴν ἔχει σχέση μέ τὸν Τ19 καθὼς εἶναι ἀκόμη παλαιότερος ἀφοῦ μοιάζει νὰ ἐκτείνεται κάτω ἀπὸ τήν πρώτη φάση τοῦ Τ19.

πέτρες παρακολουθεῖ ἐξωτερικὰ καὶ τῇ βάσει τοῦ Β τοίχου τοῦ Κτιρίου Ε μέσα στὰ ὅρια τῆς ΤΟΜΗΣ 5α ἀλλὰ δὲν ἀποσαφηνίστηκε ἂν ἡ εὐτελὲς αὐτὴ κατασκευὴ σχετίζεται μὲ τὸν τοῖχο τοῦ Ε ἢ μὲ τὰ προαναφερθέντα λείψανα τῆς ΤΟΜΗΣ 5β.

Τέλος, τὸ τμήμα τοῦ τοίχου ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸ σημεῖο συμβολῆς τῶν Τ23 καὶ Τ26-1 ἕως 2.50 μ. περίπου δυτικότερα (Τ21, ἄ.ἔ. -3.48· βλ. πίν. 216), ἀντιπροσωπεύει φάση μεταγενέστερη τῆς καταστροφῆς τοῦ Κτιρίου Ε. Τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ τοίχου ἐδράζεται στὰ Α ἀπευθείας πάνω στὸν τοιχοβάτη τοῦ Ε, ἀλλὰ δυτικότερα μεσολαβεῖ ἀνάμεσά τους ἐπίχωση.

Ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ δὲν ἐπέτρεψε τὴν ἀποσαφήνιση τῆς χρήσης τοῦ κτιρίου. Ἡ παρουσία ἐλάχιστων σκωριῶν δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ δεχθοῦμε ἀδιάστα τὴν ἄποψη ὅτι τὸ κτίριο εἶχε ἐργαστηριακὸ προορισμό. Ὡστόσο, κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1985, ὅποτε εἶχε ἐρευνηθεῖ τὸ τελευταῖο δάπεδο τοῦ κτιρίου, εἶχαν βρεθεῖ ἀρκετὲς σκωρίες ποὺ ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεση αὐτή.

Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς ΤΟΜΗΣ 5, σὲ βάθος -3.48, πάνω δηλ. στὸ σιρῶμα ἐγκατάλειψης τοῦ κτιρίου Ε, ἀποκαλύφθηκε συγκέντρωση στάχτης καὶ ξυλανθράκων, ἀκανόνιστου κυκλοτεροῦς σχήματος, διαμ. 0.30-0.35 μ. Λίγο βορειότερα, σὲ βάθος -3.43, ὑπῆρχε πλακοειδὲς λίθος, ἴσως βάση στερέωσης ξύλινου στύλου.

Κτίριο ΣΤ (πίν. 22α-β)

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ κυκλικοῦ Κτιρίου ΣΤ εἶχε σταματήσει τὸ 1985 στὸ ἐπίπεδο τοῦ τελευταίου δαπέδου (-3.65/-3.43, λόγω τῆς καθίζησης ποὺ ἔχει ὑποστῇ τὸ κτίσμα πρὸς τὰ ΒΔ)¹⁰. Ἡ ἔρευνα συνεχίστηκε τμηματικὰ (διανοίχθηκαν διαδοχικὰ πέντε ὅμορες τομὲς) σὲ μεγαλύτερο βάθος μὲ στόχο τὸν ἐντοπισμὸ ἐνδεχόμενων παλαιότερων φάσεων χρήσης τοῦ οἰκοδομήματος. Πράγματι, σὲ βάθος -3.62 (Α) / -3.73 (Δ), ἀπαντήθηκε τὸ ἀρχικὸ ἐπικλινὲς ἀργιλιῶδες δάπεδο τοῦ κτιρίου, καθὼς καὶ σποραδικὰ ἔχνη ἀπὸ τὸ ὑπόστρωμα τοῦ ἀπὸ χαλίκια καὶ βότσαλα. Στὸ σημεῖο τοῦ ἀνοίγματος τῆς εἰσόδου, σὲ

10. ΠΑΕ 1996, 69-72.

βάθος -3.72, λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο πὺν ἐδράζεται ὁ τοῖχος τοῦ κυκλικοῦ κτιρίου, ἀποκαλύφθηκαν λείψανα ἀπὸ ἓνα λίθινο κατώφλι ἀπὸ μικροὺς λίθους πὺν σχετίζεται μὲ τὴν φάση αὐτή. Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἐνιαία οὐσιαστικά ἐπίχωση ἀνάμεσα στὰ δύο δάπεδα συνίσταντο σὲ θρυμματισμένα ὄστρακα. Ἡ παρουσία ξυλανθράκων πάνω στὸ ἀρχικὸ δάπεδο θὰ μπορούσε νὰ δηλώνει κάποια καταστροφὴ ἀπὸ πυρκαγιά.

Στὴ βάση τοῦ λίθινου θρανίου, τὸ ὁποῖο ἐδράζεται πάνω στὸ νεώτερο δάπεδο, βρέθηκε μία σχεδὸν ἀκέραιη χάλκινη τοξωτὴ πόρπη σὲ δύο κομμάτια (βάθ. -3.48, πίν. 23α, πάνω ἀριστερὰ) πὺν μαζί μὲ τὰ παλαιότερα εὐρήματα (τὸ πῆλινο εἰδῶλιο πτηνοῦ καὶ τὸν σκαραβαῖο ἀπὸ φαγεντιανή, πίν. 23α, κάτω ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ), πιστοποιοῦν τὸν λατρευτικὸ προορισμὸ τοῦ οἰκοδομήματος λίγο πρὶν τὴν ἐγκατάλειψή του. Μὲ τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ σχετίζονται δύο μικροὶ λάκκοι πλησίον τοῦ Α τοίχου (βάθ. -3.49 καὶ -3.50 ἀντίστοιχα), καθὼς καὶ ἡ μεγάλῃ κεντρικὴ ἐστία, πὺν ἐρευνήθηκαν τὸ 1985¹¹.

Χῶρος Ζ (πίν. 236)

Μάρτυρας 1985. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ παρακείμενου ὀρθογώνιου χώρου Ζ ἀφαιρέθηκε ὁ μάρτυρας τοῦ 1985 (βάθ. -3.21 ἔως -3.47)¹², ὁ ὁποῖος, ὅπως πιστοποίησε ἡ φετινὴ ἔρευνα, ἀντιπροσωπεύει τὸ στρῶμα καταστροφῆς τοῦ κτιρίου. Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων συγκαταλέγονται ἀκέραιο μόνωτο κυάθιο τοῦ 7ου αἰ., ἀρκετὰ συνανήκοντα θραύσματα ἀπὸ χρηστικά ἀγγεῖα, καθὼς καὶ πῆλινος στρωτήρας λακωνικοῦ τύπου.

Λεκάνη καὶ κατώφλι (πίν. 24α). Στὸν τριγωνικὸ χῶρο πὺν σχηματίζεται στὴ ΝΔ γωνία τοῦ χώρου μεταξὺ τοῦ θεμελίου τοῦ ΣΤ καὶ τοῦ περιβόλου Τ27 (βλ. πίν. 236) ἐρευνήθηκε τὸ ἐσωτερικὸ τῆς πῆλινης λεκάνης πὺν εἶχε βρεθεῖ τὸ 1985¹³. Ἦταν διάτρητη (λείπει ὁλόκληρος ὁ πυθμὲνας τῆς) καὶ τοποθετημένη στὴν ἀρχικὴ τῆς θέσης, πάνω σὲ λίθινη πλάκα· περιεῖχε πολυάριθμα θαλασσινὰ ὄστρεα.

11. Βλ. ΠΑΕ 1996, 70-71.

12. ΠΑΕ 1996, 80, πίν. 226.

13. Αὐτόθι.

Ὅπως ὑποθέσαμε πέρυσι, φαίνεται πὼς τὸ ὀρθογώνιο δωμάτιο Z ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸ κυκλικὸ κτίριο ΣΤ μέσω μιᾶς βαθμιδωτῆς εἰσόδου ποὺ διαμορφώθηκε στὴν ἀνατολική πλευρὰ τοῦ τελευταίου.

Τομὴ 1 (πίν. 236, μέσον). Σὲ τομὴ διαστ. 1.70 (Α-Δ)×1 (Β-Ν) μ. ποὺ ἀνοίχθηκε στὴ ΒΔ γωνία τοῦ χώρου διαπιστώθηκαν ἀλλεπάλληλα ἐπίπεδα χρήσης. Σὲ βάθος -3.50, στὸ μέσον περίπου τῆς τομῆς, παρατηρήθηκε συγκέντρωση στάχτης σὲ χώρo 0.65×0.45 μ. μηδαμινοῦ πάχους (σχετίζεται μὲ πιθανὸ ἐπίπεδο χρήσης, πάνω στὸ ὁποῖο ἐδράζεται ὁ ὀρθογωνισμένος λίθος σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ τοίχου τοῦ ΣΤ). Στὴ ΝΑ γωνία τῆς τομῆς, στὸ ἐπίπεδο -3.67/-3.72, βρέθηκαν ἀρκετὰ θρυμματισμένα ἐλλιπῆ ἀγγεῖα μέσα σὲ στρώμα ἀπὸ πυρακτωμένα χρώματα, κάρβουνα καὶ διαλυμένες πλῖθρες. Τὸ στρώμα αὐτὸ συνεχίζει καὶ κάτω ἀπὸ τὸ ἄσκαφο κεντρικὸ τμήμα τοῦ χώρου. Στὴ Ν παρειὰ τῆς τομῆς, μάλιστα, φάνηκε μία πλίνθινη κατασκευὴ πλ. 0.50 μ. καὶ ὕψ. 0.15 μ., ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι ἐκτείνεται κάτω ἀπὸ τὸ ἄσκαφο Ν μισὸ τοῦ χώρου. Τὸ παραπάνω στρώμα σχετίζεται πιθανῶς μὲ τὴν πρώτη φάση τοῦ Z καθὼς πρὸς Β δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι «κολλάει» πάνω στὸν Β τοίχο τοῦ χώρου (Τ29, ὁ ὁποῖος ἐδράζεται σὲ βάθ. -3.73). Ὡστόσο, ἐπειδὴ τὸ στρώμα «σβήνει» πρὸς τὰ Β καὶ πρὸς Νότον ἐκτείνεται σὲ μεγαλύτερο βάθος ἀπὸ τὸν Τ29, δὲν μπορούμε νὰ ἀποκλείσουμε τὸ ἐνδεχόμενο νὰ πρόκειται γιὰ φάση προγενέστερη τῆς κατασκευῆς τοῦ Z. Πράγματι, λίγο βαθύτερα βρέθηκαν δύο μικροὶ κυκλοτερεῖς χώροι μὲ συγκεντρώσεις ξυλανθράκων (βάθ. -3.77). Τέλος, στὴ ΒΔ γωνία τῆς τομῆς, σὲ βάθ. -3.87, βρέθηκε κοιλότητα διαμ. 0.30 μ. καὶ βάθους 0.05 μ. (ἕως -3.92), ἡ ὁποία ἦταν πλήρης μὲ καθαρὸ κάρβουνο. Τὰ τοιχώματα τοῦ λάκκου δὲν ἦταν πυρακτωμένα.

ΤΟΜΗ 4 (ἀνάμεσα στὰ Κτίρια ΣΤ, Ζ καὶ Θ) (βλ. πίν. 236, βάθος)

Σκοπὸς τῆς διάνοιξης μικρῆς τομῆς (μέγ. διαστ. 1.10 (Β-Ν)×1.36 (Α-Δ) μ.) ἀνάμεσα στὰ Κτίρια ΣΤ-Ζ καὶ Θ ἦταν ὁ προσδιορισμὸς τῆς ἀλληλουχίας τῶν ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων. Ἡ ἀνασκαφὴ ξεκίνησε ἀπὸ βάθος -3.34 καὶ ἔφθασε μέχρι βάθος -3.88. Ἀπαντήθηκαν συνολικὰ 17 στρώματα, τὰ περισσότερα μηδαμινοῦ πάχους. Κατὰ κανόνα ἀμμουδερά στρώματα ἐναλλάσσονται μὲ ἀργιλώδη, ἐνῶ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις τὸ ἓνα στρώμα «σβήνει» μέσα στὸ ἄλλο. Ἐνδιαφέρον ἔχει ἡ παρατήρηση ὅτι τὰ στρώματα αὐτὰ δὲν παρατηρήθη-

καν στὸ ἐσωτερικὸ τῶν γειτονικῶν κτιρίων (ΣΤ, Ζ, Θ). Διαπιστώθηκε ὅτι προηγήθηκε ἡ κατασκευὴ τοῦ ΣΤ (Τ30, μὲ ἔχνη τῆς τάφρου θεμελίωσης) καὶ λίγο ἀργότερα ἀκολούθησαν ταυτοχρόνως ἐκείνη τοῦ Κτιρίου Ζ (Τ29) καὶ τοῦ χώρου 3 τοῦ Κτιρίου Θ (Τ36), ὅταν τὸ τελευταῖο διαμορφώθηκε σὲ ἀψιδωτό¹⁴.

TOMH 7 (6λ. πίν. 236, κάτω δεξιὰ)

Σκοπὸς τῆς διάνοιξης τομῆς διαστ. 1×1 μ. στὴ ΝΑ ἐξωτερικὴ γωνία τοῦ Κτιρίου Ζ, στὸ σημεῖο συμβολῆς τοῦ Α τοίχου τοῦ Ζ (Τ28) καὶ τοῦ Ν τοίχου τοῦ μνημειακοῦ περιβόλου (Τ27) ἦταν ἡ διερεύνηση τῆς σχέσης ἀνάμεσα στοὺς προαναφερθέντες τοίχους. Ἡ ἀνασκαφὴ ἄρχισε ἀπὸ βάθος -3.32 καὶ ἡ ἔρευνα διακόπηκε σὲ βάθος -3.69. Διαπιστώθηκε ὅτι ὁ Τ28 ἀπλὰ ἀκουμπάει πάνω στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ περιβόλου Τ27, καὶ συνεπῶς ἐπιβεβαιώθηκε ἡ εὐλογητὴ ὑπόψια μας ὅτι τὸ Κτίριο Ζ προστέθηκε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου σὲ δεύτερη φάση.

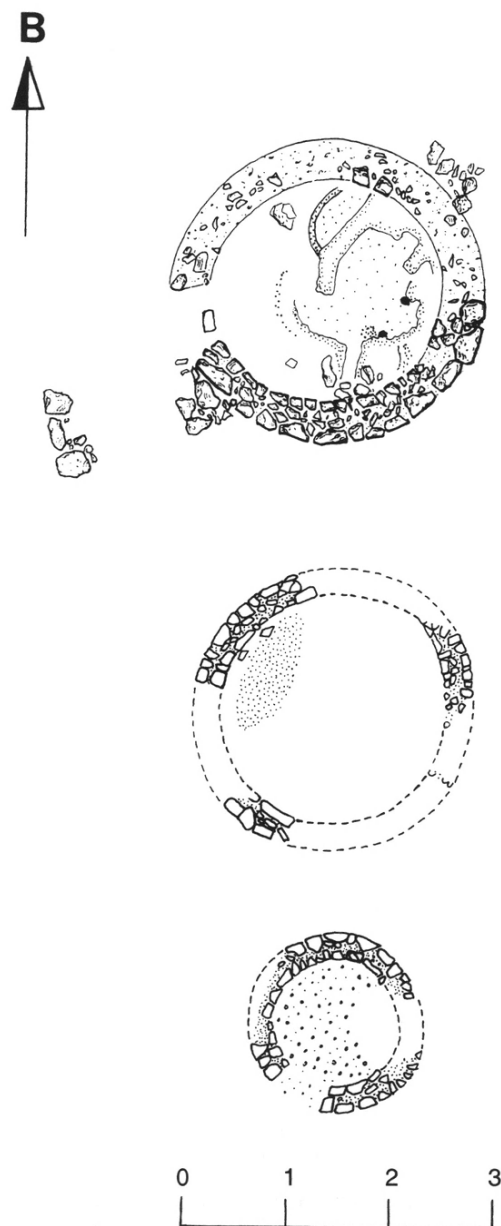
Συναντήθηκαν τέσσερα στρώματα, καθὼς καὶ πλίνθινη κατασκευὴ (:) στὸ Β ἄκρο τῆς τομῆς, ἡ ὁποία ἐκτείνεται κάτω ἀπὸ τὸ ἄσκαφο.

Κτίριο Η (εἰκ. 5α, πίν. 246, 25α)

Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κυκλικοῦ Κτιρίου Η εἶχε οὐσιαστικὰ παραμένει ἄσκαφο ἀπὸ τὸ βάθος -3.12, μὲ ἐξαίρεση δύο μικρὲς δοκιμαστικὲς τομὲς ποὺ εἶχαν ἀνοιχθεῖ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ τοιχοβάτη (Τ31), στὰ Β καὶ Ν ἄκρα τοῦ κτίσματος¹⁵. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἦταν πλήρες ἀπὸ χαλαρὴ στάχτη μὲ πολυάριθμους πυρακτωμένους ἐλαιοπυρῆνες καὶ διαλυμένες πυρακτωμένες πλίνθρες. Τὸ στρώμα αὐτὸ βάθαινε πρὸς τὸ κέντρο τοῦ κτιρίου (-3.38), ἐνῶ στὴν περιφέρεια ἦταν λεπτότερο. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Τ31 ἐδράζεται λίγο ψηλότερα, σὲ βάθ. -3.32. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς στάχτης φάνηκε στὸ κεντρικὸ καὶ Ν μισὸ τοῦ οἰκοδομήματος, ἓνα ἀνώμαλο ἐπίπεδο ἀπὸ πυρακτω-

14. Τὰ θεμέλια τῶν τοίχων τῶν Θ καὶ Ζ ἐδράζονται πάνω στὸ ἴδιο στρώμα, ἐνῶ ἐκεῖνο τοῦ ΣΤ ἔχει θεμελιωθεῖ μέσα στὸ προαναφερθὲν στρώμα.

15. ΠΑΕ 1996, 72-73.

Εἰκ. 5. α. Κάτοψη Κτιρίου Η. β. Κάτοψη Κτιρίου ΙΔ. γ. Κάτοψη Κτιρίου ΙΓ.

μένο πηλὸ πορτοκαλέρυθρης ἀπόχρωσης ποὺ στὸ κέντρο ἔφθανε σὲ βάθος -3.38, καὶ στὴν περιφέρεια ἀνερχόταν ἕως καὶ 0.15 μ. Σὲ διάφορα σημεῖα βρέθηκαν πεσμένες μάζες πυρακτωμένου πηλοῦ, δίχως ἀμφιβολία ἀπὸ τὰ κάθετα τοιχώματα τοῦ κλιθάνου: τὸ Δ, ἐλαφρὰ ἡμικυκλικὸ τοίχωμα, πλ. 0.20 μ., σώζεται σὲ μῆκ. 0.80 μ. καὶ ὕψ. 0.14 μ. Οἱ Β καὶ Α πλευρὲς σώζονται ἀποσπασματικά· ἡ Ν πλευρὰ σχηματίζει ἡμικύκλιο. Στὸ μέσον περίπου τῆς τελευταίας, ὅταν πλέον ἀφαιρέθηκε ἡ χαλαρὴ στάχτη, φάνηκε ἓνα αὐλάκι μὲ κλίση πρὸς τὸ κέντρο τοῦ κλιθάνου, ποὺ ὀριζόταν ἐκατέρωθεν (Α-Δ) ἀπὸ δύο ὀρθια τοποθετημένους λίθους μετρίου μεγέθους¹⁶, καὶ πρὸς Ν ἀπὸ 4-5 μικρότερους. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ δίοδο ἀερισμοῦ. Ἡ ἀπουσία σκωριῶν καὶ ἡ μορφὴ τῶν πυρακτωμένων πλίνθων καθιστᾷ πιθανὴ τὴν ταύτισή τῆς κατασκευῆς μὲ κλιθάνο κεραμεικῆς.

Πάνω στὸ κεκλιμένον πυρακτωμένο δάπεδο ποὺ σωζόταν στὴ θέση του στὰ ἀνατολικά (-3.33), καὶ ἐν μέρει πλακωμένο ἀπὸ μάζα πυρακτωμένου πηλοῦ, βρέθηκε ἓνα ἀκέραιο μικρογραφικὸ μόνωτο κυάθιο τοῦ πρώιμου 7ου αἰ. π.Χ. (Phaleron cup), καθὼς καὶ θραῦσμα ἀπὸ τὸ σῶμα σκύφου μὲ γραμμικὴ διακόσμηση (πίν. 256, πάνω).

Στὸ βόρειο τμήμα ἡ εἰκόνα ἦταν διαφορετικὴ: σὲ βάθος -3.28, ἀποκαλύφθηκε ἐστία ἀπὸ κίτρινο πηλόχωμα σχήματος τεταρτημόριου κύκλου. Στὰ Δ-ΝΔ ὀρίζεται ἀπὸ τοίχωμα ἡμικυκλικῆς διατομῆς ὕψ. 0.04 μ., πρὸς Α τῆς πλίνθινης παρειᾶς τοῦ κλιθάνου ποὺ περιγράφηκε παραπάνω καὶ πρὸς Β τῶν λειψάνων τοῦ T31. Ἡ ἐστία αὕτῃ προφανῶς σχετίζεται μὲ τὸ κυκλικὸ θεμέλιο. Ἡ λεπτὴ ἐπίχωση ποὺ τὴν κάλυπτε ἀποτελοῦνταν καὶ πάλι ἀπὸ καθαρὴ στάχτη ποὺ περῖειχε καὶ λιγιστοὺς ἐλαιοπυρῆνες. Δυτικὰ τῆς τὰ χώματα ἦταν καστανά, χωρὶς στάχτη, ἀλλὰ περιεῖχαν πολλοὺς ἐλαιοπυρῆνες. Ἐδῶ παρατηρήθηκε καὶ χῶρος μὲ κάρβουνα. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῶν καστανῶν χωμάτων καὶ βάθ. -3.24, προέρχεται καὶ θραῦσμα ἀπὸ πίθο μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση ἀνθεμίων τῶν πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων (πίν. 256, κάτω ἀριστερά).

16. Ὁ Δ λίθος βρέθηκε σὲ βάθ. -3.02, ὁ Α σὲ βάθ. -3.08 (ὁ T31 στὸ σημεῖο αὐτὸ σώζεται σὲ βάθ. -3.04). Τὸ αὐλάκι ἔχει πλ. 0.07 μ. καὶ ὁ πυθμένας του, στὸ νοτιότερο ἀνώτερο σημεῖο τοῦ βρέθηκε σὲ βάθ. -3.24 μ.

Ἡ ἀκριβὴς μορφὴ τοῦ Κτιρίου Η παραμένει ἀσαφής. Μὲ βάση ὅσα περιγράφθηκαν παραπάνω καθίσταται φανερό ὅτι τὸ κυκλικὸ θεμέλιο (T31) περιβάλλει δύο κατασκευές: ἓνα κλίβανο, πιθανότατα κεραμεικῆς, καὶ μία ἐστία. Τὰ ὅρια καὶ τὸ σχῆμα τοῦ κλίβανου παραμένουν ἀσαφῆ, ἐνῶ ὑπάρχουν σοβαρὲς ἐνδείξεις ὅτι κλίβανος καὶ ἐστία δὲν συνιστοῦν σύγχρονες κατασκευές. Τίθεται συνεπῶς τὸ ἐρώτημα μὲ ποιὰ ἀπὸ τὶς δύο κατασκευές εἶναι σύγχρονο τὸ κυκλικὸ θεμέλιο (T31). Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι ὅτι μὲ αὐτὸ σχετίζεται μόνον ἡ ἐστία, ἐνῶ ὁ κλίβανος θὰ μπορούσε νὰ εἶναι πρωιμότερος καὶ νὰ καταστράφηκε ὅταν κατασκευάστηκε τὸ Η. Ἔτσι ἴσως μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ μεγάλη χρονικὴ ἀπόσταση πού χωρίζει τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ κλίβανου (ἀρχὲς 7ου αἰ. μὲ βάση τὸ κυάθιο πού βρέθηκε στὸ δάπεδό του) ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ Η καὶ τῆς ἐστίας (ἀνάγλυφος πίθος τοῦ 6' μισοῦ τοῦ 7ου αἰ.). Τὸ Κτίριο Η, ἐπομένως, εἶναι νεώτερο χρονολογικὰ σὲ σχέσιν μὲ τὰ παρακείμενα οἰκοδομήματα.

Κτίριο ΙΔ (ΤΟΜΗ 2α) (εἰκ. 56, πίν. 26α-6)

Τὸ 1996 εἶχε διενεργηθεῖ τομὴ σχήματος ἀνακόνιστου τραπεζίου ἀνάμεσα στὴν ΒΔ πλευρὰ τῆς ἀψίδας τοῦ Κτιρίου ΙΑ καὶ τοῦ περιβόλου T23. Σὲ βάθος -4.03 μ. εἶχε φανεῖ τμήμα τοίχου φορᾶς Α-Δ πού ἐκτεινόταν τόσο πρὸς τὰ Α ὅσο καὶ πρὸς τὰ Δ κάτω ἀπὸ τὰ θεμέλια τῶν προαναφερθέντων κατασκευῶν. Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἀριθμήθηκε 60, καθὼς θεωρήθηκε ὅτι ἀντιπροσωπεύει τὴ συνέχεια τοῦ κυκλοτεροῦς περιβόλου πού παρακολουθεῖ ἐξωτερικὰ τὴν ἀψίδα τοῦ ἐλλειψοειδοῦς Κτιρίου Ι¹⁷.

Φέτος, ἀποφασίστηκε νὰ διευρυνθεῖ πρὸς Β-ΒΑ ἡ Τομὴ 2, προκειμένου νὰ ἐρευνηθεῖ ὁ στενὸς χώρος ἀνάμεσα στὴν ἀψίδα τοῦ ΙΑ καὶ τὸ Β σκέλος τοῦ μνημειακοῦ περιβόλου (T61). Ἡ εὕρεση σὲ βάθος -3.87 ἐνὸς κυκλικοῦ κτιρίου, τοῦ ΙΔ, ὑπῆρξε ἀπροσδόκητη. Τμήματα τοῦ Α καὶ Δ τοιχοβάτη (T68) τοῦ νέου κτίσματος βρέθηκαν μέσα στὰ ὅρια τῆς νέας τομῆς· ἓνα τρίτο μικρὸ τμήμα τοῦ ΝΔ τοιχοβάτη τοῦ ΙΔ εἶχε βρεθεῖ τὸ 1996 ἐσωτερικὰ καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀψίδα τοῦ Κτιρίου ΙΑ, ἀλλὰ ὁ προορισμὸς του δὲν εἶχε κατανοηθεῖ. Τὸ

17. ΠΑΕ 1996, 61.

πλάτος τοῦ θεμελίου κυμαίνεται ἀπὸ 0.30 - 0.35 μ. καὶ τὸ ὕψος εἶναι περίπου 0.20 μ. Τὸ ΙΔ, ἐξωτερικῆς διαμέτρου 2.80 μ., ἔχει ἐν μέρει καταστραφεῖ ἀπὸ τὸ βόρειο σκέλος τοῦ περιβόλου (T61) καὶ τὴν ἀψίδα τοῦ Κτιρίου ΙΑ (T57). Ἐπιπλέον, μὲ βάση τὴ στρωματογραφία (θεμελιώνεται λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὸν τοιχοβάτη τοῦ Ι καὶ ἐδράζεται ἐν μέρει πάνω στὸν παλαιότερο περίβολο T60), προκύπτει ὅτι ἀντιπροσωπεύει μία ἐνδιάμεση φάση μεταξὺ τῶν ἐλλειψοειδῶν κτιρίων Ι καὶ ΙΑ. Στὸ ἐσωτερικό, ἀνάμεσα στὰ χαλαρὰ χώματα ποὺ περιεῖχαν στάχτη, παρατηρήθηκαν εὐάριθμες μάζες πυρακτωμένων πλίνθων. Στὸ Δ τμήμα τοῦ κτίσματος, σὲ βάθος -3.95, βρέθηκε τὸ δάπεδο· ἦταν καλυμμένο ἀπὸ λεπτὸ στρώμα κάρβουνου, τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν ἐκτεινόταν σὲ λωρίδα πλ. 0.25 μ. ποὺ περικλύει τὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ τοιχοβάτη. Πάνω στὸ δάπεδο συλλέχθηκαν μερικὰ θραύσματα γραπτῶν ὑστερογεωμετρικῶν καὶ πρώιμων πρωτοαττικῶν κρατήρων (πίν. 27α). Περίπου 0.70 μ. δυτικὰ τοῦ ΙΔ, σὲ βάθ. -3.91, συλλέχθηκε καὶ θραῦσμα ἀπὸ πήλινο ἀκροφύσιο (*tuyère*). Ἡ ἔρευνα τοῦ οἰκοδομήματος δὲν ὀλοκληρώθηκε καὶ ἡ χρῆση του παραμένει πρὸς τὸ παρὸν ἀδιευκρίνιστη.

Κτίριο ΙΓ (εἰκ. 5γ, πίν. 276, 28α)

Τὸ δεύτερο νέο κυκλικὸ οἰκοδόμημα τῆς φετινῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου, τὸ ΙΓ, βρέθηκε λίγα μέτρα δυτικότερα ἀπὸ τὸ ΙΔ, σὲ βάθ. -3.78/-3.80. Ἡ ἐξωτερικὴ διάμετρος του εἶναι μόλις 1.70 μ. καὶ ἡ εἴσοδος, πλ. 0.50 μ., ὁρισκοῦν πρὸς Νότον. Τὸ πάχος τοῦ τοιχοβάτη (T67) δὲν ὑπερβαίνει τὰ 0.25 μ., ἐνῶ τὸ ὕψος εἶναι μόλις 0.16 μ. (ἐδράζεται σὲ βάθ. -3.96). Τὸ δάπεδό του (βάθ. -3.92) ἦταν ἀπὸ πατημένο χῶμα καὶ ψιλὸ χαλίχι. Τὰ χώματα τῆς ἐπίχωσης ποὺ κάλυπτε τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ οἰκοδομήματος ἦταν σκληρά, καστανῆς ἀπόχρωσης. Τὰ λιγοστὰ μὴ χαρακτηριστικὰ ὄστρακα ποὺ συλλέχθηκαν δὲν βοηθοῦν στὴν ἀναγνώριση τοῦ προορισμοῦ τοῦ κτίσματος, ἀλλὰ ἡ ἀπουσία ἔντονων καταλοίπων καύσης (παρατηρήθηκαν ὡστόσο λίγες στάχτες, καρβουνάκια καὶ ἔχνη καύσης ἰδίως στὸ Β μισὸ τοῦ κτίσματος) μάλλον ἀποκλείει τὴν ἐκδοχὴ τοῦ κλιβάνου. Τὸ ἐξωτερικὸ δάπεδο, τὸ ὁποῖο ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθος -3.94, ἦταν ἐπίσης χαλικωτὸ καὶ ἡ μελέτη τῆς στρωματογραφίας ἔδειξε ὅτι σχετίζεται μὲ τὴν περίοδο χρήσης τόσο τοῦ Κτιρίου ΙΑ, ὅσο καὶ τῆς πρώτης φάσης τοῦ Κτιρίου Θ.

Κυκλική «τράπεζα» (XXXVI) καὶ «ἡρώων» (XXXIV) (εἰκ. 6, πίν. 28α)

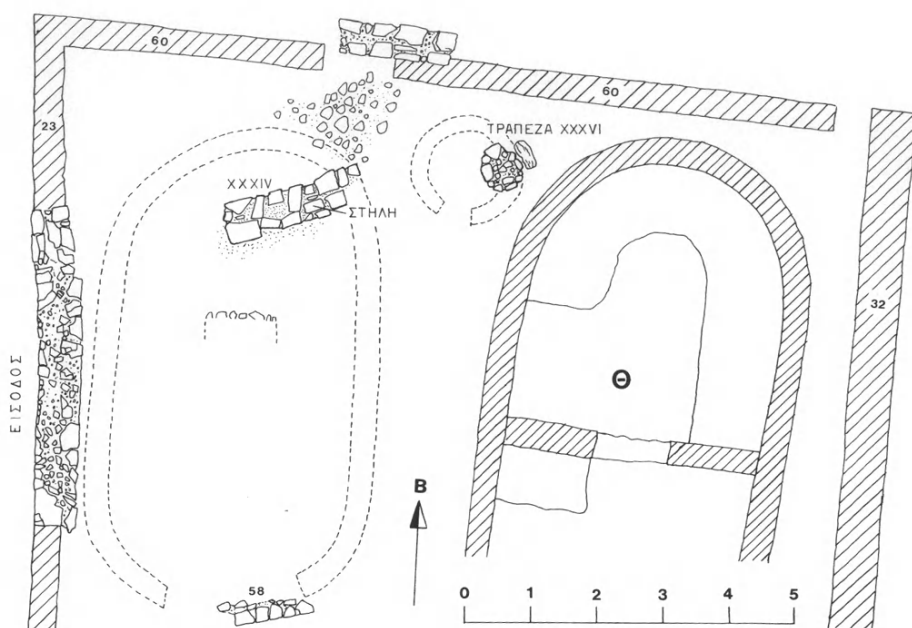
Σὲ μεταγενέστερη φάση, ἐν μέρει πάνω στὸν τοιχοβάτη τοῦ μικροῦ κυκλικοῦ οἰκοδομήματος, κατασκευάστηκε μικρὴ λίθινη ὠσειδῆς «τράπεζα» (XXXVI) διαστάσεων 0.84×0.68 μ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ μία ἕως δύο σειρὲς ἀκανόνιστων λίθων μικροῦ ἕως μετρίου μεγέθους καὶ ἡ ἐλαφρὰ ἀκανόνιστη ἐπιφάνειά της βρίσκεται σὲ βάθ. -3.65 (διάσπαρτες πέτρες, μετακινημένες ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τους θέση εἶχαν φανεῖ ἤδη ἀπὸ βάθ. -3.53). Σύρριζα στὴ ΒΑ της πλευρὰ βρέθηκε ἓνας μακρόστενος ἀκατέργαστος εὐμεγέθης λίθος. Παρόμοιες κατασκευὲς ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ στὴν Ἀσίνη, τὴ Γρόττα καὶ ἄλλοι, καὶ ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι σχετίζονται μὲ τὴ λατρεία τῶν προγόνων ἢ τῶν νεκρῶν¹⁸.

Πέρυσι, λίγο δυτικότερα, εἶχε βρεθεῖ ἓνα σύνολο ἀπὸ θρυμματισμένα ἀγγεῖα τῶν πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων, κάρβουνα καὶ καμένα ὀστὰ ζώων. Τὰ εὐρήματα αὐτὰ εἶχαν βρεθεῖ σὲ ἐπαφὴ μὲ μία λίθινη μακρόστενη κατασκευὴ (XXXIV) ἡ ὁποία ἐρμηνεύθηκε τότε ὡς «κενοτάφιο» (εἰκ. 6)¹⁹. Ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ ἔδειξε ὅτι ἀπὸ βάθ. -3.60 ἕως -3.70 περίπου, ἓνα ἀκόμη στρώμα πυρᾶς μὲ σκληρὰ καμένα χρώματα, σπασμένα ἀγγεῖα, κάρβουνα καὶ στάχτες, ὀστὰ ζώων καὶ ὄστρεα ἐκτεινόταν ΒΑ τῆς κατασκευῆς XXXIV καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀψίδα τοῦ Κτιρίου ΙΑ. Ὁλόκληρος ὁ χώρος ἦταν σπαρμένος μὲ ποταμίσιες πέτρες μικροῦ ἕως μετρίου μεγέθους καὶ βότσαλα, τὰ δὲ θραυσμένα ἀγγεῖα ἦταν σφηνωμένα καὶ καταπλακωμένα ἀπὸ τὸν λιθοσωρὸ αὐτό. Σὲ ἓνα σημεῖο μάλιστα, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τῆς ἀψίδας τοῦ ΙΑ, ἡ εἰκόνα αὐτὴ συνέχιζε βαθύτερα, ἕως τὸ βάθ. -3.85 περίπου.

Ὅπως ἔδειξε ἡ προσεκτικὴ μελέτη τῆς στρωματογραφίας, τὸ ἐπίπεδο χρήσης τῆς «πυρᾶς» σχετιζόταν καὶ μὲ τὴν ὠσειδῆ κατασκευὴ XXXVI (εἰκ. 6). Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τὸ ἐλλειψοειδὲς Κτίριο ΙΑ εἶχε καταστραφεῖ. Τότε πρέπει νὰ διαμορφώθηκε μία μνημειακὴ εἴσοδος στὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ περιβόλου, πλάτους 5 μέτρων, ἐνῶ ταυτόχρονα ἔφραξαν μὲ τοίχους τόσο τὴν

18. Βλ. Α. MAZARAKIS AINIAN, *From rulers'dwellings to temples* (Jonsared 1997) (SIMA 121), 122-123, μὲ παραπομπές.

19. Στὸ μέσον τῆς κατασκευῆς εἶχε τοποθετηθεῖ ἓνας ὄρθιος κατεργασμένος λίθος ποῦ ἔδινε τὴν ἐντύπωση ταφικοῦ σήματος. Βλ. ΠΑΕ 1996, 105-106, πίν. 356.

Εἰκ. 6. Κάτοψη «Ἡρώου».

κύρια εἴσοδο πού βρισκόταν στὴ ΝΔ γωνία τοῦ περικλειστοῦ χώρου (εἰκ. 2, τοῖχος 26-1), ὅσο καὶ μία μικρότερη, δευτερεύουσα, πλ. 1 μ., στὸ μέσον περι-
που τοῦ βορείου σκέλους τοῦ περιβόλου, ἀνάμεσα στὰ κυκλικά κτίσματα ΙΓ-
ΙΔ (εἰκ. 6). Συνεξεταζόμενα ὅλα τὰ στοιχεῖα ὁδηγοῦν στὴ σκέψη ὅτι στὸν
χώρο λειτουργοῦσε ἓνα ἥρωο. Μάλιστα, ἡ παρουσία ἑνὸς ὁμοιώματος πλοίου
ἀνάμεσα στὶς προσφορὲς πού εἶχε βρεθεῖ πέρυσι²⁰, θὰ μπορούσε νὰ δηλώνει ὅτι
πρόκειται γιὰ τὸ κενοτάφιο ἑνὸς σημαντικοῦ προσώπου πού χάθηκε στὴ
θάλασσα. Τὸν χθόνιο χαρακτήρα τῆς λατρείας τονίζουν τὰ πήλινα ἀκρωτηρια-
σμένα εἰδώλια ἀλόγων πού βρέθηκαν σὲ διάφορα σημεῖα τῆς ἀνασκαφῆς, ἰδιαί-
τερα σὲ χώρῳ ἀπόρριψης ἐξωτερικὰ τοῦ περιβόλου, πλησίον τῆς μνημειακῆς
εἰσόδου (βλ. σελ. 70 καὶ πίν. 29α). Τὸ εἶδος τῶν ἀναθημάτων παρουσιάζει
πολλὲς ὁμοιότητες μὲ ἓνα ἀντίστοιχο λατρευτικὸ σύνολο τοῦ 7ου αἰ. ἀπὸ τὴν

20. ΠΑΕ 1996, πίν. 366.

πρώτη ἑλληνικὴ ἀποικία τῆς Δύσης στὸν κόλπο τῆς Νάπολης, τὶς Πιθηκοῦσες²¹. Ἐκεῖ ἀνασκάφηκε ἓνας ἀποθέτης ποῦ περιεῖχε, μετὰξὺ ἄλλων, πῆλινα εἰδῶλια ἀλόγων καὶ μουλαριῶν, καὶ ὁμοιώματα πλοιαρίων. Ὁ Bruno d'Agostino συνεπέρανε ὅτι πρόκειται πιθανῶς γιὰ ἓνα ἥρωο, καθὼς τὰ εὐρήματα σχετίζονταν ἅμεσα μὲ καμένα ἀνθρώπινα ὀστά.

Ἀναντίρρητα, ἡ ἡρωολατρεία ἦταν μία πρακτικὴ βαθιὰ ριζωμένη στὴν Εὐβοία. Ἀρκεῖ νὰ μνημονεύσουμε τὸ σύγχρονο ἥρωο τῆς Δυτικῆς Πύλης τῆς Ἑρέτριας ποῦ ἔφερε στὸ φῶς ὁ Claude Bérard²². Ἐκεῖ ἀποδίδονταν τιμὲς στὰ μέλη ἐνὸς ἀριστοκρατικοῦ γένους πολεμιστῶν ποῦ εἶχαν ταφεῖ σύμφωνα μὲ τὶς ὁμηρικὲς ἐπιταγές.

TOMH 8 (βλ. πίν. 196, 30α)

Πρωταρχικὸς σκοπὸς τῆς διάνοιξης τῆς τετράγωνης TOMH 8, πλευρᾶς 2.50 μ., κάθετα πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ (Δ) παρειὰ τοῦ περιβόλου T23, ἦταν νὰ διαπιστωθεῖ ἐὰν σωζόταν τμῆμα τοῦ Δ τοίχου τοῦ ἐλλειψοειδοῦς Κτιρίου I κάτω ἀπὸ τὸν περίβολο. Ἡ ἔρευνα ἀπὸ τὸ βάθ. -3.70 (ἄνω ἐπιφάνεια T23) ἕως τὸ βάθ. 4.30 δὲν ἔφερε τὰ ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα· φαίνεται πὼς ὁ τοῖχος τοῦ I εἴτε καταστράφηκε κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ περιβόλου, εἴτε βρίσκειται ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ αὐτόν. Στὸν χώρῳ τῆς TOMH 8, ὅπου τὰ χῶματα ἦταν σχετικὰ χαλαρά, παρατηρήθηκε ἀσυνήθιστα μεγάλη πυκνότητα εὐρημάτων. Ἀνάμεσά τους συγκαταλέγονται θραύσματα ἀπὸ πῆλινα εἰδῶλια ἀλόγων καὶ πτηνῶν (πίν. 29α), καθὼς καὶ πολυάριθμα ὀστά ζώων, καθὼς καὶ ὄστρεα.

Ἡ ἔρευνα ἐπέτρεψε τὸν ἀποσαφηνισμὸ τῶν δύο ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων τοῦ T23 (βλ. πίν. 26α καὶ εἰκ. 6). Ὅπως ἤδη παρατηρήσαμε τὸ 1996²³, σὲ

21. B. D'AGOSTINO, La 'Stippe dei cavalli' di Pitecusa, στὸ *Atti e Memorie della Società Magna Grecia*, Terza Serie III, 1994-95, 9-108.

22. C. BERARD, *L'Héroon à la porte de l'Ouest, Eretria* III (Berne 1970). Βλ. καὶ τὸ «Ἡρῶο» στὸ Λευκαντὶ τοῦ 10ου αἰ. π.Χ. (J. COULTON - H.W. CATLING, *Lefkandi* II: 2, London 1993). R. CATLING - I.S. LEMOS, *Lefkandi* II:1 (London 1990) καὶ Π. ΚΑΛΛΙΓΑ, Ἀνασκαφὲς στὸ Λευκαντὶ Εὐβοίας, 1981-1984, *AEM* 26, 1984-85, 253-269.

23. *ΠΑΕ* 1996, 65.

δεύτερη φάση διαμορφώθηκε μία κατασκευὴ ἀπὸ σειρὰ πλακοειδῶν λίθων μήκους 5 περίπου μέτρων καὶ πλ. 0.65 μ., ἡ ὁποία ἐδράζεται ἀπευθείας πάνω στὸν παλαιότερο περίβολο, τοῦ ὁποίου τὸ πλάτος δὲν ξεπερνᾷ τὰ 0.50 μ., καὶ ἡ ὁποία πιθανότατα ἀντιπροσωπεύει μνημειακὴ εἴσοδο.

ΤΟΜΗ 9 (βλ. πίν. 196 καὶ 26α)

Προκειμένου νὰ μελετήσουμε καλύτερα τὸν χώρο ἐξωτερικά (Δ) τοῦ ὀρθογώνιου περιβόλου καὶ τῇ διαμόρφωση τῆς δυτικῆς μνημειακῆς του εἰσόδου, χαράχτηκε μία μακρόστενη τομὴ βόρεια τῆς ΤΟΜΗΣ 8, πλ. 1 μ. καὶ μήκους 3.5 μ. ἡ ὁποία θαίνει σὲ ἐπαφὴ καὶ παράλληλα μὲ τὸν περίβολο T23, μέχρι τὸ Β ἄκρο τῆς μεταγενέστερης προσθήκης. Ὁ χώρος ἀμέσως βορειότερα εἶχε ἐρευνηθεῖ τὸ 1987 καὶ εἶχε ἔλθει στὸ φῶς ὁ ἐγχυτρισμὸς XXXII²⁴. Σκοπὸς μας ἦταν νὰ διαπιστώσουμε ἐὰν ὁ παλαιότερος περίβολος T60, ὁ ὁποῖος παρακολουθεῖ τὴν ἀψίδα τοῦ ἐλλειψοειδοῦς Κτιρίου I, συνέχιζε τὴν πορεία του δυτικότερα. Ἡ ἔρευνα δὲν ἀπέδωσε τὰ ἀναμενόμενα. Ἀντίθετα, στὸ ἴδιο περίπου βάθος ὅπου ἐδράζεται ὁ περίβολος T23 (-4.04) καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐξωτερικὴ του παρειά, ἀποκαλύφθηκε μία σειρὰ ἀπὸ λίθους μικροῦ ἕως μετρίου μεγέθους ποὺ ἀντιπροσωπεύει εἴτε τὴν ὑποθεμελίωση τοῦ τελευταίου, εἴτε κάποια παλαιότερη ἀρχιτεκτονικὴ φάση. Ἡ ἐκδοχὴ ἡ κατασκευὴ αὐτὴ νὰ γωνιάζει μὲ τὸν T60, δὲν μπορεῖ πρὸς τὸ παρὸν νὰ ἀποκλειστεῖ.

Κτίριο Θ (βλ. πίν. 19α)

Οἱ ἐργασίες στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἐπιβλητικοῦ Κτιρίου Θ περιορίστηκαν στὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἔρευνας τοῦ ἀψιδωτοῦ χώρου 1 καὶ στὴν καθαίρεση τοῦ μάρτυρα ποὺ εἶχε ἀφεθεῖ πάνω στὸν Β-Ν ἄξονα τῆς μεσαιᾶς αἰθουσας 2.

Ἀψιδωτὸς χώρος 1

Ἀπὸ τὸ Β μισὸ τοῦ χώρου τῆς ἀψίδας, καὶ βάθ. περίπου -3.75 ποὺ ἐνδεχομένως ἀντιπροσωπεύει τὸ ἀρχικὸ δάπεδο χρήσης, συλλέχθηκαν ἀρκετὰ σπα-

24. ΠΑΕ 1996, 105, πίν. 35α.

σμένα ἀγγεῖα ποὺ ἐκ πρώτης ὄψεως χρονολογούνται στὰ τέλη τοῦ 8ου αἰ. π.Χ., μολύβδινα διπλωμένα ἀλιευτικὰ βαρίδια καὶ πήλινα σφαιρίδια. Θραῦσμα ἀπὸ ἓνα μικρογραφικὸ σκυφίδιο βρέθηκε σὲ βάθ. -3.77, σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ θρανίον. Ὅλα τὰ παραπάνω βρέθηκαν μετὰ τὴν ἀφαίρεση ἀρκετῶν λίθων μετρίου ἕως μεγάλου μεγέθους, οἱ ὅποιοι ἦταν ἄτακτα ριγμένοι στὸ βορειότερο τμήμα τοῦ ἀψιδωτοῦ δωματίου καὶ δὲν ἔδιναν τὴν εἰκόνα κάποιας κατασκευῆς.

Καθαίρεση μάρτυρα Β-Ν τῆς μεσαίας αἵθουσας 2

Τὸ ἀρχικὸ δάπεδο τοῦ Χώρου 2 τοῦ Κτιρίου Θ, πάχους 0.03 μ., παρουσιάζει μίαν κλίση πρὸς Ν (-3.75 στὸν Βορρὰ ἕως -3.80 στὸν Νότο) καὶ συνίσταται ἀπὸ πρασινωπὸ πηλόχωμα. Τὸ στρώμα αὐτό, ὅπως ἄλλωστε διαπιστώσαμε πέρυσι, περιοριζόταν στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ χώρου 2, καὶ ἐκατέρωθεν ὀριζόταν ἀπὸ δύο λωρίδες ἀπὸ συμπαγῆ πηλοχώματα κοκκινωπῆς ἀποχρώσεως, πλ. 0.60 μ. περίπου ἢ κάθε μία²⁵. Τὸ δάπεδο αὐτὸ συνεχίζει κάτω ἀπὸ τὸ κατώφλι ἀνάμεσα στοὺς χώρους 2 καὶ 3, πιστοποιώντας ὅτι αὐτὸ προστέθηκε ἀργότερα. Στὸ βόρειο κεντρικὸ τμήμα τῆς μεσαίας αἵθουσας, σὲ βάθ. -3.78, παρατηρήθηκαν μαυρισμένα χώματα, κάρβουνα, στάχτη καὶ καμένες μάζες πηλοῦ ποὺ μαρτυροῦν τὴν παρουσία μιᾶς πρόχειρης ἐστίας, τῆς ὁποίας τὰ ἀκριβῆ ὅρια δὲν ἐπιστημάνθηκαν. Μία ἀκέραιη ἀρυβαλλοειδῆς λήκυθος (πίν. 296), ἡ ὁποία ἦταν τοποθετημένη σὲ βάθος -3.80 ὄρθια, δίπλα στὸ κατώφλι (T63) ποὺ ὀδηγεῖ στὸν προθάλαμο 3, περιεῖχε κάρβουνα. Δίπλα τῆς συλλέχθηκε ἓνα μολύβδινο ἀλιευτικὸ βαρίδι. Πέρυσι, στὴν ἴδια αἵθουσα εἶχαν βρεθεῖ μετάλλινα κοσμήματα, πήλινα λυχνάρια καὶ πλῆθος παρόμοιων μολύβδινων βαριδιῶν²⁶. Ὅλα αὐτά, καὶ ἐπιπλέον τὸ θραῦσμα ἀπὸ τὸν μικρογραφικὸ σκύφο ποὺ προῆλθε φέτος ἀπὸ τὸν χώρῳ τῆς ἀψίδας, καθὼς καὶ τὸ κωδωνόσχημο περίαπτο ποὺ συλλέχθηκε τὸ 1996 πάνω στὸ θρανίον τοῦ ἴδιου χώρου²⁷, ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι τὸ κτίριο εἶχε πρωτίστως λατρευτικὸ προορισμό.

25. Ἡ ἴδια εἰκόνα παρατηρήθηκε καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Κτιρίου ΙΑ.

26. ΠΑΕ 1996, 78.

27. ΠΑΕ 1996, πίν. 26γ.

ΤΟΜΗ 10. Παλαιότερος περίβολος (T69) (πίν. 286)

Στὸν χώρο μεταξύ τοῦ Κτιρίου Θ καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ περιβόλου T32 συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα τομῆς ποῦ εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀνασκάπτει ἡ Ἀ. Δραγώνα τὸ 1985, φθάνοντας τότε ἕως τὸ βάθος -3.53, δηλ. τὸ ἐπίπεδο τοῦ T32. Ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας ἐδῶ ἐπέτρεψε τὸν συσχετισμὸ τῆς κατασκευῆς τοῦ περιβόλου μὲ τὴν πρώτη φάση τοῦ Κτιρίου Θ. Σὲ μεγαλύτερο βάθος (-3.90 περίπου) ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται καμπύλος τοίχος πλ. 0.35 μ. (T69). Ἐσωτερικά, δηλ. δυτικά τοῦ τοίχου, ὁ χώρος ἕως καὶ τὴν ἐξωτερικὴν παρειὰ τοῦ Κτιρίου Θ καλύπτεται ἀπὸ σωρὸ μεγάλων ποταμίσιων λίθων ποῦ δίνει τὴν ἐντύπωση «τύμβου», ἡ κορυφὴ τοῦ ὁποῖου βρίσκεται σὲ βάθος -3.50 μ. Στὴν προκαταρκτικὴ ἔκθεση τὸ θεμέλιο T69 θεωρήθηκε ὅτι θὰ μπορούσε νὰ ἀνήκει σὲ ἓνα ἀκόμη ἀψιδωτὸ ἢ ἐλλειψοειδὲς οἰκοδόμημα, τὸ IE²⁸, ἀλλὰ ἐνδέχεται νὰ ἀντιπροσωπεύει τμῆμα παλαιότερου περιβόλου, ἴσως μάλιστα τὴν πρὸς ΝΑ-Ν συνέχεια τοῦ περιβόλου T60. Συμπληρωματικὲς πληροφορίες γιὰ τὴ μορφή καὶ τὸν προσορισμὸ τοῦ τοίχου καὶ τοῦ ὑπερκείμενου λιθοσωροῦ θὰ μᾶς δώσει ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας στὸν χώρο αὐτό, ἡ ὁποία μετατέθηκε γιὰ τὴν ἐρχόμενη περίοδο.

Κτίρια I, IA (εἰκ. 7, πίν. 30α)

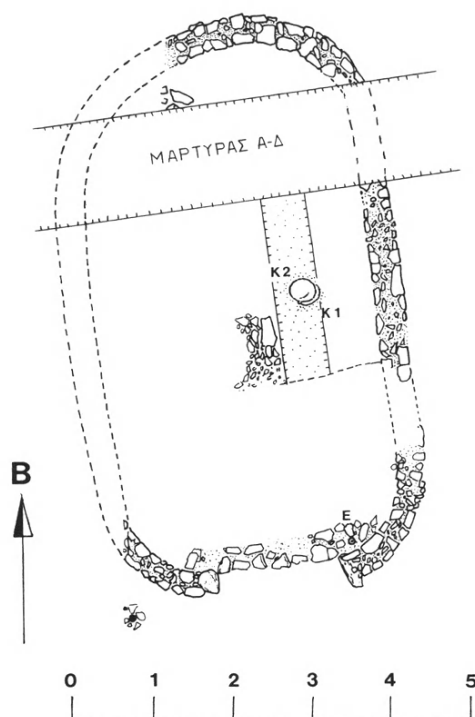
Στὰ ἐλλειψοειδῆ Κτίρια I καὶ IA πραγματοποιήθηκε μικρὴ συμπληρωματικὴ ἀνασκαφὴ ποῦ ὅμως ἀπέφερε σημαντικὰ ἀποτελέσματα. Οἱ ἔρευνες περιορίστηκαν: α) στὴν καθαίρεση τοῦ μάρτυρα ποῦ εἶχε ἀφεθεῖ κατὰ μῆκος τοῦ Β-Ν ἄξονα τῶν Κτιρίων I-IA, καὶ β) στὸν καθαρισμὸ τῶν χωμάτων τῶν ἄρμῶν τοῦ κατωφλιοῦ τοῦ Κτιρίου I.

Καθαίρεση μάρτυρα

Κτίριο IA. Ἀπὸ βάθος -3.75 ἕως -3.95, ἀπαντήθηκαν τὰ γνωστὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1996 πολλαπλὰ δάπεδα καθαρῆς στάχτης²⁹. Πρὸς τὸ

28. Ἔργον 1997, 24, εἰκ. 15.

29. ΠΑΕ 1996, 68-69.

Εἰκ. 7. Κάτοψη Κτιρίου Ι. Κ1-Κ2: κοιλότητες/έστίες. Ε: ἐνεπιγραφὸς δίσκος.

κέντρο τοῦ οἰκοδομήματος τὰ στρώματα στάχτης εἶναι παχύτερα καὶ προφανῶς δηλώνουν τὴν παρουσία μεγάλης ἐστίας πού πρέπει νὰ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν Α-Δ μάρτυρα, τὸν ὁποῖο προγραμματίζουμε νὰ καθαίρεσουμε τὸ 1998.

Κτίριο Ι (εἰκ. 7). Ἀπὸ βάθος -3.95 ἕως τὸ βάθος -4.04 (ἡ δεύτερη μέτρηση ἀντιπροσωπεύει τὸ τελευταῖο δάπεδο τοῦ Ι), μεσολαβεῖ στρώμα ἐνιαῖο ἀπὸ σκοῦρα καστανὰ χρώματα πού ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν ἐπίχωση ἐγκατάλειψης τοῦ Κτιρίου Ι καὶ ἐκείνην πάνω στὴν ὁποία θεμελιώθηκε τὸ ΙΑ³⁰. Στὸ κέντρο περίπου τοῦ Κτιρίου Ι, ἐλαφρῶς ἀνατολικά τοῦ ἄξονά του, ἀποκαλύφθηκαν δύο ἐν μέρει ἐπικαλυπτόμενες μικρὲς κοιλότητες διαμ. 0.30 μ., μὲ πυρακτωμένα

30. ΠΑΕ 1996, 68.

τοιχώματα (βλ. εἰκ. 7: K1-K2 καὶ πίν. 306). ὁ γύρω χώρος ἦταν καλυμμένος με καθαρὴ στάχτη καὶ καρβουνάκια. Ἡ ἀρχικὴ μας σκέψη ὅτι πρόκειται γιὰ μεταλλευτικὸς κλιβάνους γιὰ τὴν τήξη σιδήρου δὲν ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὴν ἐργαστηριακὴ ἀνάλυση ποὺ πραγματοποιήθηκε στὸ ἐργαστήριον Fitch τῆς Βρετανικῆς Σχολῆς³¹. Τὸ δάπεδο μετὸ ὁποῖο σχετιζόταν ἡ νεώτερη κοιλό-τητα (K2) βρέθηκε σὲ βάθος -4.04, καὶ ὁ πυθμένας τῆς ἐντοπίστηκε σὲ βάθος -4.07 μ. Τὸ παλαιότερο δάπεδο καθὼς καὶ ὁ πυθμένας τῆς παλαιότερης κοιλό-τητας (K1) βρίσκονταν μόλις 0.01 μ. βαθύτερα (βάθη -4.05 καὶ -4.08, ἀντί-στοιχα). Τὰ δύο ἐπάλλληλα δάπεδα τοῦ κτιρίου χαρακτηρίζονταν ἀπὸ ἰσάριθμες στρώσεις καθαρῆς στάχτης, ἐνδεχομένως προερχόμενες ἀπὸ τοὺς περιοδικούς καθαρισμούς τῶν δύο ἐστιῶν. Ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῶν δύο δαπέδων ξεχωρίζουν θραῦσμα ἀπὸ μικρὸ σκυφοειδῆ κρατηρίσκο ἢ κύπελλο μετὲν ψηλὸν κάθετο χεῖλος ποὺ διακοσμεῖται μετὲν σειρά ὁμόκεντρων κύκλων, «εὐβοϊκοῦ» τύπου³² καὶ θραῦ-σμα ἀπὸ τὸ σῶμα κρατήρα μετὲν μετόπη ποὺ διακοσμεῖται ἀπὸ ὑδρόβιο πτηνόν, καὶ τὰ δύο χρονολογούμενα στὸ 6' μισὸ τοῦ 8ου αἰ. π.Χ.

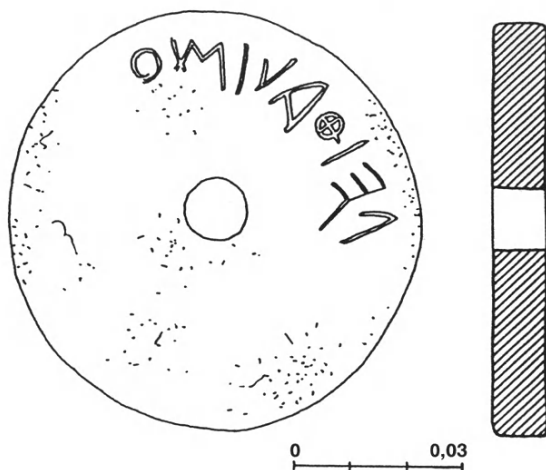
Κατώφλι Κτιρίου I

Ἡ ἐρευνα τοῦ κατωφλιοῦ (T56) τοῦ Κτιρίου I ἔφερε στὸ φῶς ἓνα σημαν-τικὸ εὖρημα· στὸ Α ἄκρο τοῦ κατωφλιοῦ (εἰκ. 7: E, πίν. 31α) καὶ σὲ βάθος -3.98, δίπλα σὲ μία τριγωνικὴ φοινικικὴ χάνδρα ἀπὸ ὑαλόμαζα, βρέθηκε ἓνα λίθινο δισκοειδὲς ἀλειυτικὸν βάρος, διαμ. 0.075 μ. καὶ πάχους 0.01 μ., πάνω στὸ ὁποῖο ἦταν χαραγμένο, ἐπὶ τὰ λαϊά, τὸ ὄνομα τοῦ ἰδιοκτήτη του, Πειθάλι-μος σὲ πτώση γενική (εἰκ. 8, πίν. 316). Τὰ συνευρήματα ἀπὸ τὰ δάπεδα τοῦ

31. Ἡ ὑπόθεση ποὺ διατύπωσα πέρυσι (ΙΑΕ 1996, 61), ὅτι δηλ. τὸ κτίριο χρησί-μευε ὡς ἐργαστήριον μεταλλοτεχνίας, θὰ πρέπει νὰ ἀναθεωρηθεῖ.

32. Πρβ. *Lefkandi I*, 63-64, πίν. 36 ἀρ. 2, πίν. 46 ἀρ. 118-128, πίν. 47, ἀρ. 129-130, πίν. 60 ἀρ. 2, πίν. 62 ἀρ. 129· Α. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Γεωμετρικὴ καὶ Ὑπογεωμε-τρικὴ κεραμεικὴ ἐξ Ἑρετρίας, ΑΕ 1975, 212, πίν. 55· τῆς ἰδίας, Γεωμετρικὴ καὶ Ὑπο-γεωμετρικὴ κεραμεικὴ ἐξ Ἑρετρίας III, ΑΕ 1981, 90-94, πίν. 21-23.

κτιρίου ἐπιτρέπουν τὴν ἀσφαλὴ χρονολόγησιν τῆς ἐπιγραφῆς στὸ 6' μισὸ τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. Τὸ εὔρημα ἀποτελεῖ ἀδιάψευστη μαρτυρία τῶν στενῶν σχέσεων

Εἰκ. 8. Σχέδιο λίθινου ἐνεπίγραφου ἀλιευτικοῦ θάρους.

ποῦ διατηροῦσαν οἱ Ὠρώπιοι μὲ τοὺς Ἑρετριεῖς, ἀφοῦ τὸ ἀλφάβητο εἶναι Ἑρετριακό (πεντασκελὲς Μ). Τὸ εὔρημα δημοσιεύεται λεπτομερῶς ἄλλου³³.

Συμπεράσματα

Παρόλο ποὺ οἱ ἐνδείξεις γιὰ λατρευτικὲς ἐκδηλώσεις, ἰδιαίτερα ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ μνημειακοῦ περιβόλου εἶναι ἀδιαμφισβήτητες, ὁ ἀκριβὴς προσδιορισμὸς τῶν ἐκδηλώσεων αὐτῶν, σὲ συνάρτησιν μὲ τὴν παράλληλες βιομηχανικὲς δραστηριότητες καὶ τὴν διάσπαρτες ταφές, συνιστᾷ ἓνα ἀπὸ τὰ ζητούμενα τῆς συνεχιζόμενης ἔρευνας. Ἡ λατρευόμενη θεότητα, πρὸς τὸ παρόν, θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴν Ἀλία Νύμφη, τὸ ἱερὸ τῆς ὁποίας θὰ πρέπει νὰ βρισκόταν ἐκεῖ κοντά, ὅπως μαρτυροῦν οἱ ἐνεπίγραφες ἀναθηματικὲς βάσεις

33. Ἔργον 1997, 33-34. Β.Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, *Οἱ ἐπιγραφές τοῦ Ὠρωποῦ* (Ἀθήναι 1997) 486, ἀρ. 769. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ - Α. ΜΑΤΘΑΙΟΥ, Ἐνεπίγραφο ἀλιευτικὸ θάρους τοῦ 8ου αἰ. π.Χ., ΑΕ 1999, ὑπὸ ἐκδόσιν.

τριπόδων τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου πού προέρχονται ἀπὸ τὴ γύρω περιοχὴ καὶ δημοσιεύονται ἀπὸ τὸν Β. Πετράκο³⁴. Ὁ παραπάνω συσχετισμὸς βασίζεται μεταξὺ ἄλλων στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Ἀλία, πού μετονομάστηκε σὲ Ἰνώ - Λευκοθέα καὶ μνημονεύεται στὴν Ὀδύσεια, ἦταν σύμφωνα μὲ τὶς ἀφηγήσεις τῶν ἀρχαίων ἡ ἀδελφὴ τῶν Τελχίνων³⁵. Οἱ Τελχίνες ἦταν ἀμφίβιοι δαίμονες μεταλλουργοί, οἱ πρῶτοι μάλιστα πού κατεργάστηκαν τὸν σίδηρο καὶ τὸν χαλκό. Μερικοὶ ἀπὸ αὐτούς, σύμφωνα μὲ τὸν Πausanias (IX, 19, 1), ἐγκαταστάθηκαν στὴ Βοιωτία προερχόμενοι ἀπὸ τὴν Κύπρο (καὶ τὴ Ρόδο) καὶ ἱδρυσαν τὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηναῖς Τελχινίας στὸν Τευμησό, στὸν δρόμο πρὸς τὴ Θήβα. Παλαιότερα, τονίστηκε ἀπὸ τὸν Ἀλκη Οἰκονομίδη ὅτι οἱ Τελχίνες ἀποβιβάστηκαν στὸν Ὠρωπὸ καὶ καθιέρωσαν τὴ λατρεῖα τῆς Νύμφης³⁶. Θὰ μπορούσαμε συνεπῶς νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ μεταλλουργοὶ τῆς βιομηχανικῆς συνεισφοράς ἦταν συνδεδεμένοι μὲ τοὺς δαίμονες αὐτούς. Οἱ πολυάριθμοι περίβολοι, καὶ ἰδιαίτερα ὁ μνημειακὸς ὀρθογώνιος περίβολος, φαίνεται ὅτι ὀριοθετοῦσαν τὸν χώρο τῶν ἐργαστηρίων στὸν ὁποῖο πρέπει νὰ εἶχαν πρόσβαση μόνον οἱ τεχνίτες καὶ τὰ μέλη τῶν οἰκογενειῶν τους. Εἶναι γνωστὴ ἡ μυστικότητά πού περιέβαλλε τὴν τέχνη τοῦ μεταλλουργοῦ σὲ ὅλες τὶς ἀρχαῖες ἢ πρωτόγονες κοινωνίες καθὼς καὶ οἱ μαγικὲς ιδιότητες πού ἀπέδιδαν στοὺς τεχνίτες τῶν μετάλλων. Γι' αὐτὸ ἐξάλλου οἱ ἀρχαῖοι χαρακτήριζαν τοὺς Τελχίνες γόητες, πονηροὺς, βάσκανους καὶ φθονεροὺς³⁷. Ἐπιπλέον, τὰ εὐρήματα τοῦ Ὠρωποῦ, ὀδηγοῦν στὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ ἔλεγχος τῆς παραγωγῆς ἀνῆκε παραδοσιακὰ σὲ μερικὲς προνομιοῦχες οἰκογένειες, πού ἐνδέχεται νὰ κατεῖχαν καὶ κάποια μορφή πολιτικῆς ἐξουσίας. Φαίνεται ὅτι στοὺς χρόνους αὐτοὺς οἱ χειρωνακτικὲς δραστηριότητες δὲν εἶχαν ἀκόμη καταταγῇ στὰ βάναισα ἐπαγγέλματα. Κάτι τέτοιο, μεταξὺ ἄλλων, συνάγεται καὶ ἀπὸ τὸ ἐδάφιο τῆς Ὀδύσειας ὅπου ἡ Ἀθηναῖς μεταμφιεσμένη

34. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, ὁ.π. 401-407, ἀρ. 511-519.

35. ΟΜ. ε, 33 κέ. ΔΙΟΔ. ΣΙΚ. V, 55, 4-7.

36. Α. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Λεξικὸν Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν*, λ. Ἐπιγραφική, 2470.

37. Γενικὰ γιὰ τοὺς Τελχίνες βλ. RE V A1, 1934, 197-226 (H. HERTER). P. REALACCI, I Telchines, Maghi nel segno della trasformazione, στὸ *Magia. Studi di Storia delle Religioni in memoria di Raffaella Garosi* (Roma 1976) 197-206. Ν. ΦΑΡΑΚΛΑ, Ἡ μεγάλη πλαστικὴ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων (Πέθυμνο 1987) 79-84.

στὸν Μέντη, βασιλιά τῶν Ταφίων, ἀφηγεῖται στὸν Τηλέμαχο ὅτι ἔφθασε στὴν Ἰθάκη καθ' ὁδὸν πρὸς τὴν Τεμέση ὅπου πηγαίνει γιὰ νὰ ἀνταλλάξει σίδηρο μὲ χαλκό³⁸.

Ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε συγκεντρώσει μέχρι σήμερα δὲν ἔρχονται σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τίς ὑποθέσεις ποὺ διατυπώθηκαν πέρυσι. Ἡ θέση βάσιμα πλέον ταυτίζεται μὲ τὴν ὁμηρικὴ Γραῖα (Ἰλ. Β, 498) καὶ οἱ κάτοικοί της, οἱ Γραῖοι, πιθανότατα συμμετεῖχαν ἐνεργὰ στὴν ἰδρύση τῶν ἀποικιῶν τῶν Πιθηκουσσῶν καὶ τῆς Κύμης, μὲ ἐπακόλουθο ὅλοι οἱ Ἕλληνες νὰ γίνουν γνωστοὶ στὴ Δύση μὲ τὸ ἐθνικὸ ἐπίθετο Graeci³⁹.

A. MAZAPAKHES AINIAN

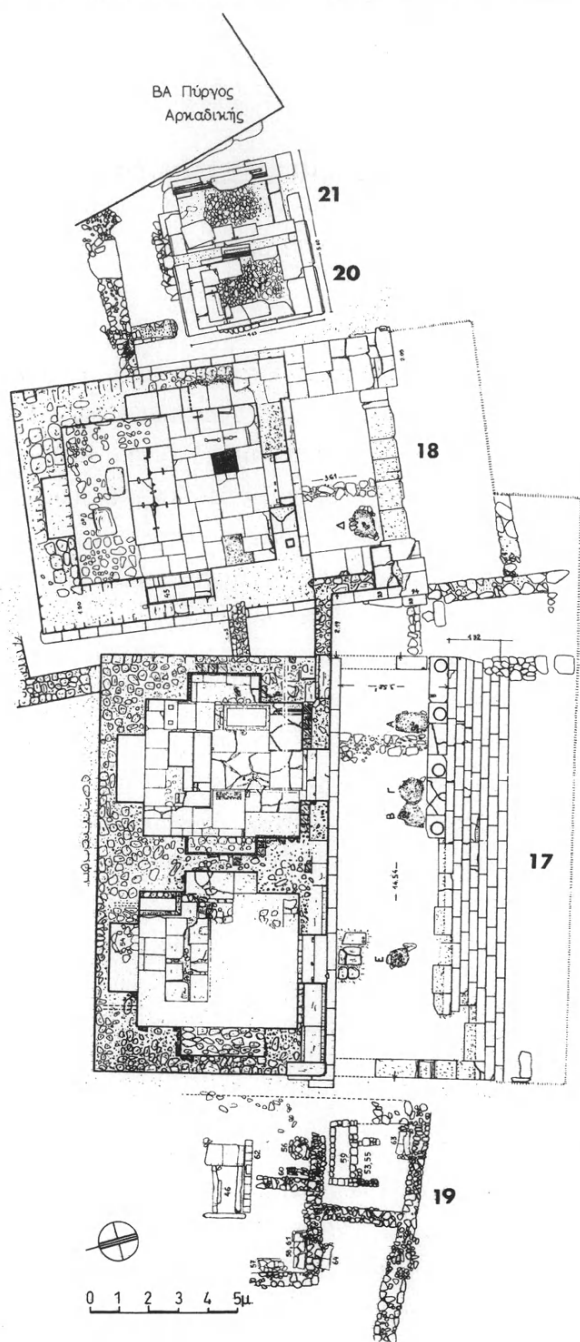
38. ΟΜ. α, 182-184· «πλέων ἐπὶ οἶνοπα πόντον ἐπ' ἄλλοθρόους ἀνθρώπους / ἐς Τεμέσην, μετὰ χαλκόν, ἄγω δ' αἶθωνα σίδηρον.

39. Βλ. Α. MAZARAKIS AINIAN, Oropos in the Early Iron Age, στὸ *Euboica. L'Eubea e la presenza Euboica in Calcidica e in Occidente, Napoli 13-16 novembre 1996* (ἐκδ. Μ. BATS - Β. D'AGOSTINO) (Napoli 1998) 173-209. Τοῦ ἰδίου, Οἱ πρῶτοι Ἕλληνες στὴ Δύση: ἀνασκαφές στὴν ὁμηρικὴ Γραῖα, στὸ Πρακτικὰ τοῦ Διεθνoῦς Συμποσίου Ἡ ἐλληνικὴ παρουσία στὴν Κάτω Ἰταλία καὶ Σικελία, Κέρκυρα, 29-30 Ὀκτωβρίου 1998 (ὑπὸ ἔκδοσιν).

4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

(Πίν. 32-65)

Ἡ ἀνασκαφή τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν ἀρχαία Μεσσήνη συνεχίστηκε τὸ 1997 ὑπὸ τῇ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου. Ἐλάβαν μέρος ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Salzburg Florens Felten καὶ οἱ βοηθοὶ του Βασιλικὴ Felten, Claus Reinholdt, Veronika Jarosch, Anita Giuliani, Eduard Pollhammer, Lydia Berger, ὁ ἐπιμελητὴς τῆς Γλυπτοθήκης τοῦ Μονάχου Δρ. Fr.-Wilhelm Hamdorf, ὁ νομισματολόγος Κλεάνθης Σιδηρόπουλος, οἱ φοιτήτριες τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης Ἐλίζα Σιουμπάρα καὶ Βασιλικὴ Τσαντήλα, οἱ φοιτητὲς καὶ φοιτήτριες τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Μάρω Σπαθῆ, Ἀλέξανδρος Τζαμαλῆς, Νίκος Παπαζαρκάδας, Θεόδωρος Παπαδόπουλος, Φωτεινὴ Μπούμπουλη, Μαρία Καλαϊτζῆ, Νικόλαος Μελδάνι, Κατερίνα Τσεκούρα, Ἀγγελικὴ Ποῖλα, Δήμητρα Κουτσούμπα καὶ Κατερίνα Χαμηλάκη, οἱ φοιτητὲς καὶ φοιτήτριες τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Βέρνης Domenico Perroni, Renate von Kaenel καὶ Susan Benguerel, ἡ φοιτήτρια τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πράγας Katarina Adamska, οἱ φοιτητὲς καὶ φοιτήτριες τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Στοκχόλμης Lars Berger, Michael Pappas καὶ Keth Anderson. Τὴ συντήρηση τῶν εὐρημάτων ἀνέλαβαν ἡ Μαρία Τασιοπούλου, ἡ Μαρία Κοντάκη καὶ ὁ Βασίλης Τζεμπελίκος, ἐνῶ μὲ τὴ συντήρηση τῶν ὀστέων ἀσχολήθηκε ἡ Καίτη Γεωργιάδου. Τὰ σχέδια τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων, καθὼς καὶ τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἐκπόνησε ὁ φοιτητὴς τῆς Σχολῆς Καλῶν Τεχνῶν Ἀναστάσιος Παπαδόγκωνας. Οἱ ἀρχιτέκτονες Uko Ito καὶ Ἑλένη - Ἄννα Χλέπα ἀσχολήθηκαν μὲ ἀποτυπώσεις καὶ μελέτες ἀναστήλωσης μνημείων, ὁ Θεόδωρος Χατζηθεοδώρου μὲ τὴν τοπογράφηση - κτηματογράφηση, ὁ Βασίλης Σταματόπουλος, ὁ Martin Del-Negro καὶ ἡ σπουδάστρια τοῦ Τμήματος Φωτογραφίας τῶν ΤΕΙ Κατερίνα Παινέση μὲ τὴ φωτογράφηση ἀντικειμένων. Ἀεροφωτογράφηση τῶν σημαντικότερων μνημείων τοῦ χώρου πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Λέκτορα τοῦ Πολυτεχνείου

Εἰκ. 1. Ταφικά μνημεῖα Ἀρκαδικῆς Πύλης, κάτοψη (σχ. Ἀ. Νακάση - Ἀ. Παπαδόγκωνα).

Ἀθηνῶν Δ. Ἰωαννίδη μὲ τὴ χρήση ἐλικοπτέρου, ἐνῶ φωτογραμμετρικὴ ἀποτύπωση τοῦ Σταδίου - Γυμνασίου ἔγινε μὲ εἰδικὸ πτυσσόμενον τηλεκατευθυνόμενον ἐλικόπτερο πού διέθεσε ἡ Asia Air Survey Ltd τῆς Ἰαπωνίας. Ὁ Γιώργος Μπαλόπουλος ἀσχολήθηκε μὲ τὶς ἀγορὲς ἀγροτεμαχίων καὶ ὁ Ἰωάννης Ἀθανασόπουλος μὲ τὴν οἰκονομικὴ διαχείριση. Ὁ Ἀγγελος Ματθαίου, ἡ Βούλα Μπαρδάνη καὶ ἡ Ἀνδρονίκη Μακρῇ συνέχισαν τὴ μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν, ὁ καθηγητὴς Frederic Cooper τὴ μελέτη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ Ἡρώου - Μαυσωλείου στὸ Στάδιο, ἐνῶ ὁ ἀρχαιοζωολόγος Günter Nobis τὴ μελέτη τῶν ὀστέων τῶν ζώων. Τὴν ἐπιστάσιά τῶν ἐργατῶν τῆς ἀνασκαφῆς εἶχε ὁ Διονύσιος Ἀνδρουτσάκης. Ὁ Διονύσιος Ἀνδρουτσάκης, ὁ πανταχοῦ παρὼν ἀγαπητὸς Νιόνιος, ἔκλεισε ἥρεμα τὰ μάτια του στίς 30 τοῦ Σεπτεμβρίου 1997 μέσα στὸ Μουσεῖο τῆς ἀρχαίας Μεσσήνης, ὅπου ζοῦσε μὲ τὴ σύζυγό του Χαρίκλεια καὶ ἐργαζόταν ἀσταμάτητα τὰ τελευταῖα δέκα χρόνια.

Οἱ θέσεις πού ἐρευνήθηκαν ἦταν: α) τὰ ταφικὰ οἰκοδομήματα ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀρκαδικὴ Πύλη, β) ἡ περιοχὴ τοῦ Θεάτρου καὶ τῆς ἀγορᾶς, γ) ἡ Κρήνη Ἀρσινόη, δ) ὁ Πρωτοβυζαντινὸς οἰκισμὸς καὶ τὸ ταφικὸ μνημεῖο τῆς ἀνατολικῆς ὁδοῦ καὶ ε) τὸ Στάδιο καὶ τὸ Γυμνάσιο.

Ἀρκαδικὴ Πύλη

Στὸν τομέα τῆς Ἀρκαδικῆς Πύλης ὁλοκληρώθηκε ἡ ἔρευνα τῶν δύο ὑπέργειων ταφικῶν οἰκοδομημάτων, τόσο τοῦ διθάλαμου οἰκοδομήματος ἀριθ. 17 μὲ τὸ προστώο, ὅσο καὶ τοῦ μονοθάλαμου ταφικοῦ μνημείου ἀριθμ. 18, τὸ ὁποῖο ἔφερε πεσσοστοιχία στὴν πρόσοψη τοῦ προθαλάμου του (εἰκ. 1, πίν. 32). Τὸ ὑψηλὸ ἐπιβλητικὸ κρηπίδωμα τοῦ οἰκοδομήματος 17 φέρει ἐπτὰ ἀναβαθμοὺς ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ὁδοῦ ἕως τὸν στυλοβάτη τῆς δωρικῆς κιονοστοιχίας τοῦ προστώου (πίν. 33). Ἐπιτύμβια ἐπιγραφὴ τοῦ 5ου/6ου αἰ. μ.Χ. βρέθηκε σπασμένη σὲ πολλὰ θραύσματα ἔξω ἀπὸ τὸ κτίσμα 17, δίπλα στὸ ΒΑ ἄκρο τοῦ κρηπιδώματος, καὶ πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ πρωτοβυζαντινὸ τάφο. ΑΕΜ 9529, μέγ. ὕψ. 0.215 μ., μέγ. πλ. 0.315 μ., πάχ. 0.022 μ., ὕψ. γραμμ. 0.015 μ. - 0.035 μ. Διασώζονται ἀποσπασματικὰ ἐννέα στίχοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ δύο πρῶτοι ἔχουν ὡς ἑξῆς:

- 1 Χαῖρε Φερώνυμε μουσαύλυτον θάλος ἡλί[ου]
γῆρυν ἀπὸ στομ[ά]των πα[ν]τοίην ἑθρό[ησας]

Φαίνεται ὅτι ὁ νεκρὸς ἦταν ποιητὴς ἢ ἀοιδός, ὁπότε καὶ ἐπιβάλλεται τὸ ποιητικὸ καὶ περίτεχνο ὕφος, μολονότι αὐτὸ ἀποτελεῖ γενικὴ συνήθεια τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος καὶ τῶν πρωτοβυζαντινῶν χρόνων.

Πλήθος ἀπὸ θραύσματα δύο μαρμάρινων σαρκοφάγων νεοαττικῶν ἐργαστηρίων τοῦ 2ου - 3ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τὸν θάλαμο τοῦ οἰκοδομήματος ἀριθ. 18 (πίν. 34) ἤλθαν νὰ προστεθοῦν σὲ ὅσα βρέθηκαν πέρυσι. Συμπληρώνουν σὲ ἱκανοποιητικὸ βαθμὸ τὶς παραστάσεις πού εἰκονίζουν ἵππομαχία ἢ μία καὶ μάχη κοντὰ σὲ πλοῖα ἢ ἄλλη¹.

Σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές πού ἤλθαν στὸ φῶς, ἀμφότερα τὰ οἰκοδομήματα χρησιμοποιήθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 2ου, 3ου καὶ 4ου αἰ. μ.Χ. γιὰ τὰ μέλη ἐπιφανῶν οἰκογενειῶν τῆς πόλεως. Ἡ καλύτερα διατηρημένη εἶναι ἡ μαρμαρίνη πλάκα AEM 9211, ὕψ. 0.30 μ., πλ. 0.30 μ., πάχ. 0.011 μ. τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. (πίν. 35α):

Τ(ίτε) Φλάβιε

Πολύβιε

πανάρετε

ἥρως

χαῖρε ζήσας

ἔτη κα'.

Οἱ ὁμώνυμοι Μεσσήνιοι πού ἀναφέρονται στὶς ἐπιγραφές IG VI, 1456 καὶ I.v.O 449, 450, 486, 487 ἀνήκουν πιθανῶς στὴν ἴδια οἰκογένεια. Ὁ ταφικὸς θάλαμος 18 χρησιμοποιήθηκε τουλάχιστον ὥς καὶ τὸν 5ο αἰ. μ.Χ. γιὰ ταφές, ὅπως δείχνουν τέσσερις ἀκόμη ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές τῆς περιόδου 4ου-5ου/6ου αἰ. μ.Χ., πού διασώζουν τὰ ὀνόματα Ἀσκληπιάδης, Μάρκος κ.ἄ. Ἡ μακροχρόνια χρῆση τοῦ κτίσματος ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ εἴκοσι ὀκτὼ χάλκινα νομίσματα χρονολογούμενα ἀπὸ τὴν περίοδο τοῦ Σ. Σεβήρου ἕως τὴν περίοδο τοῦ Λέοντος Α'.

Ἐξω ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ θαλάμου 18, σὲ ἐπίχωση πλούσια σὲ πρωτοβυζαντινὴ κεραμεικὴ, ἀποκαλύφθηκε σιδερένιο δαχτυλίδι πιθανῶς τοῦ 5ου - 6ου αἰ. μ.Χ., AEM 9252, μὲ ἐξαγωνικὸ κρίκο καὶ ὀρθογώνια σφενδόνη, 0.012×0.014 μ., ὅπου ἔγκοιλη παράσταση: ἄνω μέρος κορμοῦ μορφῆς πού

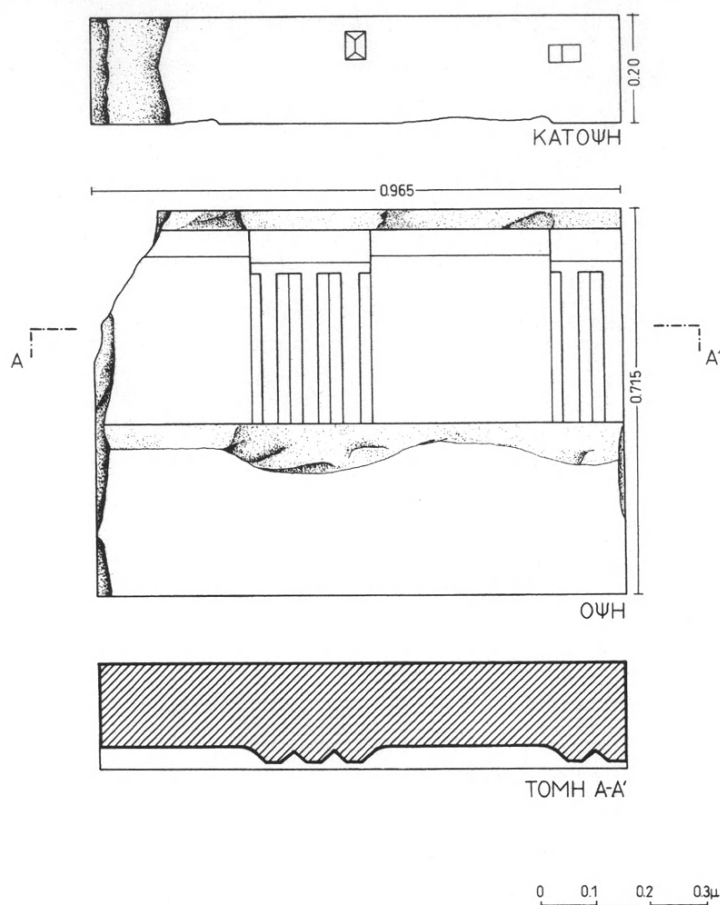
1. Βλ. Π. ΘΕΜΕΛΗ, ΠΑΕ 1996, 140-144, πίν. 56-57.

φορᾷ ἱμάτιο καὶ φέρει φωτοστέφανο, ἐνῶ στὰ ἄριστερά της εἰκονίζεται ὄρθιος, τυλιγμένος σὲ σάβανο, νεκρός (;) μέσα σὲ μακρόστενο σαμαροσκέπαστο πλῆαισιο, ποὺ δηλώνει πιθανῶς τάφο ἢ ταφικὸ κτίσμα (πίν. 36δ).

Συγκρότημα ταφικῶν περιβόλων (ἀριθμ. 19), οἱ ὅποιοι περικλείουν ἑνδεκακιβωτιόσχημους καὶ κεραμοσκεπεῖς τάφους τῶν αὐτοκρατορικῶν καὶ πρωτοβυζαντινῶν χρόνων, ἀποκαλύφθηκε ἀμέσως δυτικὰ τοῦ οἰκοδομήματος 17 (εἰκ. 1). Λίγα ἀγγεῖα καὶ λύχνοι συνόδευαν ὀρισμένους νεκρούς, ὅπως γιὰ παράδειγμα αὐτὸν τοῦ τάφου 62, μὲ ἓνα λύχνο, ἓνα κύπελλο καὶ ἓνα χάλκινο νόμισμα τοῦ Καρακάλλα (πίν. 36α-γ). Ἕνα ζευγάρι χρυσὰ ἐνώτια ἀπὸ σύρμα, AEM 9439, ποὺ βρέθηκε στὸν τάφο 59 δημιούργησε τὴν ἐκπληξή (πίν. 36ε). Μεταξὺ τῶν εὕρημάτων περιλαμβάνεται ἀκέραια μαρμάρινη ἐπιτύμβια στήλη, AEM 9484, ὕψ. 0.45 μ., πλ. 0.35 μ., πᾶχ. 0.025 μ. μὲ ἐπιγραφή τοῦ 4ου-5ου αἰ. μ.Χ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μέρη μὲ παρόμοιο περιεχόμενο, τὸ καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα περιλαμβάνει τέσσερα ἐλεγειακὰ δίστιχα σὲ ἀρχαῖζουσα ὁμηρικὴ γλῶσσα. Ἡ νιόπαντρη μάλλον νεκρὴ Ἑταρχίς, σύζυγος τοῦ Ἀλκᾶστου (γιοῦ τῆς Θεστιάδος καὶ τοῦ Ἡρακλῆ) καὶ κόρη τοῦ Μεσσήνιου Θεμίσωνος καὶ τῆς Σπαρτιάτισσας Τιμοκράτειας (κόρης τοῦ Ὀνασικράτους), αὐτοσυστήνεται, μιλώντας μὲ περηφάνεια γιὰ τὴ λαμπρὴ καταγωγὴ της καὶ τονίζοντας τὴ θλίψη ποὺ προκαλεσε στοὺς δικούς της μὲ τὸν θάνατό της.

Δύο ἰσομεγέθη κλιμακωτὰ βάθρα ἐπιτύμβιων μνημείων, τὰ ὁποῖα εἶχαν πιθανότατα τὴ μορφή ναῖσκων (ἀριθμ. 20 καὶ 21) ἤλθαν στὸ φῶς μεταξὺ τοῦ ΝΑ πύργου τῆς Ἀρκαδικῆς Πύλης καὶ τοῦ ταφικοῦ οἰκοδομήματος ἀριθμ. 18 (εἰκ. 1, πίν. 356). Εἶναι κτισμένα μὲ τὴ χρῆση ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἀπὸ ἀσβεστόλιθο (ἡμικίονες, τρίγλυφα, μετόπες καὶ λιθοπλίνθους), τὰ ὁποῖα στὴν πλειονότητα προέρχονται ἀπὸ ἄλλα οἰκοδομήματα. Ἕνα ἀπὸ τὰ μέλη, ποὺ βρέθηκε ἐνσωματωμένο στὸ ταφικὸ κτίσμα 21, ἀνήκει σὲ δωρικὸ θριγκόν. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα πλῆρες τρίγλυφο, δύο ἀκόσμητες μετόπες ἐκατέρωθεν, μισὸ τρίγλυφο δεξιὰ καὶ συμφυὲς ἐπιστύλιο (εἰκ. 2, πίν. 37α). Ἡ παρουσία τοῦ μισοῦ τριγλύφου δεξιὰ δηλώνει ὅτι πιθανότατα στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐφαπτόταν κάθετα παρόμοιο μέλος καὶ σχηματιζόταν ἐσωτερικὴ γωνία περικλείου αἰθρίου, ὅπως γιὰ παράδειγμα στοὺς ἐλληνιστικὸς τάφους, τοὺς λεγόμενους τοῦ Μουσταφᾶ Πασᾶ στὴν Ἀλεξάνδρεια². Ὁ συνδυασμὸς αὐτὸς στοιχείων σὲ

2. H. LAUTER, *Die Architektur des Hellenismus* (Darmstadt 1986) πίν. 10 καὶ 11α, 6.

Εἰκ. 2. Τμήμα δωρικοῦ θριγκοῦ.

ἓνα μονολιθικὸ ἀρχιτεκτονικὸ μέλος καὶ ἡ τεχνοτροπία τῶν τριγλύφων δείχνει ρωμαϊκοὺς χρόνους. Τὰ σωζόμενα μέλη τῶν ταφικῶν κτισμάτων 20 καὶ 21 φέρουν τεκτονικὰ σημεῖα=γράμματα τῆς ἀλφαβήτου, ποὺ ἐπιβεβαιώνουν τὴ μεταφορὰ καὶ τὴν ἀνασύνθεσή τους στὴ νέα θέση. Ὁ τύπος τῶν γραμμάτων, ὅπως αὐτὸς τοῦ Μ (πίν. 376) χρονολογεῖται μάλλον στὸν 2ο - 3ο αἰ. μ.Χ.

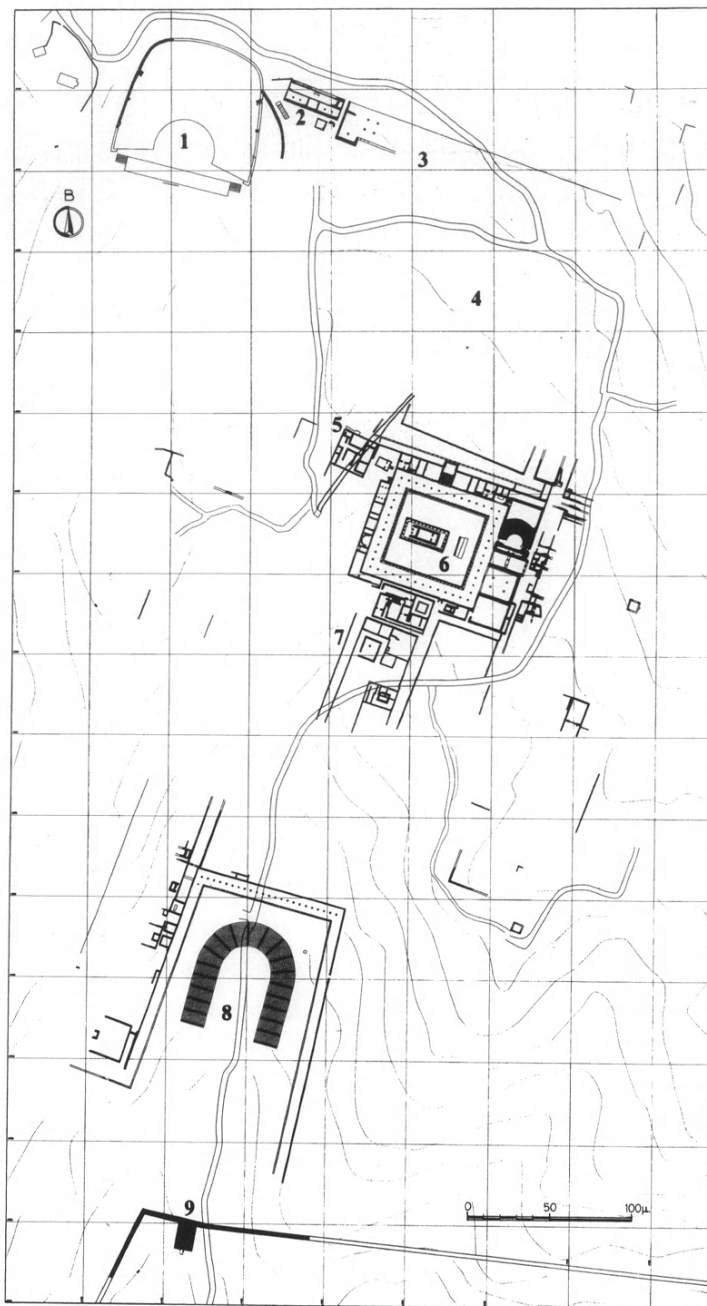
Θέατρο - Ἀγορά (εἰκ. 3)

Τὸ κοῖλον τοῦ θεάτρου ἐδράζεται σὲ τεχνητὴ ἐπίχωση συγκρατούμενη ἀπὸ ἰσχυρὸ ἡμικυκλικὸ ἀνάλημμα (πίν. 38), ἐλαφρῶς πεταλοειδοῦς σχήματος, ποὺ διακόπτεται περιμετρικά, ἀνὰ εἴκοσι περίπου μέτρα, ἀπὸ ὀξυκόρυφες πυλίδες (πίν. 39). Οἱ πυλίδες ὁδηγοῦν σὲ κρυπτὰ κλιμακοστάσια ἀνόδου πρὸς τὸ ἄνω διάζωμα. Ἀπὸ τὸ διάζωμα τὰ κλιμακοστάσια ἀκολουθοῦσαν καθοδική πορεία, συγκλίνοντας ἀκτινωτὰ πρὸς τὴν ὀρχήστρα (πίν. 39). Ὁ ἀριθμὸς τῶν κλιμακοστασίων, τὰ ὁποῖα ὄριζαν καὶ τὶς κερκίδες δὲν εἶναι μὲ ἀκρίβεια γνωστός, ὑπολογίζονται πάντως προκαταρκτικὰ σὲ δέκα.

Σὲ αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν δύο ἐπιπλέον κλιμακοστάσια ποὺ βρίσκονταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὰ ἀναλήμματα τῶν παρόδων. Δὲν γνωρίζουμε ἐπίσης, ἂν ὑπῆρχε ἐνδιάμεσο διάζωμα ποὺ νὰ χωρίζει τὸ κοῖλο σὲ ἄνω καὶ κάτω³. Ἀξιοσημείωτη ἰδιομορφία τοῦ θεάτρου τῆς Μεσσήνης ἀποτελεῖ ἡ παρουσία κεκλιμένου ἐπιπέδου (ράμπας), τὸ ὁποῖο μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο καταλήγει στὸ ΒΔ ἄκρο τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀναλήμματος τοῦ κοίλου (πίν. 40α-β). Εἶναι δομημένο μὲ τὸν ἴδιο ὅπως καὶ τὸ ἀνάλημμα τρόπο καὶ συνδέεται κατασκευαστικὰ μὲ αὐτό, ὥστε δὲν ὑφίσταται ἀμφιβολία γιὰ τὴ λειτουργία του συγχρόνως μὲ τὸ θέατρο. Τὸ σημεῖο ἐπαφῆς ράμπας καὶ ἀναλήμματος ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴ θέση ὀξυκόρυφης πυλίδας καὶ κλιμακοστασίου. Θὰ μπορούσε ἡ ράμπα αὐτὴ νὰ λειτουργεῖ ὡς μία τρίτη «ἄνω πάροδος», ἡ ὁποία χρησιμοποιοῦνταν σὲ ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις γιὰ τὴν αἰφνιδιαστικὴ «ἐκ τῶν ἄνω» κάθοδο ἡθοποιῶν στὴ σκηνή, ὅταν τὸ ἀπαιτοῦσε ἡ ὑπόθεση τοῦ ἔργου καὶ ἡ σκηνοθεσία. Ὁ Πλούταρχος στὸν βίو τοῦ Δημητρίου Πολιορκητοῦ (34. 4-5) περιγράφει ζωηρὰ τὸ ἐξῆς ἐπεισόδιο: ὁ Μακεδὼνας βασιλεὺς μόλις μπῆκε βίαια στὴν Ἀθῆνα τὸ 289 π.Χ. ἔδωσε ἐντολὴ νὰ συγκεντρωθοῦν ὅλοι στὸ θέατρο καὶ κατέβηκε ὁ ἴδιος ὡς ἡθοποιὸς τῆς τραγωδίας ἀπὸ τὴν «ἄνω πάροδο» μπροστὰ στοὺς ἐκπληκτοὺς καὶ τρομοκρατημένους Ἀθηναίους.

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ θέατρο ἔφερε στὸ φῶς ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα πρωτοβυζαντινοῦ καὶ βυζαντινοῦ οἰκισμοῦ (πίν. 39, 41). Ὁ οἰκισμὸς εὐθύνεται γιὰ τὴν

3. Ἐνδεικτικὰ σημειώνουμε ὅτι τὸ θέατρο τῆς Ἐπιδαύρου ἔχει δώδεκα κερκίδες στὸ κάτω καὶ διπλάσιο ἀριθμὸ στὸ ἄνω κοῖλο.

Εἰκ. 3. Τοπογραφικὸ τοῦ κέντρου τῆς πόλεως: 1. Θέατρο. 2. Κρήνη Ἀρσινόη. 3. Στοά «Μπαλοπούλου». 4. Χῶρος Ἀγορᾶς. 5. Ἱερὸ Δήμητρος καὶ Διοσκούρων. 6. Ἀσκληπιεῖον. 7. «Ἱεροθύσιον». 8. Στάδιον - Γυμνάσιον. 9. Μαυσωλεῖο Σαιθιδῶν.

καταστροφὴ τοῦ θεάτρου, δηλαδή γιὰ τὴν ὁλοκληρωτικὴ διάλυση τοῦ ΒΑ καὶ ἀνατολικοῦ ἀναλήμματος καὶ τοῦ ἀντίστοιχου κοίλου, καθὼς καὶ τὴ διαρπαγὴ ὅλων τῶν λίθινων ἐδωλίων. Ἀπλώνεται στὸ βόρειο καὶ τὸ βορειοανατολικὸ τμήμα τοῦ κοίλου καὶ ἐκτείνεται ἀνατολικά πρὸς τὴν Κρήνη Ἀρσινόη καὶ τὴ βόρεια στοὰ τῆς ἀγορᾶς, τὴ γνωστὴ ὡς στοὰ Μπαλοπούλου (πίν. 39). Δὲν εἶναι ἀκόμη γνωστὸ ἂν συνδέεται ἄμεσα μὲ τὸ τμήμα τοῦ πρωτοβυζαντινοῦ οἰκιστικοῦ συμπλέγματος, πού ἔχει ἔλθει στὸ φῶς κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Ἀσκληπιείου⁴. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ΝΑ τοῦ θεάτρου διακρίνονται στὴν ἐπιφάνεια τοῖχοι καὶ ἄψιδα μεγάλου οἰκοδομήματος, πιθανότατα πρωτοβυζαντινῆς βασιλικῆς. Ἡ περιοχὴ πάντως μεταξὺ θεάτρου, κρήνης Ἀρσινόης καὶ ἀγορᾶς πρέπει νὰ κατοικήθηκε ὅχι μόνο στὴν Πρωτοβυζαντινὴ περίοδο (4ος - ἀρχὲς 7ου αἰ. μ.Χ.), ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς περιόδου ἀπὸ τὸν 9ο ὡς τὸν 16ο αἰώνα, ὅπως μαρτυροῦν τὰ πολυάριθμα νομίσματα, τὰ ὁποῖα ταυτίστηκαν ἀπὸ τὸν νομισματολόγο Κλεάνθη Σιδηρόπουλο⁵. Λεῖπουν πρὸς τὸ παρὸν ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ συνέχεια κατοίκησης καὶ χρήσης τοῦ οἰκισμοῦ ἀπὸ τὸ 600 μ.Χ. περίπου ὡς τὰ χρόνια τοῦ Βασιλείου Α' (870-886 μ.Χ.). Ἡ κεραμεικὴ, πού περιλαμβάνει ὄστρακα χειροποίητων καὶ τροχίλων ἀγγείων, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐφυσωμένα μὲ γραπτὴ καὶ ἐγγράφη διακόσμηση, δὲν ἔχει ἀκόμη μελετηθεῖ.

Μεταξὺ τοῦ κοίλου τοῦ θεάτρου καὶ τῆς Κρήνης, κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν πρωτοβυζαντινῶν κτισμάτων, ἦλθε στὸ φῶς ὑπόνομος καλυμμένος μὲ ἀσβεστολιθινὰς πλάκες, ὁ ὁποῖος ἀκολουθεῖ ΝΑ πορεία, περνᾷ σὲ συνέχεια μπροστὰ ἀπὸ τὴν Κρήνη καὶ κατευθύνεται ἀνατολικά πρὸς τὴ στοὰ τῆς ἀγορᾶς. Στὸ ΒΔ ἄκρο τοῦ ὁ ὑπόνομος στρέφει κατὰ ὀρθὴ γωνία πρὸς τὰ ΒΑ, ἀκολουθώντας τὴν πορεία τοῦ κεκλιμένου ἐπιπέδου ἀνηφορικῆς ράμπας (πίν. 42α). Ἡ ράμπα, πού περικλείει τὸν ὑπόνομο ἐφάπτεται στὴ ΒΔ γωνία τοῦ ἀναλήμματος τῆς Κρήνης καὶ συνεχίζεται πίσω ἀπὸ αὐτὸν στὸ ὑπερκείμενο ἄνδρρο. Εἶναι παρόμοια ὡς πρὸς τὴν κατασκευὴ καὶ τὶς διαστάσεις μὲ τὴ ράμπα («ἄνω πάροδο») τοῦ θεάτρου πού περιγράψαμε παραπάνω.

4. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1994, 75-76, πίν. 24. ΠΑΕ 1995, 63-64, πίν. 14.

5. Τὰ νεώτερα νομίσματα εἶναι τῆς Ἑνετικῆς Δημοκρατίας τοῦ 1356-1553. Πρβ. καὶ Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1996, 150.

Στοὺς τοίχους τῶν πρωτοβυζαντινῶν κτισμάτων μεταξύ θεάτρου καὶ βόρειας στοᾶς τῆς ἀγορᾶς βρέθηκαν ἐντοιχισμένα τὰ παρακάτω γλυπτά καὶ ἐπιγραφές:

1. Μαρμάρινο ἄγαλμα Ἀσκληπιοῦ μικροῦ μεγέθους, ΑΕΜ 8872, σωζ. ὕψ. 0.45 μ., 3ου αἰ. π.Χ. (πίν. 426). Λεῖπει τὸ κεφάλι καὶ οἱ φθορὲς εἶναι ἔντονες. Ὁ θεὸς στηρίζεται μὲ τὴν ἀριστερὴ μασχάλῃ στὴ βακτηρία προβάλλοντας τὸ ἀριστερὸ πόδι καὶ ἔχοντας σταθερὸ τὸ δεξιόν. Τὸ ἱμάτιο πλούσια πτυχωμένο ἀφήνει ἀκάλυπτο τὸ στῆθος καὶ τὸ ἄνω μέρος τῆς κοιλιᾶς, σύμφωνα μὲ τὸ γνωστὸ τυποποιημένο «σχῆμα» ἀπεικόνισης τοῦ θεοῦ⁶.

2. Μαρμάρινο Ἑκαταῖο, ΑΕΜ 8873, μέγ. ὕψ. 0.34 μ., πλ. 0.15 μ. Λεῖπουν τὰ κεφάλια καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ πρισματικοῦ πεσσοῦ. Οἱ τρεῖς μορφές τῆς θεᾶς εἶναι ἐπιπεδόγλυφες καὶ εἰκονίζονται πανομοιότυπα μὲ ἀρχαῖστικὸ τρόπο. Ὁ ζωστήρας εἶναι τοποθετημένος ψηλὰ κάτω ἀπὸ τὸ στῆθος, ὅπου δισκοειδὲς περίαπτο (πίν. 436). Ἡ θέση εὑρεσης μεταξύ Κρήνης καὶ θεάτρου δηλώνει ὅτι ἐκεῖ πιθανότατα, στὴ διασταύρωση, ἦταν στημένο⁷.

3. ΑΕΜ 8874, μέγ. ὕψ. 0.125 μ., πλ. 0.16 μ., πάχ. 0.09 μ. Πιθανῶς τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. Θραῦσμα ἀσβεστολιθικῆς στήλης, ἑλλίπες κάτω, ποὺ φέρει σὲ ἀνάγλυφο τρία δάκτυλα ἀνοικτῆς παλάμης (μούντζας) ἀριστεροῦ χεριοῦ. Πάνω ἀπὸ τὰ δάκτυλα σώζεται ἀμελῶς χαραγμένη ἢ ἐλλιπὴς ἐπιγραφή ΕΠΙΝΙΚΑΤ[...]. Ἀκολουθεῖ δεύτερη σειρὰ ἀσαφῶν χαραγμάτων. Πρόκειται ἴσως γιὰ ἀνάθημα γυναίκας σὲ θεότητα, ὅποτε ἡ μεταγραφή μπορεῖ νὰ ἔχει ὡς ἐξῆς:

Ἐπινίκα τ[ῶι ἡ τᾶι--]

Ἀνάθημα γυναίκας στὸν Δία ἀποτελεῖ παρόμοια «φασκελώνουσα» παλάμη ἀπὸ τὴν Καλαμάτα στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο ἀριθμ. 2680⁸. Στὸ Μουσεῖο τῆς Σπάρτης, ἀριθμ. 398, βρίσκεται ἐνεπίγραφη ἀναθηματικὴ (στὴ θεὰ Ἐπιγένεια) πλάκα μὲ δύο ἀνάγλυφες παλάμες, ἡ ὁποία κατὰ τὸν Οἰκονομάκη προέρ-

6. LIMC II, 1, ἀριθμ. 341-343 καὶ 361. Πρβ. καὶ Π. ΘΕΜΕΛΗ, Ἑρετριακὲς λατρεῖες, ΦΙΛΙΑ ΕΠΗ εἰς Γ. Μυλωνᾶν, Β' (Ἀθήνα 1987) 113-115.

7. Πρβ. τὸ τελείως διαφορετικὸ Ἑκαταῖο ἀπὸ τὴ διασταύρωση τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ Ἀσκληπείου: Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1994, 74-75, πίν. 22-23.

8. Α. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΣ, Ὁ Ἀποτυμπανισμός (Ἀθήνα 1923) 84-89, εἰκ. 15.

χεται ἀπὸ τῆ Μεσσήνης⁹. Πέντε τουλάχιστον παρόμοιες ἀνάγλυφες παλάμες ἀναθηματικοῦ - ἀποτρόπαιου χαρακτήρα ἔχουν βρεθεῖ μέχρι σήμερα στὴ Μεσσήνη¹⁰.

4. AEM 8717, σωζ. ὕψ. 0.50 μ., πλ. 0.58 μ., πάχ. 0.24 μ., ὕψ. γραμμ. 0.04 μ. 2ου - 3ου αἰ. μ.Χ. Κάτω τμήμα πλάκας ἀπὸ θάθρο ἀγάλματος με κυμάτιο καὶ κανόνα στὴν κάτω παρυφή (πίν. 43α). Φέρει τιμητικὴ ἐπιγραφή:

[Ἡ πόλις ἡ Μεσσηνίων]

[τὸν δεῖνα]

[στεφανώσασα τῶι]

[τῇ]ς ἀριστοπολεῖ-

[τ]είας στεφάνωι.

Ἡ συμπλήρωση ἔγινε με βάση παρόμοια ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία (I.v.O 465).

5. Ἀσθεστολιθικὸ θάθρο ἀγάλματος ἐντοιχισμένο σὲ πρωτοβυζαντινὸ κτίσμα. Ἡ στέψη λείπει. AEM 8455, ὕψ. 0.85 μ. πλ. 0.595 μ., πάχ. 0.555 μ.:

Ξενοφίλος Στράτω[νος]

Στράτων Ξενοφίλου

Ἀργεῖοι ἐποίησαν.

Ὁ Ξενοφίλος Στράτωνος καὶ ὁ γιὸς του Στράτων Ξενοφίλου εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ ὀκτὼ τουλάχιστον ἐνεπίγραφα ἔργα τους σὲ πόλεις τῆς Ἀργολιδοκορινθίας (Ἄργος, Κόρινθος, Ἐπίδαυρος, Σικυώνα καὶ Κλεωνές), καθὼς καὶ τοὺς Δελφούς. Ἡ δράση τους τοποθετεῖται στὰ τέλη τοῦ 2ου με ἀρχές 1ου αἰ. π.Χ.¹¹.

Κρήνη Ἀρσινόη

Τὴ διεύθυνση τῆς ἀνασκαφῆς στὸν τομέα τῆς Κρήνης εἶχε καὶ φέτος ὁ καθηγητὴς F. Felten, ὁ ὁποῖος ἔδωσε τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἔκθεση ποὺ ἀκολου-

9. ΣΤ. ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΗΣ, *Τὰ σωζόμενα Ἱθώμης, Μεσσήνης καὶ τῶν πέριξ* (Καλαμάτα 1879) 20, ἀριθμ. 7. IG V1, 1502.

10. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, AD 21 B, 1966, 165, πίν. 1576. B. FORSÉN, *Griechische Gliederweihungen* (Helsinki 1996) 85-86, πίν. 85-88.

11. J. MARCADÉ, *Recueil des signatures des sculpteurs grecs*, Τόμ. I (Παρίσι 1953) 110-111.

θεῖ. Ἐγίνε ἐπιμελὴς καθαρισμὸς τῆς Κρήνης καὶ τῆς γύρω περιοχῆς, καθὼς καὶ λεπτομερεῖς μετρήσεις στὶς βάσεις τῶν πεσσῶν στὴν κάτω δεξαμενὴ καὶ στὰ δύο τετράγωνα πόδια ποὺ προεξέχουν στὰ ἄκρα τῆς Κρήνης (εἰκ. 3 ἀρ. 2, πίν. 39). Τὰ τμήματα τοῦ στυλοβάτη τῆς δωρικῆς κιονοστοιχίας, ποὺ καλύπτονται ἀπὸ τὰ δύο μεταγενέστερα πόδια, καθὼς καὶ ἡ εὐθυνηρία τοῦ στυλοβάτη ἐρευνήθηκαν προσεκτικά. Ἀρκετὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα τῆς Κρήνης σχεδιάστηκαν σὲ κλίμακα 1:50, μεταξὺ αὐτῶν περιλαμβάνεται ὁ ἀνατολικὸς καὶ ὁ δυτικὸς ἐξωτερικὸς πλευρικὸς τοῖχος, ὁ νότιος τοῖχος τῆς πίσω (ἄνω) δεξαμενῆς καὶ οἱ ἐπάλληλες δαπεδοστρώσεις ὅλων τῶν δεξαμενῶν. Τὰ σχέδια αὐτὰ ἀποτελοῦν τὴ βασικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν πλήρη ἀναπαράσταση τοῦ οἰκοδομήματος.

Τὰ χρώματα καὶ οἱ πεσμένες λιθόπλινθοι ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τὴν ἄνω δεξαμενὴ, τῆς ὁποίας τὸ δυτικὸ τμήμα ἀποκαλύφθηκε πλήρως σὲ μῆκος 17 μέτρων. Ὁ στενὸς διάδρομος μεταξὺ τοῦ ἀναλήμματος καὶ τοῦ πίσω πώρινου τοίχου τῆς ἄνω δεξαμενῆς ἐρευνήθηκε σὲ μῆκος 3 μ. ἐπὶ πλέον πρὸς τὰ ἀνατολικά. Ἡ ἀνασκαφὴ ἐδῶ, ποὺ προχώρησε ὥς τὸ φυσικὸ πέτρωμα, ἔδωσε ἀρκετὰ θραύσματα ἀγγείων, ἡ μελέτη τῶν ὁποίων ἀναμένεται νὰ συμβάλει στὴ χρονολόγηση τῶν διαδοχικῶν οἰκοδομικῶν φάσεων. Γιὰ λόγους στατικoὺς κρίθηκε σκόπιμο νὰ μὴν ἀφαιρεθεῖ ἡ ἐπίχωση σὲ ὅλο τὸ μῆκος τοῦ στενοῦ διαδρόμου. Ἡ ἀνασκαφὴ γύρω στὸ ἀνατολικὸ πόδιο ἔφερε στὸ φῶς δύο μολύβδινους σωλῆνες, οἱ ὁποῖοι ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ δεξιὸ τμήμα τῆς κάτω δεξαμενῆς καὶ καταλήγουν στὸ πειόσχημο βάθρο μπροστὰ ἀπὸ τὴν Κρήνη. Φαίνεται ὅτι οἱ μολύβδινοι σωλῆνες κατέληγαν σὲ κρουνοὺς ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔτρεχε τὸ νερὸ μπροστὰ ἀπὸ τὸ βάθρο.

Στὴ ΒΔ γωνία τῆς Κρήνης ἀποκαλύφθηκε τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς λοξῆς ἀνηφορικῆς ἀτραποῦ (ράμπας) ποὺ περικλείει τὸν ὑπόνομο, ὁ ὁποῖος ὀδηγοῦσε στὸ ὑπερκείμενο ἄνδρo πίσω ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα τῆς Κρήνης. Τὸ ἀνάλημμα στὸ σημεῖο αὐτὸ συνεχίζεται ἔξω ἀπὸ τὸν δυτικὸ πλευρικὸ τοῖχο τῆς Κρήνης καὶ συνδέεται κατασκευαστικὰ μὲ τὴν κλιμακωτὴ ἀνωδομὴ τῆς ἀνηφορικῆς ἀτραποῦ (πίν. 40α-β). Ἡ ἡμικυκλικὴ ἐξέδρα στὸ μέσο τῆς ἄνω δεξαμενῆς ἀποκαλύφθηκε πλήρως. Βεβαιώθηκε ἐπίσης τὸ ἀρχικὸ ὕψος τοῦ πίσω πώρινου τοίχου τῆς δεξαμενῆς, ὁ ὁποῖος ἔφερε τοὺς ἰωνικοὺς ἡμικίονες. Ἀποκαλύφθηκε τέλος ὁπὴ ἐκροῆς στὸν δυτικὸ πλευρικὸ τοῖχο, ἡ ὁποία ἀποφόρτιζε τὴν ἄνω δεξαμενὴ, ἐμποδίζοντας τὴν ὑπερχείλιση τοῦ νεροῦ.

Πρωτοβυζαντινὸς οἰκισμὸς - ταφικὸ μνημεῖο

Ἡ ἀνασκαφὴ στὰ ἀνατολικά τοῦ Ἀσκληπιείου ἔφερε στὸ φῶς τρία ἐπὶ πλεόν δωμάτια εὐμεγέθους οἰκίας τοῦ Πρωτοβυζαντινοῦ οἰκισμοῦ (πίν. 44, εἰκ. 4). Τὸ ταφικὸ μνημεῖο ποὺ ἰδρύθηκε σὲ περίοπτη θέσῃ ἀπέναντι ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ Ἀσκληπιείου πρὸς τιμὴν δέκα τουλάχιστον ἐπιφανῶν νεκρῶν, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, ἐρευνήθηκε πλήρως (πίν. 45α). Περιλαμβάνει ἑπτὰ κιβωτιόσχημους τάφους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἓνας (ἀριθμ. 49), ἰδιαίτερα εὐρύς, περιεῖχε τέσσε- ρεις ἐνταφιασμένους νεκροὺς συνοδευόμενους ἀπὸ πήλινα, μετὰλλινα, γυάλινα καὶ χρυσὰ κτερίσματα (πίν. 45β, 46α).

Σὲ λιθωρὸ νότια ἀπὸ τὸ ταφικὸ μνημεῖο βρέθηκε τὸ κάτω μέρος ἀσβεστο- λιθικῆς λιθοπλίνθου, *AEM 8716*, μέγ. ὕψ. 0.14 μ., πλ. 0.59 μ., πάχ. 0.375 μ., ποὺ σώζει ἓνα στίχο ἐπιγραφῆς καὶ ἀσαφὴ γράμματα δεξιότερα (πίν. 46β):

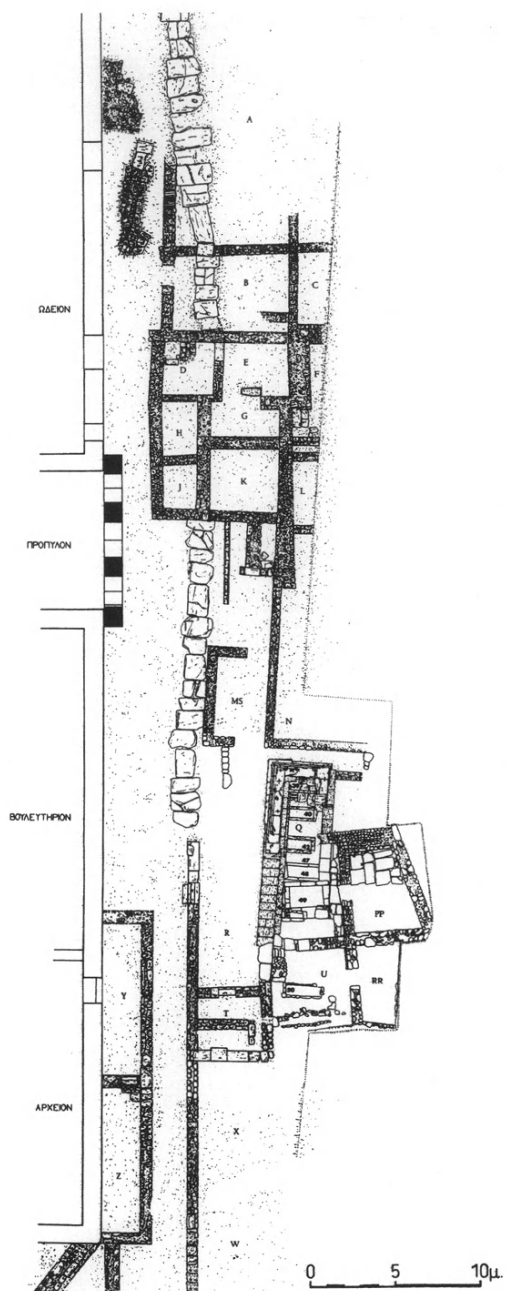
Διοσκόρων

Ὑψ. γραμμ. 0.025 μ. Ἡ μορφή τοῦ λίθου καὶ ἡ χρῆση τῆς γενικῆς δείχνουν ὅτι ἀποτελοῦσε πιθανῶς ὄρο τοῦ ἱεροῦ τῆς Δήμητρος καὶ τῶν Διοσκούρων, τὸ ὁποῖο ταυτίστηκε μὲ τὸ ἱερὸ Ω-Ω στὰ ΒΑ τοῦ Ἀσκληπιείου¹².

Ἀπὸ τὸν ἴδιο λιθωρὸ προέρχεται καὶ τὸ δεξιὸ τμήμα ἀσβεστολιθικοῦ ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου, *AEM 9289*, ὕψ. 0.275 μ., πλ. 0.22 μ., πάχ. 0.08 μ. (πίν. 47α). Εἰκονίζεται ξαπλωμένος σὲ ἀνάκλιντρο χθόνιος ἥρως. Τὸ τυλιγ- μένο στὸν κορμὸ καὶ τὸν ἀριστερὸ πῆχυ ἱμάτιο ἀφήνει ἀκάλυπτο τὸ στῆθος. Μπροστὰ στὸ ἀνάκλιντρο τράπεζα μὲ ἐδέσματα καὶ πίσω μέρος φιδιοῦ ποὺ ἐλίσσεται πρὸς τὰ ἀριστερὰ κατευθυνόμενο στὸν κἀνθαρο ποὺ πρέπει νὰ κρα- τοῦσε ὁ ἥρως. Τὸ ἀνάγλυφο ἐμφανίζεται περίτμητο στὸ πάνω μέρος, ὅπως σὲ ὀρισμένα ἀναθηματικά πήλινα πλακίδια ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρος καὶ τῶν Διοσκούρων, ἀπὸ ὅπου θὰ μπορούσε νὰ προέρχεται καὶ τὸ ἀνάθημα αὐτό. Ἡ ἰδιομορφία τῆς περίτμησης μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ χαρακτηριστικὸ τοπικοῦ ἐργα- στηρίου, ἐφόσον ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλο μαρμάρινο ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο συμπο- σιαστοῦ ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς ἀγορᾶς.

Στὰ βόρεια τέλος τοῦ ταφικοῦ μνημείου ἦλθε στὸ φῶς μαρμάρινο τραπε- ζοφόρο ποὺ φέρει στὸ πρόσθιο τμήμα ἔξεργο πόδι γρύπα ποὺ ἀπολήγει σὲ

12. Βλ. Π. ΘΕΜΕΛΗ, *ΠΑΕ* 1992, 74-79. *ΠΑΕ* 1993, 49-55. *ΠΑΕ* 1994, 81-86.

Εἰχ. 4. Πρωτοβυζαντινὸς οἰκισμὸς καὶ ταφικὸ μνημεῖο, κάτοψη (σχ. Ἀ. Νακάση - Ἀ. Παπαδόγκωνα).

κεφάλι λιονταριού. AEM 9919, ὕψ. 0.82 μ., πλ. 0.19 μ., πάχ. 0.28 μ. (πίν. 476-δ).

Στάδιο - Γυμνάσιο

Μὲ τὴ συνέχιση τῶν ἀνασκαφῶν ἦλθε φέτος στὸ φῶς ὁλόκληρη ἡ διπλὴ βόρεια στοά, καθὼς καὶ ἡ ἀνατολικὴ στοά τοῦ Γυμνασίου, οἱ ὁποῖες μαζί μὲ τὴ δυτικὴ περιβάλλουν τὴν πεταλὸσχημη σφενδόνη τοῦ Σταδίου σχηματίζοντας ἓνα τεράστιο Π (πίν. 48-49). Ἡ σφενδόνη περιλαμβάνει δεκαοκτὼ κερκίδες καὶ ὄχι δεκαπέντε, ὅπως εἶχε ἀρχικὰ ἐσφαλμένα ὑπολογισθεῖ, ἐνῶ κάθε κερκίδα ἀποτελεῖται ἀπὸ δεκαεπτὰ σειρὲς λίθινων ἐδωλίων. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ δυτικὴ καὶ τὴ βόρεια κιονοστοιχία, ποὺ κατὰ τὸ μεγαλύτερο τμήμα τους στέκονται ἀκόμη ὀρθιες στὴ θέση τους (πίν. 50), ἡ ἀνατολικὴ κιονοστοιχία καὶ ὁ ἀντίστοιχος θριγκὸς ἔχουν καταπέσει στὸ ἔδαφος (πίν. 51). Ἡ ἐντυπωσιακὴ ὁμολογουμένως αὐτὴ πτώση ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀνατολικὴ στοά εἶχε πρόχειρα ἀνακατασκευασθεῖ χωρὶς τὴ χρῆση σιδηρῶν γόμφων καὶ μολυβδοχόησης. Ἡ ἀνάθεση τῆς στοᾶς ἀπὸ τὸν ἱερέα τοῦ Διὸς Ἰθωμάτα Ἀγαθοκλῆ Σατύρου, σύμφωνα μὲ τὴ μεγαλογράμματη ἐπιγραφή στὰ ἐπιστύλια της¹³ ἀναφέρεται πιθανότατα στὴν πρόχειρη αὐτὴ ἀνακατασκευὴ τῆς στοᾶς κατὰ τὸν 2ο - 3ο αἰ. μ.Χ. καὶ μάλιστα σὲ ἐπίπεδο ὑψηλότερο ἀπὸ τὸ ἀρχικό.

Ἀξιοσημείωτο εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἡ σύνδεση τῶν μακρῶν στοῶν μὲ τὴ βόρεια δὲν γίνεται ὑπὸ ὀρθή, ἀλλὰ ὑπὸ ἀμβλεία γωνία (πίν. 48-49), μὲ ἀποτέλεσμα οἱ στοᾶς νὰ μὴν εἶναι παράλληλες καὶ νὰ ἀπομακρύνονται προοδευτικὰ ἡ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅσο προχωροῦν πρὸς τὰ νότια. Ἡ ἰδιομορφία αὐτὴ, ὅπως καὶ ἡ ἐλαφρὰ ἀπόκλιση τοῦ Γυμνασίου - Σταδίου ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ ἵπποδάμειο πολεοδομικὸ ἰστό τῆς πόλεως δὲν ἔχουν ἀκόμη βρεῖ ἱκανοποιητικὴ ἐξήγηση. Τὴν ἴδια ἀπόκλιση παρουσιάζει καὶ τὸ Ἀσκληπιεῖο, ποὺ μαζί μὲ τὸ Στάδιο - Γυμνάσιο δὲν ἀνήκουν θεβαίως στὰ οἰκοδομήματα τῆς πρώτης οἰκοδομικῆς φάσης τῆς πόλεως, αὐτὴν δηλαδὴ τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ., ἀλλὰ κτίστηκαν στὰ τέλη τοῦ 3ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 2ου αἰῶνα π.Χ.

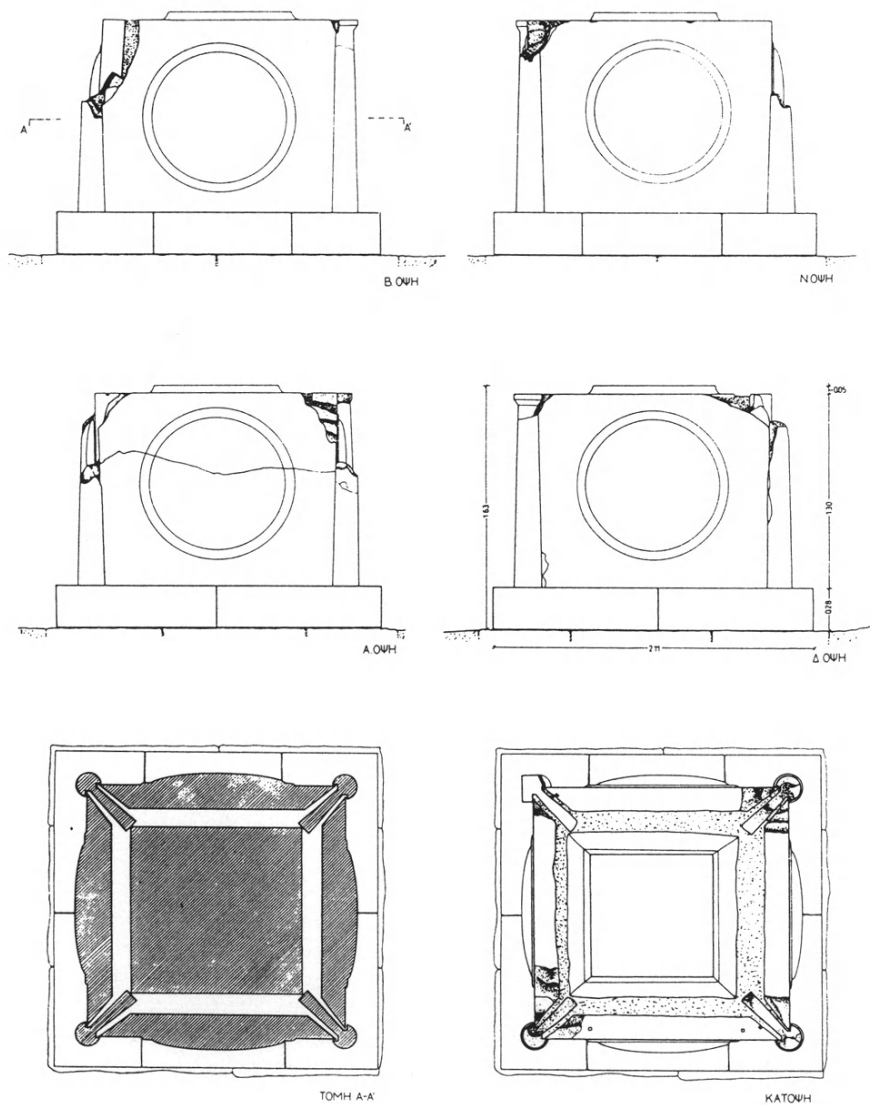
13. Ἔργον 1996, 55. ΠΑΕ 1996, 163.

Ἡ χρονολόγησις τῆς ἀρχικῆς κατασκευῆς τοῦ Γυμνασίου δὲν προκύπτει, πρὸς τὸ παρὸν τουλάχιστον, ἀπὸ στρωματογραφικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ ἔμμεσα ἀπὸ ἐπιγραφὰς μνημείων πού εἶχαν στηθεῖ στὸ Γυμνάσιο. Τόσο ἡ μορφή τῶν γραμμάτων τους, ὅσο καὶ τὸ ἱστορικὸ περιεχόμενό τους, συνηγοροῦν ὑπὲρ μιᾶς χρονολόγησις στὸν 3ο αἰῶνα π.Χ. Ἡ πρώτη ἐπιγραφὴ, γνωστὴ ἀπὸ τὸ 1989, εἶναι αὐτὴ πού ἀνέθεσε στὸν Ἡρακλῆ ὁ Φιλιάδης Νέωνος, μέλος τῆς ἰσχυρῆς φιλομακεδονικῆς οἰκογένειας τῶν Φιλιαδῶν. Χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν τύπο τῶν γραμμάτων στὸν 3ο αἰ. π.Χ.¹⁴ Ἡ δευτέρη ἐπιγραφὴ ἀποτελεῖ κατάλογο πεσόντων Μεσσηνίων σὲ μάχῃ στὴ Μάκιστο τῆς Ἠλείας, ἡ ὁποία μάχῃ, σύμφωνα τουλάχιστον μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Πausanias φαίνεται ὅτι ἔλαβε χώρα πρὶν ἀπὸ τὸ 214 π.Χ.¹⁵ Ὅχι μακριὰ ἀπὸ τὸ σημεῖο εὕρεσις τῆς παραπάνω ἐπιγραφῆς, μπροστὰ στὴν ἀνατολικὴ στοὰ τοῦ Γυμνασίου, ἀποκαλύφθηκε τὸ βάθρο ἐνὸς πολεμικοῦ μνημείου (πίν. 52, 53α). Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα συμπαγὲ ἀσβεστολιθικὸ κύβο ἐπενδυμένο στὶς τέσσερις κατακόρυφες πλευρὲς τοῦ μὲ τέσσερις πλάκες, οἱ ὁποῖες φέρουν ἀνὰ μία ἀνάγλυφῃ ἀσπίδα σὲ φυσικὸ μέγεθος στὸ μέσο τους. Οἱ ἄρμοι τῶν τεσσάρων κατακόρυφων πλακῶν φράσσονται μὲ ἀρράβδωτους ραδινοὺς κιονίσκους, οἱ ὁποῖοι παρουσιάζουν ἰδιαίτερος τονισμένη ἔντασις στὸ μέσον τοῦ ὕψους τους (εἰκ. 5). Ἡ στέψη τοῦ μνημείου εἶχε τὴ μορφή ἰωνικοῦ ἐπιστυλίου μὲ γείσο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζονται κατὰ χώραν δύο μόνο μέλη (πίν. 53α). Ὁ ἐσωτερικὸς πυρήνας τοῦ βάθρου κατασκευάστηκε συμπαγῆς γιὰ νὰ ἀντέξει προφανῶς τὸ βάρος τῶν ὑπερκείμενων στοιχείων πού δυστυχῶς λείπουν. Ἐπτὰ σπόνδυλοι δωρικοῦ κίονα πού βρέθηκαν παραπλεύρως, ἐντοιχισμένοι σὲ πρόχειρο τοῖχο πρωτοβυζαντινῆς πιθανότατα περιόδου, μποροῦν κατὰ τὴ γνώμη μου νὰ ἀποδοθοῦν στὸ βάθρο μὲ τὶς ἑξέργες ἀσπίδες. Τὸ μνημεῖο ἀποκτᾷ ἔτσι, μὲ τὸν ὑψηλὸ δωρικὸ κίονα καὶ τὸ τρόπαιο πού πιθανῶς ἔφερε στὴν κορυφὴ του, ὁλοκληρωμένη ἀρχιτεκτονικὴ μορφή ἐνὸς πολεμικοῦ μνημείου, τοῦ ὁποῖου ἡσχέση μὲ τοὺς πεσόντες στὴ Μάκιστο δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ σοβαρά.

Ἄς θυμηθοῦμε ὅτι ἀνάλογες ἀνάγλυφες ἀσπίδες φέρει τὸ ὑψηλὸ τριγωνικὸ βάθρο τῆς Νίκης τοῦ Παιωνίου, ἀνάθημα τῶν Μεσσηνίων τῆς Ναυπάκτου πού

14. ΠΑΕ 1992, 65-66, πίν. 23.

15. Ἔργον 1996, 55. ΠΑΕ 1996, 163-165.

Εἰκ. 5. Τὸ μνημεῖο τῶν ἀσπίδων (σχ. Ἀ. Παπαδόγκωνα).

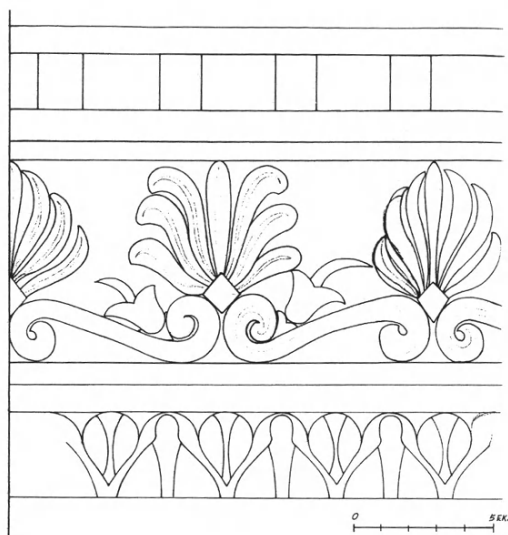
στήθηκε στήν Ὀλυμπία τὸ 426 π.Χ. μετὰ τὰ γεγονότα τῆς Πύλου καὶ τῆς Σφακτηρίας¹⁶. Ἀσπίδες στὶς τρεῖς πλευρές της ἔφερε καὶ ἡ πρισματική βάση τοῦ Θέρμου, ποὺ ἀποτελοῦσε τρόπαιο τῆς νίκης τῶν Αἰτωλῶν κατὰ τῶν Γαλατῶν τὸ 273 π.Χ. καὶ ὑποβάσταζε τὸν χάλκινο ἀνδριάντα τοῦ Πλευρώνιου Λύκου¹⁷. Ὡς τρόπαιο λειτουργοῦσε καὶ ὁ τριγωνικὸς πεσσὸς τοῦ Κεραμεικοῦ (βρίσκεται σήμερα κοντὰ στήν εἴσοδο πρὸς τὴν ὁδὸ Πειραιῶς), ὁ ὁποῖος φέρει ἐπίσης ἀνάγλυφες ἀσπίδες καὶ στὶς τρεῖς πλευρές του. Ἀσπίδες πανομοιότυπες μὲ αὐτὲς τοῦ τροπαίου τῆς Μεσσήνης ἔφερε θεβαίως καὶ τὸ γνωστὸ τρόπαιο τῆς μάχης τῶν Λεύκτρων: εἶχε τὴ μορφή κυλινδρικής βάσης μὲ δωρική ζωφόρο στήν ἄνω παρυφὴ καὶ ἡμισφαιρική στέγαση, πάνω στήν ὁποία ἔχουν λαξευθεῖ ὀκτὼ ἔξεργες ἀσπίδες. Τὸ μνημεῖο τῶν Λεύκτρων ἔχει ἀναστηλωθεῖ στὸν τόπο εὕρεσής του, δηλαδὴ στὸ πεδίο τῆς μάχης.

Ἐπάνω σὲ τετράγωνο βαθμιδωτὸ κρηπίδωμα, ποὺ ἀποκαλύφθηκε λίγα μέτρα νοτιότερα ἀπὸ τὸ μνημεῖο τῶν ἀσπίδων, ἐδραζόταν κυκλικὸ μνημεῖο τὸ ὁποῖο εἶχε τὴ μορφή θόλου. Σώζεται μόνον ἡ ἰωνικὴ στέψη τῆς θόλου, διαμ. 1.75 μ., ἡ ὁποία εἶναι λαξευμένη ἀπὸ ἓνα κομμάτι μάρμαρο. Κοσμοφόρος κάτω ἀπὸ τὸ γεῖσο τῆς στέψης φέρει ἐναλλὰξ ἔξεργα ἀνθέμια καὶ λωτούς (εἰκ. 6, πίν. 536).

Στὴ δυτικὴ στοὰ τοῦ Γυμνασίου ἐρευνήθηκε ἓνα ἀκόμη δωμάτιο, τὸ ἀρ. XI (εἰκ. 7, πίν. 54). Ἐνα σιδερένιο δαχτυλίδι - σφραγίδα ρωμαϊκῶν χρόνων (ΑΕΜ 9246), ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐλλειψοειδῆ σφενδόνη, μεγ. διαμ. 0.018 μ., συμφυῇ μὲ κρίκο, βρέθηκε στήν ἐπίχωση τοῦ δωματίου XI. Φέρει ἔγκοιλη παράσταση ὄρθιας μορφῆς πρὸς τὰ δεξιὰ, ἡ ὁποία ἀκουμπᾷ μὲ τὸ δεξιὸ σὲ κιονίσκο καὶ ἔχει προτεταμένο τὸ ἀριστερὸ χέρι. Πίσω ἀπὸ τὴ μορφή διακρίνονται τὰ γράμματα: [Σ]ΑΡΑΠΙΣ. Εἶναι τὸ μόνο μέχρι στιγμῆς εὑρημα ποὺ σχετίζεται ἔμμεσα μὲ τὸ ἱερὸ τοῦ Σαράπιδος καὶ τῆς Ἰσιδος ποὺ εἶδε ὁ Παυσανίας (4.32.6) μεταξὺ Σταδίου καὶ Θεάτρου.

16. ΠΑΥΣ. 5.26.1. E. CURTIUS καὶ F. ADLER, *Olympia, die Ergebnisse der von dem deutschen Reich veranstalteten Ausgrabungen*, τ. III, *Die Bildwerke in Stein und Ton* (Berlin 1897) pl. 48. C. HOFFKES-BRUKKER, *Die Nike des Paionios und der Bassae-fries*, *BABesch* 36, 1961, 1-40.

17. Κ. ΡΩΜΑΙΟΣ, *ΠΑΕ* 1931, 66. Ε. ΣΤΙΚΑΣ, *ΑΕ* 1961, 173-174, εἰκ. 24.

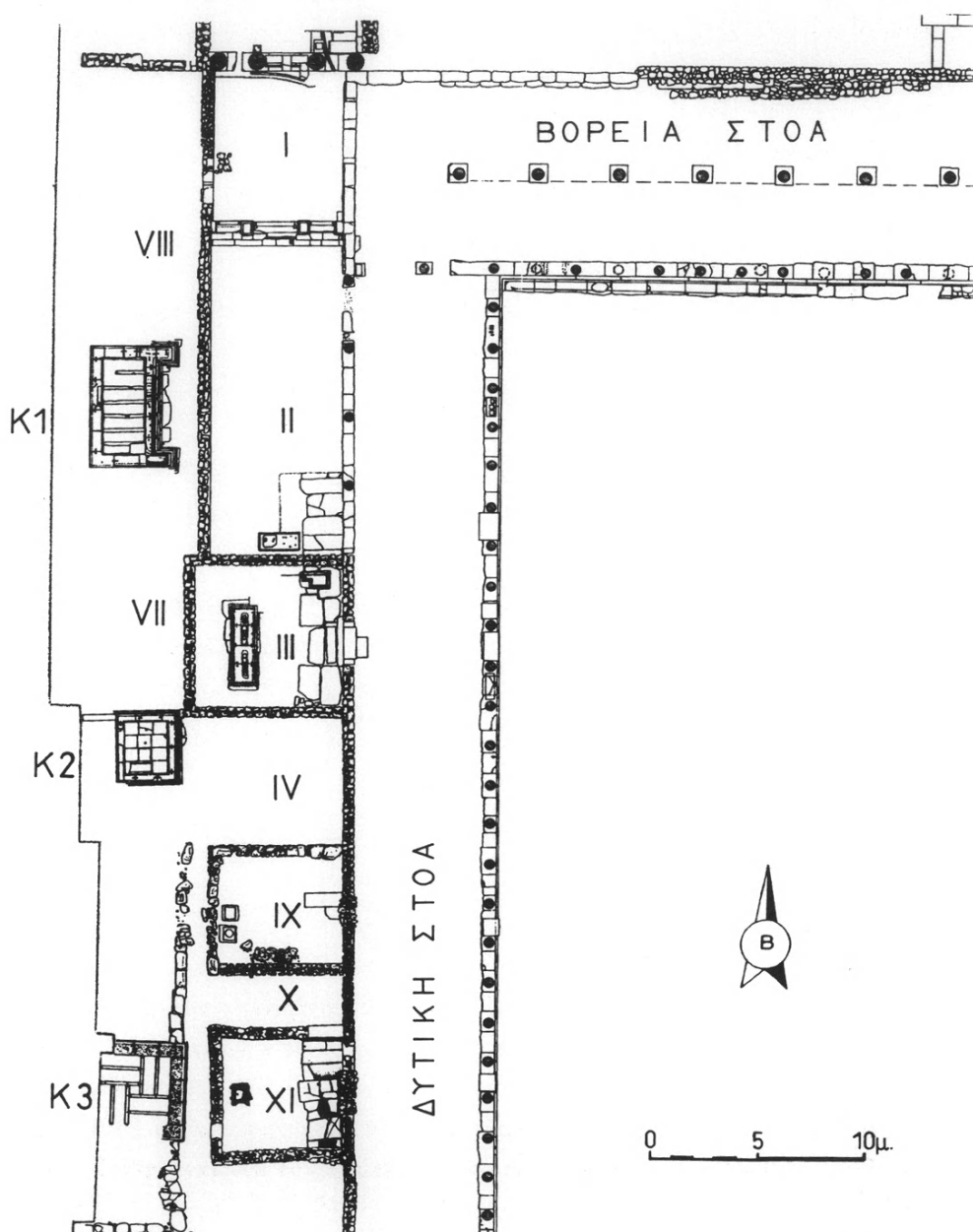
Εἰκ. 6. Μαρμαρίνη στéψη θόλου· λεπτομέρεια τῆς κοσμοφόρου.

Στὸ μέσο τοῦ δωματίου XI, κοντὰ στὸν δυτικὸ τοῖχο καὶ τὸν ἄξονα τῆς θύρας, ἀποκαλύφθηκε στὴ θέση τοῦ ἀσβεστολιθικοῦ βάθρου ἀνδριάντος (ὕψ. 0.90 μ., πλ. 0.61 μ., πάχ. 0.52 μ.) μὲ τὴν ἐξῆς πεντάστιχη ἐπιγραφή στὴν πρόσθια ὄψη (AEM 9411) (πίν. 55α):

Ἄ πόλις
Διονύσιον
3 Ἀριστομέν-
εος
ἥρωα.

Ὑψ. γραμμάτων 0.035 μ. Τύπος γραμμάτων τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. Τὸ βάθρο, τοῦ ὁποῖου λείπει ἡ στéψη, ἔφερε τὸν εἰκονιστικὸ ἀνδριάντα τοῦ Διονυσίου Ἀριστομένεος, ὁ ὁποῖος τιμῆθηκε μετὰ θάνατον, ὅπως δηλώνει ἡ ἐπίκληση «ἥρωας». Ἡ ἴδια ἐπίκληση εἶχε χρησιμοποιηθεῖ καὶ γιὰ τὸν Τιβέριο Κλαύδιο Θέωνα, γιὸ τοῦ Νικηράτου, τὸ ἄγαλμα τοῦ ὁποῖου ἀποκαλύφθηκε τὸ 1996 στὸ παρακείμενο δωμάτιο IX τοῦ Γυμνασίου¹⁸. Ὁ τιμητικὸς ἀνδριάντας τοῦ Διο-

18. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1996, 159-160, πίν. 66-67.

Εἰκ. 7. Ἡ δυτικὴ στοὰ τοῦ Γυμνασίου, κάτοψη (σχ. Ἀ. Ναχάση - Ἀ. Παπαδόγκωνα).

νυσίου Ἀριστομένεος ἦταν μαρμάρινος καὶ σὲ τύπο παρεμφερὴ μὲ αὐτὸν τοῦ Ἑρμοῦ τῆς Ἀνδρου, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν τὰ ἐλάχιστα, ἀλλὰ χαρακτηριστικά θραύσματα ποὺ βρέθηκαν γύρω στὸ βάθρο (AEM 9550). Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζει μάζα πτυχῶν χλαμύδας, ποὺ πέφτει κατακόρυφα συγκρατούμενη ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ βραχίονα τῆς μορφῆς, καθὼς καὶ ἡ παλάμη τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ (πίν. 56α-β καὶ 55β-γ).

Ὁ Διονύσιος, γιὸς τοῦ Ἀριστομένη, ἦταν μέλος γνωστῆς οἰκογένειας εὐπατριδῶν τῆς Μεσσήνης. Περιλαμβάνεται σὲ κατάλογο ἐφήβων τῆς Ὑλλίδος φυλῆς τοῦ ἔτους 3 μ.Χ. (AEM 4201), ἐνῶ λίγο ἀργότερα προσφέρει χρήματα στὴ μνήμη τῆς μητέρας του Πλεισταρχίας γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ ναοῦ τῆς Δήμητρος (AEM 1014)¹⁹. Γιὰ τὴν ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τῆς Πλεισταρχίας κόρης τοῦ Διονυσίου, τοῦ ὁμώνυμου προφανῶς πάππου του βλέπε ἀμέσως παρακάτω.

Δεύτερη προγενέστερη ἐπιγραφή στὴν πίσω πλευρὰ τοῦ βάθρου ἀναφέρεται σὲ ἀνδριάντα τοῦ ἐπιστάτη τῶν ἐφήβων Φίλωνος Πάπου, τὸν ὁποῖο ἀνέθεσαν στὸν Ἑρμῇ καὶ τὸν Ἡρακλεῖ οἱ ὑπ' αὐτὸν ἑφηβοί:

[....] ξενος Λυσάνδρου, Πόλων, Δε-
[ξι]τέλης Πολυκράτεος, Διοκλῆς Νίκω-
νος Φίλωνα Πάπου τὸν αὐτῶν ἐπιστά-
ταν Ἑρμᾶι καὶ Ἡρακλεῖ.

Ὑψ. γραμμάτων 0.012-0.02 μ. Τύπος γραμμάτων 2ου αἰ. π.Χ. Τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐπιστάτη ἦταν ὡς τώρα ἀμάρτυρο γιὰ τὴ Μεσσήνη. Οἱ ἐπιστάτες, σύμφωνα μὲ ὅσα γνωρίζουμε γιὰ τὰ ἰσχύοντα σὲ ἄλλες πόλεις, ἀνελάμβαναν τὴν ἐκπαίδευση τῶν νέων ὡς διδάσκαλοι καὶ προπονητὲς γυμναστικῆς²⁰. Δύο ἀπὸ τοὺς τέσσερεις ἐφήβους ποὺ εἶχαν ὡς ἐπιστάτη τὸν Φίλωνα Πάπου, ὁ Πόλων καὶ ὁ Δεξιτέλης, γιοὶ τοῦ Πολυκράτη, ἦταν ἀδελφία καὶ πιθανότατα

19. SEG 23, 205.207.

20. M. HOLLEAUX, *Études d'épigraphie et d'histoire grecque*, III (Paris 1942) 409-417 καὶ 427-432. J. WINAND, *Les Hiérothytes* (Bruxelles 1990) 107-109. B. KONTOPINH, Ψήφισμα προξενίας δωρικῆς πόλης γιὰ ἓνα Ρόδιο ἐπιστάτη (3ος-2ος αἰ. π.Χ.), στό: *ΦΗΓΟΣ*, τιμητικός τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Σ. Δάκαρη (Ἰωάννινα 1994) 579-587.

δίδυμοι, ἐφόσον ταυτόχρονα θήτευσαν στὸ Γυμνάσιο. Τὸ ὄνομα Πολυκράτης μαρτυρεῖται στῇ Θουρείᾳ (IG V 1, 1385, 23)²¹. Τὸ ὄνομα Φίλων συνηθισμένο στῇ Μεσσηνίᾳ, τὸ Πάπος ἄγνωστο. Τὸ ὄνομα Πόλων ἀπαντᾷ στὴν Κορώνη (IG V 1, 1397), τὸ Δεξιτέλης δὲν μαρτυρεῖται στῇ Μεσσηνίᾳ. Τὰ Διοκλῆς καὶ Νίκων εἶναι ὀνόματα συνηθισμένα στῇ Μεσσηνίᾳ, τὸ Λύσανδρος σπάνιο²².

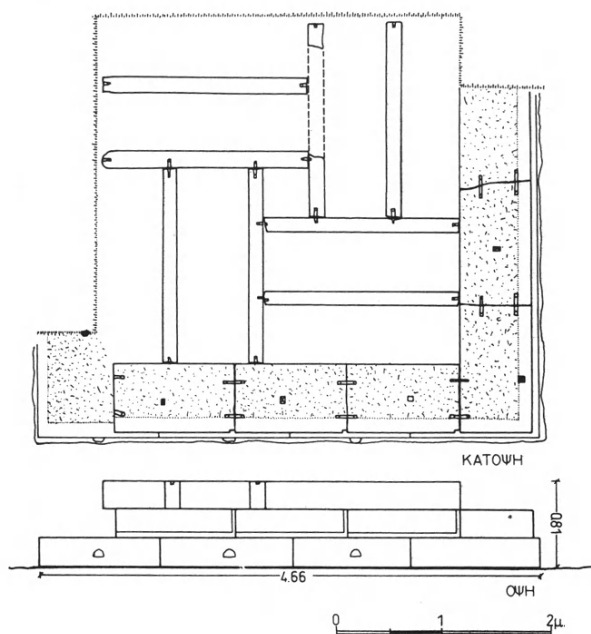
Ταφικὰ κτίσματα Γυμνασίου

Ἀμέσως δυτικὰ τοῦ δωματίου XI, σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο ἦλθε στὸ φῶς τρίτο ἐλληνιστικὸ ταφικὸ μνημεῖο (K3) μετὰ τὴν ἀφαίρεση σωροῦ λιθοπλίνθων (πίν. 57α)· περιλαμβάνει ὀκτὼ κιβωτιόσχημους τάφους στὸ ἐσωτερικὸ του, συμμετρικὰ ἀνὰ δύο καὶ στροβιληδὸν διατεταγμένους γύρω ἀπὸ κεντρικὴ τετράγωνη θήκη (εἰκ. 8, πίν. 58). Τὸ μνημεῖο περιβάλλεται ἀπὸ ὀρθογώνιο περίβολο, διαστάσεων περίπου 14.80 μ.×5.80 μ., κτισμένο μὲ μεγάλες ἀδρᾶ δουλεμένες πέτρες, ποὺ δίνουν τὴν ἐντύπωση πολυγωνικοῦ συστήματος καὶ ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἐπιμελῶς κατεργασμένες ἐπιφάνειες τῶν λιθοπλίνθων τοῦ ἴδιου τοῦ μνημείου. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ περιβόλου βρίσκεται σὲ ἐπαφὴ καὶ στὴν ἴδια εὐθεΐα μὲ τὴν ἀντίστοιχὴ ἀνατολικὴ τοῦ ταφικοῦ μνημείου, ἢ πίσω δυτικὴ πλευρὰ ἀπέχει μόλις ἓνα μέτρο περίπου ἀπὸ τὴ δυτικὴ τοῦ μνημείου, ἐνῶ ἡ βόρεια καὶ ἡ δυτικὴ βρίσκονται σὲ ἀπόσταση πέντε περίπου μέτρων ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες τοῦ μνημείου, δημιουργώντας ἔτσι δύο αἶθρια. Ἀμφότερα τὰ αἶθρια (βόρειο καὶ νότιο) καὶ κυρίως ὁ πίσω (δυτικὰ) ἀπὸ τὸ μνημεῖο στενὸς χώρος τοῦ περιβόλου χρησιμοποιήθηκαν γιὰ ἐγχυτρισμοὺς νηπίων.

Τὰ σωζόμενα πολυάριθμα (περισσότερα ἀπὸ 150) ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς ἀνωδομῆς τοῦ ταφικοῦ κτίσματος K3 δείχνουν ὅτι εἶχε τὴ μορφὴ τετράγωνου θαλάμου (4.80×4.80 μ.) μὲ κωνικὴ ὀροφή, στὴν κορυφὴ τῆς ὁποίας ἐδραζόταν κάποιο ἔργο στερεωμένο στὸ ἐπίσης σωζόμενο κορινθιακὸ κιονόκρανο. Ἡ

21. Πρβ. καὶ *FdD* III (1), 455 (= Ξενοκράτης Πολυκράτης), τοῦ 135 π.Χ.

22. Ἕνας Ξενοκλῆς Λυσάνδρου Μεσσήνιος, διετέλεσε πρόξενος τῆς πόλεως Κλείτωρ πρὶν ἀπὸ τὸ 221 π.Χ., βλ. *IG* V 2, 368.83.

Εἰκ. 8. Κάτοψη καὶ ἀνατολική ὄψη τοῦ ταφικοῦ μνημείου K3.

βαθιὰ κυκλικὴ ἐγκοπὴ καὶ ὁ τόρμος, ποὺ ἔχουν λαξευθεῖ στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ κιονοκράνου, δείχνουν ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ ἦταν μάλλον χάλκινο καὶ εἶχε πιθανῶς τὴ μορφή ἐνὸς ἀγγείου ἢ ἐνὸς φυτικοῦ θέματος, ἀνάλογου ἴσως μὲ αὐτὸ ποὺ ἔστεφε τὸ μνημεῖο τοῦ Λυσικράτη στὴν Ἀθήνα. Ἡ μορφή τοῦ ταφικοῦ οἰκοδομήματος, ὅπως μπορεῖ νὰ ἀναπαρασταθεῖ πλήρως, μὲ βάση τὰ σχέδια τοῦ Ἰάπωνα καθηγητῆ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς Uko Ito, εἶναι τελείως ἀδόκιμη γιὰ τὰ ἐλλαδικὰ δεδομένα. Συγκρίσιμα παραδείγματα μπορεῖ νὰ βρεῖ κανεὶς γενικῶς στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Σικελία²³. Τὸ πέρασ τῆς ἀνωδομῆς τοῦ τετράγωνου θαλάμου, στὶς τρεῖς ἀπὸ τὶς τέσσερις πλευρὲς του, ἔστεφε ἰωνικὸ ἐπιστύλιο ποὺ φέρει δύο ἐπάλληλες ταινίες καὶ εἶναι συμφυὲς μὲ γεισίποδες καὶ

23. J. FEDAK, *Monumental Tombs of the Hellenistic Age* (Toronto 1990), 143-144, εἰκ. 205α,β - 206. Βλ. καὶ H. LAUTER, *Die Architektur des Hellenismus* (Darmstadt 1986) 214-218, εἰκ. 74.

γείσο. Πάνω στὶς ταινίες μιᾶς ἀπὸ τὶς πλίνθους τοῦ ἐπιστυλίου, μήκους 106 μ., ὕψους 0.26 μ., πλάτους 0.61 μ., σώζονται τὰ ὀνόματα τῶν νεκρῶν, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, ποὺ τιμήθηκαν μὲ ἓνα τέτοιο λαμπρὸ μνημεῖο (AEM 9609) (εἰκ. 9, πίν. 576).

[-----] Ἐπικράτεια, *vac.* Νικοξένα, *vac.* Νικίχ[--]

[-----] τῖνος, *vac.* Ἀγησίστρατος, *vac.* Ἐπικράτ[ης]

Τὰ ὀνόματα Νικίχ[--] καὶ Ἐπικράτ[ης] στὸ τέλος τῶν δύο στίχων εἶναι γραμμένα μὲ γράμματα ὕψους 0.025 μ., καὶ φαίνονται νεώτερα τῶν ὑπολοίπων ποὺ ἔχουν ὕψος 0.045 μ. Γιὰ τὰ ὀνόματα Ἀγησίστρατος καὶ Ἐπικράτης βλ. IG V1, 1231 καὶ 1385. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ γεγονός ὅτι στὸν πρῶτο στίχο ἦταν γραμμένα τὰ ὀνόματα γυναικῶν, ἐνῶ στὸν δεύτερο ἐκεῖνα τῶν ἀνδρῶν, ἐφόσον θεθαίως οἱ συμπληρώσεις μας θεωρηθοῦν ἀσφαλεῖς.

Πάνω σὲ λιθόπλινθο τοῦ ἴδιου μνημείου, ὕψ. 0.625 μ., μήχ. 1.28 μ., πᾶχ. 0.44 μ., ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι ἦταν τοποθετημένη στὰ δεξιὰ τῆς νότιας εἰσόδου, ἔχουν ὑστερογενῶς ἀναγραφεῖ τὰ ὀνόματα νεώτερων νεκρῶν (AEM 9283) (πίν. 59α).

Νικήρατε Θέωνος πρ(εσβύτερε) χαῖρε.

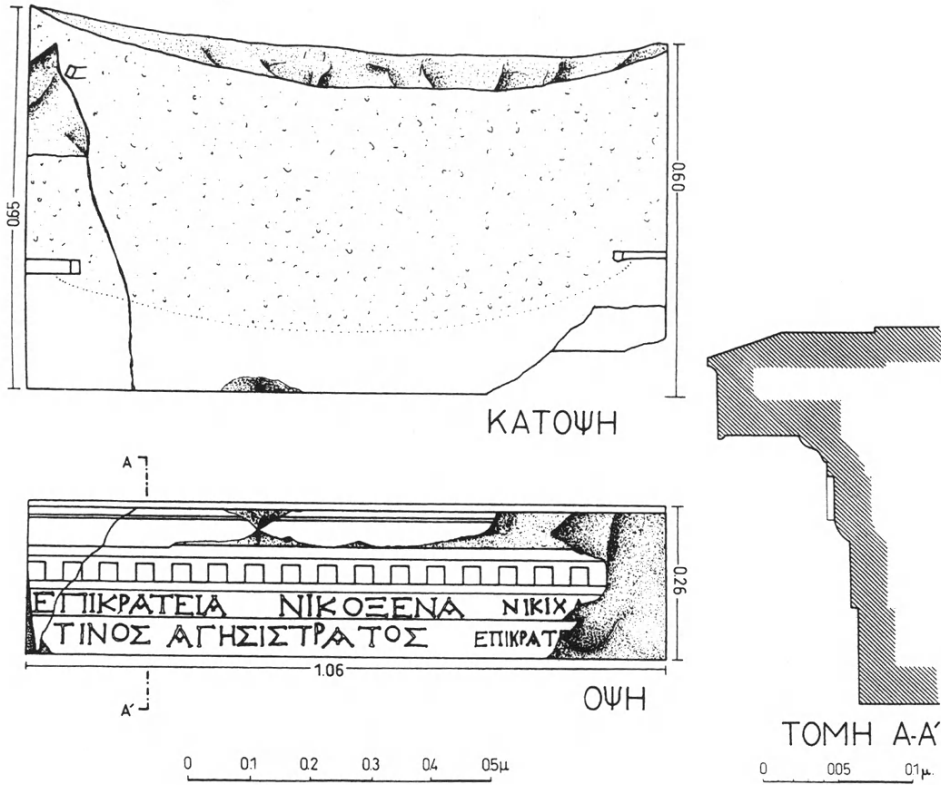
Εἰσοκράτεια Ἀριστοξένους χαῖρε.

Ἡ ἐπιγραφή τοῦ δεύτερου στίχου, γραμμένη μὲ μικρότερα γράμματα ὕψ. 0.25 μ., ἐναντι ὕψ. γραμμάτων 0.035 μ. τοῦ πρώτου στίχου, δὲν σχετίζεται μὲ τὴν πρώτη καὶ φαίνεται προγενέστερη. Ἡ Εἰσοκράτεια, κόρη τοῦ Ἀριστοξένους δὲν εἶναι γνωστὴ ἀπὸ ἄλλες μεσσηνιακὲς ἐπιγραφές. Ὁ Νικήρατος Θέωνος ὁ πρεσβύτερος, καθὼς καὶ ὁ ὑπονοούμενος ὁμώνυμος νεώτερος ἀδελφός του, ἦταν γιοὶ μάλλον τοῦ Τιβερίου Κλαυδίου Θέωνος Νικηράτου, τὸ ἐνεπίγραφο θάβρο AEM 6650 καὶ τὸ μαρμάρινο ἄγαλμα τοῦ ὁποίου (1ου αἰ. μ.Χ.) ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1996 στὸ διπλανὸ δωμάτιο IX²⁴. Προγενέστερη ἐπιγραφή στὴν πίσω πλευρὰ τοῦ θάβρου ἀναφέρεται σὲ ἀνδριάντα Γυμνασιάρχου ἢ Ἐφηβάρχου, ποὺ ἔστησαν πρὸς τιμὴν του οἱ ὑπ' αὐτὸν ἑφηβοί²⁵.

Γνωρίζουμε ὅτι ἓνας Νικήρατος Θέωνος, πιθανῶς ὁ ἴδιος ἢ ὁ ὁμώνυμος ἀδελφός του, πρόσφερε χρήματα γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ «Βουλευίου καὶ τῆς

24. Ἔργον 1996, 53, εἰκ. 36. ΠΑΕ 1966, 159-162.

25. Πρβ. καὶ Π. ΘΕΜΕΛΗ, ΠΑΕ 1992, 63.

Εἰκ. 9. Ἐνεπίγραφο ἐπιστύλιο ἀπὸ τὸ Κ3.

στοᾶς Νικαίου» χάρις στὴ γνωστὴ οἰκοδομικὴ ἐπιγραφή *AEM 1014*²⁶ τῶν χρόνων τοῦ Τιβερίου, ποὺ ἔφερε στὸ φῶς ἡ ἀνασκαφή τοῦ Ἀ. Ὁρλάνδου μπροστὰ στὸ μεγάλο κλιμακοστάσιο τοῦ Σεβαστείου, στὴ βόρεια δηλαδὴ πτέρυγα τοῦ Ἀσκληπείου. Ἕνας Νικήρατος, τῆς ἴδιας πιθανῶς οἰκογένειας, ἦταν ἐπιμελητὴς τῆς Οὐπησίας τὸ ἔτος 42 μ.Χ., ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ ἐπιγραφή *AEM 1013*²⁷.

26. *ΠΑΕ* 1959, 170, στ. 19. *SEG* 23, 205.207 καὶ 35, 343.

27. *SEG* 38, 337. Πρβ. καὶ *IG* V 1, 1374, στ. 3.

Σὲ λιθόπλινθο (ὕψ. 0.63 μ., μήκ. 1.05 μ., πάχ. 0.425 μ.) τῆς ἀνωδομῆς τοῦ ἴδιου καὶ πάλι μνημείου K3, ἡ ὁποία εἶχε βρεθεῖ τὸ 1992 πρὶν ἀπὸ τῆ συστηματικῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνα εἶναι γραμμένο ὕστερογενῶς τόσο τὸ ὄνομα τῆς Πλεισταρχίας, μητέρας τοῦ Διονυσίου (καὶ συζύγου τοῦ Ἀριστομένεος), γιὰ τὸ ἄγαλμα καὶ τὸ ἐνεπίγραφο θάβρο τοῦ ὁποίου μιλήσαμε παραπάνω, ὅσο καὶ τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα της, ἐπίσης Διονυσίου (AEM 4203) (εἰκ. 10).

[-----]ιππος

[-----] Ζένιππος

vac. 0.05 μ.

3 Διονύσιε χαῖρε

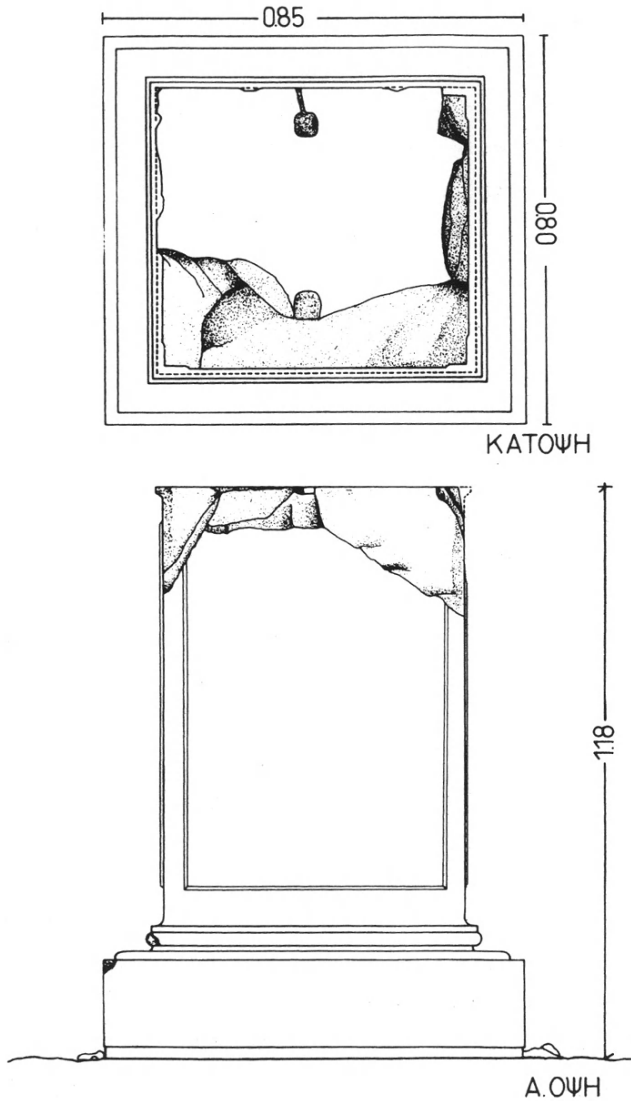
Πλεισταρχία Διονυσίου χαῖρε.

Ὑψ. γραμμ. 0.05 μ. Οἱ δύο πρῶτοι στίχοι, γραμμένοι μὲ μικρότερα γράμματα ὕψ. 0.03 μ., φαίνονται παλαιότεροι καὶ δὲν σχετίζονται μὲ τοὺς στίχους 3 καὶ 4 τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.

Οἱ τάφοι τοῦ μνημείου K3 δὲν ἐρευνήθηκαν ἀκόμη. Στὸ θόρειο ἐντούτοις αἶθριο ποὺ δημιουργεῖ ὁ περίβολος τοῦ μνημείου ἤλθε στὸ φῶς ἡ ἀπομίμηση σὲ πηλὸ ἐνὸς πτυκτοῦ κατόπτρου, διαμ. 0.189 μ. (AEM 9579) μὲ ἔξεργη παράσταση δύο μορφῶν. Ἡ μία κύρια μορφή ἀναγνωρίζεται ὡς ἡ Ἡώς, ἡ ὁποία, ὡς ἄλλη *mater dolorosa*, μεταφέρει τὸ ἄψυχο σῶμα τοῦ νεκροῦ γιοῦ της Μέμνονος ἔξω ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς μάχης (πίν. 596). Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ κατόπτρου καλύπτεται ἀπὸ λεπτὸ στρώμα κασσιτέρου, ὥστε ἡ μίμηση τοῦ ἀργυροῦ μεταλλικοῦ προτύπου νὰ εἶναι ἀπόλυτα πειστική. Τὸ πῆλινον αὐτὸ ὁμοίωμα πτυκτοῦ κατόπτρου κάλυπτε μικρὸ λάκκο μὲ ὑπολείμματα πυρᾶς, μέσα στὴν ὁποία βρέθηκε ἓνα πῆλινον ἀπορραντήριο, AEM 9581, ὕψ. 0.18 μ.: ἀποτελεῖ καὶ αὐτὸ ἀπομίμηση μεταλλικοῦ προτύπου, ὅπως φανερώνει ὅχι μόνο τὸ ἰδιόμορφο σχῆμα καὶ οἱ λεπτομέρειες, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπικάλυψή του μὲ ὅμοια ἐπίστρωση κασσιτέρου (πίν. 61δ)²⁸. Χάλκινον ἀπορραντήριο συμπεριλαμβάνεται καὶ μεταξὺ τῶν κτερισμάτων τῶν τάφων τοῦ ταφικοῦ μνημείου τῆς ἀνατολικῆς ὁδοῦ ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο²⁹.

28. Γιὰ μεταλλικὰ ἀπορραντήρια βλ. Π. ΘΕΜΕΛΗ, I. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Οἱ τάφοι τοῦ Δερβενίου* (Ἀθήνα 1997) 36-37, Α13.

29. ΠΑΕ 1995, 68, πίν. 206.

Εἰκ. 10. Τὸ ἐνεπίγραφο βάθρο τοῦ Διονυσίου Ἀριστομένους.

Θραῦσμα ἀσβεστολιθικοῦ ἰωνικοῦ ἐπιστυλίου, παρόμοιου μὲ τὸ προηγούμενο AEM 9609, ἀλλὰ χωρὶς τοὺς γεισίποδες καὶ τὸ γεῖσο, ἐντοπίστηκε δυτικότερα τοῦ δωματίου XI (πίν. 60α). AEM 9610, σωζ. ὕψ. 0.23 μ., σωζ.

μήκ. 0.33 μ., σωζ. πάχ. 0.22 μ. Φέρει στὴν ἄνω ἔξεργη ταινία τὴν ἐξῆς ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. (ὑψ. γραμμ. 0.03 μ.):

[---]νίων *vac.* Ζε[---]

Ταφικό, ὅπως ἀποδείχθηκε, εἶναι καὶ τὸ βορειότερα κείμενο πειόσχημο μνημεῖο K1, τοῦ ὁποίου τὴν ἀνατολική πλευρά ἔστεφε ζωφόρος ζώων καὶ ἀνὰ ἓνα ὀλόγλυφο σύμπλεγμα λιονταριοῦ ποῦ κατασπαράσσει ἐλάφι³⁰. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ θαλάμου τοῦ μνημείου K1, ὁ ὁποῖος φρασσόταν μὲ λίθινη θύρα, ὅπως στοὺς μακεδονικοὺς τάφους, ἀποκαλύφθηκαν ἐπτὰ κιβωτιόσχημοι τάφοι (πίν. 606). Φέτος ἐρευνήθηκαν οἱ τρεῖς πρῶτοι ἀπὸ Βορρὰ τάφοι, οἱ ὁποῖοι, παρὰ τὴ σύληση, διέσωζαν πολυάριθμα καὶ ἐνδιαφέροντα κτερίσματα. Μεταξὺ αὐτῶν περιλαμβάνονται ἀγγεῖα (βαλσαμάρια, πυξίδες, ὀξυπύθμενοι ἀμφορίσκοι, λάγνηνοι, κἀνθαροί), λύχνοι, χρυσὰ φύλλα στεφανίων, ὀστέινα πλακίδια, κομβία καὶ γυάλινοι ὀφθαλμοὶ ἀπὸ ἐπένδυση κιβωτιδίων, ἓνας ἀστράγαλος ἀπὸ ὑαλόμαζα, σιδερένια ψαλλίδια, στλεγγίδες, αἰχμὲς βελῶν καὶ δοράτων, καθὼς καὶ εἰδῶλια. Τὰ κτερίσματα φαίνεται νὰ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. π.Χ. ἕως τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. Ἡ ἄξια ἰδιαίτερης μνείας εἶναι τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸν τάφο 3 (πίν. 61α): μία γυάλινη ἡμισφαιρική φιάλη σὲ χρῶμα μελί, διαμ. 0.063 μ. (AEM 10571) (πίν. 61γ) καὶ ἓνα ἄριστα διατηρημένο χρυσὸ δαχτυλίδι μὲ σφραγιδόλιθο ἀπὸ αἱματίτη στὴ σφενδόνη, ἀπὸ τὸν ἴδιο τάφο. Στὴ σφενδόνη, AEM 9548, μεγ. διαμ. 0.02 μ., εἰκονίζεται γυναικεῖο μᾶλλον κεφάλι θεᾶς πρὸς τὰ ἄριστερά μὲ ἀστρικό σύμβολο στερεωμένο στὸ πρόσθιο μέρος τοῦ κρανίου (πίν. 616). Ἄν ὑπῆρχε καὶ δεῦτερο κεφάλι δὲν θὰ ὑπῆρχε ἀμφιβολία γιὰ τὴν ταύτιση μὲ τοὺς Διόσκουρους. Εἰκονίζεται ὥστόσο ἓνα κεφάλι, ποῦ μοῦ φαίνεται ἄλλωστε γυναικεῖο. Θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἀποδοθεῖ στὴν Ἱσιδα, ἡ ὁποία μεταξὺ πολλῶν ἄλλων «ἐχώρησεν γῆν ἀπ' οὐρανοῦ ἄστρων ὁδοὺς ἔδειξε, καὶ πορείαν ἡλίου καὶ Σελήνης συνετάξατο», σύμφωνα μὲ μία παραλλαγή τοῦ ὕμνου τῆς ἀπὸ τὴν Κύμη τῆς Μ. Ἀσίας³¹. Ἡ Ἱσις ἐντούτοις φέρει στὸ κεφάλι περισσότερα σύμβολα, σύμφωνα μὲ τὴ συνήθη εἰκονογραφία τῆς. Ὡς Διόσκουροι μὲ ἀστέρα πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τοὺς εἰκονίζονται θεβαίως ἐνίοτε καὶ βασιλεῖς τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ὅπως οἱ Πτολεμαῖοι.

30. Ἔργον 1995, 35. ΠΑΕ 1995, 77, πίν. 29α, 6.

31. R. MERKELBACH, *Isis regina - Zeus Sarapis* (Stuttgart, Leipzig 1995) 116.

Ἕνας δεύτερος ἐλλειψοειδῆς δακτυλιδόλιθος ἰώδους χρώματος ἀπὸ τὸν τάφο 2, AEM 9497; μεγ. διαμ. 0.014, φέρει παράσταση ἐρωτιδέα σὲ διασκελισμὸ πρὸς ἀριστερὰ μὲ ρόπαλο στὸν ὦμο καὶ λεοντή.

Ἡ παρουσία τριῶν σημαντικῶν ἐλληνιστικῶν ταφικῶν μνημείων στὸ Γυμνάσιο τῆς Μεσσήνης, διαφορετικῆς τὸ καθένα ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς καὶ γιὰ διαφορετικὸ ἀριθμὸ ἀτόμων (τὸ K1 γιὰ ἐπτὰ, τὸ K2 γιὰ τέσσερις καὶ τὸ K3 γιὰ ὀκτὼ ἐπιφανεῖς νεκροὺς) ἀποτελεῖ ἰδιάζουσα περίπτωσις, μολονότι ἡ παρουσία Ἡρώων - Μαυσωλείων σὲ Γυμνάσια δὲν εἶναι ἄγνωστη³².

Δύο ἀκόμη ταφικά κτίσματα φαίνεται ὅτι βρίσκονται σὲ σειρὰ ἀμέσως νότια ἀπὸ τὸ K3, ὅπως φανερώνουν οἰκοδομικὰ λείψανα καὶ κατεστραμμένοι τάφοι ποὺ διακρίνονται στὴν ἐπιφάνεια. Μία ἐπιτύμβια στήλη βρέθηκε πεσμένη μπροστὰ ἀπὸ τὸ νοτιότερο, AEM 9621, μεγ. ὕψ. 1.55 μ., πλ. 0.55 μ., πάχ. 0.17 μ. Εἶναι σπασμένη στὸ κάτω μέρος καὶ φέρει ἀετωματικὴ ἐπίστεψη μὲ ἀκρωτήρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ κεντρικόν, σὲ σχῆμα πεσσοῦ, εἶναι μεγαλύτερο καὶ φέρει ἐπιπεδόγλυφο ἀνθέμιο στὸ μέτωπο καὶ γόμφο μὲ μολυβδοχόηση στὴν ἄνω ἐπιφάνεια γιὰ τὴν ἔνθεσις στέψης (πίν. 62α). Ἡ ἐλλείπουσα στέψη πρέπει νὰ εἶχε τὴ μορφή λίθινου κανθάρου κατὰ μεσσηνιακὴ συνήθεια³³. Ἡ στήλη φέρει χαραγμένα τὰ ὀνόματα τεσσάρων νεκρῶν, δύο ἀνδρῶν καὶ δύο γυναικῶν μὲ γράμματα ὕψ. 0.035 μ. τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (πίν. 62β).

Θηροκράτης

[Θ]ηριππίδας

Ἀχαι *vac.* ἰς

Φιαλί *vac.* να

Τὰ ὀνόματα Ἀχαιὺς καὶ Φιαλίνα διασπῶνται σὲ δύο μέρη ἀφήνοντας κενόν

32. E. DYGGVE, F. POULSEN, K. PHOMAIOS, *Das Heroon von Kalydon* (1934) 120-122. D. KURTZ, J. BOARDMAN, *Burial Customs* (1971) 297-306. Κ. ΡΩΜΑΙΟΣ, Τὸ Ἡρώον τῆς Ἀλυζίας, *ΑΕ* 1930, 141-159. ΙΩ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *ΠΑΕ* 1940, 28-31. Κ. ΖΑΧΟΣ, Ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες στὸ Γυμνάσιο τῆς Ἀκτίας Νικοπόλεως, στὸ: *ΦΗΓΟΣ*, τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Σ. Δάκαρα (Ἰωάννινα 1994) 450-457.

33. Πολλοὶ λίθινοι ἐπιτύμβιοι κάνθαροι προέρχονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Σταδίου καὶ ἄλλες θέσεις: *ΠΑΕ* 1998, πίν. 90γ.

0.020-22 μ. μεταξύ τους, πράγμα πού σημαίνει ὅτι παρεμβαλλόταν πιθανότατα ἀνάμεσά τους τμήμα τῆς ἐξίτηλης δυστυχοῦς γραπτῆς παράστασης.

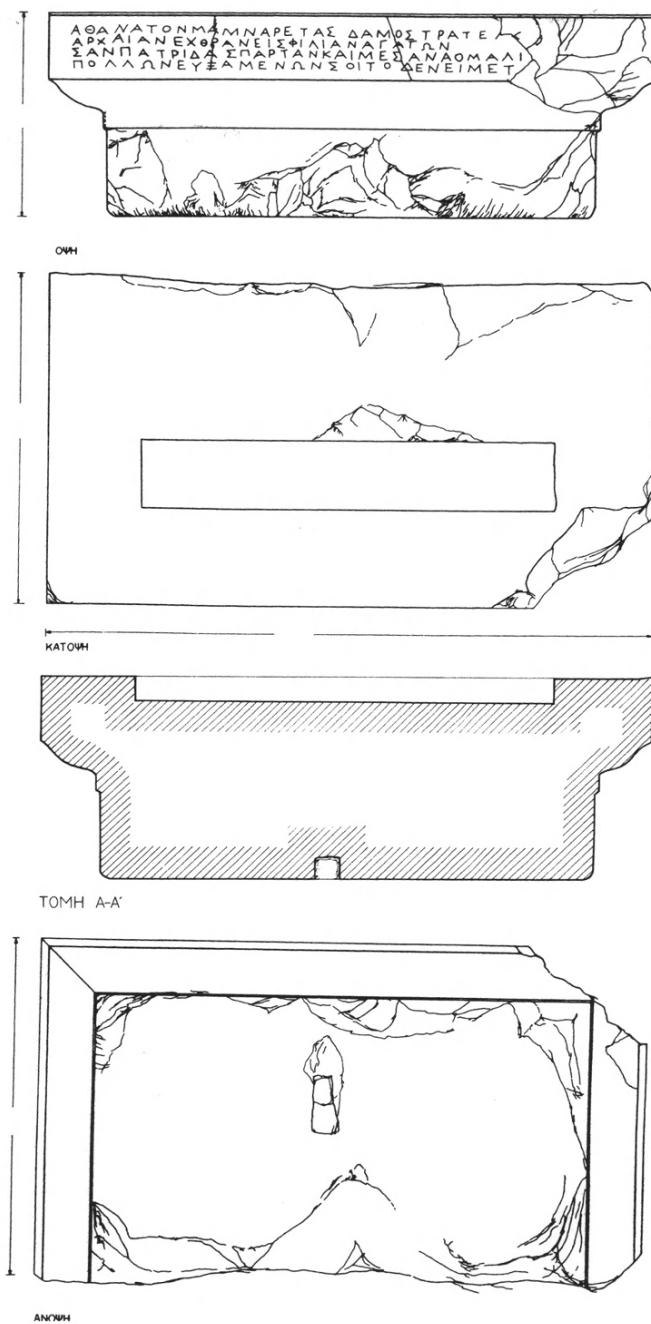
Θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι στή Μεσσήνη ἔχει ἀποκαλυφθεῖ μέχρι σήμερα μεγάλος ἀριθμὸς ἐπιτύμβιων στηλῶν, ἐνεπίγραφων καὶ μῆ, πού παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ποικιλομορφίας. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐπιστέφεις σὲ σχῆμα κανθάρου, ὅπως ἡ παραπάνω, ὀρισμένες πεσσόσχημες στηλές ἀπολήγουν σὲ ἀσβεστολιθικὲς κεφαλές, ἀνδρικὲς ἢ γυναικεῖες, μὲ ὑποτυπώδη ἢ πολὺ ἀδρὰ χαρακτηριστικά, ἐνίοτε δύσμορφα δαιμονικοῦ καὶ ἀποτρόπαιου χαρακτήρα. Δύο τέτοια γυναικεῖα κεφάλια βρέθηκαν φέτος στὴν περιοχὴ τοῦ Σταδίου - Γυμνασίου, ἐνῶ ἓνα τρίτο προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Θεάτρου. Τὸ ἓνα, AEM 9760, ὕψ. 0.124 μ., ἐλλιπὲς καὶ πολὺ ἀδρὰ δουλεμένο κεφάλι εἰκονίζει γυναῖκα μὲ μακριὰ μαλλιά, καὶ βαριὰ πένθιμη ἔκφραση (πίν. 63α). Στὸ δεύτερο γυναικεῖο κεφάλι, AEM 9019, ὕψ. 0.21 μ., ἡ πλούσια σχετικὰ κόμμωση δένεται πίσω, ἐνῶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μάτια, δὲν διακρίνονται (πίν. 63γ). Τὸ τρίτο ἔντονα δύσμορφο κεφάλι, AEM 9763, ὕψ. 0.17 μ., ἀνήκει μᾶλλον σὲ ἡλικιωμένη γυναῖκα, Βαβῶ (πίν. 63β). Εἶναι ἐνδεχόμενο ὀρισμένα νὰ σχετίζονται μὲ τὴ δαιμονικὴ καὶ ἀνεικονικὴ ἐνίοτε ἀπόδοση τῆς χθόνιας θεᾶς, ὅπως συμβαίνει στὴν Κυρήνη, τὴ Σικελία καὶ ἄλλοι.

Ἐπιτύμβιες στηλές βρίσκονται κατὰ καιροὺς τυχαῖα καὶ σὲ ἀγροὺς τῆς γειτονικῆς κοινότητος Ἀρσινόης (πρώην Σίμιζας). Μία στήλη ἀπὸ τὴ θέση Βίκλιζα, AEM 8878, ὕψ. 0.80 μ., ἀκέραια μὲ ἄπεργο καὶ ὀγκῶδες τὸ κάτω μέρος γιὰ στερέωση στὸ ἔδαφος, φέρει δύο γυναικεῖα ὀνόματα σὲ ἓνα στίχο μὲ γράμματα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ὕψ. 0.018 μ. (πίν. 64):

Καλλῶ, Καλλικράτια χαίρετε.

Τὸ μνημεῖο τοῦ Δαμοστράτου

Ἐνα ἐνεπίγραφο ἐπίκρανο, χρησιμοποιημένο ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικό, βρέθηκε στὸν τοῖχο τῆς θόρειας στοᾶς τοῦ Γυμνασίου, ὅχι μακριὰ ἀπὸ τὸ ΒΔ τετρακίονο δωρικὸ Πρόπυλο. Ἔχει ὕψ. 0.21 μ., πλ. 0.62 μ. καὶ πάχ. 0.35 μ. φέρει στὴν ἄνω ἐπιφάνειά του ἀβαθὴ μακρόστενη ἐγκοπὴ, μήκ. 0.42 μ., πλ. 0.065 μ., βάθ. 0.02 μ., γιὰ τὴν ἔνθεση πιθανότατα στήλης μὲ γραπτὴ ἢ ἀνάγλυφη εἰκόνα τοῦ τιμωμένου (εἰκ. 11, πίν. 65α). Στὴν κάτω ἐπιφάνεια τόρμος

Εἰκ. 11. Τὸ ἐν ἐπίγραφῳ ἐπὶ κράνῳ τοῦ Δαμοστράτου.

0.055×0.025 μ. καὶ βάθους 0.02 μ., γιὰ τὴν κατακόρυφη σύνδεση μὲ πεσσό. Ἡ ἐπιγραφή (AEM 9485) βρίσκεται χαραγμένη μὲ γράμματα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. στὸ μέτωπο τοῦ ἐπικράνου καὶ περιλαμβάνει τέσσερις στίχους, ἧ γιὰ τὴν ἀκρίβεια δύο ἐλεγειακὰ ἔμμετρα δίστιχα (δύο ἑξάμετρα καὶ δύο πεντάμετρα):

Ἀθάνατον μάμνα ἀρετᾶς Δαμόστρατε λε[ίπεις,]

ἀρχαίαν ἔχθραν εἰς φιλίαν ἀγαγών.

Σὰν πατρίδα Σπάρταν καὶ Μεσάνα(ν) ὁμαλί[σαι]

πολλῶν εὐξαμένων, σοὶ τόδ' ἔνειμε Τύ[χη].

Ὁ χαρακτήρας εἶναι γενικῶς ἀμελής, ἔγραψε μάμνα ἀντὶ μνάμα (= μνήμη) καὶ παρέλειψε τὸ δεύτερο σ καὶ τὸ τελικὸ ν ἀπὸ τῆ λέξη Μεσσάνα στὸν τρίτο στίχο³⁴. Ἡ ἀπόδοση τῆς μεγάλης ἀγαθῆς πράξης τοῦ Δαμοστράτου στὴν Τύχη εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς ἐποχῆς, ὅταν ἡ προσωποποιημένη καὶ θεοποιημένη τύχη γίνεται πιά ἔμμονη ἰδέα³⁵. Ὁ χαρακτήρας τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι τιμητικός, ἡ μετρικὴ ὥστόσο μορφή, καθὼς καὶ τὸ περιεχόμενό της ἔχουν κάποια σχέση καὶ μὲ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα. Ἡ ἱστορικὴ ἀξία τοῦ νέου αὐτοῦ μνημείου εἶναι προφανής. Ἡ μεσολάβηση Σπαρτιάτη, ποὺ ἔφερε τὸ ὄνομα Δαμόστρατος, στὴν ἐξομάλυνση τῶν ἀνέκαθεν ἐχθρικῶν σχέσεων Σπάρτης Μεσσηνίας εἶναι ἀμάρτυρη. Τὸ ὄνομα Δαμόστρατος ἀπαντᾷ σὲ κατάλογο κιστιοκόσμων καὶ προστατῶν τῆς Ἀθηνᾶς Κυπαρισσίας τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.³⁶. Ἐνας Δαμόστρατος ἀναθέτει τὸν ἀνδριάντα τοῦ πατέρα του Πολυκράτη, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή βάθρου ποὺ βρέθηκε κοντὰ στὸ χωριὸ Ἀγιος Βασίλειος Κυνουρίας³⁷. Ὁ

34. Ἡ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου καὶ οἱ συμπληρώσεις εἶναι ἔργο τοῦ συνεργάτη ἐπιγραφικοῦ Ἀγγέλου Ματθαίου.

35. J.J. POLLITT, *Art in the Hellenistic Period* (Cambridge 1986), 1-4 μὲ ἐνδιαφέρουσα ἀνάλυση πλαισιωμένη ἀπὸ φιλολογικὲς μαρτυρίες καὶ εἰκαστικὰ παραδείγματα.

36. ΠΑΕ 1960, 218-220, πίν. 167. SEG 23, 210 στ. 21.

37. Βρέθηκε ἀπὸ τὸν Gabriel Deffner τὸ 1928. Κ. ΡΩΜΑΙΟΣ, Ἀθηνᾶ 18, 906, 453-454. Ὁ ἴδιος, ΠΑΕ 1911, 277-278. ISR. WALKER, *Kynouria: Its History in the Light of Existing Remains* (Penna 1936) 61-63, εἰκ. 24-26P. Π. Β. ΦΑΚΛΑΡΗΣ, Ἀρχαία Κυνουρία, ἀνθρώπινη δραστηριότητα καὶ περιβάλλον (Ἀθήνα 1990), 154. Κ. ΡΩΜΑΙΟΣ, Μικρὰ μελετήματα (Ἀθήνα 1955), 152. Ν. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, Παισανίου Ἑλλάδος περιήγησις, Κορινθιακὰ Λακωνικά (Ἀθήνα 1976) 417-418, σημ. 23.

Ἄγιος Βασίλειος ὀνομάζεται καὶ Λυμπιὰ ἢ Λυμποχώρι, τοπωνύμιο, τὸ ὁποῖο κατὰ τὸν Κ. Ρωμαῖο διασώζει τὸ ὄνομα τῆς ἀρχαίας κώμης τῆς Λακωνικῆς Γλυμπεῖς ἢ Γλυμπία, ὅπου ἔλαβε χώρα ἀψιμαχία μεταξύ Μεσσηνίων καὶ Σπαρτιατῶν τὸ 219/8 π.Χ.³⁸. Ἐνα ἐλεγεῖο τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας (IX 328) ἀναφέρεται σὲ κάποιον Δαμόστρατο, γιὸ τοῦ Ἀντίλα:

Νύμφαι Νηϊάδες, καλλίρροον αἱ τόδε νῆμα || χεῖτε κατ' οὐρείου
πρωνὸς ἀπειρέσιον, || ὕμιν ταῦτα πόρεν Δαμόστρατος Ἀντίλα υἱὸς
|| ξέσματα, καὶ δοῖων ῥινὰ κάπρων λάσια.

Οἱ μόνες φιλολογικὲς μαρτυρίες, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ σχετίζονται μὲ κάποιας μορφῆς ἀμβλυνση ἢ καὶ ἐξομάλυνση τῶν ἀνέκαθεν ἐχθρικών σχέσεων Μεσσηνίων καὶ Λακεδαιμονίων, εἶναι οἱ παρακάτω, καὶ ἀφοροῦν σὲ πρόσκαιρες μεταξύ τῶν δύο αἰώνιων ἀντιπάλων συμμαχίες ποὺ πραγματοποιήθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 3ου αἰώνα π.Χ. Οἱ συμμαχίες ὥστόσο αὐτὲς δὲν συνάπτονται ἀποκλειστικὰ μεταξύ τῶν δύο λαῶν, ἀλλὰ ἔχουν τὴ μορφή εὐρύτερων συνασπισμῶν μὲ ἐπικεφαλῆς κάποιον ἀπὸ τοὺς ἰσχυροὺς τῆς ἐποχῆς. Ἡ Μεσσήνη ἀναγκάζεται κατ' οὐσίαν, λόγῳ τῶν συγκυριῶν, νὰ βρεθεῖ προσωρινὰ στὸ ἴδιο στρατόπεδο μὲ τὴ Σπάρτη:

Τὸ 272 π.Χ. ὁ βασιλιάς τῆς Ἠλείρου Πύρρος, ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴν Ἰταλία, εἰσβάλλει στὴν Πελοπόννησο (ΠΛΟΥΤ., Πύρρος 31). Δέχεται πρεσβεῖες Μεσσηνίων καὶ Ἀχαιῶν ποὺ τοῦ ἐκφράζουν τὴν ἀνησυχία καὶ τὴ δυσἀρέσκειά τους. Οἱ Ἠλεῖοι καὶ οἱ Μεγαλοπολίτες τάσσονται ἀνοικτὰ μὲ τὸ μέρος του. Πολιορκεῖ τὴ Σπάρτη γιὰ νὰ ἐπιβάλει τὴν ἐπιστροφή τοῦ ἐξόριστου βασιλιᾶ Κλεωνύμου, ἀλλὰ ἀπωθεῖται ἀπὸ τοὺς Σπαρτιάτες, ποὺ εἶχαν ἐπικεφαλῆς τὸν Ἀκρότατο, γιὸ τοῦ βασιλιᾶ Ἀρέως. Ὁ Πύρρος στρέφεται τότε ἐνάντια στὸ Ἄργος, καταδιωκόμενος ἀπὸ τὸν Ἀρέα, ὁ ὁποῖος στὸ μεταξύ ἔνωσε τὶς δυνάμεις του μὲ ἐκεῖνες τοῦ σπεύδοντος σὲ

38. ΠΟΛΥΒΙΟΣ 4.36 καὶ 5.20. ΠΑΥΣΑΝ., 3.22.8. W.K. PRITCHETT, *Studies in Ancient Greek Topography*, Part VI (Berkeley 1990) 99, σημ. 18. Κ. ΡΩΜΑΙΟΣ, ὅ.π. Πρβ. καὶ ΑΔ 1963, Χρονικά 87 = εὐρήματα ἀπὸ τὸ χωριὸ Κοσμάς στὰ νότια τοῦ Ἀγίου Βασιλείου. Π.Β. ΦΑΚΛΑΡΗΣ, ὅ.π. 153-156.

βοήθεια Ἀντιγόνου. Μὲ ἐνωμένες τὶς δυνάμεις τοὺς κατάφεραν νὰ ἀπωθήσουν τὸν Πύρρο ἀπὸ τὴν πόλιν τοῦ Ἄργους. Φαίνεται ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ τότε, πρὸ τοῦ κοινοῦ κινδύνου, συμμάχησαν καὶ οἱ Μεσσήνιοι μὲ τοὺς Σπαρτιάτες, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Πausanias (1.13.6 καὶ 4.29.6).

Τὸ 210 π.Χ. οἱ Λακεδαιμόνιοι μὲ τὴν παρακίνηση τῶν Αἰτωλῶν ἀποφάσισαν νὰ ἀναζωπυρώσουν τὸν πόλεμο μὲ τὴν Ἀχαικὴ Συμπολιτεία καὶ νὰ συνάψουν συνθήκη συμμαχίας μὲ τοὺς Αἰτωλοὺς, τοὺς Ἡλείους καὶ τοὺς Μεσσηνίους (ΠΟΛΥΒ. 9.28 κε. καὶ 16.13.3).

Τὸ 205 π.Χ. τέλος, στὴν εἰρήνη τῇ λεγόμενῃ τῆς Φοινίκης, ποὺ συνομολογήθηκε μεταξὺ Ρωμαίων καὶ Μακεδόνων, προσχωροῦν οἱ Ἡεῖοι, οἱ Λακεδαιμόνιοι καὶ οἱ Μεσσήνιοι (ΠΟΛΥΒ. 18.1.14). Οἱ Μεσσήνιοι στὴν περίπτωσιν αὕτῃ δὲν μποροῦσαν παρὰ νὰ ταχθοῦν στὸ πλευρὸ τῶν μεγάλων δυνάμεων τῆς ἐποχῆς, ὅπου βρίσκονταν καὶ οἱ Σπαρτιάτες.

Λεπτομερὴ στοιχεῖα γιὰ τὶς παραπάνω συμμαχίες καὶ συνασπισμοὺς δὲν μᾶς εἶναι δυστυχῶς γνωστά. Μόνο στὴ δεύτερη περίπτωσιν πάντως, αὐτὴν τοῦ 210 π.Χ., θὰ ἦταν δυνατό νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἔλαβε χώρα ἡ μεσολάβηση τοῦ Σπαρτιάτῃ Δαμοστράτου, προκειμένου νὰ πεισθοῦν οἱ Μεσσήνιοι νὰ συμμάχησουν μὲ τοὺς Λακεδαιμόνιους ἐναντία στὸν κοινὸ ἐχθρό, τὴν Ἀχαικὴ Συμπολιτεία. Ἡ ἀντίθεση τῶν Μεσσηνίων πρὸς τὴν παντοδύναμη τότε Ἀχαικὴ Συμπολιτεία ἦταν τόσο μεγάλῃ³⁹, ὥστε θὰ μποροῦσε νὰ ὑπερνικήσει προσωρινὰ ἀκόμη καὶ τὸ πανάρχαιο μῖσος τοὺς πρὸς τοὺς Σπαρτιάτες.

Πρωτοβυζαντινὴ ἐγκατάσταση στὸ Στάδιο - Γυμνάσιο

Παρὰ τὴ μερικὴ πτώση, τὴν ἐγκατάλειψιν καὶ τὴ διακοπὴ λειτουργίας τοῦ Γυμνασίου, ἀμέσως μετὰ τὸ 360-370 μ.Χ. σύμφωνα μὲ τὰ νομίσματα, σποραδικά, μεμονωμένα πρὸς τὸ παρὸν εὐρήματα, κυρίως νομίσματα καὶ πάλιν τοῦ Βαλεντινιανοῦ καὶ τοῦ Θεοδοσίου, δείχνουν ὅτι ἡ ζωὴ συνεχίζεται δειλὰ μὲ τὴ μορφή ἐγκατάστασης χριστιανῶν (;) μεταξὺ 400 καὶ 600 μ.Χ. καὶ στὴ νότια, χαμηλὴ καὶ ὅπωςδήποτε ὑγρὴ αὕτῃ περιοχὴ τῆς πόλεως. Τὸ κέντρο

39. Πρβ. P. THEMELIS, *Damophon*, στί: O. PALAGIA, J.J. POLLITT (ἐκδ.), *Personal Styles in Greek Sculpture* (Cambridge 1996) 172.

βεβαίως τοῦ νέου οἰκισμοῦ τους βρισκόταν γύρω στοῦ Ἀσκληπιεῖο καὶ τὴν ἀγορά, ὅπου ἐντοπίστηκαν καὶ ἀρχιτεκτονικά μέλη ποὺ ἀνήκουν σὲ δύο τουλάχιστον πρωτοβυζαντινὲς βασιλικές. Οἱ ἐγκατεστημένοι στοῦ Γυμνασίου χριστιανοί (;), ὅπως καὶ ἐκεῖνοι ποὺ εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὰ ταφικά μνημεῖα τῆς Ἀρκαδικῆς Πύλης, ἐπιδίδονταν μὲ ἰδιαίτερο ζῆλο στὸν κατακερματισμὸ τῶν μαρμάρινων ἀγαλμάτων, ποὺ δὲν εἶχαν ἔγκαιρα καλυφθεῖ ἀπὸ τίς προσχώσεις τοῦ χειμάρρου⁴⁰. Λείψανα τῶν ταπεινῶν κτισμάτων τους ἦλθαν στοῦ φῶς στὴν ἐπίπεδη ἔκταση ἀνάμεσα στὴ δυτικὴ στοὰ τοῦ Γυμνασίου καὶ τὸ πέταλο τοῦ Σταδίου, σὲ ἐπαφὴ μάλιστα μὲ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τόξου τοῦ Σταδίου (πίν. 48). Τοῖχοι τῆς ἴδιας περιόδου ἀποκαλύφθηκαν καὶ στὴν ἀντίστοιχη θέση τῆς ΒΑ πλευρᾶς τοῦ πετάλου (πίν. 49). Δύο ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές τοῦ 5ου - 6ου αἰ. μ.Χ., χαραγμένες κατὰ τὴ συνήθεια τῆς ἐποχῆς σὲ μαρμάρινες πλάκες, ἓνα ἐπίγραμμα (AEM 8879) ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ στοὰ τοῦ Γυμνασίου καὶ μιὰ ἀπλούστερη (AEM 9612) ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Προπύλου, ἐπιβεβαιώνουν τὴ μόνιμη, περιορισμένης ἔκτασης, ἐγκατάσταση καὶ στὴ θέση αὐτῇ.

Χτισμένο σὲ τοῖχο τοῦ πρωτοβυζαντινοῦ κτίσματος τῆς ΒΑ πλευρᾶς τοῦ πετάλου, βρέθηκε τὸ ἄνω μέρος ἀκέφαλου κορμοῦ μαρμαρίνου ἀγάλματος ἱματιοφόρου ἄνδρα (πίν. 656), AEM 9193, μέγ. ὕψ. 0.26, μέγ. πλ. 0.32 μ., πᾶχ. 0.145 μ. Ἡ μορφή εἶναι σφιχτὰ τυλιγμένη στοῦ ἱμάτιο, τὸ ὁποῖο καλύπτει καὶ τὰ δύο χέρια. Τὸ δεξιὸ φέρεται λοξὰ πρὸς τὸ στῆθος συγκρατώντας ἀπὸ μέσα τὸ ἱμάτιο, ἐνῶ τὸ λυγισμένο στὸν ἀγκώνα ἀριστερό, ποὺ λείπει, ἦταν ἔνθετο. Οἱ πτυχώσεις τοῦ ἐνδύματος εἶναι σχηματοποιημένες καὶ σχοινοειδεῖς, ἐνῶ στὴν πίσω πλευρὰ δὲν δηλώνονται. Ἡ μαρτυρία τῆς πτυχολογίας καὶ ἡ πλήρης ἀπουσία σωματικότητας, ποὺ παρέχει τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ ἔργο εἶναι ἀνάγλυφο, συνηγοροῦν ὑπὲρ μιᾶς χρονολόγησής πρὸς τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., λίγο πρὶν τὸ 360-365 μ.Χ., ὁπότε καὶ χρονολογεῖται ἡ τελικὴ πτώση καὶ ἐγκατάλειψη ὅλων τῶν ὕστερων ρωμαϊκῶν οἰκοδομημάτων τῆς πόλεως⁴¹. Τὸ γλυπτὸ ἀποτελεῖ καὶ *terminus post quem* γιὰ τὴν ἀνέγερση τῶν πρωτοβυζαντινῶν κτισμάτων.

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

40. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1995, 80-83. Ὁ ἴδιος, ΠΑΕ 1996, 142-144.

41. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1989, 100-102, πίν. 79-80. Ὁ ἴδιος, ΠΑΕ 1990, 59-60.

5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗ ΦΙΓΑΛΕΙΑ

(Πίν. 66-68)

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς στὴ Φιγάλεια, διερευνήθηκε διεξοδικὰ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Διὸς Σωτῆρος, καθὼς καὶ ὁ εὐρύτερος χώρος ποὺ περιβάλλει τὸ ἱερὸ στὸν λόφο «Κουρδουμπούλι»¹.

Στὴ δυτικὴ στενὴ πλευρὰ τοῦ σηκοῦ ἀποξηλώθηκε ὁ μεταγενέστερος τοῖχος ὑστεροβυζαντινῶν χρόνων, ποὺ εἶχε κτιστεῖ ἐσωτερικὰ καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀρχαῖο τοῖχο, τοῦ ὁποῖου ἀποκαλύφθηκαν τὰ θεμέλια, κατασκευασμένα ἀπὸ μεγάλους πλακοειδεῖς ἀκανόνιστους λίθους, χωρὶς συνδετικὸ ὕλικό. Τὸ μέγιστο πλάτος τῆς θεμελίωσης τοῦ ἀρχαίου τοίχου εἶναι 1.10 μ. ἐνῶ τὸ ὕψος 0.65-0.74 μ. (πίν. 66α).

Τὰ δύο ἄκρα τοῦ μεταγενέστερου τοίχου κατέληγαν στοὺς δύο μακροὺς τοίχους τοῦ ναοῦ, χωρὶς νὰ ἐνσωματώνονται σὲ αὐτούς. Γιὰ τὴ θεμελίωση τοῦ ὑστεροβυζαντινοῦ τοίχου εἶχε ἀνοιχθεῖ μία τάφρος, πλάτους 0.85 μ., ἡ ὁποία κατέστρεψε τὰ δυτικὰ ἄκρα τῶν προγενέστερων τοίχων α καὶ β, ποὺ ὑπῆρχαν ἐκατέρωθεν τοῦ λατρευτικοῦ βάθρου τοῦ ἀγάλματος. Στὸ ἀνατολικό τους ἄκρο οἱ δύο αὐτοὶ τοῖχοι τέμνονται ἀπὸ ἐγκάρσιο τοῖχο γ, τοῦ ὁποῖου σώζεται μικρὸ τμήμα (μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: μῆκ. 0.76 μ. καὶ πλάτος 0.75 μ.).

1. Ἡ ἀνασκαφικὴ περίοδος διήρκεσε ἀπὸ τὶς 19-8-1997 ἕως τὶς 18-9-1997 καὶ σὲ αὐτὴν πῆραν μέρος ὁ μεταπτυχιακὸς φοιτητὴς τῆς ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Κωνσταντῖνος Νικολέντζος καὶ ἡ φοιτήτρια ἀρχαιολογίας τοῦ ἴδιου Ἰδρύματος κ. Δ. Ἀθανασοπούλου. Ἐπικεφαλῆς τοῦ συνεργείου τῶν ἐργατῶν ἦσαν οἱ δύο ἐργατοτεχνίτες τῆς Ζ' ΕΠΚΑ κ. Α. Φωτόπουλος καὶ Π. Καλπάκος, ἐνῶ τὴν ἐπίβλεψη καὶ τὴ φύλαξη τοῦ χώρου τῆς ἀνασκαφῆς εἶχε ὁ ἀρχαιοφύλακας τῆς περιοχῆς κ. Δ. Πανταζῆς. Ἡ ὑποδειγματικὴ συντήρηση τῶν εὐρημάτων ἐγίνε ἀπὸ τὸν συντηρητὴ τῆς Ζ' ΕΠΚΑ κ. Σ. Χριστόπουλο καὶ ἡ φωτογράφησή τους ἀπὸ τὸν κ. Στ. Στουρνάρα.

Ἀπὸ τὴν ἀποξήλωση τοῦ ὑστεροβυζαντινοῦ τοίχου συλλέχθηκαν δέκα τμήματα ἐνεπίγραφων στηλῶν (Λ1237-45 καὶ Λ1251), τμήματα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν (Λ1246-50 καὶ Λ1261) καὶ μία βάση στήλης, με ἐπιμήκη τόρμο (Λ1252), ποὺ εἶχαν ὅλα χρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικὸ γιὰ τὴν κατασκευὴ του. Οἱ περισσότερες ἐπιγραφές εἶναι προξενικές, ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἀναθηματικές καθὼς καὶ τιμητικὰ ψηφίσματα, ἡ χρονολόγησή τους δὲ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸν 4ο ἕως τὸν 1ο αἰ. π.Χ.². Σὲ μία ἀπὸ τίς προξενικές ἐπιγραφές ἀναφέρεται τὸ Κοινὸ τῶν Λακεδαιμονίων, γεγονός τὸ ὁποῖο τὴν χρονολογεῖ με ἀσφάλεια στὶς ἀρχές τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ σὲ μία ἄλλη τιμᾶται ἓνας Ἀλιφειρεύς. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ μαζί με ἐκεῖνα ποὺ μᾶς ἔδωσαν οἱ ἐπιγραφές τοῦ περασμένου χρόνου, ἐπιβεβαιώνουν τὴ μεγάλη σημασία τοῦ ἱεροῦ γιὰ τὴν ἀρχαία Φιγᾶλεια.

Σὲ ὅλο τὸ πλάτος τῆς βόρειας καὶ τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ προναοῦ ἀνοίχτηκαν δύο τομές ἀντίστοιχα, οἱ ὁποῖες σὲ μικρὸ βάθος ἀπὸ τὴν ὑπάρχουσα ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου (περίπου 0.20 μ.), ἔφεραν στὸ φῶς λείψανα κτισμάτων προϊστορικῶν χρόνων με ἀνάλογη κεραμεικὴ, ἐνῶ σὲ ἀρκετὰ σημεῖα ἀποκαλύφθηκε ὁ φυσικὸς βράχος τοῦ λόφου.

Ἐξωτερικὰ τοῦ νότιου τοίχου τοῦ ναοῦ συνεχίστηκε σὲ μεγάλη ἔκταση ἡ ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης καὶ ἡ ἀποκάλυψη τῆς βραχῶδους πλαγιᾶς τῆς κορυφῆς τοῦ λοφίσκου (πίν. 666).

Τὸ ὕψος τῆς ἐπίχωσης φθάνει τὸ 1.50 μ. καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία στρώματα. Τὸ ἀνώτερο, τὸ ἐπιφανειακόν, εἶναι καστανὸ σκοῦρο, χωρὶς ὄστρακα ἢ ἄλλα εὐρήματα καὶ σχηματίσθηκε ἀπὸ φυσικὲς ἀποθέσεις μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ ναοῦ³. Τὸ δεύτερο στρώμα ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀνοιχτὸ καστανὸ χῶμα, ποὺ περιέχει μεγάλο ἀριθμὸ θραυσμάτων κεραμίδων ἀπὸ τὴν κεράμωση τῆς στέγης καὶ λατύπη ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία τῶν δόμων τοῦ ναοῦ. Τὰ τμήματα αὐτὰ τῶν κεραμίδων προέρχονται ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ ναοῦ καὶ ἀνάμεσά τους βρέθηκαν ἀρκετές, ποὺ ἔφεραν τὴ σφραγίδα: *δαμόσιον ἢ δάμος Φιαλέων*.

2. Ἡ πρώτη ἀνάγνωση καὶ ταύτιση τῶν ἐπιγραφῶν ἔγινε ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους κ. Ἀθανάσιο Θέμο καὶ Ἑλένα Ζαββοῦ, τοὺς ὁποῖους εὐχαριστῶ θερμὰ.

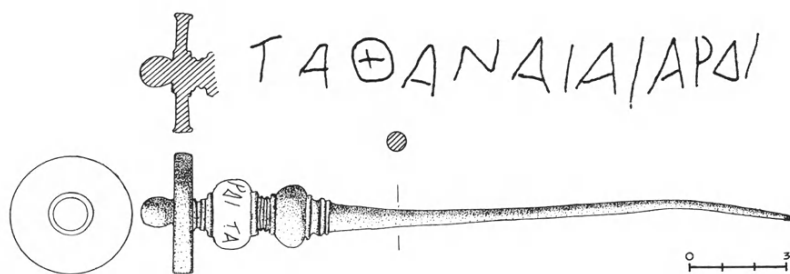
3. Μεγάλὰ τμήματα βράχων ποὺ εἶχαν κυλήσει ἀπὸ τὴ βραχῶδη κορυφὴ τοῦ λόφου δυσκόλεψαν πολὺ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος.

Τὸ κατώτερο στρώμα ὑπῆρξε συμπαγὲς καστανέρυθρο, μὲ μεγάλο ἀριθμὸ εὐρημάτων, γεγονός τὸ ὁποῖο ἀποδεικνύει ὅτι ἀνῆκε στὴν περίοδο λειτουργίας τοῦ ναοῦ.

Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίχωση ἀποκαλύφθηκε ὁ φυσικὸς βράχος, ὁ ὁποῖος ἔχει τεχνητὰ ἐξομαλυνθεῖ ὥστε νὰ σχηματίζει ἓνα ἀρκετὰ πλατὺ (μέγιστο πλάτος 1.60 μ.) καὶ ἐπίπεδο ἄνδηρο νοτίως τοῦ ναοῦ. Σὲ ἓνα σημεῖο ἀριστερὰ τῆς σχισμῆς τοῦ ἐδάφους, πού ἀρχικὰ εἶχε θεωρηθεῖ ὡς σπήλαιο, ὁ βράχος εἶναι μὲ τέτοιο τρόπο λαξευμένος, ὥστε νὰ σχηματίζει ἓνα στενὸ ἔδρανο (μήκους 2.80 μ., πλάτους 0.30 - 0.55 μ. καὶ ὕψους 0.65 μ.), στὸ ὁποῖο τοποθετοῦσαν οἱ πιστοὶ τὰ ἀναθήματά τους.

Πράγματι, πάνω σὲ αὐτὸ βρέθηκε μία ἀκέραιη χάλκινη περόνη ἀρχαϊκῶν χρόνων⁴, ἀφιερωμένη στὴν Ἀθηνᾶ, ὅπως φανερώνει ἡ ἐπιγραφή⁵ πού εἶναι χαραγμένη στὸ ἐπάνω μέρος της (εἰκ. 1, πίν. 67α):

Τάθαναίαι ἄρδι<ν>

Εἰκ. 1. Ἐνεπιγραφή περόνη ἀρχαϊκῶν χρόνων (ἡ ἐπιγραφή σὲ φυσικὸ μέγεθος).

4. Παρόμοια περόνη βλ. IMMA KILLIAN-DIRLMEIER, *Nadeln der frühhelladischen bis archaischen Zeit von der Peloponnes*, PBF XIII, 8, München 1984, σ. 245, πίν. 100, ἀρ. 4281, τύπος BVIC, ἀπὸ τὸ Ἡραῖο τοῦ Ἄργους. Ἐπίσης ἀπὸ τὸ Πρασιδάκι, Ν. ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ, *Κλασικὸς ναὸς εἰς περιοχὴν Λεπρέου*, AAA IV.1, 1971, 249, εἰκ. 8-9.

5. Ἡ μεταγραφή, ἡ ἐρμηνεία καὶ τὰ σχόλια τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι τοῦ κ. Ἀγγελου Π. Ματθαίου.

Ἡ ἐπιγραφή βάσει τοῦ σχήματος τῶν γραμμάτων χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. Ὁ χαρακτήης παρέλειψε τὸ τελικὸ Ν. Τάθαναϊαι πρόκειται περὶ κράσεως (Τᾱ Ἰθι Ἀθαναϊαι). Ἄρδισ, -ιος, (ή), εἶναι ἡ αἰχμή τοῦ βέλους, LSJ⁹. Ὁ Ἰθι Ἰθι, α 7101, παρέχει τὸ ἐξῆς λήμμα: ἄρδισ· ἀκίς, Αἰσχύλος Προμηθεὶ δεσμώτῃ (στίχ. 879). Στὴ δημοσιευόμενῃ ἐπιγραφῇ ἡ λέξη δηλώνει τὸ συγκεκριμένο ἀνάθημα πρὸς τὴν Ἀθηνᾶ. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ἀπὸ τὸ χαρακτηριστικὸ του, τὴν ὀξεία ἀπόληξη, ὀνομάζεται κατὰ συνεκδοχὴν (ἀντὶ τοῦ ὅλου τὸ μέρος) ὀλόκληρο τὸ ἀντικείμενο, πρβ. ΣΟΦ., *Οἶδ.* Τύρ. 1515, ἀλλ' ἴθι στέγης ἔσω. Φαίνεται ὅτι τουλάχιστον στὴν ἡλειακὴ διάλεκτο ἡ (λαϊκή;) ὀνομασία τοῦ ἀντικειμένου ἦταν ἄρδισ.

Κάτω ἀπὸ τὸ ἔδρανο καὶ κυρίως μπροστὰ στὴ σχισμὴ τοῦ βράχου βρέθηκε ὁμάδα πολλῶν πῆλινων γυναικείων προτομῶν, σχεδὸν πακτωμένων στὸ ἔδαφος, γεγονὸς ποὺ φανερώνει ὅτι στὸ σημεῖο ἐκεῖνο ἐτελεῖτο κάποια ἱεροτελεστία, πρὸς τιμὴν μιᾶς γυναικείας θεότητας, προφανῶς τῆς Ἀθηνᾶς (πίν. 676).

Ἡ ἔρευνα ποὺ ἔγινε στὴ σχισμὴ τοῦ βράχου ἀπέδειξε ὅτι αὐτὴ προχωρεῖ σὲ μεγάλο βάθος στὸ ἔδαφος σχηματίζοντας ἓνα φυσικὸ χάσμα, ἐνῶ ἐπεκτείνεται κατὰ μῆκος πρὸς τὰ βόρεια, κάτω ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ ναοῦ, εἰσχωρώντας κάτω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο δάπεδο τοῦ σηκοῦ. Οἱ διαστάσεις τῆς σχισμῆς, ὅπου στάθηκε δυνατό νὰ καταμετρηθοῦν, εἶναι περίπου: μῆκος 2 μ., πλάτος 0.50 μ. καὶ βάθος 3.40 μ.

Ἡ ἀνασκαφὴ στὴ βραχώδη πλευρὰ τοῦ λοφίσκου νοτίως τοῦ ναοῦ δὲν τελείωσε, ἀναμένεται δὲ ὅτι ἡ ὀλοκλήρωσή της θὰ δώσει καὶ νέα στοιχεῖα γιὰ τὴ μορφολογία τοῦ ἑδάφους στὸν χώρο αὐτὸν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα.

Συμπληρώθηκε φέτος ἡ ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης στὴν ἐξωτερικὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ ναοῦ, ἡ ὁποία δὲν εἶχε ὀλοκληρωθεῖ τὸν περασμένο χρόνο. Ἄν καὶ τὸ πάχος τοῦ χώματος πάνω ἀπὸ τὸν φυσικὸ βράχο ἦταν μικρό, τὰ εὐρήματα ὑπῆρξαν πλούσια καὶ χαρακτηριστικὰ τῆς λατρείας: τμήματα χάλκινων ἐλασμάτων, δακτυλίδια, ἐνώτια, πόρπες, θραύσματα ἢ ἐξαρτήματα χάλκινων σκευῶν, ἓνα λεπτὸ χάλκινο φίδι καὶ ἓνα περίπλοκο χάλκινο ἔλασμα μὲ τὴν παράσταση τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς. Βρέθηκαν ἐπίσης αἰχμὲς βελῶν, τὸ πόδι μικροῦ χάλκινου λιονταριοῦ, ἓνα ἔλασμα μὲ ἔκτυπη ἀπεικόνιση ταύρου (πίν. 67γ), μεγάλος ἀριθμὸς μολύβδινων ἀκτινωτῶν δακτυλίων καθὼς καὶ πολλὰ σιδηρὰ ἀντικείμενα, ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἐργαλεῖα ἢ τμήματα σκευῶν (πίν. 68α). Μεταξὺ

αὐτῶν ὑπῆρξε καὶ ἀρκετὴ ποσότητα ἀκατέργαστης μάζας σιδήρου, ἡ ὁποία προκαλεῖ ἐρωτηματικὰ γιὰ τὸν λόγο τῆς ὑπαρξῆς της στὸν χῶρο τοῦ ἱεροῦ.

Τὰ εὐρήματα ἀπὸ πηλὸ ἦταν παρόμοια μὲ αὐτὰ τῆς περυσινῆς ἀνασκαφῆς: πηνία (πίν. 686), ἀγνύθες, μικροσκοπικὰ ἀναθηματικὰ ἀγγεῖα καὶ μικρότατες λέμβοι, καθὼς καὶ τμήματα περιτμητῶν πλακιδίων σφιγγῶν.

Ἀναγνωριστικὴ ἔρευνα μὲ δοκιμαστικὲς τομὲς ἔγινε ἐπίσης στὸν ἐπίπεδο χῶρο ποὺ ἐπεκτείνεται βορείως τοῦ ναοῦ (πίν. 66α, 68γ). Ἀνοίχτηκαν συνολικὰ πέντε τομὲς διαστάσεων 5×7 μ., στὶς ὁποῖες ἡ ἀνασκαφὴ περιορίστηκε στὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ σρώματος, πάχους 0.20-0.40 μ. κατὰ μέσον ὅρο, μέχρι τὴν ἀποκάλυψη τῶν πρώτων οἰκοδομικῶν λειψάνων⁶.

Ἡ ἄφθονη καὶ χαρακτηριστικὴ κεραμικὴ ποὺ προῆλθε ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ, ἐπιτρέπει τὸν καθορισμὸ δύο χρονολογικῶν φάσεων τῶν ἀποκαλυφθέντων κτιρίων: ἡ μία ἀνήκει στοὺς μεσοελλαδικούς χρόνους (ἐγχάρακτη, «ἀδριατικὴ» κεραμικὴ) (πίν. 67δ) ἐνῶ ἡ ἄλλη στοὺς πρώιμους ὑστεροελλαδικούς χρόνους. Βρέθηκαν ἐπίσης πολλὰ πήλινα καὶ λίθινα σφονδύλια, λεπίδες ὀψιανοῦ καὶ πυριτολίθου καὶ μεγάλος ἀριθμὸς λίθινων ἐργαλείων.

Στὴν τομὴ I, ποὺ εἶχε ἤδη ἀνοιχθεῖ τὸν περασμένο χρόνο, οἱ τοῖχοι 1 καὶ 3 ἀνήκουν στὴν πρώτη φάση κατοίκησης τοῦ οἰκισμοῦ, ἐνῶ ὁ τοῖχος 2, κατασκευασμένος ἀπὸ μεγαλύτερους λίθους καὶ μὲ διαφορετικὴ τοιχοδομία, εἶναι μεταγενέστερος, ἀφοῦ κτίστηκε πάνω στὸν τοῖχο 1, τὸν ὁποῖο σὲ ἓνα σημεῖο ὑπερκαλύπτει. Ὁ τοῖχος 3 ἐπεκτείνεται πρὸς Ν ἐντὸς τῆς τομῆς III, ἐνῶ στὴν τομὴ IV ἀποκαλύφθηκε ἓνας ἐλαφρὰ καμπύλος τοῖχος 7 καὶ πλησίον του ὁ ἰδιαίτερα πλατὺς τοῖχος 8, ποὺ κατευθύνεται ἀπὸ Α-Δ.

Στὴ ΝΔ γωνία τῆς τομῆς V ἀποκαλύφθηκε σχεδὸν ἐπιφανειακὰ τμήμα κτίσματος οἱ δύο τοῖχοι τοῦ ὁποῖου σχηματίζουν ὀρθὴ γωνία. Μέσα στὸν βόρειο ἀπὸ τοὺς δύο τοίχους ἀποκαλύφθηκε ταφὴ βρέφους μυκηναϊκῶν χρόνων στὴν ὁποία εἶχε τοποθετηθεῖ ὡς κτέρισμα πιθαμοφόρισκος, ποὺ διατηρήθηκε ἀκέραιος. Ὁ τάφος αὐτὸς δὲν καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς κατασκευαστὲς τοῦ μεταγενέστερου ναοῦ τῶν κλασικῶν χρόνων, ἂν καὶ θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἀκόμη τότε ὁρατός.

6. Ἡ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τῶν τομῶν ἔγινε ἀπὸ τὸν σχεδιαστὴ τῆς Ζ' ΕΠΚΑ κ. Α. Θωμόπουλο.

Ἀναμένεται ὅτι ἡ ἐπέκταση τῆς ἔρευνας τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ στὸν λόφο «Κουρδουμπούλι» καὶ ἡ διερεύνηση τοῦ χώρου σὲ βάθος θὰ δώσει πολλὰ καὶ πολύτιμα στοιχεῖα γιὰ τὴν προϊστορική κατοίκηση τῆς Φιγάλειας, ἡ ὁποία εἶναι παντελῶς ἄγνωστη.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

6. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ ΚΑΛΛΙΘΕΑΣ ΠΑΤΡΩΝ

(Πίν. 69-72)

Μετά από διακοπή τριών ἐτῶν συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφή τοῦ Μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου Καλλιθέας Πατρῶν ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ μὲ τὴ χρηματοδότηση τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου καὶ τὴ συνεργασία τῆς ἐπικ. καθηγήτριας προϊστορικῆς ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Δρ Λίτσας Κοντορλή-Παπαδοπούλου, τῶν πτυχιούχων ἀρχαιολογίας καὶ μεταπτυχιακῶν φοιτητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Δ. Μπασάκου, Κ. Πασχαλίδη, Α. Παπαθανασίου, Μ. Κοντοῦ, Κ. Λάζαρη, Μ. Ρούτση καὶ ὁμάδας 20 φοιτητῶν ἀρχαιολογίας γιὰ ἐκπαίδευση.

Στὴ θέση *Ραμπαντάνια* ἢ *Σπέντζες*, ὅπου εἶχαν ἐρευνηθεῖ δεκαπέντε θαλαμοειδεῖς λαξευτοὶ τάφοι καὶ ἡ ἀνασκαφή εἶχε διακοπεῖ λόγῳ τῆς διαδικασίας ἀναγκαστικῆς ἀπαλλοτρίωσης τὸ 1981¹, ἐρευνήθηκαν τέσσερις νέοι τάφοι (Π, Ρ, Σ, Τ) σὲ νέα σειρὰ στὴν πλαγιά τοῦ λόφου, ἀνατολικά τῶν προηγούμενων (πίν. 69α). Οἱ τάφοι αὐτοὶ εἶναι ὁμοίας ἀρχιτεκτονικῆς καὶ διαστάσεων μὲ ἐκείνους πὺ εἶχαν ἐρευνηθεῖ κατὰ τὶς προηγούμενες περιόδους καὶ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν ταφή περισσοτέρων τοῦ ἐνὸς νεκρῶν, τοποθετημένων στὸ δάπεδο ἢ σὲ πλακοσκεπεῖς λάγκους².

1. Βλ. ΘΑΝ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *ΠΑΕ* 1976-81 τὶς σχετικὲς ἐκθέσεις.

2. Πλακοσκεπεῖς λάγκοι σκαμμένοι στὸν θάλαμο ἢ τὸν δρόμο θαλαμοειδῶν ταφῶν ἔχουν βρεθεῖ καὶ σὲ ἄλλους τάφους αὐτοῦ τοῦ νεκροταφείου καθὼς καὶ στὸ νεκροταφεῖο Κλάους καὶ εὐρύτερα στὶς περιοχὲς Ἀχαΐας, Ἡλείας - Τριφυλίας καὶ Κεφαλονιάς καὶ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ ταφές ἢ ὡς ὀστεοφυλάκια. Γιὰ συζήτηση καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. ΘΑΝ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *A Late Mycenaean Koine in Western Greece and*

Τάφος II (πίν. 696)

Στὸν τάφο αὐτόν, ὀρθογωνίου σχήματος (διαστ. 1.75×3.63 μ.) καὶ μὲ γκρεμισμένη τὴν κατὰ πάσα πιθανότητα δικλινὴ ὀξυκόρυφη ὀροφή του³, βρέθηκαν ἑννέα ταφές τοποθετημένες σὲ δύο στρώματα ἐπίχωσης τοῦ θαλάμου⁴ καὶ σὲ ἓνα λάκκο. Στὸ ἀνώτερο στρώμα (βάθ. 2.53 μ.) καὶ στὸ νότιο ἡμισυ τοῦ θαλάμου ὑπῆρχε μία πρωτογενὴς ταφή (Α) σὲ ὕπτια στάση μὲ συνεσταλμένα τὰ κάτω ἄκρα σχεδὸν ἀκτέριστη (βρέθηκαν δύο τρία ὄστρακα μόνον). Στὴ ΒΔ γωνία τοῦ θαλάμου καὶ σὲ ἐλαφρῶς ἀνώτερο στρώμα (2.30 μ.) βρέθηκε μικρὸς σωρὸς παραμερισμένων ὀστέων⁵ καὶ δύο κρανία (Ζ, Η). Στὸ κατώτερο στρώμα (δάπεδο τοῦ θαλάμου, βάθ. 3.20 μ.) βρέθηκαν πέντε πρωτογενεῖς ταφές (Β, Γ, Δ, Ε, ΣΤ), τοποθετημένες παράλληλα μεταξύ τους μὲ προσανατολισμὸ Α-Δ καὶ σὲ θέση ὕπτια ὀκλάζουσα ἢ πλάγια συνεσταλμένη. Τρεῖς ἀπὸ αὐτές, στὸ νότιο ἡμισυ τοῦ θαλάμου, ἦταν καλύτερα διατηρημένες. Ἡ ταφή Β ἦταν κτερισμένη μὲ μία πρόχου καὶ ἓναν ψευδόστομο ἀμφορέα, ἡ Γ μὲ πέντε ψευδόστομους ἀμφορίσκους, τέσσερα δίωτα ἀρτόσχημα ἀλάβαστρα, δύο ἄωτα ἀρτόσχημα ἀλάβαστρα, μία πρόχου καὶ δύο σφονδύλια (ἓνα πῆλινο καὶ ἓνα στεάτινο), ἡ Δ μὲ ἓνα δίωτο ἡμισφαιρικὸ σκύφο, δύο ψευδόστομους ἀμφορεῖς καὶ τρία σφονδύλια, ἡ Ε μὲ μία χάντρα ἀπὸ κυανὴ ὑαλόμαζα καὶ μία ἀπὸ φαγεν-

the adjacent Ionian Islands, *KLADOS. Essays in honour of J.N. Coldstream* (London 1995) 201-8. LITSA KONTORLI-PAPADOPOULOU, Some aspects concerning local peculiarities of the Mycenaean chamber tombs, *AEAGAEUM 1 THANATOS* (Liege 1987) 149-50, πίν. XLIII-XLIV.

3. Ἀρκετοὶ τάφοι αὐτοῦ τοῦ νεκροταφείου ἔχουν τέτοια ὀροφή, τὸ σχῆμα τῆς ὁποίας πιθανῶς ὑπαγορεύθηκε ἀπὸ λόγους στατικῆς ἀλλὰ καὶ μεταθανάτιας ἀντίληψης γιὰ τὸ σχῆμα τῆς κατοικίας τῶν νεκρῶν· πρβ. LITSA KONTORLI-PAPADOPOULOU, ἔ.ἀ. 147.

4. Ταφές σὲ ἐπάλληλα στρώματα εἶναι σπάνιες σὲ αὐτὸ τὸ νεκροταφεῖο, ἐνῶ εἶναι συχνές στὸ γειτονικὸ νεκροταφεῖο τῆς Λαγανιδιάς, βλ. ΘΑΝ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *ΠΑΕ* 1989, 58-9.

5. Τὸ ἔθιμο παραμερισμοῦ τῶν σκελετικῶν λειψάνων προγενέστερων ταφῶν σὲ σωροὺς στὰ πλάγια τοιχώματα ἢ τίς γωνίες τῶν θαλάμων εἶναι γνωστὸ ἀπὸ πολλὰ ἄλλα μυκηναϊκὰ νεκροταφεῖα· πρβ. WACE, *ChT*, 144 κέ., ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, *Περατὴ Β*, 68-76, ΤΗ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Mycenaean Achaea*, 56.

τιανή καὶ ἡ ΣΤ μὲ ἓνα τρίωτο ἀρτόσχημο ἀλάβαστρο, ἓνα μόνωτο ἀβαθὴ ἡμισφαιρικό κύαθο καὶ ἓνα στεατίνο κωνικό σφονδύλι. Ἴσως οἱ δύο τελευταῖες ταφές (Ε, ΣΤ) ἀνήκουν σὲ μητέρα καὶ παιδί⁶, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴ στάση, τὴ μικρὴ μεταξύ τους ἀπόσταση καὶ τὰ παιδικὰ σκελετικά λείψανα τῆς Ε. Στὸ κέντρο περίπου τοῦ δαπέδου τοῦ θαλάμου καὶ στὴν προέκταση τοῦ ἄξονα τοῦ δρόμου βρέθηκε ἐλλειψοειδὴς πλακοσκεπὴς λάκκος διαστ. $1.10 \times 0.55 \times 0.31$ μ., πού εἶχε πιθανῶς χρησιμοποιηθεῖ γιὰ παιδική ταφή (Θ) κτερισμένη μὲ πέντε χάντρες ἀπὸ ἀχάτη, μία ἀπὸ ὑαλόμαζα καὶ ἓνα χάλκινο δαχτυλίδι.

Τάφος Ρ (πίν. 70α)

Ὁ τάφος αὐτός, ὅμοιος στὸ σχῆμα καὶ περίπου στὶς διαστάσεις (2.03×3.02 μ.) μὲ τὸν Π, εἶχε δικλινή, ἄριστα σωζόμενη ὀροφή ὕψ. 1.81 μ. καὶ περιεῖχε περισσότερες ἀπὸ δεκαπέντε ταφές. Τὰ σκελετικά κατάλοιπα (κρανία καὶ ἄλλα ὀστά) δέκα δευτερογενῶν ταφῶν (ΣΤ, Ζ, Η, Θ, Ι, Κ, Λ, Μ, Ν, Ξ) εἶχαν ἄτακτα ἀπορριφθεῖ καὶ συγκεντρωθεῖ στὸ δάπεδο τοῦ δρόμου, σὲ ἀπόσταση 0.41 μ. ἀπὸ τὴν ξερολιθιά τῆς εἰσόδου. Στὸν θάλαμο βρέθηκαν οἱ ὑπόλοιπες πέντε ταφές, ἀπὸ τίς ὁποῖες μία δευτερογενῆς (Γ) καὶ τέσσερις πρωτογενεῖς (Α, Β, Δ, Ε). Ἡ δευτερογενὴς ταφή Γ εἶχε παραμεριστεῖ σὲ σωρὸ στὴ ΒΔ γωνία τοῦ θαλάμου καὶ ἦταν κτερισμένη μὲ ἓνα ἀρτόσχημο ἀλάβαστρο. Οἱ πρωτογενεῖς ταφές Α καὶ Β εἶχαν τοποθετηθεῖ στὸ δάπεδο τοῦ θαλάμου, καταλαμβάνοντας τὸ νότιο ἥμισυ καὶ τὸ ΒΑ τμήμα του ἀντίστοιχα μὲ προσανατολισμὸ Β-Ν καὶ σὲ ὕπτια συνεσταλμένη στάση. Ἡ ταφή Α συνοδεύταν ἀπὸ τρεῖς ψευδόστομους ἀμφορίσκους, ἓνα κυλινδρικό ἀλάβαστρο, ἓνα χάλκινο μαχαίρι, ἓνα λίθινο ἀκόνι, μία χάλκινη λόγχη καὶ μία χάλκινη περόνη, ἐνῶ ἡ ταφή Β ἦταν κτερισμένη μὲ ὁμάδα πέντε ἀγγείων (τρεῖς ψευδόστομοι ἀμφορίσκοι, μία μόνωτη προχοΐσκη καὶ ἓνα πτηνόσχημο ἀσχὸ) τοποθετημένων γύρω ἀπὸ τὸ κρανίον. Οἱ ἄλλες δύο πρωτογενεῖς ταφές (Δ καὶ Ε) βρέθηκαν σὲ δύο σχετικῶς βαθεῖς πλακοσκεπεῖς λάκκους, λαξευμένους στὸ δάπεδο τοῦ

6. Ταφές γυναικῶν μὲ παιδὶ εἶναι πολὺ σπάνιες στὴν Ἰσπερὴ Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, βλ. ΘΑΝ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ΠΑΕ 1984, 123, πίν. 1026 (Ἐφύρα Ἡλείου).

θαλάμου (διαστ. λάκκου 1: $0.97 \times 0.44 \times 0.53$ μ. καὶ λάκκου 2: $1.04 \times 0.53 \times 0.64$ μ.). Ἀμφότερες ἦταν τοποθετημένες σὲ ὕπτια ἰσχυρῶς συνεσταλμένη στάση καὶ ἦταν κτερισμένες ἢ μὲν Δ μὲ ὁμάδα ὀκτὼ ἀγγείων (πέντε ψευδόστομοι ἀμπορεῖς, δύο λήκυθοι καὶ ἓνας τρίδυμος κέρνος), τοποθετημένων στὸ δάπεδο, πλησίον τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ θαλάμου καὶ στὰ ὅρια τῆς μιᾶς ἀπὸ τὶς μεγάλες πλάκες ποὺ κάλυπταν τὸν λάκκο καὶ μὲ ἓνα μαχαίριδιο, ποὺ βρέθηκε ἐπὶ τοῦ σκελετοῦ τοῦ νεκροῦ στὸν λάκκο, ἢ δὲ Ε μὲ ἓνα ἀρτόσχημο ἀλάδα-στρο.

Τάφος Σ (πίν. 706, 71α)

Ὁ τάφος Σ, πεταλόσχημος, εἶναι μικρότερος ἀπὸ τοὺς δύο προηγούμενους (διαστ. 1.85×1.35 μ.) καὶ διατηροῦσε τὴ χαμηλὴ καὶ ἐλαφρῶς θολωτὴ ὀροφὴ του. Σὲ μεγάλο μακρόστενο μὲ κτιστὰ τοιχώματα πλακοσκεπὴ λάκκο (διαστ. $1.30 \times 0.72 \times 0.56$ μ.), λαξευμένο στὸ δάπεδο τοῦ κατηφορικοῦ τοῦ δρόμου⁷, βρέθηκε ἀποσαθρωμένη πρωτογενὴς ταφὴ ἐνηλίκου (Α) σὲ στάση πλάγια συνεσταλμένη μὲ προσανατολισμὸ Α-Δ καὶ κτερισμένη μὲ δύο ψευδόστομους ἀμπορίσκους, ἓνα στεατίνου κωνικὸ σφονδύλι καὶ μία πυριτολιθικὴ αἰχμὴ βέλους. Μέσα στὸν μικρὸ θάλαμο βρέθηκαν δύο ἀκόμη πλακοσκεπεῖς, στενόμακροι ὠοειδεῖς λάκκοι (διαστ. λάκκου Ι: $0.77 \times 0.50 \times 0.33$ μ. καὶ τοῦ λάκκου ΙΙ: $0.88 \times 0.42 \times 0.38$ μ.), καταλαμβάνοντες τὸ νότιο καὶ τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ δαπέδου ἀντίστοιχα. Ὁ λάκκος Ι περιεῖχε τὴν πρωτογενὴ ταφὴ Β σὲ ὕπτια ἰσχυρῶς συνεσταλμένη στάση, προσανατολισμένη Δ-Α, ἐνῶ στὸν λάκκο ΙΙ βρέθηκαν λίγα σκελετικὰ κατάλοιπα μιᾶς ἄλλης πρωτογενοῦς ταφῆς (ἴσως παιδικῆς, Γ). Τὰ κτερίσματα εἶχαν τοποθετηθεῖ πάνω στὶς πλάκες τῶν δύο λάκκων καὶ κατελάμβαναν τὸ κεντρικὸ καὶ νότιο τμήμα τοῦ δαπέδου, μὲ ἐλάχιστα κενὰ μεταξὺ τους λόγω τοῦ περιορισμένου χώρου. Ἔτσι δὲν κατέστη

7. Ταφὲς ἐνηλίκων σὲ λάκκους ἢ σὲ κόγχες τοῦ δρόμου θαλαμοειδῶν τάφων εἶναι ἐξαιρετικὰ σπάνιες σὲ ἄλλα μυκηναϊκὰ νεκροταφεῖα. Στὴν προκείμενη περίπτωση τοῦ τάφου Σ ἡ ταφὴ στὸν δρόμο πιθανότατα ὑπαγορεύθηκε ἀπὸ τὴ στενότητα καὶ ἑλλειψὴ χώρου στὸν μικρὸ θάλαμο.

δυνατὸν νὰ ἀναγνωρισθοῦν μὲ ἀσφάλεια τὰ ἀντίστοιχα κτερίσματα τῶν δύο ταφῶν. Εἰκάζεται ὅμως μὲ ἐπιφύλαξη ὅτι ἡ ταφή Β εἶχε κτερισθεῖ μὲ πέντε ψευδόστομους ἀμφορεῖς, ἓνα μεγάλο τετράωτο ἀμφορέα, ἓνα κυλινδρικό ἀλάβαστρο καὶ ἓνα στεατίνου κωνικὸ σφονδύλι καὶ ἡ Γ μὲ ἑπτὰ ψευδόστομους ἀμφορεῖς καὶ ἓνα μεγάλο τετράωτο ἀμφορέα.

Τάφος Γ (πίν. 716, 72α-6)

Ὁ τάφος Γ, ὁμοίου σχήματος (ὀρθογώνιος) καὶ διαστάσεων (0.284×2.26 μ.) μὲ τοὺς τάφους Π καὶ Ρ διατηροῦσε σὲ ἄρκετὰ καλὴ κατάστασι τὴ δικλινὴ ὀξυκόρυφη ὀροφή του (ὑψ. 1.75 μ.) καὶ ἡ πρόσθια σὲ αὐτὸν γινόταν ἀπὸ ἓνα κατηφορικὸ καὶ στενὸ δρόμο μήκ. 5 μ. μὲ ἐντόνως συγκλίνοντα πρὸς τὰ ἄνω τοιχώματα. Πλησίον τῆς πρόσθιας τῆς εἰσόδου σὲ μικρὸ βάθος ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα τῆς ἐπίχωσης τοῦ δρόμου (0.33 μ.) βρέθηκε μικρὸς λιθωρὸς καὶ ἀνάμεσά του σπασμένος κρατήρας μὲ ἴχνη μελανῆς βαφῆς καὶ ὄστρακα κύλικας⁸. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ δρόμου προέρχονται καὶ διάφορα ἄλλα ὄστρακα, ἀνοικτῶν κυρίως σχημάτων, κατάλοιπα νεκροδείπνων πού ἀκολουθοῦσαν τὶς διαδοχικὰς ταφὰς στὸν θάλαμον τοῦ τάφου⁹. Ἡ χαμηλὴ εἴσοδος (διαστ. $0.61 \times 0.86 \times 0.90$ μ.) ἔκλεινε μὲ ἰσχυρὴ ξερολιθία ἀπὸ πλακοειδεῖς ἀκανόνιστους λίθους σὲ ἐπάλληλες στρώσεις καὶ σειρές.

Ὁ τάφος εἶχε χρησιμοποιοθεῖ γιὰ δεκαεπτὰ συνολικῶς ταφὰς, ἀπὸ τὶς ὁποῖες τρεῖς ἦταν πρωτογενεῖς (1, 2, 3) καὶ δεκατέσσερεις δευτερογενεῖς (Α, Β, Γ, Δ, Ε, Ζ, Η, Θ, Ι, Κ, Λ, Μ, Ν, Ξ). Ἀπὸ τὶς πρωτογενεῖς, ἡ ταφή 3 βρέθηκε σὲ ἐλλειψοειδὴ πλακοσκεπὴ λάκκο (διαστ. $1.20 \times 0.76 \times 0.66$ μ.) λαξευμένο στὸ δάπεδο τοῦ θαλάμου ἀμέσως μετὰ τὴν εἴσοδο. Ἦταν τοποθετημένη σὲ ἰσχυρῶς συνεσταλμένη στάση μὲ προσανατολισμὸ Α-Δ καὶ δὲν εἶχε κανένα κτερίσμα. Οἱ ἄλλες δύο πρωτογενεῖς ταφὰς (1 καὶ 2) εἶχαν τοποθε-

8. Ἡ ἐναπόθεσις τοῦ λιθωροῦ καὶ τοῦ κρατήρα στὸ σημεῖο αὐτὸ ἴσως ὑποδηλώνει κάποια μεταθανάτια προσφορά πρὸς τοὺς νεκροὺς τοῦ τάφου.

9. Τὸ ἔθιμο αὐτὸ εἶναι διαδεδομένο καὶ εὐρύτατα γνωστὸ ἀπὸ ἄλλα μυκηναϊκὰ νεκροταφεῖα· βλ. γιὰ συζήτησι καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία ΤΗ. J. PAPADOPOULOS, ἔ.ἀ. 57.

τηθεῖ παράλληλα καὶ κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοιχώματος τοῦ θαλάμου σὲ πλάγια καὶ ὕπτια συνεσταλμένη στάση ἀντίστοιχα μὲ προσανατολισμὸ N-B. Ἡ ταφή 1 ἦταν κτερισμένη μὲ δύο ψευδόστομους ἀμφορεῖς, ἓνα μεγάλο δίωτο ἀμφορέα καὶ ἓνα ἀλάβαστρο καὶ ἡ ταφή 2 μὲ δύο ψευδόστομους ἀμφορίσκους, ἓνα σπασμένο καὶ ἐλλιπὲς ἀγγεῖο καὶ ἓνα χάλκινο μαχαίρι.

Τὰ σκελετικά λείψανα τῶν δεκατεσσάρων δευτερογενῶν ταφῶν ἦταν ἀτάκτως παραμερισμένα κατὰ μῆκος τῶν τοιχωμάτων τοῦ θαλάμου ἢ σὲ σωρούς στὶς γωνίες του. Συνοδεύονταν ἀπὸ τριάντα ἐπτὰ ἀγγεῖα διαφόρων σχημάτων, δύο χάλκινα μαχαίρια καὶ ἱκανὸ ἀριθμὸ πήλινων καὶ στεάτινων σφονδυλίων καὶ χανδρῶν διαφόρων σχημάτων ἀπὸ κόκαλο, ὑαλόμαζα καὶ κορναλίνη.

Συνολικὰ οἱ τέσσερις ἐρευνηθέντες τάφοι εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ περισσότερες ἀπὸ σαράντα τέσσερις ταφές, κτερισμένες μὲ ἐξήντα τρία ἀγγεῖα διαφόρων μεγεθῶν καὶ σχημάτων, μὲ ὑπερτεροῦντα τὸν ψευδόστομο ἀμφορέα καὶ μερικὰ ἄλλα τοπικὰ χαρακτηριστικὰ σχήματα, ὅπως τὸν μεγάλο δίωτο καὶ τετράωτο ἀμφορέα, τὸν πτηνόσχημο ἀσκὸ καὶ τὸν κέρνο. Μικρότερος εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν μεταλλικῶν (περόνες, λόγχη, μαχαίρια κ.ἄ.), λίθινων, πήλινων (κυρίως σφονδύλια) καὶ γυάλινων (χάντρες) μικροαντικειμένων. Τὰ εὐρήματα αὐτὰ χρονολογοῦν τοὺς τάφους στὴν ὙΕ ΠΙΑ-Γ περίοδο. Ἡ ἔρευνα τοῦ νεκροταφείου θὰ συνεχισθεῖ, καθὼς ἀσφαλῶς ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι ἀνεξερευνήτοι τάφοι.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΕΡΜΟΥ

(Πίν. 73-84)

Τὸ 1997 ἔγιναν νέες καὶ συμπληρωματικὲς στρωματογραφικὲς ἔρευνες στὸ μέγαρο Β. Ἀποκαλύφθηκαν οἱ «τοιῖχοι Δ καὶ Ε» ἐνὸς ἄλλου κτιρίου, ποὺ εἶχε ἀνασκάψει ὁ Ρωμαῖος κάτω ἀπὸ τὸ βορειοδυτικὸ ἄκρο τοῦ πτεροῦ τοῦ ναοῦ. Ἐγινε ἐπίσης μία τομὴ στὸ νότιο ἄκρο τοῦ μεγάρου Α. Στρωματογραφικὲς ἔρευνες ἔγιναν καὶ στὴν ἀνατολικὴ στοά¹.

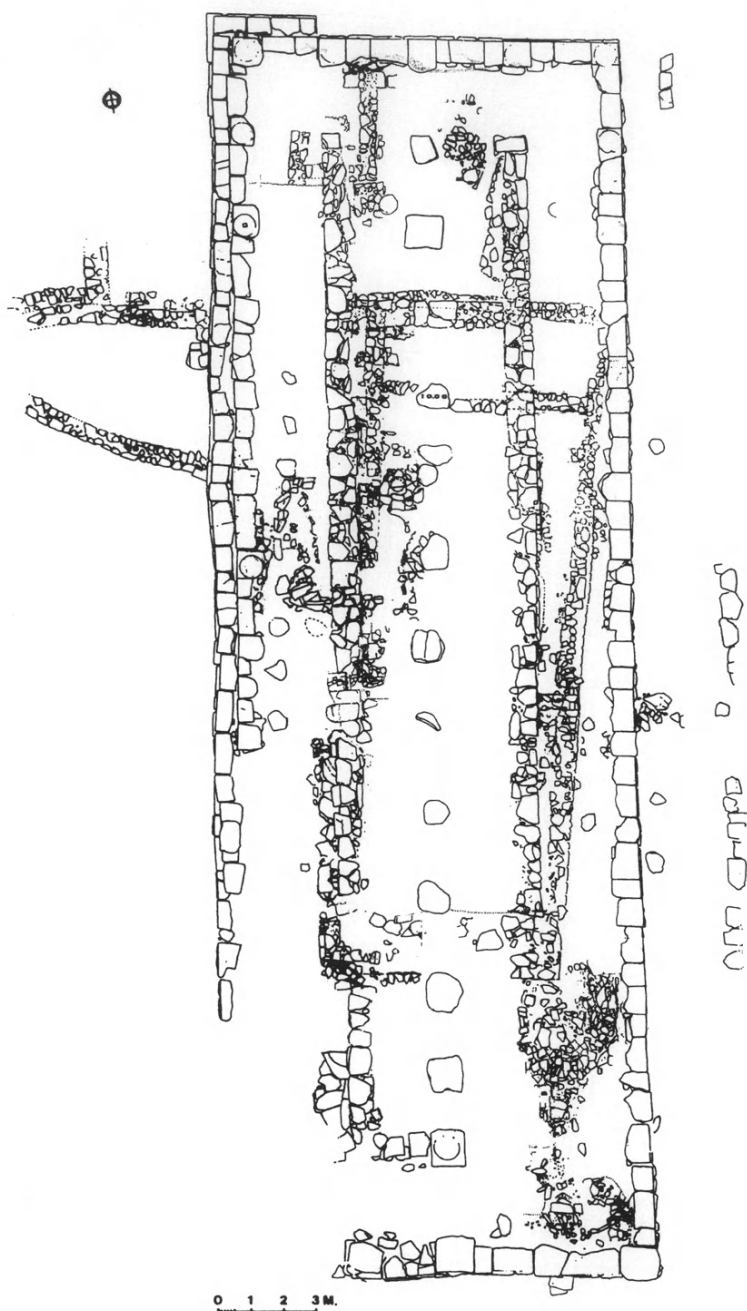
ΜΕΓΑΡΟ Β (εἰκ. 1-2)

Στρωματογραφία 16α

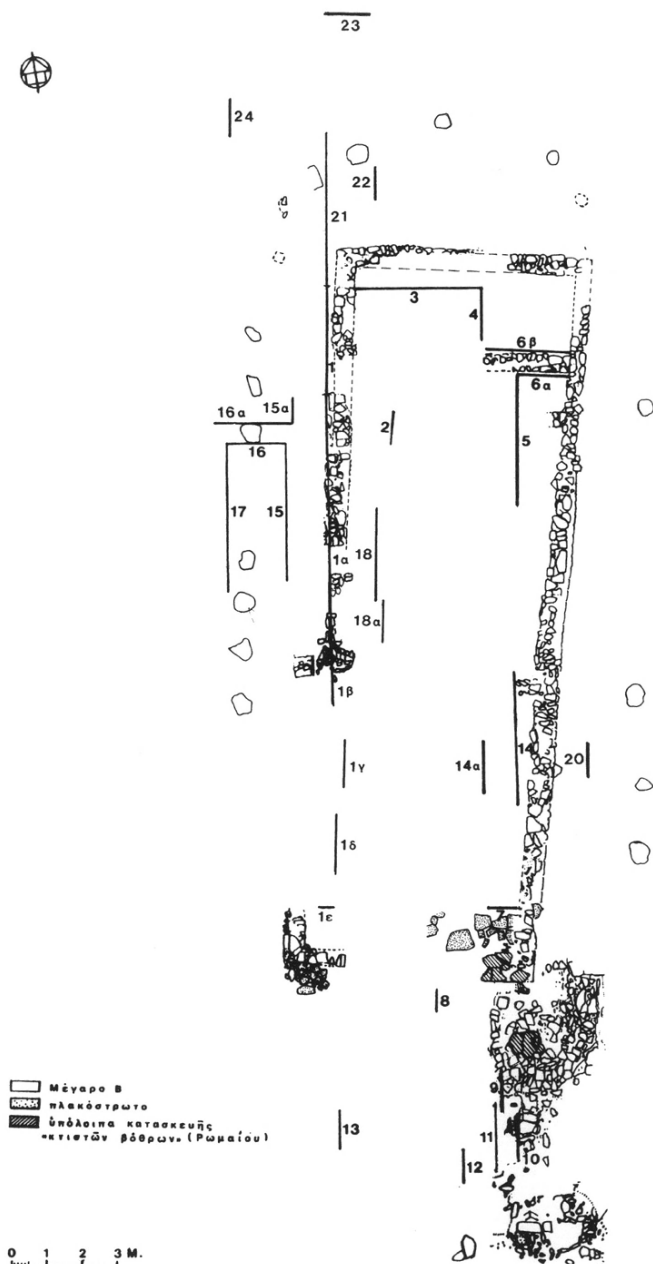
Συμπληρωματικὴ ἔρευνα ἐπιβεβαίωσε ὅτι τὸ πιθάρι² τοποθετήθηκε μετὰ ἀπὸ τὴν κίτρινη ἐπίχωση, ἐπομένως μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ μεγάρου Β. Τὸ στρώμα τῶν καστανοκόκκινων χωμάτων φαίνεται ὅτι δημιουργήθηκε ἀφοῦ τὸ πιθάρι ἀχρηστεύθηκε. Τὰ τοιχώματα τοῦ θραυσμένου πιθαριοῦ φθάνουν ὑψηλά, ἕως καὶ 0.10 ὑπὸ τὴ στάθμη ἐδράσεως τῶν πλακῶν τοῦ δυτικοῦ στυλοβάτη τοῦ ναοῦ, μέρος του δὲ βρίσκεται καὶ κάτω ἀπὸ τὸν στυλοβάτη (πίν. 73α).

1. Στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ μεγάρου Β με ἐβοήθησε ἡ Μαρία Πατεράκη καὶ στὴν ἀνασκαφὴ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς ἡ Βάσω Νούλα - Καρπέτη. Τὰ σχέδια ἔκανε ὁ Γιάννης Διαμαντόπουλος. Ἐργάσθηκαν ὁ τεχνίτης Δημ. Νίτερος καὶ ὁ Ἄθαν. Ἀναστόπουλος. Στὸ ἔργο ἐβοήθησε ὅπως πάντοτε ὁ ἀρχιφύλακας τοῦ χώρου Χρῆστος Κοσμᾶς. Ἀρωγὸς ἦλθε ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων ὑπὸ τὸν Λάζαρο Κολώνα, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον του.

2. ΠΑΕ 1996, 177.

Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ μεγάρου Β.

Εἰκ. 2. Τὸ μέγαρο Β μετὰ τὰς πλάκας τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστάσεως» καὶ τὰς θέσεις τῶν στρωματογραφικῶν τομῶν 1-24.

Στρωματογραφία 1α

Στὸ νότιο ἄκρο τῆς στρωματογραφίας 1α ὅπου ὁ τοῖχος δ δὲν σώζεται ὑπάρχουν τρεῖς ὀρθιες πλάκες κυκλικά τοποθετημένες (πίν. 736 δεξιά)³. Ἡ συμπληρωματικὴ ἔρευνα ἔδειξε ὅτι οἱ πλάκες αὐτὲς στέκουν στὸ στρώμα ποὺ ὑπόκειται τοῦ ἐπιπέδου χρήσεως τοῦ μεγάρου Β. Ὅρίζουν χῶρο μέσα στὸν ὁποῖο ὑπῆρχε μέχρι βάθους 1.33 χῶμα καστανόμαυρο ποὺ περιεῖχε ὅστ᾽α καμένα, λατύπη καὶ ὄστρακα ὅμοια μὲ ἐκεῖνα τοῦ στρώματος ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὶς πλάκες τοῦ σηκοῦ. Πρόκειται ἐπομένως ἐδῶ γιὰ ἐνιαῖο στρώμα ἕως τὸν τοῖχο τοῦ σηκοῦ. Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ εἶναι παρόμοια μὲ τὴ νοτιότερη «πλακόστρωση⁴» στὴν ὁποία θὰ ἐπανεέλθουμε στὴ συνέχεια πιο κάτω. Λεῖπει καὶ ἐδῶ ὁ τοῖχος δ (σὲ μεγαλύτερη ἔκταση, ἐπὶ 1.66 πρὸς Β) καὶ ἡ κίτρινη ἐπίχωση ὅπως ἐκεῖ. Φαίνεται ὅτι οἱ κατασκευὲς αὐτὲς διατηρήθηκαν μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ μεγάρου Β. Ἀμέσως πρὸς Ν φάνηκε μέρος τῆς ἀνατολικῆς ὀψεως τοῦ τοίχου δ καλυπτόμενο ἀπὸ τὴν κίτρινη ἐπίχωση.

Στρωματογραφία 19

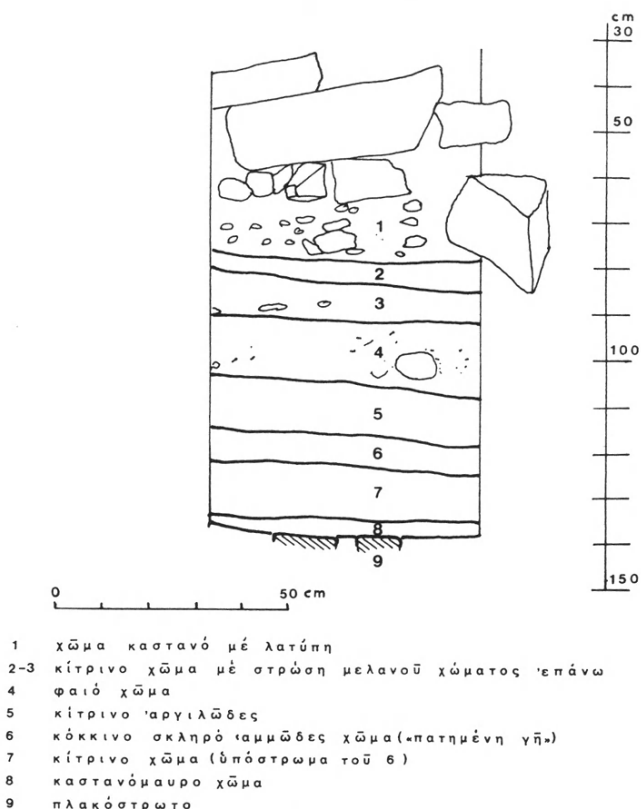
Γιὰ τὴν ἔρευνα αὐτὴ ἀνασκάψαμε πρὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ στὴ θέση ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν κατασκευὴ μὲ πλάκες καὶ ὀρθιες πέτρες κατὰ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ἴδιου τοίχου (στρωματογραφία 16)⁵. Ἡ παρούσα τομὴ ἔγινε γιὰ νὰ ἐλεγχθοῦν τὰ στρώματα ἔξω ἀπὸ τὸ μέγαρο Β, νὰ διαπιστωθεῖ ἐὰν σώζεται καὶ σὲ ποιά κατάσταση διατήρησης ὑπόλοιπο τοῦ τοίχου δ, νὰ ἐλεγχθεῖ ἡ τυχὸν συνέχεια τῆς στρώσεως τῶν πλακῶν καὶ ἐξωτερικῶς τοῦ τοίχου, καθὼς καὶ ἡ σχέση τους μὲ αὐτόν. Χρειάστηκε νὰ μετακινήσουμε λίθους τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ.

Ἡ παλαιὰ ἀνασκαφὴ στὸ δυτικὸ πτερὸ εἶχε φθάσει πολὺ κοντὰ στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ καὶ εἶχε προχωρήσει σὲ βάθος ἕως 1.60 μ. Ὁ καθαρισμὸς τῆς παλαιᾶς τομῆς ἔδωσε τὴν ἐξῆς διαδοχὴ στρωμάτων ἐξωτερικῶς τοῦ

3. ΠΑΕ 1996, 179.

4. ΠΑΕ 1996, 184 κέ.

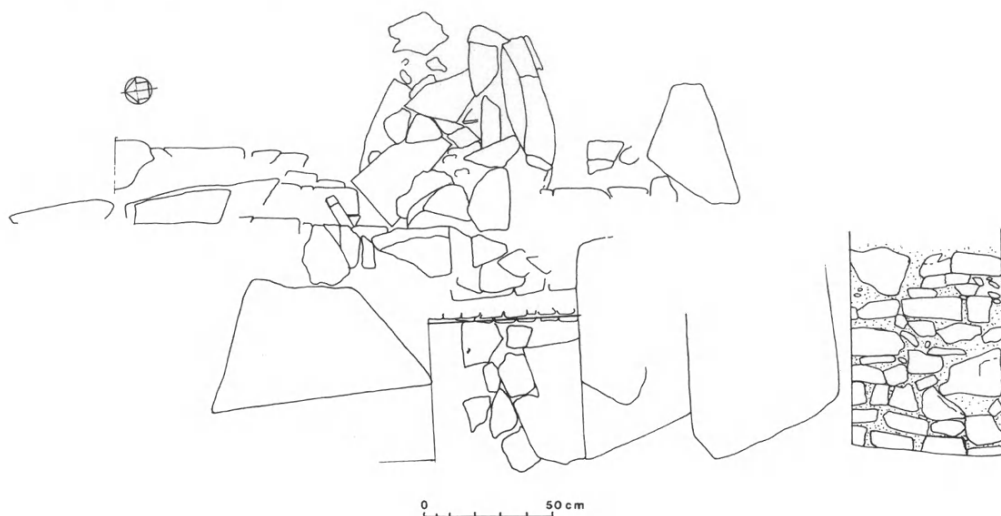
5. ΠΑΕ 1996, ὁ.π.

Εἰκ. 3. Στρωματογραφία 19.

δυτικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Β (εἰκ. 3, πίν. 74α). Τά δύο ἀνώτερα στρώματα εἶναι ὅμοια μέ αὐτά πού διαπιστώσαμε στή στρωματογραφία 16, ἐσωτερικῶς τοῦ ἴδιου τοίχου. Τò ἀνώτερο (1) στό ὅποιο ἐδράζονται οἱ πλάκες τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ εἶναι χῶμα καστανό σκληρό μέ πυκνή λατύπη ἐπάνω. Περιεῖχε καμένα ὀστά καί ὀργανικές ὕλες. Τò ἐπόμενο στρώμα ἀποτελοῦν τὰ κίτρινα χῶματα μέ πυρακτωμένους πηλούς, κατάλοιπα ὀργανικῶν ὑλῶν καί μεταλλικά συσσωματώματα. Στό ἐπάνω μέρος τοῦ στρώματος αὐτοῦ ὑπῆρχε, ὅπως καί σέ ἄλλες στρωματογραφίες (16, 3, 4)⁶ μελανό χῶμα πάχους 0.05-0.06 μ.

6. ΠΑΕ 1992, 102, 105, 1996.

Εἰκ. 3α. Κάτοψη τῶν πλακοστρώτων στὴ θέση τῶν στρωματογραφιῶν 19 καὶ 16 καὶ ὄψη τοῦ νεοανακαλυφθέντος τμήματος τοῦ τοίχου δ.

Πρόκειται ἐπομένως γιὰ τὴν κίτρινη ἐπίχωση ποὺ συναντήσαμε ἐπανειλημμένως ἐπάνω ἀπὸ τὰ ἐρείπια τοῦ μεγάρου Β στὸ βορειότερο καὶ τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ κτιρίου. Ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνεια μὲ τὸ ἀπανθρακωμένο ὕλικό εἶναι αὐτὴ ποὺ βρῆκαν σὲ πολλὲς θέσεις, κυρίως στὸ δυτικὸ καὶ βόρειο μέρος, οἱ οἰκοδόμοι τοῦ ἀρχαίου σηκοῦ καὶ ὅπου χρειάστηκε ἔστρωσαν γιὰ ἰσοπέδωση χῶμα μὲ λατύπη ἢ καὶ ἄλλα φερτὰ ὕλικά ἀπανθρακωμένα ἢ πυρακτωμένα. Κάτω ἀπὸ τὸ κίτρινο στρώμα (3) μὲ τὴ μελανὴ ἀνώτερη ἐπιφάνεια (2) ἡ ἀκολουθία τῶν στρωμάτων εἶναι ἡ ἐξῆς: 4. χῶμα φαιὸ σκληρὸ μὲ πυρακτωμένους πηλούς, λίγα ὄστρακα, καμένες ὀργανικὲς ὕλες, ὅστὰ ζῶων, χαλίκια, ἀργούς λίθους (τὸ στρώμα αὐτὸ πρέπει νὰ σχετισθεῖ μὲ τὴν καταστροφὴ τοῦ μεγάρου Β). 5. στρώμα κίτρινων χρωμάτων ἀργιλικὸ χωρὶς χαλίκια. 6. κοκκινωπὸ χῶμα σκληρὸ ἀμμῶδες, μὲ ἐπίστρωση πατημένου πηλοῦ ποὺ ἀποτελοῦσε τὴν ἐπιφάνεια ἐπιπέδου χρήσεως σὲ βάθος 1.20 μ. (παρατηρεῖται καὶ ἐπισκευὴ τῆς ἐπίστρωσης σὲ σημεῖο ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ κοιλότητα ἀπὸ φθορά. Ἔχουμε προφανῶς ἐδῶ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως ἐξωτερικῶς τοῦ μεγάρου Β). Στὸ ὑπόστρωμα (7) ἀπὸ κίτρινο χῶμα ὑπῆρχαν λίγα ὄστρακα, ἐνῶ κάτω ἀπὸ αὐτὸ βρήκαμε πάλι μαυρισμένο χῶμα μὲ καμένες ὀργανικὲς ὕλες, πηλούς καὶ με-

ταλλικὰ συσσωματώματα (8). Μέσα στὸ στρώμα αὐτὸ καὶ σὲ βάθος 1.42-1.46 ἀποκαλύφθηκε σειρὰ πλακῶν (εἰκ. 3α). Ἡ δυτικὴ ὄψη τοῦ τοίχου δ φάνηκε μὲ τὴν ἐπέκταση τῆς πιοπάνω τομῆς πρὸς Α, ἔπειτα ἀπὸ τὴ μετακίνηση καὶ ἄλλων λίθων τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ καὶ τὴν ἀφαίρεση τῶν πιοπάνω στρωμάτων (πίν. 746). Ἔτσι ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ τοίχος αὐτὸς στὴ θέση τοῦ «πλακοστρώτου» μόνο μερικῶς καὶ μάλιστα κατὰ τὴν ἐσωτερικὴ του πλευρὰ σώζει τὸ ἥμισυ περίπου τοῦ πλάτους του (0.20-0.23) ἐπὶ μήκους 0.60. Τὸ σωζόμενο ὕψος του εἶναι 0.57-0.83 μ. (πίν. 75α). Οἱ πλάκες τοῦ στρώματος 8 δὲν εἰσχωροῦν κάτω ἀπὸ τὸν τοίχο δ τοῦ μεγάρου, βρίσκονται δὲ ± 0.20 χαμηλότερα ἀπὸ τὶς πλάκες ποὺ ὑπάρχουν ἐσωτερικῶς τοῦ ἴδιου τοίχου. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἐλλιπὲς σωζόμενο τμήμα τοῦ τοίχου καὶ τὴν πλακόστρωτη κατασκευὴ ἔλειπε ἡ κίτρινη ἐπίχωση ποὺ ὑπάρχει ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς ἐπὶ τοῦ τοίχου καθὼς καὶ ἐξωτερικῶς πρὸς Δ. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ σημαίνει ἢ ὅτι ἡ θέση αὐτὴ ἐξαιρέθηκε ἀπὸ τὴν ἐπιχωμάτωση μὲ κίτρινο χῶμα μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ μεγάρου Β (γιατὶ θὰ ὑπῆρχε ἤδη ἡ «πλακόστρωτη κατασκευὴ» ποὺ ἔπρεπε νὰ διατηρηθεῖ)⁷, ἢ ὅτι διαταράχθηκε ἡ ἐπίχωση τῶν κίτρινων χωμάτων γιὰ νὰ γίνεи, μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ μεγάρου, ἡ κατασκευὴ. Ἡ κατάχωσή της πάντως ἐγίνε μὲ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ ἀρχαικοῦ σηκοῦ. Τὸ ἴδιο φαίνεται συμβαίνει καὶ στὴν πλησιόχωρη βορειότερα κατασκευὴ μὲ τὶς τοποθετημένες κυκλικὰ ὀρθιες πλάκες, γιατί ἡ ἐπίχωσή της ἦταν ἐνιαία ἀπὸ κάτω ἕως τὶς πλάκες τοῦ σηκοῦ, ὅπως εἶδαμε πιοπάνω (πίν. 736). Διατήρηση διαμέσου περισσότερων οἰκοδομικῶν φάσεων παρατηρήσαμε καὶ στὸ ἄδειο πιθάρι τοῦ χώρου αὐτοῦ⁸. Ἄν λάβουμε ὑπόψη ὅτι στὸν ἴδιο χῶρο ὑπῆρχε καὶ ἄλλο πιθάρι ποὺ σημειώνει στὸ σχέδιό του ὁ Ρωμαῖος, ἀλλὰ σήμερa λείπει, καὶ ὅτι ἕως τὴν οἰκοδόμηση τοῦ ναοῦ κυριαρχοῦσαν ἐδῶ ἡ στάχτη μὲ τὰ ὀστέα ἢ τὸ μαῦρο χῶμα, τότε μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὑπῆρχε σχέση τοῦ χώρου μὲ παλαιὰ λατρεῖα, ἀφοῦ οἱ κατασκευὲς αὐτὲς πρέπει νὰ ἐκληφθοῦν ὡς λάκκοι ἢ βόθροι θυσιῶν κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὶς παρόμοιες ποὺ ὑπάρχουν πρὸς Ν τοῦ μεγάρου Β⁹.

7. ΠΑΕ 1996, 184 χέ.

8. ΠΑΕ 1992, 102.

9. ΠΑΕ 1993, 99 χέ.

Στρωματογραφία 20

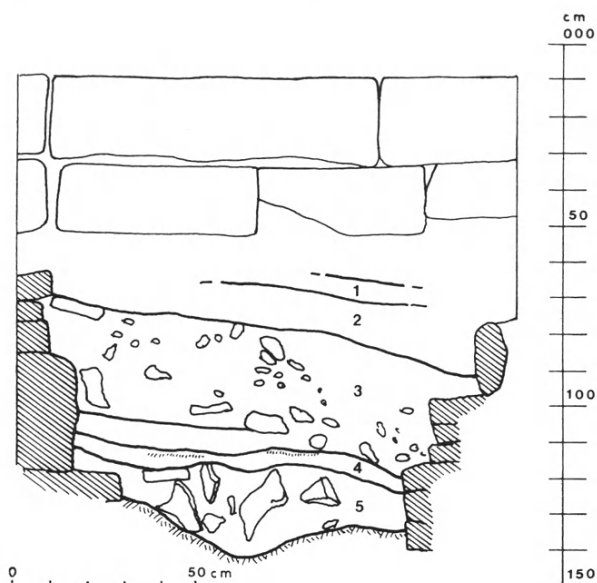
Ὁ ἀναλημματικός ξηρότοιχος ἀνατολικῶς τοῦ τοίχου α τοῦ μεγάρου Β ἀπεδείχθη νεώτερος μετανασκαφικός, ἐκτὸς ἀπὸ μικρὸ ὑπόλοιπο κατασκευῆς τριῶν λίθων μὲ συνδετικὸ πηλὸ ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 6η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας¹⁰ καὶ ἀπὸ τὴ σειρὰ λίθων στὸ κάτω μέρος τοῦ βορειότερου ἄκρου¹¹. Ἀφαιρώντας πέτρες τοῦ μετανασκαφικοῦ αὐτοῦ ἀναλήμματος, βρίσκουμε ἄθικτα στρώματα ὑπὸ τὸν ἀνατολικὸ στυλοβάτη (πίν. 756, εἰκ. 4). Ἡ στρωματογραφία 20 ἔγινε ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 5η καὶ 6η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας καὶ ἀπέναντι ἀπὸ τὴ στρωματογραφία 14¹². Τὰ στρώματα ποὺ σημειώθηκαν βρίσκονταν ἐξωτερικῶς καὶ πρὸς Α τοῦ μεγάρου Β, ἔτσι θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ἡ στρωματογραφία αὐτὴ τὸ πάριστο τῆς προηγουμένης ποὺ ἔγινε ἐπίσης ἔξω, πρὸς Δ τοῦ ἴδιου κτιρίου. Στὸ μέρος αὐτὸ οἱ πλάκες τοῦ ἀνατολικοῦ στυλοβάτη εἶχαν μετακινηθεῖ κατὰ τὴ δεκαετία 1960-70 γιὰ νὰ κοποῦν θάμνοι καὶ πρὶν ἐπανατοποθετηθοῦν κατασκευάσθηκε στρώση τιμιέντου. Γι' αὐτὸ λείπει τὸ ἀνώτερο ἀρχαῖο στρώμα. Ἀκολουθοῦν: 1. λεπτὴ μελανὴ στρώση μὲ τρίμματα πηλοῦ καμένου, 2. κίτρινο σκληρὸ χῶμα μὲ καμένες ὀργανικὲς ὕλες, πηλοῦς, μεταλλικὰ συσσωματώματα, 3. καστανὸ σκληρὸ χῶμα μὲ λατύπη, ἀργοὺς λίθους, πυρακτωμένους πηλοῦς καὶ καμένες ὀργανικὲς ὕλες, 4. κίτρινο λασπῶδες χῶμα ποὺ περιέχει λεπτὴ στρώση μελανοῦ χῶματος μὲ καμένες ὀργανικὲς ὕλες καὶ πυρακτωμένους πηλοῦς, 5. καστανὸ χῶμα μὲ ἀπανθρακωμένα στοιχεῖα, ὄστρακα καὶ πέτρες.

Μεταξὺ τῆς παρούσης καὶ τῆς ἀπέναντι στρωματογραφίας 14 δὲν ὑπάρχει φανερὴ ἀντιστοιχία, ἀφοῦ ἄλλωστε ἡ πρώτη βρίσκεται ἐκτὸς τοῦ κτιρίου καὶ ἡ δεύτερη ἔγινε μέσα στὸν χῶρο τοῦ μεγάρου. Ὡστόσο ὀρισμένοι συσχετισμοὶ εἶναι δυνατὸ νὰ γίνουν. Ἴσως τὸ στρώμα 3 (χῶμα μὲ πέτρες κλπ.) σὲ βάθος 0.78-1.09 ἀντιστοιχεῖ στὸ κατώτερο τῆς 14 ποὺ μπορεῖ νὰ ἀνήκει στὴν ἐπίχωση μὲ στοιχεῖα τῆς καταστροφῆς τοῦ μεγάρου Β. Καὶ ἡ στρώση τοῦ κίτρινου ἀργίλου μὲ ἀπανθράκωση στὸ ἐπάνω μέρος, σε βάθος ± 1.20 μ. (4)

10. ΠΑΕ 1996, 205.

11. ΠΑΕ 1992, 124.

12. ΠΑΕ 1994, 114 κέ.

- 1 μαύρο χῶμα
- 2 κίτρινο χῶμα μέ ἀπανθρακωμένα καί πυρακτωμένα στοιχεῖα
- 3 καστανό σκληρό χῶμα μέ λίθους
- 4 κίτρινο λασπῶδες χῶμα μέ στρώση μαύρου χύματος
- 5 καστανό χῶμα μέ ἀπανθρακωμένα στοιχεῖα

Εἰκ. 4. Στρωματογραφία 20.

μπορεῖ νὰ ἀντιστοιχεῖ στὸν ὀρίζοντα τοῦ ἐπιπέδου χρήσεως ἐντὸς τοῦ μεγάρου Β. Καὶ στὴν προηγούμενη στρωματογραφία 19, δυτικῶς ἔξω ἀπὸ τὸ μέγαρο, εἶχαμε στὸ ἴδιο βάθος παρόμοιο ἐπίπεδο χρήσεως τῆς ἐποχῆς τῆς ζωῆς τοῦ μεγάρου Β. Ἀλλὰ καὶ τὰ ἀνώτερα σωζόμενα στρώματα, τὸ κίτρινο χῶμα καὶ ἡ μελανὴ στρώση ἐπάνω (1,2), μπορεῖ νὰ ἀντιστοιχοῦν στὸν ὀρίζοντα τῆς παρακείμενης πυρακτωμένης πῆλινης ἐστίας καὶ τῆς στάχτης τῆς στρωματογραφίας 14, δηλ. νὰ ἀνήκουν στὴ μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ κτιρίου περίοδο.

Πλησιέστερη πλάκα τῆς ἑλλειπτικῆς περιστάσης στὴν παρούσα στρωματογραφία εἶναι ἡ 16. Κεῖται ὅμως ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ ἀνώτερο σωζόμενο ὑπὸ τὸν στυλοβάτη ἀρχαῖο στῶμα, σὲ βάθος 0.57 μ., θὰ μπορούσε δὲ καὶ αὐτὴ νὰ σχετισθεῖ μόνο μὲ τὴ χαμένη ἐδῶ ἐπίχωση στὴν ὁποία ἐπάτησε ὁ στυλοβάτης, ὅπως συμβαίνει καὶ στὴ δυτικὴ σειρὰ τῶν πλακῶν.

Ἡ πλάκα 16 ἔχει ὡς ὑποκατασκευὴ μεγάλη πλάκα καὶ φέρεται ἐπάνω σὲ παλαιότερο ἴσως τοῖχο πού ἐμφανίσθηκε σὲ βάθος 0.61-0.75 μ.¹³ Ἡ πλάκα αὐτὴ φαίνεται ὅτι βρίσκεται στὴ θέση τῆς.

Ἡ πλάκα 15 τῆς ἴδιας σειρᾶς (0.49×0.45×0.18) φέρεται σὲ βάθος 0.55 καὶ σὲ χῶματα καστανὰ μὲ λατύπη πού φθάνουν σὲ βάθος 0.76, τὰ ὁποῖα ἀπεδείχθη ὅτι εἶναι μετανασκαφικά. Ἔχει καὶ αὐτὴ ἡ πλάκα μετακινηθεῖ καὶ ἐπανατοποθετηθεῖ στὴ θέση πού κατέχει σήμερα.

10η ΠΛΑΚΑ ΤΗΣ «ΕΛΛΕΙΠΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΣΤΑΣΗΣ»

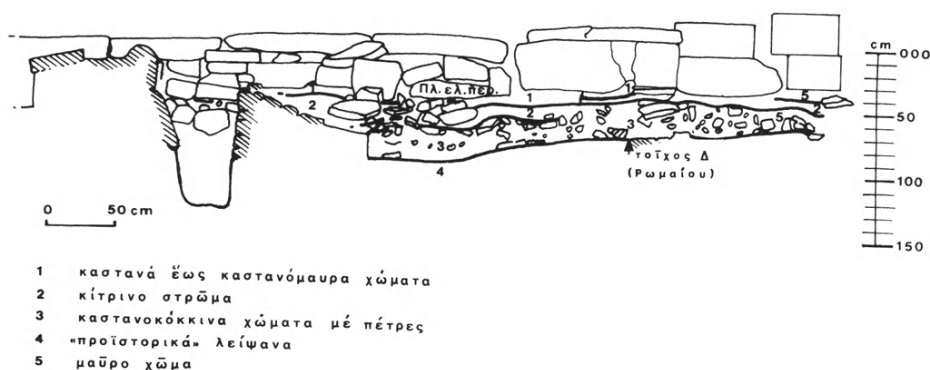
Στρωματογραφία 21

Ἡ 10η πλάκα τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστάσης»¹⁴ βρίσκεται ἐν μέρει κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ καὶ κάτω ἀπὸ μία σειρὰ μικρότερων πλακοειδῶν λιθοπλίνθων τοποθετημένων σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν τοῖχο, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 1η ἀπὸ Ν βάση τοῦ κίονος τοῦ ὀπισθοδόμου (πίν. 76α). Σὲ φωτογραφία τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Σωτηριάδῃ ἡ πλάκα αὐτὴ ἐμφανίζεται στὴν ἴδια θέση. Εἶναι ἐπομένως ἀπὸ τίς λίγες πλάκες τοῦ «ἐλλειπτικοῦ περιστυλίου» πού μένουν ἀκόμῃ στὴν ἀρχικὴ τους θέση. Βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 1.80 πρὸς Β τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τοῦ μεγάρου Β καὶ πατᾶ σὲ βάθος 0.44, ἐνῶ ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνειά τῆς εἶναι σὲ βάθος 0.31. Διαστ. 0.53×0.40×0.15. Φέρεται καὶ αὐτὴ ἐπάνω σὲ ὑποκατασκευὴ ἢ ὁποῖα ἀποτελεῖται ἀπὸ πλακοειδεῖς πέτρες σὲ τέσσερις σειρὲς καὶ ἔχει ὕψος 0.20 (πίν. 76β). Σκάβοντας ἀπὸ τίς δύο πλευρὲς τῆς πλάκας καὶ τῆς ὑποκατασκευῆς τῆς καὶ καθαρίζοντας τὰ στρώματα ὑπὸ αὐτὴν διαπιστώσαμε ὅτι ἡ κατασκευὴ ἔγινε μέσα σὲ στρώμα κίτρινων χωμάτων σὲ βάθος 0.67 - 0.64 (εἰκ. 5). Τὸ κίτρινο στρώμα (2) συναντήσαμε καὶ ἀπὸ τίς δύο πλευρὲς καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ὑποκατασκευή. Ἀμέσως πρὸς Β τῆς πλάκας ὑπάρχει ἐπάνω ἀπὸ τὸ κίτρινο στρώμα χῶμα καστανόμαυρο (1) τὸ ὁποῖο εἰσχωρεῖ ἐν μέρει καὶ κάτω ἀπὸ τὴν πλάκα. Εἶναι σαφές ὅτι ἡ ὅλη κατασκευὴ ἔγινε μετὰ ἀπὸ τὴ διάστρωση τοῦ κίτρινου χῶματος, τὸ δὲ ἀνώτερο

13. ΠΑΕ 1995, 105.

14. ΠΑΕ 1993, 88 εἰκ. 7.

καστανόμαυρο στρώμα στο οποίο πατοῦν οἱ λίθοι τοῦ σηκοῦ εἶναι ἀσφαλῶς μεταγενέστερο τῆς ἐγκαταστάσεως τῆς πλάκας ἂν καὶ ἔχει εἰσχωρήσει λίγο κάτω ἀπὸ αὐτήν. Τὸ βάθος στοῦ ὁποῖο βρίσκεται τὸ κίτρινο χῶμα (0.50 - 0.70) δείχνει ὅτι αὐτὸ ἀνήκει στοῦ στρώμα πού ἐκάλυψε κατὰ τὸ βόρειο καὶ τὸ δυτικὸ μέρος τὸ ἐρείπιο τοῦ μεγάρου Β. Οἱ ἀντιστοιχίες μὲ τὶς στρωματογραφίες κατὰ τὴν 5η πλάκα (16, 16α, 15)¹⁵ εἶναι ἐμφανεῖς. Ἐδῶ μάλιστα ἡ κατάσταση διατήρησης εἶναι καλύτερη καὶ προκύπτει σαφέστερα ἡ σχέση τῆς πλάκας μὲ τὰ στρώματα αὐτά.

Εἰκ. 5. Στρωματογραφία 21.

Κάτω ἀπὸ τὴν ὑποκατασκευὴ τῆς πλάκας τὰ καστανοκόκκινα χῶματα (3) περιέχουν πολλοὺς λίθους καὶ παρακολουθοῦνται ἕως κάτω ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τοῦ σηκοῦ, ἀποτελώντας ἐνιαία ἐπίχωση ἢ ὁποία περιέχει προφανῶς στοιχεῖα τῶν κατεστραμμένων κατασκευῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ μεγάρου Β. Ἀπὸ βάθους ± 0.90 ἀρχίζει τὸ στρώμα τῆς πρὶν ἀπὸ τὸ μέγαρο Β «προϊστορικῆς» φάσης πού σημειώσαμε καὶ ἄλλοῦ στὸν βόρειο αὐτὸν χῶρο.

Τὰ στοιχεῖα τῆς ἔρευνας τῶν στρωμάτων κάτω ἀπὸ τὴν 10η πλάκα καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς τῆς, ἕως περίπου τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ μεγάρου Β πρὸς Ν καὶ ἕως τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τοῦ σηκοῦ πρὸς Β, ἀποδίδουμε στὴ στρωματογραφία τῆς εἰκ. 5. Ἡ στρωματογραφία αὕτη εἶναι ἡ πρὸς Β συνέχεια τῆς 1 τοῦ 1992.

15. ΠΑΕ 1995, 94 κέ. 1996, 177.

Στὸ σκάμμα πρὸς Α τῆς 10ης πλάκας, σὲ βάθος 0.87, μέσα στὸ στρώμα τῶν κόκκινων χωμάτων βρέθηκε χάλκινο ἔλασμα (0.115×0.025). Τὸ στρώμα αὐτὸ φθάνει μέχρι βάθους 0.93/1 καὶ πρέπει νὰ δημιουργήθηκε μετὰ ἀπὸ τὴν περίοδο τοῦ μεγάρου Β καὶ τοῦ προφανῶς συγχρόνου πρὸς Β κτιρίου τῆς γωνίας τῶν τοίχων Δ καὶ Ε.

Χάλκινα ἐλάσματα στὸ ἴδιο περίπου βάθος ἔχουν βρεθεῖ στὴ θέση αὐτὴ καὶ ἄλλα¹⁶.

Στρωματογραφία 22

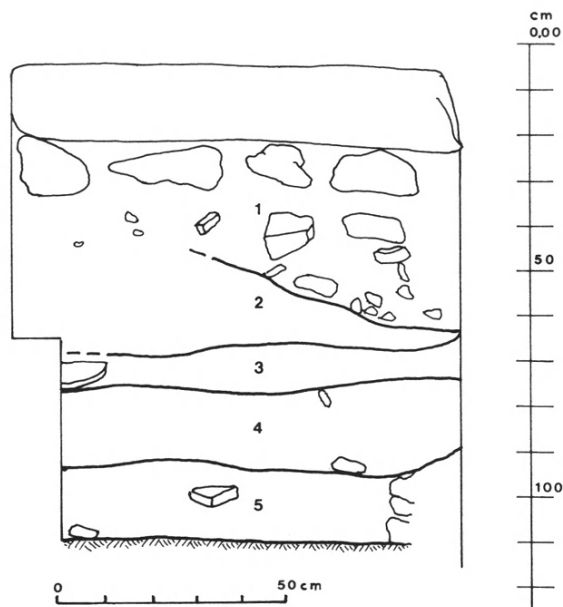
Πρὸς Α τῆς 10ης πλάκας βρίσκεται ἡ βάση τοῦ 1ου ἀπὸ Ν κίονος τοῦ ὀπισθοδόμου. Ἀπὸ τὶς παλαιῆς φωτογραφίες φαίνεται ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ δὲν εἶχε φθάσει σύρριζα στὴν ἐπίχωση τῆς βάσης, οὔτε εἶχε προχωρήσει σὲ μεγάλο βάθος¹⁷. Ἔτσι ἦταν δυνατόν νὰ ἐρευνήσουμε τὰ στρώματα κάτω ἀπὸ τὴ δυτικὴ παρειὰ τῆς βάσης (εἰκ. 6, πίν. 77α).

Ἡ βάση πατᾶ σὲ βάθος 0.21. Τὸ 1ο στρώμα εἶναι τὸ σκληρὸ καστανὸ μὲ λατύπη καὶ λίθους ὅπου πατοῦν οἱ τρεῖς λεπτές πλάκες τῆς ὑποκατασκευῆς. Ἀκολουθοῦν: 2. στρώμα κόκκινο καθαρῶν χωμάτων μὲ λίγα ὄστρακα καὶ λατύπη, 3. κίτρινο καθαρὸ χῶμα μὲ λίγα ὄστρακα, 4. κόκκινα χῶματα μὲ λατύπη, ἀργοὺς λίθους, ἀπανθρακωμένα στοιχεῖα, 5. χῶμα καστανὸ μὲ ἀραιὴ λατύπη, χαλίγια, μάζες πυρακτωμένου πηλοῦ, ἀπανθρακωμένα στοιχεῖα, ὅστὰ ζῶων ἄκαυστα, ὄστρακα, ἀπολεπίσματα πυριτολίθου. Περισυλλέχθηκε ἐπίσης μία λίθινη ψῆφος καὶ πῆλινο σφονδύλιο. Τὸ κατώτερο αὐτὸ στρώμα εἶναι ἡ προϊστορικὴ ἐπίχωση πού συναντήσαμε καὶ σὲ ἄλλες θέσεις στὸ βορειότερο αὐτὸ μέρος, κάτω ἀπὸ τὸ μέγαρο Β (βλ. στρωματογραφίες ὀπισθίου δωματίου¹⁸, καὶ τὴν προηγούμενη στρωματογραφία). Τὰ χῶματα αὐτὰ εἶναι στρωμένα γιὰ ἰσοπέδωση τοῦ χώρου, φερτὰ ἀπὸ τὴ γύρω περιοχὴ πρὶν ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ μεγάρου Β καὶ τῶν τοίχων Δ καὶ Ε, περιέχουν στοιχεῖα κατα-

16. ΠΑΕ 1992, 67 χέ.

17. ΠΑΕ 1993, πίν. 55.

18. ΠΑΕ 1992, 95, 105.

- 1 σκληρό καστανό χῶμα μέ λατύπη καί λίθους
- 2 κόκκινο χῶμα
- 3 κίτρινο χῶμα
- 4 κόκκινο χῶμα μέ ἄργους λίθους
- 5 καστανό χῶμα μέ «προϊστορικά» λείψανα

Εἰκ. 6. Στρωματογραφία 22.

στροφῆς, ἀλλά δὲν πρόκειται γιὰ σφραγισμένο κατὰ χώραν στρώμα καταστροφῆς. Καί τὰ ἄλλα ὑπερκείμενα στρώματα τῆς παρούσας βρίσκουν ἀντιστοιχία ἀκριβῶς στήν ἀπέναντι στρωματογραφία 21. Τò τρίτο ἐκ τῶν ἄνω πρέπει νά εἶναι τὸ ἴδιο κίτρινο στρώμα μέσα στοῦ ὁποῖο ἐδράζεται ἡ ὑποκατασκευή τῆς 10ης πλάκας τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστάσης».

ΤΟΙΧΟΙ Δ ΚΑΙ Ε

Ὁ Ρωμαῖος σημειώνει¹⁹ ὅτι κατὰ τή βορειοδυτικῇ γωνίᾳ τοῦ ναοῦ, ἐν

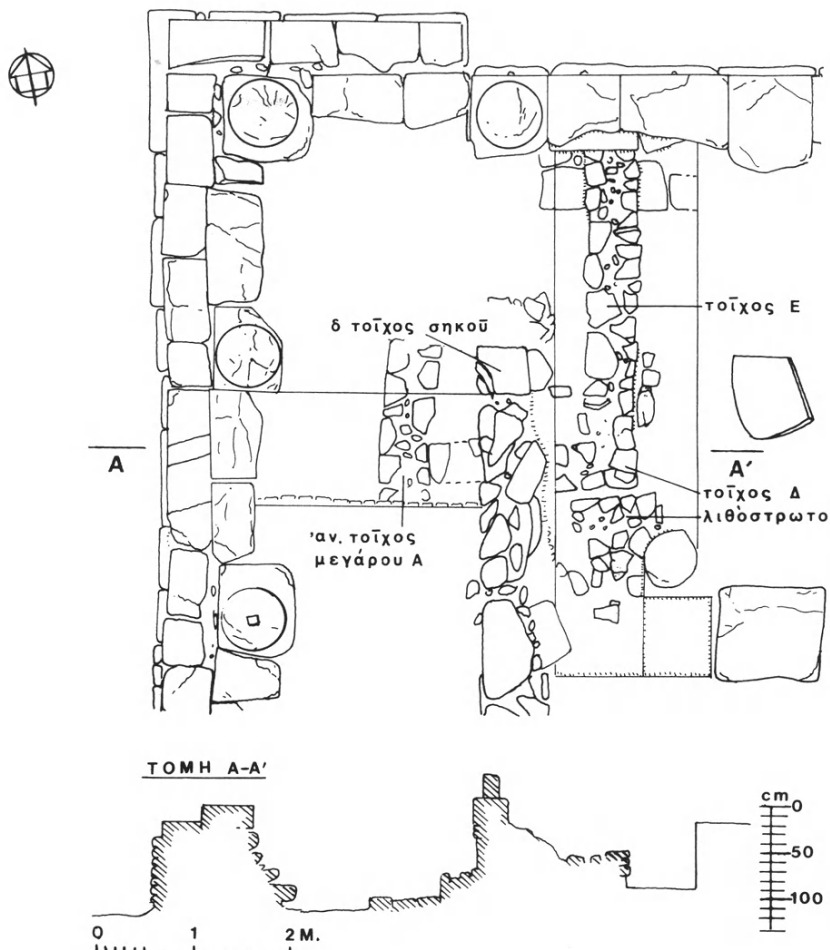
19. ΑΔ 1, 1915, 242, εἰκ. 2.

μέρει ἐπὶ τοῦ μεγάρου Α καὶ ἐνὸς ἄλλου προϊστορικοῦ τοίχου, βρέθηκε ἡ νοτιο-ανατολική γωνία ὀρθογώνιου κτιρίου (τοιχοὶ Δ καὶ Ε καὶ μέρος ἐγκάρσιων τοίχων), τὸ ὁποῖο ἐδραζόταν σὲ ἐπίπεδο 0.40 ὑψηλότερα τοῦ μεγάρου Α, δηλ. στὸν ὀρίζοντα ἐδράσεως τοῦ μεγάρου Β.

Ἡ ἐπέκταση τομῆς ποὺ ἔγινε γιὰ τὴ στρωματογραφία 21 πρὸς Β τῆς 10ης πλάκας καὶ τῆς 1ης ἀπὸ Ν βάσης τοῦ κίονος τοῦ ὀπισθοδόμου ἀπέβλεψε κυρίως στὴν ἐκ νέου ἀποκάλυψη τῶν λειψάνων τῶν τοίχων Δ καὶ Ε. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῶν μετανασκαφικῶν χωμάτων ἀποκαλύφθηκε ἡ γωνία τῶν τοίχων Δ καὶ Ε (εἰκ. 1, 7, πίν. 776, 78α-6) στὴν ἴδια περίπου θέση ποὺ σημειώνει καὶ ὁ Ρωμαῖος. Ἡ γωνία βρίσκεται 0.57 πρὸς ΒΔ τῆς 11ης πλάκας τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστάσης» ἡ ὁποία ὅμως ἔχει πιθανότατα μετακινηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τῆς θέση, ἀφοῦ ἄλλωστε σήμερα φέρεται σὲ μετανασκαφικὴ ἐπιχωμάτωση.

Ὁ ἀπὸ Ν πρὸς Β τοῖχος Ε (πίν. 776, 786) δὲν διακόπτεται πρὸ τοῦ βόρειου στυλοβάτη ὅπως εἶχε σχεδιασθεῖ ἀπὸ τὸν Ρωμαῖο, ἀλλὰ εἰσχωρεῖ καὶ συνεχίζεται κάτω ἀπὸ αὐτόν. Τὸ μῆκος του εἶναι 3.60, τὸ πλάτος 0.55 καὶ σώζει ὕψος 0.40. Κεῖται σὲ βάθος 0.87 - 0.91 καὶ ἐμφανίζει κλίση πρὸς Δ. Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ του καὶ σὲ ἀπόσταση 0.67 πρὸς Β τῆς γωνίας ὑπάρχει στὸ κάτω μέρος, ἐπάνω στὰ ἴδια χῶματα ὅπου πατὰ καὶ ὁ τοῖχος, σειρὰ τριῶν πλακοειδῶν λίθων ὕψους 0.22 μ. Τέτοιες κατασκευές παρατηροῦνται συχνὰ στὴ βάση τοῦ λιθολογήματος τῶν πρώιμων αὐτῶν κτιρίων, ἀλλὰ καὶ τοῦ ναοῦ καὶ εἶναι πιθανότατα ἐνισχυτικὲς τῆς λίθινης βάσης τῶν τοίχων (πρὸς τὸ νοτιότερο μέρος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Β)²⁰.

Ὁ ἀπὸ Α πρὸς Δ τοῖχος Δ (πίν. 78α-6) ἔχει μῆκος 0.74 μέχρι τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ κάτω ἀπὸ τὸν ὁποῖο συνεχίζεται πρὸς Δ. Ἔχει πλάτος 0.56 καὶ σώζει ὕψος 0.30 μ. Κεῖται στὸ ἴδιο βάθος μὲ τὸν προηγούμενο. Καὶ οἱ δύο τοῖχοι εἶναι κτισμένοι μὲ ἀκατέργαστους πλακοειδεῖς λίθους καὶ συνδετικὸ κίτρινο πηλὸ στοὺς ἄρμους. Εἶναι ὁ τρόπος τῶν τοίχων τοῦ μεγάρου Β ποὺ διαφέρει ἀπὸ τὴν ἐπιμελέστερη μὲ κανονικότερους πλακοειδεῖς λίθους τοιχοδομία τοῦ μεγάρου Α καὶ τῶν ἄλλων προϊστορικῶν κτιρίων. Καὶ τὸ βάθος

Εἰκ. 7. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς τῶν τοίχων Δ καὶ Ε στοῦ βορειοδυτικῷ μέρους τοῦ ναοῦ καὶ τομῇ.

ἐδράσεως τῆς γωνίας αὐτῆς δείχνει ὅτι τὸ κτίριο στοῦ ὁποῖο ἀνήκει εἶναι σύγχρονο τοῦ μεγάρου Β, ὅπως εἶχε παρατηρήσει ὁ Ρωμαῖος. Ἡ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ μεγάρου Β κεῖται σὲ βάθος 0.90 μ.

Ὁ τοίχος Ε διέρχεται ἐπάνω ἀπὸ παλαιότερο, ἀπὸ Α πρὸς Δ τοῖχο, πὺν εἶναι παράλληλος τοῦ βόρειου στυλοβάτη τοῦ ναοῦ. Στὸ ἴδιο βάθος δύο πλακοειδεῖς λίθοι πιθανῶς ἀνήκουν σὲ τοῖχο πὺν σχηματίζει γωνία μὲ αὐτόν (πίν.

776). Πρέπει νὰ ἐξετασθεῖ μήπως πρόκειται γιὰ τὸ προϊστορικὸ κτίριο α3²¹. Λεῖψανο παλαιότερης κατασκευῆς εἶναι πιθανῶς τμήμα πήλινου πατημένου ἐπιπέδου παρὰ τὴν ἐσωτερικὴν παρεῖα τοῦ τοίχου Ε, σὲ βάθος 0.95. Ἡ παρακολούθησις τοῦ τοίχου Δ πρὸς Δ, πέραν τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ, ἔδειξε ὅτι αὐτὸς διακόπτεται πρὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Α, τοῦ ὁποίου ἡ ἀνώτερη σωζόμενη ἐπιφάνεια βρίσκεται σὲ βάθος 1.13 - 1.26 (πίν. 79α). Ἐχει προφανῶς ὁ τοῖχος Δ καταστραφεῖ, ἀλλὰ στὴν ἀπέναντι ἐπίχωση ὑπὸ τὸν δυτικὸν στυλοβάτη ἀνιχνεύεται ἡ συνέχειά του: μία πέτρα ποὺ ἐξέχει καὶ ἄλλες ὑπερκείμενες ποὺ φαίνεται ὅτι συνέχονται μεταξύ τους (πίν. 79β). Ἐχομε προφανῶς τὴν συνέχεια τοῦ τοίχου Δ ποὺ ὅπως ὑπέθεσε ὁ Ρωμαῖος «ὑπερέβαινε κατὰ τὴν προέκτασίν του τὸ μέγαρο Α». Τὴν περαιτέρω πορεία τοῦ ἴδιου τοίχου πρὸς Δ πέραν τοῦ δυτικοῦ στυλοβάτη, ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέγαρο Α, δηλώνει προφανῶς τὸ τμήμα τοίχου ποὺ ἔχει ἀποδοθεῖ στὸ σχέδιον τοῦ Λυκάκη στὴν ἴδια θέσιν²². Καὶ τοῦ τοίχου Ε μέρος παρὰ τὸν βόρειον στυλοβάτη περιέχει τὸ ἴδιον σχέδιον. Ἀλλὰ ὁ ἀνασκαφέας Γ. Σωτηριάδης δὲν κάνει εἰδικὸν λόγον γιὰ τοὺς τοίχους αὐτούς.

Πρὸς Ν τῆς γωνίας τῶν τοίχων Δ καὶ Ε ἀποκαλύφθηκε λιθόστρωτον τοῦ ὁποίου ἡ βόρεια εὐθεῖα πλευρὰ ἀπέχει ἀπὸ τὸν τοῖχον Δ 0.12 (διαστ. 1×1.20) (πίν. 78α-β). Ἡ ἐπιφάνειά του βρίσκεται σὲ βάθος 0.71 - 0.87 καὶ οἱ πλάκες κεῖνται σὲ βάθος 0.91, φέρεται δὲ στὰ ἴδια χρώματα, κόκκινα - κίτρινα σκληρὰ καὶ ἀμμόδη μὲ χαλίκια καὶ καμένες ὀργανικὰς ὕλες, ὅπου πατοῦν οἱ τοῖχοι Δ καὶ Ε, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἐπίχωση μὲ προϊστορικὰ λείψανα, ὅπως διαπιστώσαμε στὶς παρακείμενες στρωματογραφίες 21 καὶ 22. Στὸ λιθόστρωτον αὐτὸ ἀνήκει τὸ «τμήμα κατασκευῆς» ποὺ εἴχαμε ἐπισημάνει τὸ 1995 νὰ εἰσχωρεῖ κάτω ἀπὸ τὴν 11η βάση τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστάσης»²³.

Ἡ πρὸς Β συνέχεια τῆς στρωματογραφίας 21

Ἐπάνω ἀπὸ τοίχους Δ καὶ Ε ποὺ ἀποκαλύφθηκαν καὶ πάλι, ἡ ἐπίχωση

21. ΑΔ 1, 1915, 241, εἰκ. 2.

22. ΑΕ 1900, παρένθ. πίν. 175.

23. ΠΑΕ 1995, 104.

ἦταν φυσικά μετανασκαφική (πίν. 78α). Κάτω ὅμως ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ, ὅπου εἰσχωρεῖ ὁ τοῖχος Δ, εἴχαμε τὴ δυνατότητα νὰ παρακολουθήσουμε στὴν τομὴ τὰ ἀρχαῖα στρώματα πού ὑπέρκεινται τοῦ τοίχου Δ καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς γωνίας μὲ τὸν τοῖχο Ε. Πρόκειται γιὰ ἐπέκταση πρὸς Β τῆς στρωματογραφίας 21 πού μᾶς δίνει τὴν ἐπίχωση ὑπὲρ τὸν τοῖχο Δ καὶ κατὰ συμπερασμὸν ὑπὲρ τὸν τοῖχο Ε τοῦ ἴδιου κτιρίου, τὴν ὁποία εἶχε ἀφαιρέσει ὁ Ρωμαῖος ἢ καὶ ὁ Σωτηριάδης.

Ἀπὸ τὴ θέση τοῦ τοίχου Δ ἕως τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ, ἐπὶ μῆκους 1.90 ἢ συνέχεια τῆς στρωματογραφίας 21 διαφοροποιεῖται ὡς πρὸς τὰ ἀνώτερα, τὰ ὑπὸ τὸν σηκὸ στρώματα (εἰκ. 5). Τὸ πρῶτο στῶμα, κάτω ἀπὸ τὶς πλάκες τοῦ σηκοῦ εἶναι ἐν μέρει μαῦρο (5) καὶ ἐν μέρει κίτρινο (2). Ἀκολουθεῖ πάλι μαῦρο στακτῶδες μὲ καμένες ὀργανικὲς ὕλες, καμένα ὅστὰ καὶ πηλοῦς (5).

Κίτρινο χῶμα πού εἴχαμε στὸ βάθος τῆς ὑποκατασκευῆς τῆς 10ης πλάκας ἐδῶ δὲν ὑπάρχει. Ἀντὶ αὐτοῦ βρήκαμε τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὸ πρῶτο μέρος τῆς στρωματογραφίας, κάτω ἀπὸ τὴ 10η πλάκα κόκκινο χῶμα μὲ ἀργοὺς λίθους, λατύπη καὶ λίγα ὄστρακα πού καλύπτει καὶ τὸ ἐρείπιο τοῦ τοίχου Δ. Ἐνδεχόμενως οἱ λίθοι σὲ αὐτὰ τὰ χῶματα προέρχονται ἀπὸ τὴν καταστροφή τῶν τοίχων Δ καὶ Ε, πρέπει δὲ νὰ θεωρηθεῖ βέβαιον ὅτι τὸ χῶμα αὐτὸ ἐκάλυπτε καὶ τὸν τοῖχο Ε. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς γωνίας, κάτω ἀπὸ τὰ χῶματα αὐτὰ βρέθηκαν μάζες πυρακτωμένου πηλοῦ (πιθάρι;). Ἰχνη δαπέδου δὲν σημειώθηκαν. Ἕνας πλακοειδὴς λίθος διαστ. $0.18 \times 0.18 \times 0.10$ μέσα στὴ γωνία, σὲ ἀπόσταση 0.52 πρὸς Β τοῦ τοίχου Δ, μοιάζει νὰ ὀρίζει τὴ θέση μὲ τὸν πυρακτωμένο πηλὸ ἀπὸ Β (πίν. 78α). Ἀπὸ τὰ χῶματα αὐτὰ στὰ ὁποῖα ἐδράζονται οἱ τοῖχοι Δ καὶ Ε προέρχονται ὄστρακα, ἀνάμεσά τους ἓνα μυκηναϊκό; (ὁμ. 110, 114). Κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο Ε σὲ βάθος 1.10 βρέθηκε τμῆμα σκύφου (π 93)²⁴. Ὅτι τὸ κτίριο στὸ ὁποῖο ἀνήκουν οἱ τοῖχοι Δ καὶ Ε εἶναι «μεταμυκηναϊκὸ» καὶ σύγχρονο τοῦ μεγάρου Β πρέπει νὰ θεωρηθεῖ βέβαιον.

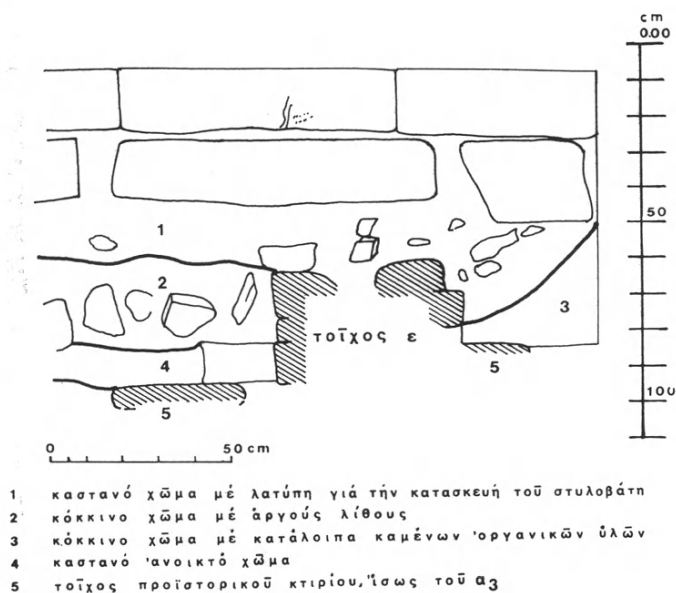
Τὰ δεδομένα τῆς ἔρευνας τῶν στρωμάτων ὑπὲρ τὰ ἐρείπια αὐτὰ ἐνισχύουν τὴ χρονολόγηση τῶν «βάσεων» τῆς ἐλλειπτικῆς περιστάσης» σὲ ἐποχὴ μεταγενέστερη τῆς περιόδου ζωῆς τῶν κατασκευῶν τοῦ μεγάρου Β καὶ τῶν τοίχων

24. Πρβ. ΑΔ 1, 1915, 263, εἰκ. 28.

Δ καὶ Ε, ἀφοῦ ἡ 10η πλάκα ὑπέρκειται καὶ τοῦ στρώματος πού ἐκάλυψε τὰ ἐρείπια τῶν Δ καὶ Ε, συγχρόνων τοῦ μεγάρου Β.

Στρωματογραφία 23

Ἡ ἔρευνα τῶν στρωμάτων ὑπὸ τὸν βόρειο στυλοβάτη ἐπάνω ἀπὸ τὸν τοῖχο Ε (εἰκ. 8, πίν. 776) ἀποκάλυψε τὸ γνωστὸ ἀνώτερο στρώμα καστανῶν χωμάτων (1) με ἀραιή λατύπη, λίθους, πηλούς καὶ χαλίκια, τὸ ὁποῖο στρώθηκε γιὰ νὰ κτισθεῖ ὁ στυλοβάτης. Τὸ χῶμα αὐτὸ καλύπτει τὸν τοῖχο Ε καὶ συνεχίζεται χαμηλότερα πρὸ τῆς ἀνατολικῆς παρειάς του, ἐνῶ παρὰ τὴ δυτικὴ παρειά τὰ χῶματα εἶναι κοκκινωπά (2) με λίθους, ὅπως ἐκεῖνα πού καλύπτουν νοτιότερα τὸν τοῖχο Δ καὶ τὴ γωνία με τὸν τοῖχο Ε. Κάτω ἀπὸ αὐτό, στὴν ἴδια πλευρά, ὑπάρχει χῶμα ἀμμῶδες ἀνοικτὸ καστανό (4) με λίγα χαλίκια. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ἀντιστοιχεῖ ἴδιο χῶμα πού περιέχει καμένες ὀργανικὲς ὕλες καὶ πυρακτωμένους πηλούς (3). Τὰ χῶματα αὐτὰ καλύπτουν τὴ γωνία προῖστορικοῦ κτιρίου πού ὑπάρχει κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο Ε. Εἶναι τὸ στρώμα πού

Εἰκ. 8. Στρωματογραφία 23.

ἐκάλυψε τὰ ἐρείπια τῆς προϊστορικῆς φάσης στὸν χώρο πρὶν κτισθεῖ τὸ κτίριο τῆς γωνίας τῶν τοίχων Δ καὶ Ε. Καὶ ἡ στρωματογραφία αὐτὴ ἀποδεικνύει ὅτι ἔχουμε ἀλλεπάλληλες ἐπιχωματώσεις πρὸς ἐξομάλυνση καὶ δημιουργία ἐπιπέδων κατασκευῆς, τόσο τῶν τοίχων Δ καὶ Ε, μετὰ ἀπὸ τὴν τελικὴ καταστροφή τῶν κτιρίων τῆς προσανατολισμένης στὸν μυκηναϊκὸ κόσμο περιόδου, ὅσο καὶ ἀργότερα, τοῦ ναοῦ, μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή τοῦ μεγάρου Β καὶ τοῦ κτιρίου τῶν Δ - Ε.

ΜΕΓΑΡΟ Α

Νότιο ἄκρο

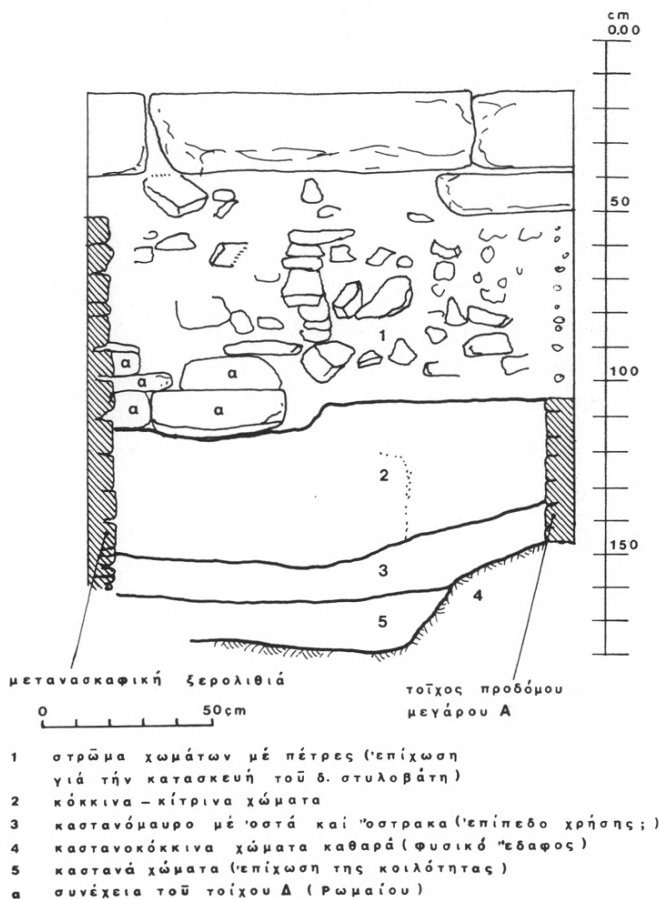
Ἡ ἀναζήτηση τῆς συνέχειας τοῦ τοίχου Δ πρὸς Δ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ, μᾶς ὡδήγησε στὴν ἀποκάλυψη καὶ πάλι μέρους τοῦ νότιου ἄκρου τοῦ μεγάρου Α πού εἶχε ἀνασκάψει ὁ Σωτηριάδης²⁵ (εἰκ. 1, 7, πίν. 786). Ἀποκαλύφθηκε τὸ ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοῦ τοίχου ἐπὶ μήκους 1.68 (πίν. 79α). Ἔχει ὕψος 0.37 καὶ πλάτος 0.56. Κεῖται σὲ βάθος 1.52. Στὸ ἴδιο βάθος βρίσκεται καὶ ὁ χωριστικὸς τοῖχος τοῦ προδόμου τοῦ ὁποίου ἀποκαλύφθηκε ἡ νότια παρειὰ ἐπὶ μήκους 1.03 ἀποτελούμενη ἀπὸ ἑξι δόμους (μέγ. ὕψος 0.43) (πίν. 80α). Ὁ κατώτερος δόμος ἔχει μεγαλύτερους πλακοειδεῖς λίθους. Φέρονται καὶ οἱ δύο τοῖχοι σὲ χώματα σκληρὰ καστανοκόκκινα μὲ χαλίκια.

Στρωματογραφία 24

Ἀπέναντι ἀπὸ τὸ ἀποκαλυφθὲν μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Α ἔχουμε ἄθικτες ἐπιχώσεις κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸν στυλοβάτη, πού βρίσκονται μέσα στὸν πρόδομο τοῦ μεγάρου Α. Ἡ θέση αὐτὴ στὴν ὁποία ἔγιναν στρωματογραφικὲς παρατηρήσεις βρίσκεται ἀμέσως πρὸς Ν τοῦ δεύτερου ἀπὸ Β κίονα τῆς δυτικῆς κιονοστοιχίας τοῦ πτεροῦ (εἰκ. 9, πίν. 796). Τὸ ἀνώτερο παχὺ στρώμα 1 εἶναι τὰ καστανὰ χώματα μὲ λατύπη καὶ ἀργοὺς λίθους, πού σχετίζονται μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ δυτικοῦ στυλοβάτη. Ἀκολουθοῦν: 2. χῶμα κόκ-

25. ΑΕ 1900, 180.

κίτρινο - άμμοῦχο ἕως άργιλοάμμοῦχο ὕλικό μέ πυριτικές λατύπες σύμφωνα μέ τίς παρατηρήσεις τῆς κ. Κουτσουβέλη τοῦ ΙΓΜΕ)²⁶, 3. καστανόμαυρα χῶματα μέ ὀστά, ὀστρακα (ὄμ. 116) καί καμένες ὕλες πού ἀποτελοῦσαν πιθανῶς τὸ ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ κτιρίου, 4. καστανοκόκκινο βαθύ χῶμα,

Εἰκ. 9. Στρωματογραφία 24.

26. Εὐχαριστῶ ιδιαίτερα τήν κ. Ἀναστασία Κουτσουβέλη γιά τή συνεργασία τῆς (βλ. καί ΠΑΕ 1996, 205 κέ.).

σκληρὸ καθαρὸ, τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους στὸ ὁποῖο ἐδράζονται οἱ τοῖχοι τοῦ μεγάρου Α (ἀμμοῦχο ἔως ἀργίλοαμμοῦχο μὲ ἀσβεστικά μικροσυγκρίματα: Κουτσουβέλη). Στὸ χῶμα αὐτὸ πρὸ τοῦ χωριστικοῦ τοίχου ὑπάρχει κοιλότης ἢ ὁποῖα ἔχει πληρωθεῖ μὲ καστανὰ χῶματα, χαλίκια καὶ καμένους πηλούς (5). Δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθεῖ ἂν πρόκειται γιὰ φυσικὴ ἢ τεχνητὴ κοιλότητα. Στὴν πρώτη περίπτωση θὰ εἶχε ἐπιχωσθεῖ γιὰ ἰσοπέδωση, στὴ δεύτερη πρέπει νὰ ταυτισθεῖ μὲ τοὺς «λάκκους» ποὺ διαπίστωσε ὁ Ρωμαῖος μέσα στὸ μέγαρο Α, ποὺ περιεῖχαν λείψανα πῆλινων πυρακτωθέντων τοιχωμάτων «τὰ ὁποῖα σχηματίζονται εἰς πολλὰς χαρακτηριστικὰς πτυχάς»²⁷. Ὁ Ρωμαῖος δὲν ἀμφέβαλε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ἡμιυπόγειες καλύβες μὲ δρόμο ποὺ ὀδηγοῦσε σὲ αὐτές, ἐνῶ ὁ Σωτηριάδης εἶχε θεωρήσει ταφικούς τοὺς λάκκους²⁸. Πυρακτωμένους πηλούς δὲν διαπιστώσαμε. Τὸ τρίτο στρώμα τῶν καστανόμαυρων χωμάτων πρέπει νὰ ταυτισθεῖ πιθανότατα μὲ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ μεγάρου Α. Ἡ ἄνω ἐπιφάνειά του δὲν ἐμφανίζεται ἐδῶ ἰσόπεδη καὶ κυμαίνεται μεταξὺ βάθους 1.35 - 1.50. Τὸ δεύτερο στρώμα κάλυψε προφανῶς τὸ ἐρείπιο τοῦ μεγάρου. Εἶναι τὸ στρώμα ἐπάνω στὸ ὁποῖο κτίσθηκε τὸ κτίριο τῆς γωνίας τῶν τοίχων Δ καὶ Ε. Ὑποφαινεται ὅτι ἐπιβεβαιώνεται τὸ συμπέρασμα τοῦ Ρωμαίου ὅτι ὅταν κτίσθηκε τὸ κτίριο αὐτό, καὶ κατὰ συνέπειαν τὸ σύγχρονό του μέγαρο Β, τὸ μέγαρο Α εἶχε καταστραφεῖ καὶ ἐπιχωματωθεῖ²⁹.

ΤΟΙΧΟΙ ζ ΚΑΙ η

Ἦγινε καὶ πάλι καθαρισμὸς τῶν τοίχων ζ καὶ η ποὺ εἴχαμε ἀποκαλύψει τὸ 1995³⁰ (εἰκ. 1, πίν. 806). Εἶναι σαφές ὅτι ὁ τοῖχος ζ ἀνήκει σὲ κτίριο τῆς ἐποχῆς τοῦ μεγάρου Β στὸ ὁποῖο ἀνῆκε καὶ ὁ κάθετος πρὸς αὐτὸν τοῖχος ποὺ σημειώνεται στὸ σχέδιο τοῦ Σωτηριάδη παραλλήλως πρὸς τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ μεγάρου Β, στὸ ἀνατολικὸ πτερὸ τοῦ ναοῦ. Φαίνεται ὅτι αὐτὸς συνεχιζόταν κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ στυλοβάτη, ἀλλὰ σήμερα δὲν σώζεται. Ὁ σωζόμενος

27. ΑΔ 1, 1915, 235 - 237.

28. ΑΕ 1900, 180.

29. ΑΔ 1, 1915, 242.

30. ΠΑΕ 1995, 104.

τοιχος ζ εἶναι εὐθύγραμμος καὶ εἶναι κτισμένος ἀπὸ ἀκατέργαστους πλακοειδεῖς λίθους κατὰ τὸν τρόπο τοῦ μεγάρου Β (μῆκος 2.54, πλάτος 0.20 καὶ σωζ. ὕψος 0.30 περίπου). Ἐδράζεται σὲ βάθος 0.77. Ὁ τοίχος η εἶναι νεώτερος καὶ ὅπως σημειώσαμε τὸ 1995 πατοῦσε ἐν μέρει ἐπάνω στὸ ἐρείπιο τοῦ ζ, σὲ βάθος 0.56.

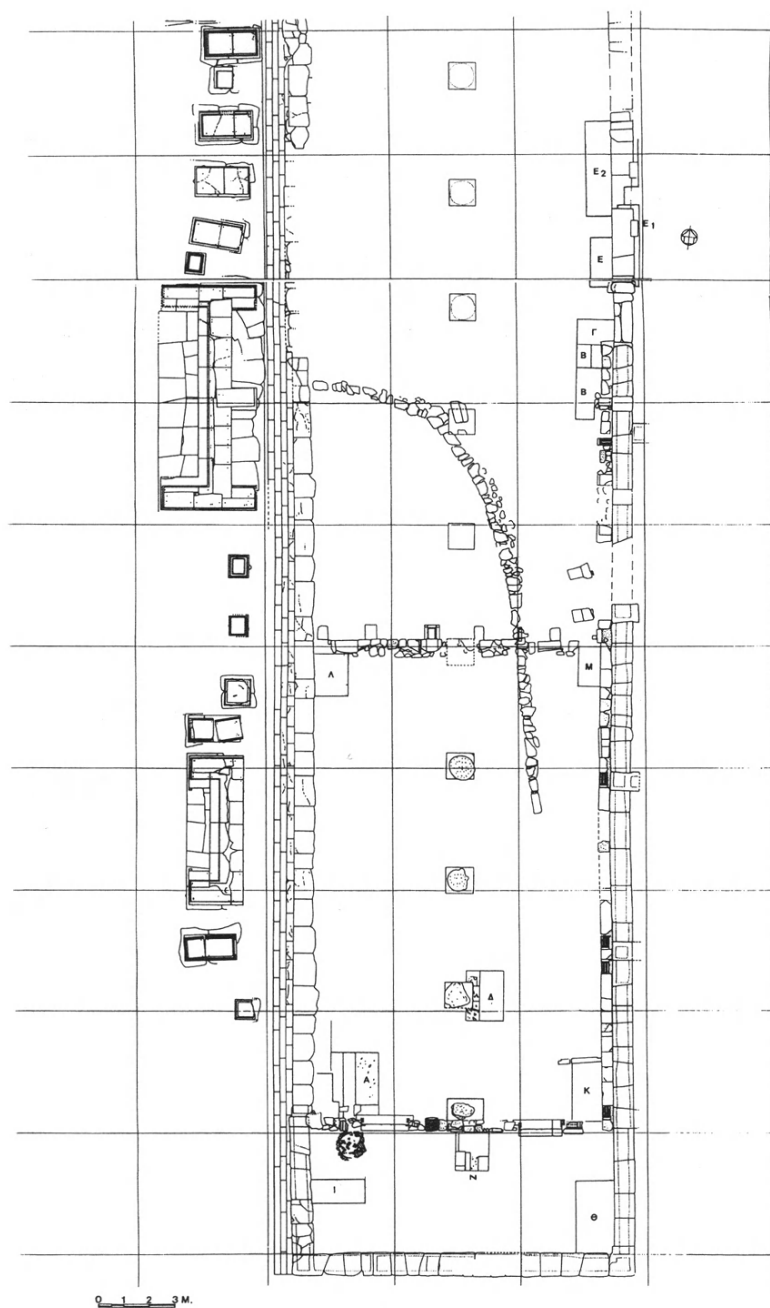
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΣΤΟΑ

Στρωματογραφικὲς ἔρευνες

Νότιο τμήμα

Τὸ 1993 εἴχαμε ἐρευνήσει τὰ στρώματα στὴ γωνία ποὺ σχηματίζει ὁ βόρειος τοίχος τοῦ νότιου δωματίου μὲ τὸν στυλοβάτη (τομὴ Α, εἰκ. 10)³¹. Νέα τομὴ ἔγινε στὴν ἀντίστοιχη πρὸς Α γωνία (Κ) (πίν. 81α). Ἐδῶ βρισκόμαστε πρὸ τοῦ κτιστοῦ ἐδράνου τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Διαπιστώθηκαν τὰ ἑξῆς: Ἡ ἐπίχωση γιὰ τὴ δημιουργία ἐπιπέδου κατασκευῆς τοῦ πρώτου δαπέδου τῆς στοᾶς βρίσκεται ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο πρὸς Δ ἐπίπεδο στὴν τομὴ Α τοῦ 1993 λόγω τῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους ἀπὸ Α πρὸς Δ. Τὸ δάπεδο ποὺ σχηματίσθηκε μὲ ἐπάλειψη ἐρυθροκίτρινου πηλοῦ (πίν. 81β) εἶναι σὲ βάθος 0.68 - 0.73, ἐνῶ ἐκεῖ βρισκόταν σὲ βάθος 0.80 - 0.84 μ. Ἀρχικῶς τὸ δάπεδο αὐτὸ ἔφθανε ἕως τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς στοᾶς. Ἀργότερα ἀνοίχθηκε λάκκος κατὰ μῆκος τοῦ τοίχου γιὰ νὰ κατασκευασθεῖ τὸ κτιστὸ ἔδρανο. Τὸ κονίαμα τῆς κάθετης πλευρᾶς τοῦ ἐδράνου φθάνει ἕως τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου, τὸ ὁποῖο ἔτσι φαίνεται ἐξακολούθησε νὰ χρησιμοποιεῖται καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἐδράνου. Εἶναι προφανὲς ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τῆς στοᾶς μετὰ ἀπὸ τὴ μακεδονικὴ καταστροφή. Ἀκολούθησαν δύο νέες ἀλλεπάλληλες στρώσεις δαπέδων μὲ ἐπάλειψη πηλοῦ, σὲ ὑπόστρωμα ἀπὸ φερτὰ χώματα ποὺ περιεῖχαν ἰσχυρὰ ἴχνη καύσης, τέφρα, ἀπανθρακωμένα στοιχεῖα, καμένους χαλκοὺς καὶ ὅστὰ ζῶων. Τὸ κατώτερο ἀπὸ τὰ δύο δάπεδα (βάθος 0.55 - 0.63) εἶναι κομμένο παρὰ τὸ ἔδρανο, ἴσως γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ ἐδράνου, ἐνῶ τὸ ἀνώτερο (βάθος 0.40 - 0.59) φθάνει ἕως αὐτό.

31. ΠΑΕ 1995, 105.

Εἰκ. 10. Κάτοψη τοῦ νοτιότερου μέρους τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς μετὰ τίς θέσεις τῶν τομῶν.

Στὴν ἐπιφάνειά του ὑπῆρχαν ὑπόλοιπα ὀπτοπλίνθου καὶ ἀπανθρακωμένα στοιχεῖα. Τὰ ἐπίπεδα αὐτὰ ἀνήκουν στὴν περίοδο χρήσης τοῦ χώρου τῆς στοᾶς πρὶν ἀπὸ τὴν τελικὴ καταστροφή. Στὴ φάση αὕτῃ ἔγινε καὶ ὁ χωριστικός τοῖχος γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ νοτίου δωματίου, ὅπως δείχνει ἡ στάθμη ἐδράσεως καὶ τὸ κονιάμά του. Τὰ λείψανα τῆς τελικῆς καταστροφῆς τῆς στοᾶς μετὰ ἀπὸ τὸ 167 π.Χ. εἶχαν διαπιστωθεῖ ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν πιό πάνω δαπέδων κατὰ τὴν προηγούμενη ἔρευνα³². Εἶχαν βρεθεῖ ἀπανθρακωμένα στοιχεῖα καὶ λείψανα χαλκῶν ἀντικειμένων παραμορφωμένα ἀπὸ τὴ φωτιά.

Μὲ τίς δύο τομὲς Α / 1993 καὶ Κ / 1997 διαπιστώθηκε σαφῶς ἡ ὑπαρξὴ τῶν δύο ἐπιπέδων χρήσεως, τοῦ ἀρχικοῦ τῆς στοᾶς καὶ ἐκείνου ποὺ ἀνήκει στὴν ἐπισκευὴ καὶ ἐπαναχρησιμοποίηση τοῦ κτιρίου μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή τοῦ 218 ἢ καὶ τοῦ 206 π.Χ., τὸ ὁποῖο διατηρήθηκε ἕως τὴν τελικὴ καταστροφή μετὰ ἀπὸ τὸ 167 π.Χ.³³.

Νότιο δωμάτιο

Τὸ νότιο δωμάτιο δὲν ὑπῆρχε στὴν ἀρχικὴ στοᾶ. Σὲ συνέχιση καὶ ἐπέκτασή τῆς τομῆς Θ τοῦ 1993³⁴ παρὰ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ νότιου δωματίου, διαπιστώθηκαν τὰ ἑξῆς: Κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο χρήσης τοῦ δωματίου, ποὺ εἴχαμε ἀποκαλύψει σὲ βάθος 0.42 τὸ 1993³⁵ καὶ μέχρι βάθους 0.80 περίπου βρέθηκαν κατάλοιπα καταστροφῆς, θραύσματα κεραμιδιῶν, καμένες ὀργανικὲς ὕλες, ἴχνη ξύλινου δοκοῦ, μάζες λιωμένου χαλκοῦ, ἀσβεστοκονιάματα. Ἀνάμεσά τους ὑπῆρχαν θραύσματα ἀνθερωτῶν ἀκροκεράμων τῆς στοᾶς καὶ ἐνὸς πιθανῶς ἀκρωτηρίου σφίγγας. Κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ νότιου τοίχου βρέθηκαν τὰ ὑπόλοιπα ὑποκατασκευῆς τοῦ κτιστοῦ ἐδράνου. Ἦταν συνέ-

32. Ὁ.π.

33. Γιὰ τίς μεταγενέστερες χρήσεις τοῦ νοτιότερου τμήματος τῆς στοᾶς βλ. ΠΑΕ 1993, 105.

34. ΠΑΕ 1993, 108.

35. Τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ φαίνεται τώρα ὅτι δὲν εἶναι τὸ ἀρχικὸ τοῦ δωματίου, ὅπως εἴχαμε σημειώσει τότε, ἀλλὰ νεώτερο καὶ προφανῶς ἀνήκει στὴν χρῆση τοῦ δωματίου μετὰ ἀπὸ τὴν τελικὴ καταστροφή τῆς ὑπόλοιπης στοᾶς.

χεια ἐκεῖνου πού σώζεται στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο βορείως τοῦ δωματίου, μέχρι τοῦ νοτίου ἀνοίγματος τοῦ ὀπισθίου τοίχου τῆς στοᾶς (πίν. 82α)³⁶.

Σὲ βάθος 0.78 μ. ἀποκαλύφθηκε ὑπόλοιπο δαπέδου ἀπὸ σκληρὴ πατημένη γῆ ἰσχυρὰ καμένη. Τὰ λείψανα τῆς καταστροφῆς, θραύσματα κεραμίδων, ὄστρακα (Π 84,85), θραῦσμα κίονος ἀπὸ τραβερτίνη, ἀσβεστοκονιάματα καὶ λίγα συντρίμμια χάλκινων ἀνδριάντων ἢ πανοπλιῶν (X 245) ὑπῆρχαν ἀκριβῶς ἐπάνω στὴν πατημένη γῆ. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀρχικὸ δάπεδο τῆς στοᾶς τὸ ὁποῖο ἔφερε τὰ κατάλοιπα τῆς καταστροφῆς τοῦ 218 ἢ καὶ τοῦ 206 π.Χ. Στὴ θέση ὅπου βρισκόταν τὸ κτιστὸ ἔδρανο τὸ δάπεδο εἶναι κομμένο, πράγμα πού ἀποδεικνύει ὅτι τὸ ἔδρανο ἔγινε μεταγενέστερα. Λείψανα τῆς τελικῆς καταστροφικῆς δὲν ἦλθαν στὸ φῶς ἐδῶ, ἴσως γιὰτὶ ἀναμίχθηκαν μὲ τὰ παλαιότερα.

Πρὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νοτίου δωματίου ἔγινε ἄλλη τομὴ (I). Καὶ ἐδῶ ἡ ἔρευνα ξεκίνησε ἀπὸ τὴ σκληρὴ στρώση κόκκινου χρώματος πού ἀποτελοῦσε τὸ ἀνωτέρω δάπεδο τοῦ δωματίου. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ ἡ ἐπίχωση πού χρησιμοποιήθηκε περιεῖχε στοιχεῖα πού προέρχονταν ἀπὸ καταστροφή, ἀλλὰ καὶ μικρὰ χαλίκια γιὰ τὴ στερέωση τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου. Σὲ βάθος κυμαινόμενο ἀπὸ 0.58 ἕως 0.65 διαπιστώθηκαν πιθανὰ ὑπόλοιπα δαπέδου πατημένης γῆς στερεωμένου ἐπίσης σὲ στρώση μὲ πολλὰ χαλίκια. Εἶναι ἓνα ἐπίπεδο χρήσεως τὸ ὁποῖο εἶχε δημιουργηθεῖ ἐπάνω σὲ ἐπίχωση μὲ κατάλοιπα καταστροφῆς, θραύσματα κεραμιδιῶν, κίωνων ἀπὸ τραβερτίνη, ἐρυθρῶν κοναμάτων, καμένες ὕλες, στάχτη καὶ σπαράγματα λιωμένων χάλκινων ἀντικειμένων. Τὰ τελευταῖα αὐτὰ λείψανα προέρχονται προφανῶς ἀπὸ τὴ μεγάλη μακεδονικὴ καταστροφή τοῦ τέλους τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ἐπομένως τὸ ὑπερκείμενο ἐπίπεδο χρήσεως ἀνήκει στὴν ἐπισκευασμένη στοὰ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Τὸ ἐπίπεδο στὸ ὁποῖο φέρονται τὰ λείψανα τῆς καταστροφῆς, ἓνα πηλοστρωμένο δάπεδο σὲ βάθος 0.74 - 0.79 μ. πού διαπιστώθηκε καὶ στὴν προηγούμενη στρωματογραφία, ἀνήκει στὴν ἀρχικὴ στοὰ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (πίν. 83α). Ἡ ἐπίχωση γιὰ τὴν ἰσοπέδωση τοῦ ἐπικλινοῦς χώρου πού ἔγινε πρὸς δημιουργία τοῦ ἐπιπέδου αὐτοῦ, ἀποτελεῖται ἀπὸ περισσότερες διαστρώσεις διαφορετικῆς σύστασης: ἐκ τῶν κάτω σκληρὸ χῶμα μὲ λατύπη, καθαρὸ κίτρινο ἀργιλιῶδες χῶμα καὶ

τέλος στρώση χαλικιῶν πού θά συνέβαλλαν καί στήν ἀπαραίτητη στεγανοποίηση τοῦ ἐδάφους τῆς στοᾶς.

Στήν ἴδια τομῇ ἀποκαλύφθηκαν ὑπόλοιπα τοῦ κτιστοῦ ἐδράνου παρὰ τὸν δυτικό τοῖχο τῆς στοᾶς πού ὑπῆρχε φαίνεται καί στὸν χώρο αὐτὸν πρὶν ἀπὸ τὴ δημιουργία τοῦ νότιου δωματίου (πίν. 836). Πρόκειται γιὰ θραύσματα πλακῶν πλ. 0.46 περίπου (ὅσο δηλ. τὸ σύνηθες πλάτος τοῦ ἐδράνου) πού δὲν βρίσκονται πιά στὴ θέση τους καί μέρους τῆς κτιστῆς ὑποκατασκευῆς μὲ ἀκανόνιστους λίθους, συχνὰ σὲ δεύτερη χρήση. Θραύσματα κονιαμάτων πάχους 0.05 δείχνουν καί πάλι ὅτι τὸ ἔδρανο ἦταν ἐπιχρισμένο.

Τὸ ἔδρανο ἐδῶ ἐδράζεται ἐπάνω στὸ ἀρχικὸ δάπεδο τῆς στοᾶς. Ἀφαιρώντας λίθους τῆς κατασκευῆς (ἀνάμεσά τους καί θραῦσμα γέισου ἀπὸ τραβερτίνη μὲ λευκὸ κονίαμα) διαπιστώσαμε ὅτι τὸ δάπεδο αὐτὸ ἔφθανε ἀρχικῶς ἕως τὸν δυτικό τοῖχο τῆς στοᾶς. Ἐδρανο τότε δὲν ὑπῆρχε. Κονίαμα παχὺ ἕως 0.05 εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ νὰ καλυφθεῖ ὁ ἄρμος τῆς γωνίας τοῦ δαπέδου μὲ τὸν τοῖχο καί νὰ ἐξασφαλισθεῖ στεγανότητα. Ἀποδεικνύεται ἐπίσης, ὅπως καί στίς τομὲς Κ καί Θ, ὅτι τὸ ἴδιο δάπεδο ἐξακολούθησε νὰ χρησιμοποιεῖται καί μετὰ ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ ἐδράνου. Εἶναι πιθανὸ ὅτι τὸ ἔδρανο ἀπομακρύνθηκε ὅταν ἀποχωρίσθηκε τὸ νότιο δωμάτιο ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο μέρος τῆς στοᾶς.

Δύο μικρὲς τομὲς ἔγιναν κοντὰ στὴ νότια πλευρὰ τοῦ χωριστικοῦ τοίχου τῆς στοᾶς πού διέρχεται ἀπὸ τὴν 31η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας³⁷. Ἡ μία (Λ) ἔγινε στὸ δυτικὸ ἄκρο, στὴ γωνία πού σχηματίζει ὁ τοῖχος μὲ τὸν στυλοβάτη (πίν. 826), ἡ ἄλλη (Μ) στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο, στὴ γωνία πού σχηματίζει ὁ ἴδιος τοῖχος μὲ τὸν ὀπίσθιο τοῖχο τῆς στοᾶς (πίν. 84). Στὴν πρώτη διαπιστώθηκε ἡ ἐπίχωση μὲ πυκνὴ λατύπη πού χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ἰσοπέδωση τοῦ ἐπικλινοῦς χώρου ὅπου κτίσθηκε ἡ στοά. Ἡ κατασκευὴ γιὰ τὸν στυλοβάτη ἀποτελέσε μαζί καί ἀνάλημμα τοῦ ἀνδῆρου τῆς στοᾶς. Στὴ δεύτερη διαπιστώθηκε σὲ βάθος 0.59 δάπεδο μὲ στρώση χαλικιῶν, ὅπως καί βορειότερα στὴ στοά. Τὸ δάπεδο αὐτὸ διακόπτεται σὲ ἀπόσταση πρὸ τοῦ ἐδῶ σωζομένου κτιστοῦ ἐδράνου. Τὴ διαπίστωση αὕτη εἴχαμε κάνει καί στήν τομῇ Κ, ὅπου τὸ δάπεδο ἦταν κομμένο στὸ ἴδιο βάθος.

37. Ὁ.π.

Ἡ κεραμεικὴ πού βρέθηκε μέσα στίς διάφορες στρώσεις δείχνει, κατὰ τὴ μεγάλη πλειονότητα τῶν ὀστράκων, ὅτι δὲν εἶχε χρησιμοποιηθεῖ στὸν χώρο τῆς στοᾶς. Λεῖπουν, ἐκτὸς μικροῦ ἀριθμοῦ, λυχνάρια. Σπάνια συγκολλῶνται ὄστρακα γιὰ νὰ ἀποτελέσουν μέρος ἀγγείου. Φαίνεται ὅτι τὰ ὄστρακα περιέχονταν στὰ χώματα πού ἔστρωναν γιὰ τὴ δημιουργία ἐπιπέδων χρήσεως ἢ μεταφέρονταν σωρηδὸν γιὰ νὰ ἐνισχύσουν τὰ στρώματα αὐτά. Πολλὰ δείχνουν ὅτι ἀνήκουν σὲ ἀπορρίμματα ἐργαστηρίων κεραμεικῆς. Τὰ περισσότερα ἔχουν διαβρωθεῖ ἀπὸ ὑγρασία. Τὸ ὑλικὸ αὐτὸ δὲν ἔχει ἀκόμη μελετηθεῖ, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι μόνο τὸ ἓνα δέκατο θὰ μποροῦσε νὰ χρονολογηθεῖ σὲ ἐποχὴ παλαιότερη τῆς ἐλληνιστικῆς. Κατὰ τὴν πλειονότητά τους τὰ ὄστρακα ἀνήκουν στὴν ὕστερη ἐλληνιστικὴ περίοδο.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΔΩΔΩΝΗΣ

(Πίν. 85-93)

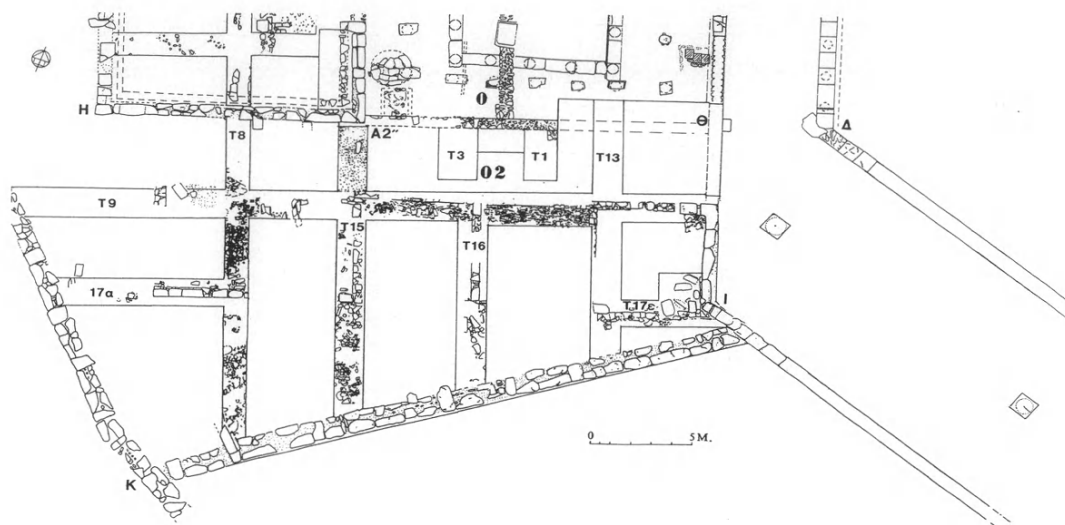
Ἡ ἀνασκαφή τῆς Δωδώνης¹ συνεχίστηκε ἀπὸ τὶς συνεργάτιδες τοῦ αἰμίνηστου καθηγητῆ Σ. Δάκαρη στὸν χώρο ποὺ ἐκτείνεται νότια τοῦ κυρίως Πρυτανείου Ο (εἰκ. 1, πίν. 85, 86α).

Ἦδη, κατὰ τὴν ἀνασκαφή τοῦ 1996, μὲ τὶς διερευνητικὲς τομὲς στὸν χώρο αὐτό, εἶχαν ἐντοπιστεῖ οἰκοδομικὰ λείψανα, τὰ ὁποῖα, σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις, θεωρήθηκε ὅτι ἀνήκουν σὲ μία ἀντίστοιχη πτέρυγα μὲ τὴ νεώτερη προσθήκη Ο1, ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὶς παλαιότερες ἐρευνες² βόρεια τοῦ κτιρίου Ο (εἰκ. 2-3, πίν. 85α). Τὸ οἰκοδόμημα Ο, μὲ τὴν ἐπίσημη αἴθουσα τῆς ἐστίας στὰ δυτικὰ καὶ τὴν περίστυλη αὐλὴ στὰ ἀνατολικά (εἰκ. 2), ἀποτέλεσε τὸν ἀρχικὸ πυρῆνα τοῦ Πρυτανείου, ὁ ὁποῖος χρονολογήθηκε στὰ τέλη τοῦ 4ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. κατασκευάστηκαν ἡ πτέρυγα Ο1, ἡ ὁποία χρησίμευσε ὡς δημόσιος ξενώνας (καταγώγιο), καθὼς καὶ ἡ ἀνατολικὴ στοά³ (εἰκ. 2-3, πίν. 85α).

1. Στὴν ἀνασκαφὴ προσέφερε τὶς ὑπηρεσίες τοῦ ὁ σχεδιαστὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Γ. Διαμαντόπουλος. Ἀσκήθηκαν οἱ φοιτητὲς τοῦ Τμήματος Ἱστορίας-Ἀρχαιολογίας Γ. Βαβλιάκης, Στ. Βασιλειάδης, Ε. Καποπούλου, Σ. Κατσαούνου, Φ. Λύρου, Δ. Μεγγίδης, Κ. Μιχαηλίδου, Σ. Μπάμπα, Ε. Ραπανάκη, Κρ. Στρίγγου, Ε. Σφακιανάκη, Εὐ. Τσάλκου καὶ Εἰρ. Χρήστου.

2. Γιὰ τὶς παλαιότερες ἀνασκαφὲς στὸ Πρυτανεῖο τῆς Δωδώνης βλ. Σ. ΔΑΚΑΡΗ, ΠΑΕ 1972, 94-98, ΠΑΕ 1973, 87-98, ΠΑΕ 1974, 73-78, ΠΑΕ 1981, 67-71, ΠΑΕ 1982, 85-88, ΠΑΕ 1983, 78-80, ΠΑΕ 1985, 39-44, ΠΑΕ 1987, 118-122, ΠΑΕ 1989, 176-184, ΠΑΕ 1990, 168-169, ΠΑΕ 1992, 155-159.

3. Γιὰ τὶς οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ Πρυτανείου καὶ τὴ λειτουργία τῶν χώρων βλ. Ἔργον 1996, 64-69. Συνοπτικὴ ἐκθεση τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἀνασκαφῶν ἕως τὸ

Εἰκ. 1. Πρυτανεῖο, πτέρυγα Ο2.

Με βάση τὰ δεδομένα τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς ἐπιβεβαιώνεται ἡ ὕπαρξη ἐνὸς οἰκοδομήματος νότια τοῦ ἀρχικοῦ κτιρίου Ο τοῦ Πρυτανείου, ἀντίστοιχου μετὰ τὴ νεώτερη προσθήκη Ο1, τὸ ὁποῖο ὀνομάστηκε συμβατικά πτέρυγα Ο2 (εἰκ. 2-3, πίν. 866, 87-90, 91α). Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ κτίριο Ο2 παρουσίασε τὴν ἴδια εἰκόνα ἀπὸ ἄποψη ἀλληλουχίας στρωμάτων καὶ διαδοχῆς οἰκοδομικῶν φάσεων μετὰ αὐτὴν τῆς ἀνασκαφῆς στὴ βόρεια πτέρυγα Ο1⁴, ἡ ὁποία μετὰ τὴν καταστροφὴ ὁλόκληρου τοῦ συγκροτήματος ἀπὸ τοὺς Ρωμαί-

1996, ὅπου καὶ πρώτη παρουσίαση τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων τοῦ κτιρίου, βλ. S. DAKARIS-CHR. SOULI - A. VLACHOPOULOU - K. GRAVANI, *The Prytaneion of Dodona, L'Illyrie Meridionale et l'Épire dans l'Antiquité, IIIe Colloque International, Octobre 1996* (Chantilly-France ὑπὸ ἐκτύπωση).

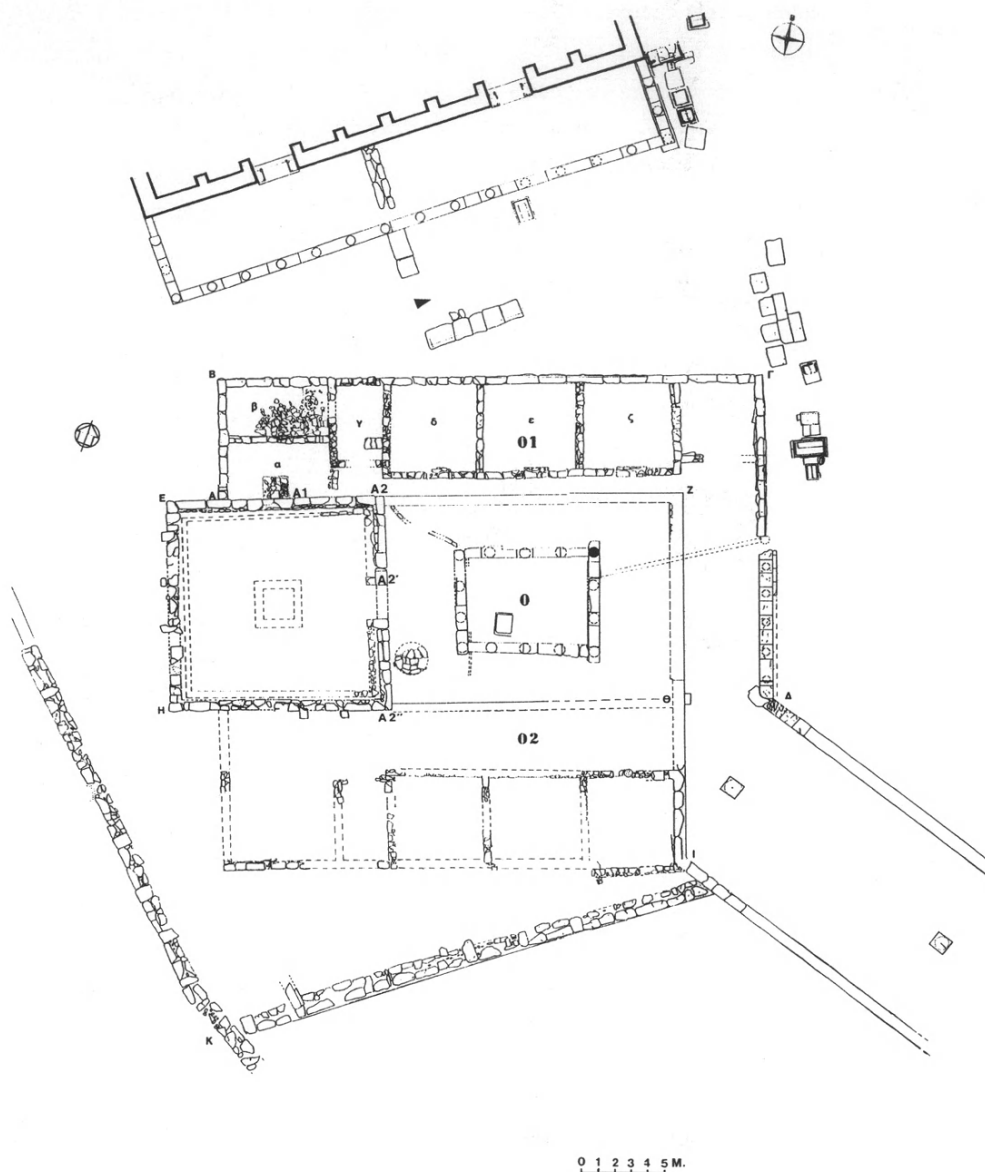
4. Γιὰ τὴ στρωματογραφία τοῦ Πρυτανείου τελευταῖα βλ. Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, Ἀνάγλυφοι σκύφοι ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Δωδώνης, *Πρακτικά Δ' Συνάντησης γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ, Μυτιλήνη 1994* (Ἀθήνα 1997) 332-335.

ους τὸ 167 π.Χ.⁵, ἔπαψε νὰ λειτουργεῖ ὡς καταγώγιο. Ὅπως διαπιστώθηκε ἀπὸ τὶς παλαιότερες ἔρευνες, μὲ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ Πρυτανείου στὴν ὕστερη ἑλληνιστικὴ περίοδο, τὸ κτίριο περιορίστηκε στὶς ἀρχικὲς του διαστάσεις (εἰκ. 3). Στὸν κεντρικὸ πυρῆνα Ο, πάνω ἀπὸ τὶς ἐπιχώσεις τῆς καταστροφῆς, κατασκευάστηκε στὴν αὐτὴ ἓνα εὐρύτερο περιστύλιο καὶ ἐκεῖ ὅπου ἡ ἐπίσημη αἴθουσα μὲ τὴν ἐστία, μία αἴθουσα συνεδρίου μὲ λίθινα καθίσματα. Ἡ δημόσια χρῆσις τοῦ χώρου συνεχίστηκε τουλάχιστον ἕως τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Ἐκτοτε κατασκευάστηκαν ἐδῶ ἰδιωτικὰ σπίτια, τὰ ὁποῖα ἐξακολούθησαν νὰ ἐξυπηρετοῦν στεγαστικὰς ἀνάγκες ἕως καὶ τὸν 5ο αἰ. μ.Χ. (εἰκ. 3).

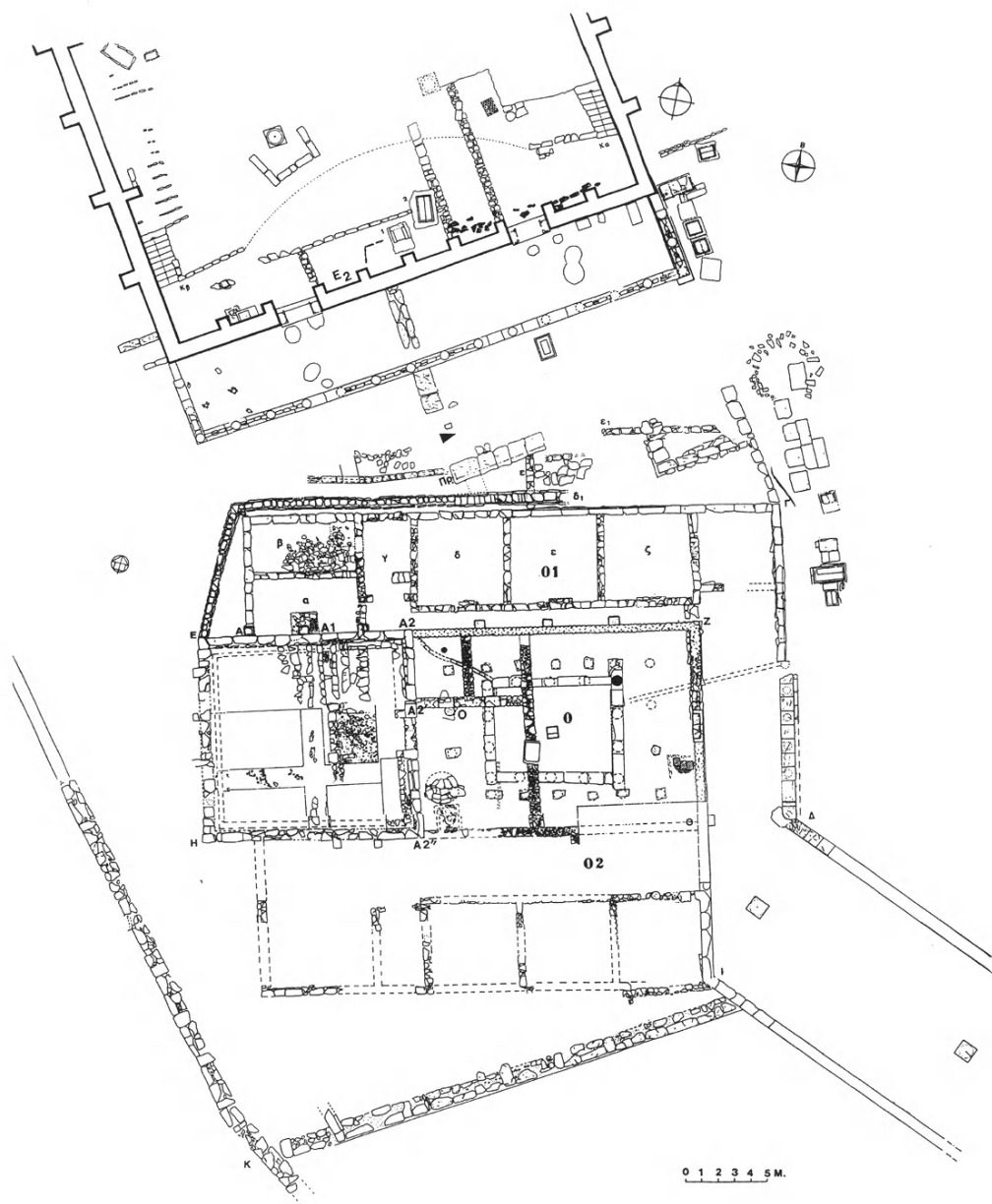
Στὶς διερευνητικὰς τομὲς ποὺ ἔγιναν κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ (εἰκ. 1) ἀπομακρύνθηκαν τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα α, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ καστανὸ χῶμα μὲ ὀργανικὰ ὑλικά φυσικῆς προέλευσης, ἀνάμικτα μὲ μικρὰς πέτρες, τὸ στρώμα β, τὸ ὁποῖο συνίσταται ἀπὸ μαυριδερὸ χῶμα μὲ ἀργούς λίθους τοιχοποιίας καὶ λατύπη ἀπὸ τὴν ἀποσάθρωσίν των, ὀπτές πλίνθους καὶ κεραμίδια (πίν. 89α), καθὼς καὶ τὸ στρώμα γ, ποὺ εἶναι σκληρὸ στρώμα ὠχροῦ πηλοῦ μὲ ἀραιὰ ἔχνη καύσης (πίν. 90α), τὸ ὁποῖο προῆλθε ἀπὸ τὴ διάλυση τῶν ὠμῶν πλίνθων τῆς ἀνωδομῆς τῆς πτέρυγας Ο2. Μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ στρώματος γ ἀπαντᾷ σὲ ὅλες τὶς τομὲς πεσμένη ἢ στέγη τοῦ οἰκοδομήματος μὲ πολλὰ κεραμίδια καὶ κάρβουνα (πίν. 90α-β). Ἡ ἀνασκαφὴ, ἐξαιτίας τοῦ μεγάλου ὕψους τῶν ἐπιχώσεων, σταμάτησε σὲ ὅλες τὶς τομὲς μὲ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ στρώματος τῶν κεραμιδιῶν γ, τὸ ὁποῖο συνδέεται ἱστορικὰ μὲ τὴ ρωμαϊκὴ καταστροφὴ τοῦ 167 π.Χ. Τὰ ὑψηλότερα στρώματα β1-β2 δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὴν ἰδιωτικὴν χρῆσιν τοῦ χώρου κατὰ τοὺς ὑστεροελληνιστικοὺς καὶ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, ἡ ὁποία, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ πλειονότης τῶν μεταχριστιανικῶν εὐρημάτων, συνεχίστηκε ἕως καὶ τὸν 5ο αἰ. μ.Χ.

Τὸ στρώμα πηλοῦ καταστροφῆς γ περιεῖχε ἐλάχιστα εὐρήματα. Ἀπὸ ἐδῶ προέρχεται ἀνθεμωτὸ μέτωπο ἡγεμόνα καλυπτῆρα (πίν. 92α), ὅμοιο μὲ τὶς

5. Γιά τὴ ρωμαϊκὴ καταστροφὴ τοῦ 167 π.Χ. βλ. ΠΟΛΥΒ., 30.15, ΛΙΒ. 45.5-6, ΣΤΡΑΒ., 7.7.3, ΠΛΙΝ., *HN* 4.10.39, ΠΛΟΥΤ., *Αἴμ. Παυλ.* 29, ΑΠΠΙΑΝ., *Ἰλλυρ.* 10.9. Σχετικὰ βλ. ἐπίσης Σ. ΔΑΚΑΡΗ, Ἡ ρωμαϊκὴ πολιτικὴ στὴν Ἠπειρο, *Πρακτικὰ Α' Διεθνοῦς Συμποσίου γιὰ τὴ Νικόπολη, Πρέβεζα 1984* (1987) 11-21.

Εἰκ. 2. Τὸ Πρυτανεῖο κατὰ τὴ 6' οἰκοδομικὴ φάση μὲ τὶς πτέρυγες 01, 02.

Εἰκ. 3. Οἱ τρεῖς οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ Πρυτανείου καὶ τὰ λείψανα ἰδιωτικῶν κατοικιῶν στὸ κεντρικὸ ἀρχικὸ κτίριο Ο.

ἀχροκεράμους πού βρέθηκαν σέ παλαιότερες ἀνασκαφές καί ἀποδόθηκαν στή στέγη τῆς πτέρυγας Ο1⁶. Ἀπό τὸ στρώμα β. συγκεντρώθηκε ἄφθονη κεραμική⁷ (πίν. 926-δ), ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἄβαφη, καθὼς καί λιγοστὰ δείγματα μελαμβαφῶν καί ἐρυθροβαφῶν ἀγγείων. Μαζί βρέθηκαν ἀγνύθες⁸ (πίν. 92ε), πήλινα ὑποστηρίγματα⁹ κεραμικοῦ κλιβάνου (πίν. 93α), θραύσματα πήλινων εἰδωλίων (πίν. 93β), γυάλινων ἀγγείων, καθὼς καί σιδερένια, χάλκινα καί ὀστέινα ἀντικείμενα. Ἀπὸ τὰ ἐλληνιστικά νομίσματα τοῦ στρώματος β, τὸ νεώτερο εἶναι χάλκινη κοπὴ Μολοσσῶν-Κασσωπαίων¹⁰, χρονολογίας 168-148

6. Διακοσμημένες κεραμώσεις καί ἐνσφράγιστες κεράμους ἀπὸ τὴ στέγη τῆς πτέρυγας Ο1 τοῦ Πρυτανείου βλ. Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ-ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ἡγεμόνες καί κορυφαῖες κέραμοι μὲ διακόσμηση ἀπὸ τὴν Ἥπειρο, Τύπος «ἄνθους λωτοῦ - ἐλίκων», διδακτορικὴ διατριβή*, (Ἰωάννινα 1986), 62, 73, 142, 147, 243· τῆς ἱδίας, *Διακοσμημένα μέτωπα κεράμων ἀπὸ τὴ Δωδώνη, Τύπος «ἐλίκων», Ἡπειρωτικὰ Χρονικά 29, 1988, 67-78· τῆς ἱδίας, Τὰ σφραγίσματα κεραμίδων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Δωδώνης, *Proceedings of the International Conference on Greek Architectural Terracottas of the Classical and Hellenistic Periods 1991, Hesperia, Suppl. XXVII, 1994, σποραδικά.**

7. Γενικά γιὰ τὴν κεραμικὴ ἀπὸ τὴ Δωδώνη (συμπεριλαμβανομένων καί δειγμάτων ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές στὸ Πρυτανεῖο) βλ. Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, *Κεραμικὴ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων ἀπὸ τὴν Ἥπειρο, Ἡπειρωτικὰ Χρονικά 29, 1988-89, 94-97 καί 116-130 σποραδικά. Εἰδικότερα βλ. τῆς ἱδίας, Ἀνάγλυφοι σκύφοι ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Δωδώνης, Πρακτικά Δ' Συνάντησης γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ, Μυτιλήνη 1994 (Ἀθήνα 1997) 332-335 (ὅπου καί κεραμικὴ ἀπὸ τὸ Πρυτανεῖο).*

8. Γενικά γιὰ ἀγνύθες ἀπὸ τὴν Ἥπειρο βλ. ΧΡ. ΤΖΟΥΒΑΡΑ-ΣΟΥΛΗ, Ἀπὸ τὴν τεχνικὴ τῶν ἀγνύθων, *Δωδώνη 21, 1992, 1, 456-496· τῆς ἱδίας, Seal Impressions on Loomweights from Cassope/Epirus. The Numismatic Types, BCH Suppl. 29, 1996, 497-509· τῆς ἱδίας, Loomweights from Cassope/Epirus. Incised and Impressed, L'Illyre Meridionale et l'Épire dans l'Antiquité, IIIe Colloque International, Octobre 1996, ὅ.π. (Chantilly-France, ὑπὸ ἐκτύπωση).*

9. Πήλινα ὑποστηρίγματα κεραμικοῦ κλιβάνου βρέθηκαν ἐπίσης στὶς ἐπιχώσεις τοῦ Θεάτρου καί τοῦ Βουλευτηρίου. Σχετικά βλ. Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, Ἀνάγλυφοι σκύφοι ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Δωδώνης, ὅ.π. 340, σημ. 95.

10. Συγκεντρωμένες ἀπόψεις γιὰ τὴ χρονολόγηση αὐτῶν τῶν νομισμάτων βλ. Σ. ΔΑΚΑΡΗ, *Κασσώπη, Νεότερες ἀνασκαφές 1977-1983* (Ἰωάννινα 1989) 63-64, ὅπου καί ἡ εἰδικὴ βιβλιογραφία.

π.Χ. (πίν. 93γ), ἐνῶ τὴν πλειονότητα τῶν νομισμάτων ἀποτελοῦν χάλκινα ἀσάρια τῶν ὑστερορρωμαϊκῶν χρόνων ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 4ο καὶ 5ο αἰ. μ.Χ. (πίν. 93δ).

Παρόλο ποὺ ἡ φετινὴ ἔρευνα δὲν προχώρησε σὲ βάθος ὥς τὸ φυσικὸ ἔδαφος, ἀπὸ τίς διερευνητικὲς τομὲς ποὺ ἔγιναν, κατέστη δυνατόν νὰ προσδιοριστοῦν τόσο τὰ ἐξωτερικὰ ὅρια τῆς νέας πτέρυγας Ο2 ὅσο καὶ αὐτὰ τῶν ἐσωτερικῶν τῆς διαιρέσεων. Ὅπως διαπιστώνεται, οἱ πτέρυγες Ο2 καὶ Ο1 ἐντάσσονται στὸν χώρο ἐκατέρωθεν τοῦ ἀρχικοῦ πυρήνα Ο τοῦ Πρυτανείου ὡς πάρισα οἰκοδομήματα. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ κτιρίου Ο2 διακρίνονται τρία τετράγωνα δωμάτια, ἴσων διαστάσεων μὲ τοὺς ἀνδρῶνες δ, ε, ζ τῆς πτέρυγας Ο1, ἓνα ὀρθογώνιο δωμάτιο, ὅμοιο μὲ τὸ γ, ἐνῶ στὰ δυτικὰ ἀπαντοῦν ἐνδεχομένως οἱ ἴδιοι χώροι μὲ τοὺς βοηθητικούς α καὶ β. Ἡ ἀντιστοιχία στὴ διαρρύθμιση, ἡ ὅμοια στρωματογραφία καὶ στὰ δύο κτίρια, ἡ ἴδια κατασκευὴ τῆς τοιχοποιίας καὶ ἡ κοινὴ ὀργανικὴ σύνδεση τῶν τοίχων μὲ τὸν ἀρχικὸ πυρήνα Ο τοῦ Πρυτανείου, μαρτυροῦν ὅτι ἡ πτέρυγα Ο2 κατασκευάσθηκε συγχρόνως μὲ τὴν πτέρυγα Ο1 στὰ πλαίσια τοῦ αὐτοῦ οἰκοδομικοῦ προγράμματος τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἡπειρωτῶν (234/33-168 π.Χ.)¹¹. Ὡς ἐκ τούτου, μὲ τὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ ἀποδεικνύεται ὅτι στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ἡ λειτουργία τοῦ ἀρχικοῦ, κεντρικοῦ κτιρίου Ο, ὡς χώρου γιὰ τίς τελετουργίες, συνδυάστηκε καὶ μὲ καταγώγιο¹² γιὰ τὴ διανυκτέρευση καὶ τὴ σίτιση τῶν πρυτάνεων καὶ τῶν ἐπωνύμων ἀρχόντων ὅχι μόνον πρὸς τὰ βόρεια (πτέρυγα Ο1), ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰ νότια (πτέρυγα Ο2). Ἡ ἐπέκταση τοῦ Πρυτανείου πρὸς τίς δύο πλευρὲς ἐκ πρώτης ὀψεως ὑποδηλώνει αὐξημένες ἀνάγκες φιλοξενίας δημοσίων προσώπων στὸ Ἱερό, πιθανότατα ἐξαιτίας τῆς διέυρυνσης τῆς συμμαχίας τῶν Ἡπειρωτικῶν φύλων κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἡπειρωτῶν (234/33-168 π.Χ.). Παράλληλα ὁμως ὑπάρχουν ἐνδείξεις ἀπὸ παλαιότερες ἀνασκαφές, ὅπως

11. Γιὰ τὸ Κοινὸ τῶν Ἡπειρωτῶν βλ. Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ - Σ. ΔΑΚΑΡΗ, Τὸ ἱερὸν τῆς Δωδώνης, Α. Ἱερὰ Οἰκία, ΑΕ 1959, 98-112. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, Τὸ Ἱερὸν τῆς Δωδώνης, ΑΔ 16, 1960, 9-12, 29-32· τοῦ ἴδιου, Δωδώνη, Ἀρχαιολογικὸς Ὁδηγός (Ἰωάννινα 1986), 22, 46-49, 61-73.

12. Γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τῶν γνωστῶν πρυτανείων βλ. S. G. MILLER, *The Prytaneion. Its Function and Architectural Form* (London 1978).

ἀσφράγιστα πέταλα νομισμάτων¹³, ὅτι ἐνδεχομένως στὴν πτέρυγα Ο2 στεγάζονταν καὶ διάφορες δημόσιες ὑπηρεσίες, πιθανῶς νομισματοκοπεῖο ἢ ἀρχεῖο. Τὴν ὑπόθεσιν αὐτὴ στηρίζει καὶ ἡ ὑπάρξη ἐνὸς εὐρύτερου διαδρόμου μεταξὺ τοῦ κτιρίου Ο καὶ τῆς πτέρυγας Ο2, ὁ ὁποῖος ἐξυπηρετοῦσε καλύτερα τὴν ἐπικοινωνία ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο, στενότερο διάδρομο ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ κτίριο Ο καὶ τὴν προσθήκη Ο1. Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τὴ λειτουργία τῆς πτέρυγας Ο2, μὲ τὴν ἀποκάλυψή της κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ, καταδεικνύεται ἡ μνημειακὴ κατασκευὴ τοῦ Πρυτανείου τῆς Δωδώνης, τὸ ὁποῖο, στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ἐμφανίζεται νὰ ἀποτελεῖ συγκρότημα κτιρίων, ποὺ συνίσταται ἀπὸ τὸ κεντρικὸ οἰκοδόμημα Ο, τὶς πλευρικὲς πτέρυγες Ο1 καὶ Ο2 καὶ τὴν ἀνατολικὴ στοά. Τὸ γεγονός αὐτό, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ἐπιβεβαιώνει καὶ τὶς μαρτυρίες τῶν γραπτῶν πηγῶν¹⁴ γιὰ τὴ μεγάλη ἀκτινοβολία τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑπειρωτῶν (234/33-168 π.Χ.), σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες συμμετέχουν σὲ αὐτὸ ὅλα τὰ Ἑπειρωτικὰ φύλα, ἀπὸ τὸν Ἀμβραχικὸ κόλπο ὡς τὸν ποταμὸ Γενοῦσο, στὸ μέσον τῆς Ἀλβανίας.

Τὴ φετινὴ ἔρευνα ἀπασχόλησαν ἐπίσης ἐρωτήματα σχετικὰ μὲ τὴν κατεύθυνση τοῦ ἀρχαιότερου περιβόλου τοῦ Ἱεροῦ στὸν χῶρο νότια τοῦ κυρίως Πρυτανείου (Ο). Ἀπὸ παλαιότερες ἀνασκαφὲς εἶχε διαπιστωθεῖ ὅτι γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ Βουλευτηρίου καὶ τοῦ κτιρίου Ο τοῦ Πρυτανείου, στὰ τέλη τοῦ 4ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., χρειάστηκε νὰ ἀποκοπεῖ στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ περιβόλος¹⁵ τοῦ Ἱεροῦ καὶ νὰ μετατοπιστεῖ δυτικότερα προκειμένου τὸ νεώτερο σκέλος του νὰ συμπεριλάβει τὰ δύο δημόσια οἰκοδομήματα. Θεμέλια τοῦ

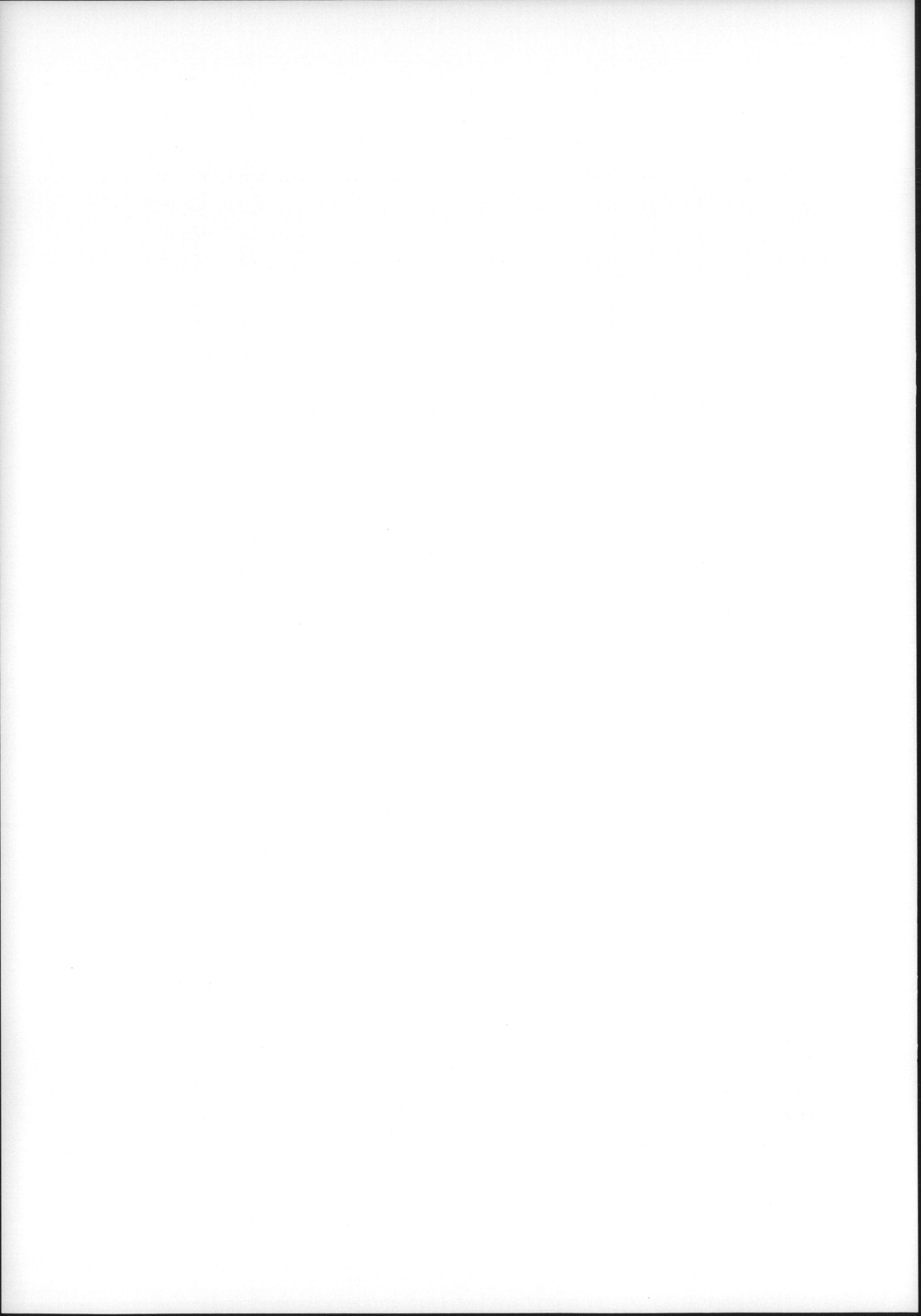
13. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1989, 179.

14. Σχετικὰ βλ. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, Δωδώνη, Ἀρχαιολογικὸς Ὁδηγὸς (Ἰωάννινα 1986) 59, Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ - Α. ΧΡΙΣΤΙΔΗΣ - J. VOCOTOPOULOU, Les lamelles oraculaires de Dodone, *L'Illyrie Meridionale et l'Antiquité, IIe Colloque International de Clermont Ferrand*, 1990 (Paris 1993), 57.

15. Γιὰ τὸν περιβόλο τοῦ Ἱεροῦ (ἀρχαιότερο καὶ νεώτερο) βλ. C. CARAPANOS, *Dodone et ses ruines* (Paris 1878), 25, πίν. I, Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ - Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ὅ.π. 18, σημ. 3, πίν. 4, εἰκ. 15, Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, Τὸ Ἱερό τῆς Δωδώνης, ΑΔ 16, 1960, 13, πίν. 6, τοῦ ἴδιου, ΠΑΕ 1966, 80-81, ΠΑΕ 1973, 89-90, Ἔργον 1966, 83, Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, Δωδώνη, Ἀρχαιολογικὸς Ὁδηγός, ὅ.π. 78-80.

ἀρχαιότερου περιβόλου ἦλθαν στὸ φῶς μὲ τὶς παλαιότερες ἀνασκαφές κάτω ἀπὸ τὴ στοὰ τοῦ Βουλευτηρίου, ἐνῶ τμήμα του διατηρήθηκε ἐντὸς τοῦ ἀρχικοῦ κτιρίου Ο τοῦ Πρυτανείου γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς διαχωριστικός τοῖχος (Α2-Α2'') μεταξύ τῆς αἵθουσας μὲ τὴν ἐστία καὶ τῆς περιστυλῆς αὐλῆς (εἰκ. 2-3). Μὲ τὴ φετινὴ ἔρευνα δὲν ἐξακριβώθηκε ἂν ὁ ἀρχαιότερος περιβόλος Α2-Α2'' συνεχίζεται νότια τοῦ κυρίως Πρυτανείου Ο ἢ ἀποκόπηκε κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησι τῆς πτέρυγας Ο2. Διαπιστώθηκε ὅμως ὅτι ἓνα σκέλος του διατηρήθηκε καὶ ἀποτέλεσε τὸν ἐξωτερικὸ ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ κτιρίου Ο2 (εἰκ. 1-3, πίν. 91α). Τὸ τμήμα αὐτὸ στὴ νοτιοανατολική γωνία (Ι) τῆς πτέρυγας Ο2 κάμπτεται πρὸς τὰ νοτιοανατολικά γιὰ νὰ κατευθυνθεῖ στὴ συνέχεια στὴ μνημειακὴ πύλη τοῦ Ἱεροῦ πρὸς τὴν κοιλάδα (πίν. 91β). Ἀνατολικά τοῦ Πρυτανείου, μὲ τὸν ἀρχαιότερο περιβόλο ἐνδέχεται νὰ συνδέεται ἡ κυκλωτερὴς βάση πού προεξέχει κάτω ἀπὸ τὸ νότιο πέρασ (Δ) τοῦ στυλοβάτη τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς (εἰκ. 1-3, πίν. 91α), ἡ ὁποία ἴσως ἀποτελεῖ θεμέλιο πύλης πού ἀργότερα καταργήθηκε. Ἐνδεχομένως μὲ τὴν κατασκευὴ αὐτὴ νὰ ἔχει σχέση καὶ τὸ μεγαλύτερο εὖρος τοῦ διαδρόμου μεταξύ τῶν ἀνδρώνων τῆς πτέρυγας Ο2 καὶ τοῦ νότιου τοίχου τοῦ κυρίως Πρυτανείου Ο.

Κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ ἦλθαν ἐπίσης στὸ φῶς τμήματα τοῦ συνεχοῦς στυλοβάτη καὶ δύο βάσεις κιόνων ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας τοῦ μνημειακοῦ στρωικοῦ οἰκοδομήματος πού ἀπαντᾷ στὴν προέκταση πρὸς Νότον τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ Πρυτανείου. Τὰ λείψανα πού ἀποκαλύφθηκαν (εἰκ. 1-3, πίν. 91β), φαίνουν παρὰλληλα μὲ τὸ νοτιοανατολικὸ σκέλος τοῦ ἀρχαιότερου περιβόλου, τὸ ὁποῖο ἐκτείνεται ὡς τὴ μνημειακὴ πύλη τοῦ Ἱεροῦ πρὸς τὴν κοιλάδα. Προκειμένου νὰ ἐντοπιστεῖ ἡ κύρια εἴσοδος τοῦ Ἱεροῦ ἀπὸ Νότο, ἀποψιλώθηκε ἡ περιοχὴ κατὰ μῆκος τοῦ ἀρχαιότερου περιβόλου ἕως 30 περίπου μέτρα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποκαλυφθεῖ ἡ ἰσοδομικὴ τοιχοποιία του, ἡ ὁποία σὲ πολλὰ σημεῖα διασώζεται σὲ ὕψος ἕως καὶ 4 μέτρα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

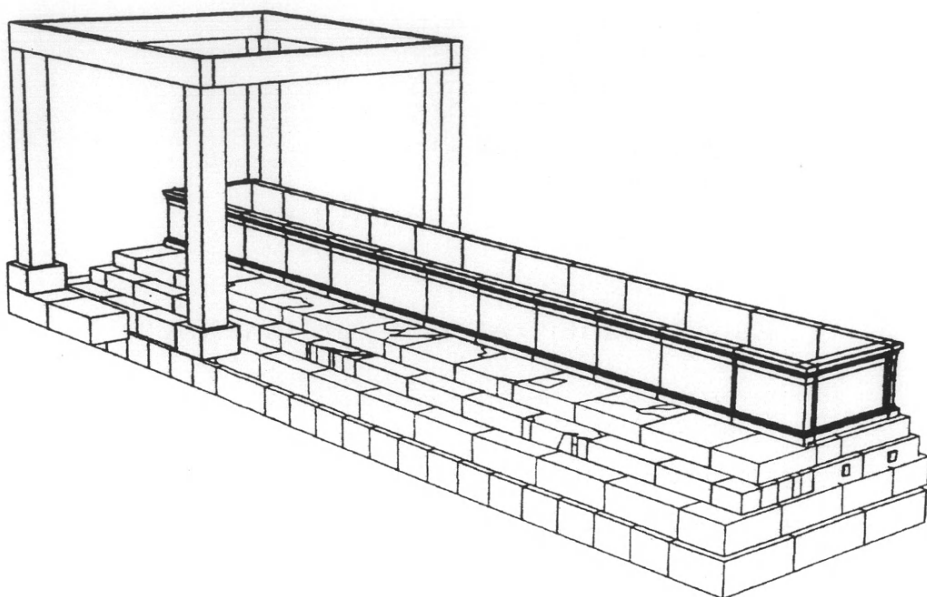
ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΜΕΛΕΤΗ

ΕΠΙΔΑΥΡΟΣ. ΙΕΡΟ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΜΑΛΕΑΤΑ

(Πίν. 94)

Κατά τὸ 1997 ἔγιναν ἐργασίες συντήρησης καὶ ἀποκατάστασης μνημείων στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα τῆς Ἐπιδαύρου, ποὺ συνεχίζονται στὰ πλαίσια τοῦ προγράμματος τῆς Ὁμάδας Ἐργασίας Ἐπιδαύρου τοῦ ΥΠΠΟ, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογράφοντος. Τὶς ἐργασίες ἐνίσχυσε οἰκονομικὰ καὶ τὸ Ἰδρυμα Ψύχα. Τὴν ἀμεση ἐπίβλεψη εἶχε ὁ ἀρχιτέκτων Ἰ. Μαυροματίδης.

Οἱ ἐργασίες ἀπέβλεψαν κυρίως στὴν ὁλοκλήρωση τῆς μελέτης καὶ τὴν προετοιμασία τῆς ἀποκατάστασης τοῦ ὕστερου κλασικοῦ βωμοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος. Ὁ βωμὸς αὐτός (πίν. 94α), ὅπως καὶ ὁ βωμὸς τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὸ Ἀσκληπιεῖο, ἀνῆκε στὸν ἰδιαίτερα ἐνδιαφέροντα τύπο τῶν βωμῶν μὲ ἐπιμήκη τράπεζα καὶ οὐρανὸ πάνω ἀπὸ τὸ τμῆμα στὸ ὁποῖο προσφερόταν ἡ θυσία. Κατὰ τοὺς ὕστερους ἐλληνιστικοὺς ἤδη χρόνους τὸ μνημεῖο καταστράφηκε συστηματικὰ καὶ ἀργότερα τμῆμα τοῦ ὕλικου τοῦ ἀσβεστοποιήθηκε. Ὅμως χάρις στὴ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ καὶ τὴν ἰδιαίτερα ἐπίμονη ἔρευνα τοῦ Ἰ. Μαυροματίδη, ὁ ὁποῖος ταύτισε μέλη του σὲ ὅλη τὴ μείζονα περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ, συγκεντρώθηκε ἓνα ἰδιαίτερα ἐντυπωσιακὸ ποσοστὸ ἀπὸ τὰ μέλη τῶν θεμελίων (πῶροι), τῆς κρηπίδας καὶ τῆς πρόθυσης (ἀσβεστόλιθος) καὶ ἀρκετὰ τεμάχια ἀπὸ τὴ μαρμάρινη ἐπένδυση τῆς τράπεζας. Ἡ μελέτη ἀποκατάστασης ὁλοκληρώθηκε ἀπὸ τὸν κ. Μαυροματίδη, ἡ δοκιμαστικὴ σύνθεση τοῦ ὕλικου τῆς κρηπίδας ἔγινε (εἰκ. 1) καὶ μέρος τῶν ἀπαραιτήτων γιὰ τὴν ἀποκατάσταση νέων λίθων λαξεύθηκε.

Εἰκ. 1. Ὁ ὕστεροκλασικὸς βωμὸς τοῦ Ἀπόλλωνος, σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση.

Ἡ συντήρηση τῶν τοιχοποιῶν τῆς ἐποχῆς τῆς ρωμαιοκρατίας συνεχίσθηκε. Συντηρήθηκε τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ περιβόλου τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου τοῦ ἱεροῦ (πίν. 946) καὶ διαμορφώθηκε ὁ χώρος μεταξύ αὐτοῦ καὶ τῆς δεξαμενῆς τοῦ Ἀντωνίνου.

Β. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΑΔΟΣ

(Πίν. 95-96)

Συνεχίσθηκαν κατά τὸ 1997 οἱ ἐργασίες συντηρήσεως τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Παντανάσσης Φιλippiάδος¹. Ὁλοκληρώθηκε ἡ πλακόστρωση τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ περιστώου, πού εἶχε ἀρχίσει τὸ 1994, καὶ συντηρήθηκαν καὶ συμπληρώθηκαν τὰ δάπεδα τῆς προθέσεως, τοῦ διακονικοῦ καὶ τοῦ νοτίου παρεκκλησίου. Κατὰ τὶς ἐργασίες γιὰ τὴν πλακόστρωση τοῦ Νοτίου παρεκκλησίου διαπιστώθηκε ὅτι στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ νοτίου τοίχου ὑπῆρχε κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο κοίλωμα μήκους 1.10 μ., πλάτους 0.50 μ. καὶ ὕψους 1.10 μ. Τὸ ἱερὸ τοῦ παρεκκλησίου εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ πλίνθους καὶ εἶναι ψηλότερο κατὰ 10 ἐκ. ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο χώρο, πού ἦταν στρωμένος μὲ ἀκανόνιστες λίθινες πλάκες στὸ βορειοανατολικὸ τμήμα του. Στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τοῦ παρεκκλησίου τὸ δάπεδο ἦταν διαταραγμένο καὶ βρέθηκε μία ταφή.

Συγκολλήθηκαν γλυπτά, ὅπως τὸ σωζόμενο τμήμα τῆς βάσεως τοῦ ΒΑ κίονος πού ἐστήριζε τὸν τροῦλλο, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερα συνανήκοντα τεμάχια. Κατὰ τὴ διάρκεια ἐργασιῶν διευθετήσεως τοῦ χώρου δυτικῶς τοῦ μνημείου ἀποκαλύφθηκαν μερικοὶ κιβωτιόσχημοι τάφοι (πίν. 95α) καὶ βρέθηκαν μερικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὅπως τμήμα ἀκοσμήτου θωρακίου σωζομένων

1. Γιὰ τὶς ἐργασίες πού ἔχουν γίνει μέχρι τώρα στὸ μνημεῖο βλ. AAA V.1, 1972, 87-97· VI.3, 1973, 402-412· X.2, 1977, 149-64, καὶ ΠΑΕ 1977, 149-153· 1987, 123-124· 1988, 94-98· 1989, 169-175· 1990, 160-164· 1991, 169-177· 1992, 150-154· 1993, 111-116· 1994, 117-122· 1996, 211-214. Κύριος συνεργάτης ἦταν, ὅπως καὶ τὰ προηγούμενα χρόνια, ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Γεώργιος Βελένης. Στὴν ἀνασκαφὴ ἔλαβαν μέρος οἱ πτυχιούχοι τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ἰωάννης Βαραλῆς, Γεώργιος Ἰωάννου καὶ Μαριάννα Οἰκονόμου. Τὴν κεραμεικὴ μελετᾷ ἡ κυρία Ἀγγελικὴ Χαριτωνίδου.

διαστάσεων 47×33 ἐκ., μικρὸ ἰωνικὸ κιονόκρανο μήκους 40, πλάτους 34 καὶ ὕψους 14 ἐκ., ποὺ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ στὴν κάλυψη τάφου (πίν. 96α), γωνία κορινθιάζοντος κιονοκράνου σωζομένων διαστάσεων 40×34 ἐκ. καὶ ὕψους 14 ἐκ.² (πίν. 96β) καὶ πώρινο βεργίον σταυροβολίου μήκους 1.20 μ., πλάτους 0.15 μ. καὶ πάχους 0.20 μ., ἀντίστοιχα τοῦ ὁποίου εἶχαν βρεθεῖ παλαιότερα³ (πίν. 95β). Διαπιστώθηκε ὅτι ὁ ἀγωγὸς ὕδατος ποὺ τροφοδοτοῦσε τὴ δυτικῶς τοῦ ναοῦ φιάλη, τοῦ ὁποίου εἶχαν βρεθεῖ παλαιότερα πῆλινα στοιχειᾶ⁴, ἀπετελεῖτο στὴν ἀπόληξή του ἀπὸ μολύβδινο σωλήνα διαμέτρου 0.06 μ., πακτωμένο σὲ τοιχοποιία πλάτους 0.80, ποὺ κοντὰ στὴ φιάλη πλαταίνει στὰ 1.50 μ.

Ἐρευνα στὴν ἀψίδα τῆς προθέσεως ἔδειξε ὅτι πατεῖ σὲ τρίπλευρη ἐπίσης κρηπίδα ὕψους 0.22 μ., ποὺ δὲν ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς στὸ περίγραμμα τῆς ἀψίδας καὶ ἐξέχει κατὰ 23-44 ἐκ. Τὸ θεμέλιο εἶναι ἡμικυκλικό. Εἶναι κτισμένο μὲ πλακοειδεῖς λίθους τοποθετημένους σὲ ἄφθονο κονίαμα, ἐξέχει κατὰ 0.80 μ. περίπου ἀπὸ τὴν ἀψίδα καὶ ἔχει βάθος 1.15 μ. Στὸ ἐσωτερικὸ εἰσέχει κατὰ 10-25 ἐκ. Ἡ ἐσοχὴ εἶναι μεγαλύτερη στὸ νότιο ἄκρο.

Ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ ποὺ βρέθηκε μνημονεύουμε δύο ὄστρακα ἀπὸ τὸ νότιο παρεκκλήσιο. Τὸ ἓνα εἶναι τμῆμα βάσεως καὶ παρειᾶς ἀνοικτοῦ ἀγγείου, ἴσως πινακίου, μὲ διαφανὴ ἐφυσάλωση. Ἐξωτερικὰ εἶναι ἄβαφο, ἐνῶ ἐσωτερικὰ φέρει γραμμικὸ διάκοσμο πάνω σὲ ὠχροκίτρινο κάμπο. Μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ σὲ ἀρτινὸ ἐργαστήριον τοῦ 13ου-14ου αἰ. Ἀνάλογη κεραμεικὴ εἶχε βρεθεῖ καὶ παλαιότερα. Τὸ ἄλλο ὄστρακο εἶναι τμῆμα γύρου καὶ παρειᾶς γαβάθας ἢ πινακίου μὲ διάφανη ἐφυσάλωση, πιθανότατα νοτιοϊταλικοῦ ἐργαστηρίου τοῦ 19ου αἰ. Τμήματα ὑαλοστασίου βρέθηκαν στὴν πρόθεση καὶ τὸ νότιο παρεκκλήσιο. Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἀπέδωσε νομίσματα.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

2. Γιά τμήματα ἀναλόγων κιονοκράνων πρβ. AAA, V.1, 1972, 96-97, εἰκ. 13. ΠΑΕ 1977, 151-152, πίν. 93γ· 1989, 170, πίν. 120β-γ· 1992, 154, πίν. 63γ.

3. Πρβ. AAA VI.3, 1973, 409, εἰκ. 7· X.2, 1977, 156, εἰκ. 5. ΠΑΕ 1977, 152-153, πίν. 94α· 1990, 160-161· 1991, 176· 1992, 151· 1993, 113, πίν. 67β.

4. Βλ. ΠΑΕ 1994, 121, πίν. 63α.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

Στὴν ἀρχαία Ἀμφίπολη συνεχίστηκαν οἱ σωστικὲς ἐπεμβάσεις συντήρησης τοῦ δομικοῦ ὕλικου τοῦ Γυμνασίου, παράλληλα μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη καὶ τὴν προετοιμασίαν δημοσίευσης τῶν εὐρημάτων τοῦ δημόσιου αὐτοῦ συγκροτήματος.

Στὸν χώρον τοῦ Γυμνασίου —μὲ τὴν ἀδιάλειπτη καθοδήγηση τοῦ Κέντρου Λίθου τοῦ ΥΠ.ΠΟ. καὶ τὴν ἐποπτεία τῆς ΙΗ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων— ἔγιναν ἐμποτισμοὶ μὲ ὀργανικὰ ὑλικά φθαρμένων πωροπλίνθων καὶ πειραματικὴ ἐφαρμογὴ ἐπιχρίσματος σὲ ἔντονα διαβρωμένους πώρινους δόμους κατὰ μίμησιν τῶν ἀρχαίων κονιαμάτων. Ἐπίσης ἄρχισε ἡ μελέτη συντήρησης τοῦ κλιβάνου.

Στὸ Μουσεῖο Ἀμφιπόλεως προχώρησε ἡ μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν καὶ γλυπτῶν, ἡ ἐπεξεργασία τῶν καταλόγων νομισμάτων καὶ σφραγισμάτων ἀμφορέων, ἡ σχεδίαση τῆς κεραμεικῆς, ἡ διεξοδικὴ φωτογράφηση τῶν εὐρημάτων καὶ ἡ ἐπαγγελματικὴ φωτογράφηση τοῦ Ἐφηβαρχικοῦ Νόμου.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΗΜ. ΛΑΖΑΡΙΔΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ

(Πίν. 97-102)

Κατὰ τὸ 1997 ἔγινε συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν καὶ συνεχίστηκε γιὰ μικρὸ διάστημα ἡ περισυλλογὴ τοιχογραφημένων κονιαμάτων ἀπὸ τὸ Μέγα Κλιμακοστάσιο τῆς Ξεστῆς 4 (πίν. 97α-6)¹.

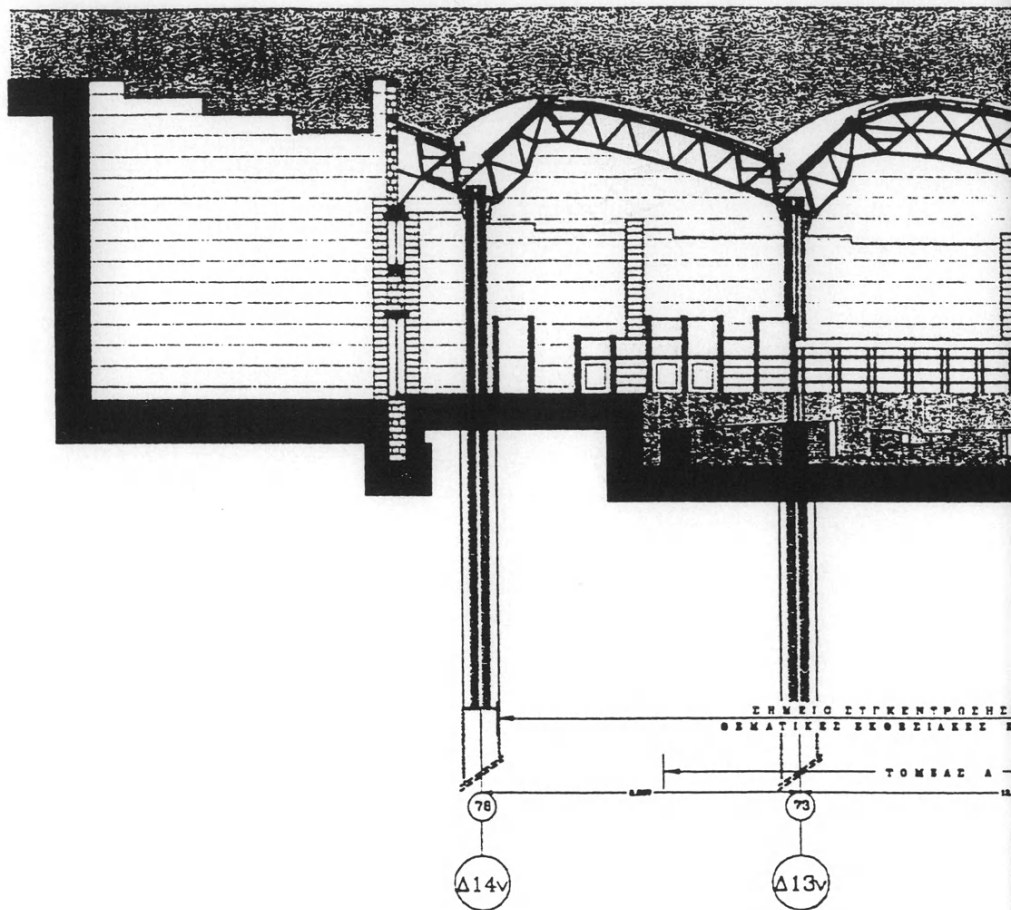
Συντήρηση εὐρημάτων

Ἡ πρόσληψη σημαντικοῦ ἀριθμοῦ νέων συντηρητῶν μετὰ σύμβαση ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ κατέστησε δυνατὴ τὴν πρόοδο στὸν τομέα τῆς συντήρησης τοιχογραφιῶν, παρὰ τὴ σχετικὰ βραχύχρονη παραμονή τους στὸ Ἀκρωτήρι². Τὸ πρόγραμμα αὐτὸ εἶχε γιὰ μιὰν ἀκόμη χρονιά οἰκονομικὴ στήριξη ἀπὸ τὸ Ἰδρυμα Θήρας Πέτρος Μ. Νομικός καὶ ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Αἰγαίου. Χάρης λοιπὸν στοὺς ἀνωτέρω παράγοντες, πρὸς τοὺς ὁποίους καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες, ἡ ἀναζήτησις συνανηκόντων τεμαχίων στὴν τοιχογραφικὴ σύνθεσις τοῦ δονακῶνος ἀπὸ τὴν Ξεστὴ 3 προχώρησε ἱκανοποιη-

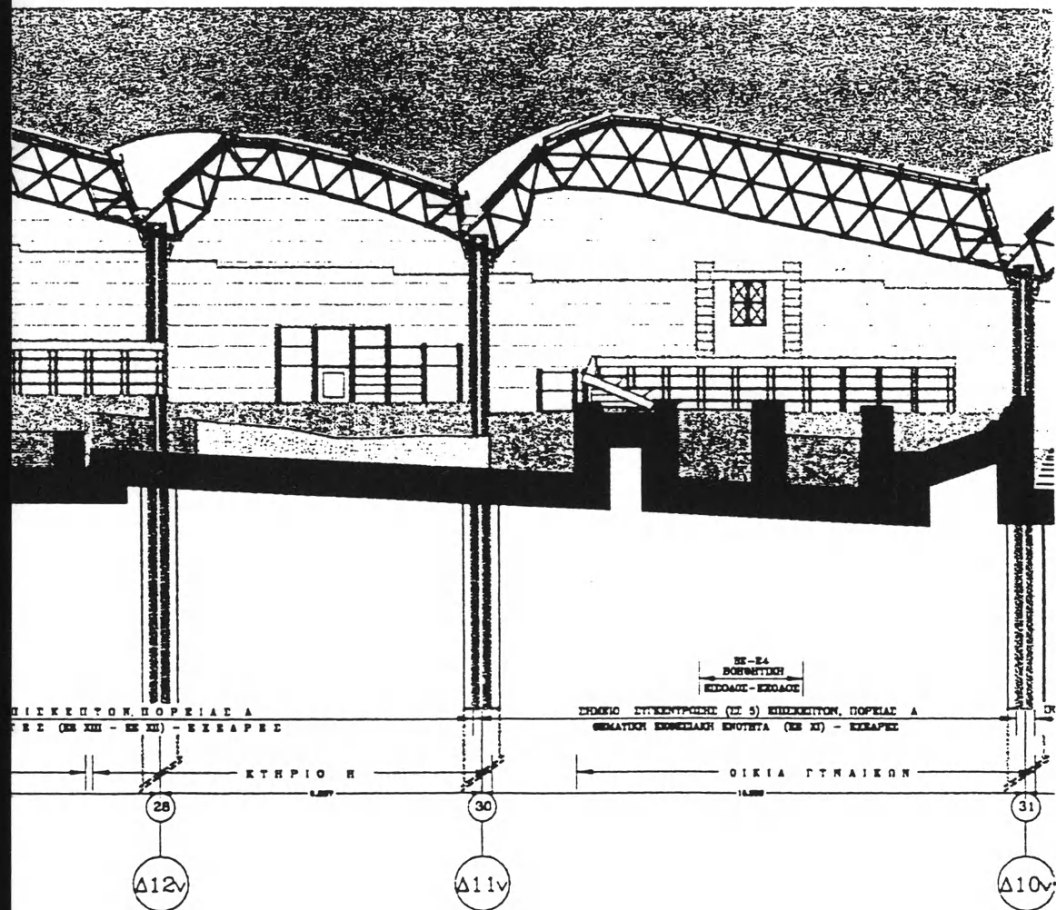
1. Χρ. ΝΤΟΥΜΑΣ, *ΙΑΕ* 1996, 248-51.

2. Κατὰ τὸ 1997 ἐργάστηκαν στὴ συντήρηση τοιχογραφιῶν οἱ συντηρητῆς Ἀπόστολος Βούλγαρης, Σοφία Βούλγαρη, Ἀριστείδης Γέροντας, Παναγιώτης Δρίτσας, Εὐ. Καλαμπούκη, Ἰάκωβος Μιχαηλίδης, Ἐλένη Μιχαηλίδου, Γεώργιος Μπαλῆς, Γεώργιος Περράκης, Σοφία Μίνου-Τέλιου καὶ σημαντικὸς ἀριθμὸς ἄλλων συντηρητῶν ποὺ προσελήφθησαν ἀπὸ τὴ Διεύθυνσις Συντήρησης τοῦ ὙΠΠΟ μετὰ σύμβαση ἔργου. Ἐπίσης ἀσχήθηκαν ἀξιόλογος ἀριθμὸς σπουδαστῶν συντήρησης.

Τὴ συντήρησις τῶν κεραμεικῶν συνέχισαν ὁ Λ. Ἀλεφραγκῆς καὶ ὁ Παν. Βλάχος, ἐνῶ τὴν ἐτήσια φροντίδα γιὰ τὴ συντήρησις τῶν μετάλλινων ἀντικειμένων εἶχε ἡ εὐγενῶς παρὰχωρηθεῖσα ἀπὸ τὴν Ἐφορεῖα Ἐναλίων Ἀρχαιοτήτων συντηρήτρια κ. Ε. Παπαδήμα.

Εἰκ. 1. Κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ νέου στεγάστρου μὲ χωροδίκτυωμα.

τικά³. Δυστυχῶς μεγάλο τμήμα τῆς συνθέσεως αὐτῆς ἔχει ὑποστῇ μεγάλη φθορά καὶ τὰ κενὰ ποὺ παρουσιάζει εἶναι πολλὰ.

Διαχείριση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου

Στὰ πλαίσια τοῦ εἰδικοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσης γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση ἀνανεώσιμων καὶ ἥπιων μορφῶν ἐνεργείας (Joule - Solar House 1994-1999) ὁ διευθυντὴς τῆς ἀνασκαφῆς συνεργάστηκε μὲ τὰ ἰδιωτικὰ μελετητικὰ γραφεῖα «Σύνθεση καὶ Ἔρευνα ΕΠΕ Γ. Ἀλμπάνης - Ν. Φιντικιάκης» (ἀρχιτεκτονικά), «Kaiser Bautechnik mbH» καὶ «Τάλως Μελετητική» (μηχανολογικά). Σκοπὸς τῆς συνεργασίας ἦταν νὰ ἐρευνηθεῖ ἡ δυνατότητα βελτίωσης τοῦ στεγάστρου στὸ Ἀκρωτήρι μὲ τὴ μέγιστη δυνατὴ ἐξασφάλιση συνθηκῶν φυσικοῦ δροσισμοῦ καὶ φυσικοῦ φωτισμοῦ ἐξοπλισμοῦ, ὥστε καὶ τὸ κόστος νὰ εἶναι χαμηλὸ ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπαιτούμενη συντήρηση νὰ εἶναι ἐφικτή. Ἡ πρόταση μὲ τὸν τίτλο *Aspire (Archaeological Sites Protection Implementing Renewable Energy)* ὑποβλήθηκε στὴν ἀρμόδια Γενικὴ Διεύθυνση XII τῆς Ε.Ε., ἡ ὁποία καὶ τὴν ἐνέκρινε ἀναλαμβάνοντας τὸ 50% τῆς χρηματοδότησης (τὸ ἄλλο 50% ἐκάλυψαν μὲ προσφορά ὑπηρεσιῶν τὰ ἀνωτέρω μελετητικὰ γραφεῖα). Ἡ ἔρευνα ὁλοκληρώθηκε μὲ τὴν πιλοτικὴ ἐφαρμογὴ στεγάζοντας ἐπιφάνεια 100 μ.² περίπου σὲ εἰδικὰ ἐπιλεγμένη θέση μακρὰν τῆς ἀνασκαφῆς. Ἔτσι ὄχι μόνον ἀποκομίστηκαν πολὺτιμες πληροφορίες γιὰ τὴ βελτίωση τῶν συνθηκῶν στέγασης τῆς ἀνασκαφῆς (πίν. 97α-β), ἀλλὰ καὶ ἀποκτήθηκε ἀξιόλογος στεγασμένος χώρος γιὰ τὴν ὁργάνωση εκπαιδευτικῶν διαλέξεων, σεμιναρίων κλπ. στὰ πλαίσια τοῦ ἐπιτελούμενου ἐκεῖ ἐρευνητικοῦ ἔργου (πίν. 98-100).

Μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ ἐρευνητικοῦ αὐτοῦ προγράμματος ἡ συμπάρασταση τῶν ἀρμοδίων ὑπηρεσιῶν τοῦ ὙΠΠΟ ὑπῆρξε οὐσιαστικὴ καὶ συνεχῆς. Ἡ ἐκπονηθεῖσα προμελέτῃ ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὸ Κεντρικὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο (πράξη 40/07.11.95) καὶ γιὰ τὴ χρηματοδότησή του τὸ ὅλο ἔργο ἐντάχθηκε στὸ Β' Κοινοτικὸ Πλαίσιο Στήριξης μὲ τὸν τίτλο «Ἀνάδειξη - Διαμόρ-

3. Χρ. Ντογμάς, *ΠΑΕ* 1996, 253.

φωση καὶ Ἀντικατάσταση Στεγάστρου Ἀρχαιολογικοῦ Χώρου Ἀκρωτηρίου Θήρας». Τόσο τὰ περιβαλλοντικά - μετεωρολογικά στοιχεῖα πού εἶχαν συγκεντρωθεῖ κατὰ τὴν ἐρευνητική φάση, ὅσο καὶ ἡ ἐμπειρία πού εἶχε ἀποκτηθεῖ κατὰ τὴν τριαντάχρονη λειτουργία τῆς ἀνασκαφῆς ταυτόχρονα ὡς ἐργοταξίου καὶ ὡς χώρου ὑποδοχῆς ἑκατοντάδων χιλιάδων ἐπισκεπτῶν ἑτησίως, ἐχρησίμευσαν ὡς βάση γιὰ τὴν ἐκπόνηση τῆς ὀριστικῆς μελέτης. Σύμφωνα μὲ αὐτήν:

1. Ἐπιφάνεια 12 περίπου στρεμμάτων θὰ καλυφθεῖ μὲ χωροδικτύωμα στριζόμενο σὲ στύλους, ὁ ἀριθμὸς τῶν ὁποίων θὰ εἶναι μικρότερος τῶν σήμερα ὑφισταμένων (εἰκ. 1).

2. Μὲ τὴν ἐλαφρὰ κατασκευὴ τοῦ χωροδικτυώματος ὁ χώρος θὰ διατηρεῖ τὴν ἐνιαίαν ἐμφάνισή του χωρὶς νὰ διασπᾶται ὀπτικά.

3. Ἡ ἐπέκταση τοῦ στεγάστρου πρὸς ὁποιαδήποτε κατεύθυνση, ὅταν καὶ ὅποτε αὐτὸ χρειαστεῖ, καθίσταται δυνατὴ μὲ τὴ χρησιμοποίησιν τοῦ χωροδικτυώματος.

4. Τὰ ὑλικά πού θὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ χωροδικτυώματος, τῶν στύλων καὶ τῆς στέγης (ἀνοξείδωτος χάλυβας καὶ ἀνοξείδωτη λαμαρίνα) ἀλλὰ καὶ τὰ ὑλικά μόνωσης πρέπει νὰ ἐξασφαλίζουσι τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ βιωσιμότητα τῆς κατασκευῆς μέσα στὸ ἐχθρικὸ περιβάλλον τῆς περιοχῆς (ὀξείδια τοῦ ἡφαιστειακοῦ ὑλικοῦ καὶ γειτνίαση μὲ τὴ θάλασσα).

5. Ἡ ἀπλὴ κατασκευὴ ἐπιτρέπει τὴ χρησιμοποίησιν ἐργατοτεχνικοῦ προσωπικοῦ ἀπὸ τὸ ἴδιον τὸ νησί μὲ συνέπεια νὰ μειώνεται τὸ κόστος τοῦ ἔργου, νὰ δημιουργοῦνται θέσεις ἐργασίας γιὰ τὸν ντόπιον πληθυσμὸ καί, τέλος, νὰ μεταδίδεται τεχνογνωσία μὲ τὴν ἐκπαίδευσιν ντόπιων τεχνιτῶν γιὰ μελλοντικὰς ἐπεμβάσεις συντήρησης τοῦ στεγάστρου.

6. Ἀποτρέπεται ἡ ὀξείδωσις τῶν μεταλλικῶν κατασκευῶν, κυρίως τῆς θεμελίωσης τῶν στύλων μὲ καθοδικὴ προστασία.

7. Παρέχεται ἡ δυνατότητα νὰ ἀφαιρεῖται καὶ νὰ ἀντικαθίσταται ὁποιαδήποτε στιγμή κάθε ἐπιμέρους στοιχείου τοῦ χωροδικτυώματος καὶ τῆς στέγης, ἂν παρουσιάσει ὁποιοδήποτε πρόβλημα, χωρὶς νὰ ἐπηρεάζεται ἡ ὑπόλοιπη κατασκευή.

8. Δεδομένης τῆς σεισμικότητος τῆς περιοχῆς ἔρουνες, ὅπως ἐδαφολογική, γεωτεχνική, στατική, σεισμικῆς ἐπικινδυνότητος κλπ., κρίθηκαν ἀπαραίτητες προκειμένου νὰ προσδιοριστοῦν οἱ προδιαγραφές γιὰ ἀντιμετώπιση σεισμῶν πολὺ μεγάλης ἐντάσεως.

9. Μὲ τὴν τελικὴ κάλυψη τῆς στέγης μὲ χῶμα τῆς περιοχῆς (θηραϊκὴ γῆ) ποὺ ἄφθονο παράγεται κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ διαδικασία καὶ τὴ φύτευση χαμηλῆς ἐγχώριας βλάστησης (π.χ. ἀγριάδα), ἀφ' ἐνὸς ἐνισχύεται ἡ θερμομονωτικὴ ἱκανότητα τοῦ στεγάστρου (μετρήθηκε διαφορὰ ὥς 6° C κατὰ τὴν πιλοτικὴ ἐφαρμογὴ) καὶ ἀφ' ἐτέρου ἀποκαθίσταται τὸ τοπίο, τὸ ὁποῖο σήμερα ἔχει διαταραχθεῖ σοβαρὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ καὶ ἀπὸ τὸ ὑφιστάμενο στέγαστρο.

10. Οἱ τεράστιες ποσότητες βροχόνερου ποὺ συγκεντρώνονται ἀπὸ τὴ μεγάλη ἐπιφάνεια τοῦ στεγάστρου θὰ διοχετεύονται σὲ ὑπόγειες δεξαμενές, ὥστε νὰ καλύπτονται οἱ ἀνάγκες τῆς ἀνασκαφῆς καὶ νὰ παύσει ἡ βλαπτικὴ γιὰ τὰ ἀρχαῖα χρήσιμη ὑφάλμυρου νεροῦ.

11. Τὸ νέο στέγαστρο ἀποτελεῖ μεγάλο νεωτερισμὸ διότι εἶναι οἰκολογικὸ καὶ χωρὶς τὴ χρῆση ἐνεργοδόρων μηχανολογικῶν ἐγκαταστάσεων παρέχει προστασία τῶν ἐπισκεπτῶν καὶ τῶν ἐργαζομένων κάτω ἀπὸ αὐτό (φυλάκων, ἀρχαιολόγων, ἐργατῶν κλπ.) καὶ δημιουργεῖ καλύτερες συνθηκὲς εὐκрасίας: α) μὲ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν καρκινογόνων φύλλων ἀμμιαντοτσιμέντου (ἐλλε-νίτ), μὲ τὰ ὁποῖα εἶναι σήμερα στεγασμένος ὁ χῶρος, β) μὲ τὴν ἐξουδετέρωση τῆς ἡλιακῆς ἀκτινοβολίας χάρις στὸν κατάλληλο προσανατολισμὸ τῶν ἀνοιγμάτων καὶ τὴ χρῆση εἰδικῶν ὑαλοπινάκων, γ) μὲ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ διοξειδίου τοῦ ἄνθρακος ποὺ παράγεται ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἐπισκεπτῶν, δ) μὲ τὴ βελτίωση τῶν συνθηκῶν ὑγρασίας καὶ θερμοκρασίας χάρις στὴν ἐπικάλυψη τῆς στέγης μὲ στρώμα χώματος καὶ τὸ σύστημα φυσικοῦ ἀερισμοῦ, ε) μὲ τὴ μείωση τῆς σκόνης χάρις στὶς εἰδικὲς πορεῖες ποὺ ἔχουν σχεδιαστῆ γιὰ τοὺς ἐπισκέπτες (αὐτὸ βελτιώνει καὶ τὴν προστασία τῶν μνημείων).

12. Τὸ νέο στέγαστρο παρέχει τὴν εὐχέρεια νὰ ὀργανωθεῖ καλύτερα ἡ ἀνασκαφὴ ὡς ἐπισκέψιμος χῶρος. Μὲ τίς εἰδικὲς πορεῖες προστατεύονται τὰ μνημεῖα ἀπὸ τὴν κυκλοφορία τῶν χιλιάδων ἐπισκεπτῶν ἀλλὰ καὶ οἱ ἴδιοι οἱ ἐπισκέπτες ἀπὸ τὴν ἐνδεχόμενη κατάρρευση λίθων ἢ καὶ ἐτοιμόρροπων τοίχων. Ἔχουν σχεδιασθεῖ πέντε ἐναλλακτικὲς πορεῖες ἀνάλογα μὲ τὸν χρόνον καὶ τίς σωματικὲς ἱκανότητες ποὺ διαθέτουν οἱ ἐπισκέπτες, οἱ ὁποῖοι ἔτσι: α) διευκολύνονται νὰ ἔχουν γενικότερη καὶ ἀμεσότερη ἐποπτεία τοῦ χώρου καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ ὀρισμένων κτιρίων χάρις στὸ ὑψηλότερο ἐπίπεδο κίνησης καὶ τὴ χρῆση ἀερογεφυρῶν, β) μποροῦν νὰ ξεναγοῦνται ὁμαδικὰ χωρὶς οἱ ὁμάδες νὰ συμφύρονται συνωστιζόμενες χάρις στὴν ἀμφιθεατρικὴ διαμόρφωση τῶν σημείων συγκέντρωσης παραπλεύρως καὶ κατὰ μῆκος τῶν πορειῶν, γ) ἔχουν τὴ δυνατότητα

νά αὐτοξεναγούονται καὶ νά ἐνημερώνονται γιὰ τίς ποικίλες δραστηριότητες καὶ τίς πτυχές τοῦ βίου τῆς θηραϊκῆς κοινωνίας χάρις στίς προβλεπόμενες μικρὲς θεματικὲς ἐκθέσεις εὐρημάτων καὶ ἄλλου ἐποπτικοῦ ὕλικου κατὰ μῆκος τῶν διαδρομῶν.

13. Ἡ κύρια μεγάλη πορεία ἔχει σχεδιαστεῖ ἔτσι, ὥστε νά διευκολύνονται καὶ ἐπισκέπτες μὲ εἰδικὲς ἀνάγκες.

14. Μὲ τίς παραπάνω ἐναλλακτικὲς διαδρομὲς καὶ χάρις στὴν ἀποσυμφορὴ τῶν ξεναγουμένων ομάδων ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπισκεπτῶν ποὺ κινοῦνται ταυτόχρονα μέσα στὸν χώρο μπορεῖ νά δεκαπλασιασθεῖ φθάνοντας τὰ 700-800 ἄτομα.

Ἡ μελέτη, ἡ ὁποία ὁλοκληρώθηκε ἐντὸς τοῦ 1997, προβλέπει ἀκόμη τὴ διαμόρφωση τοῦ εὐρύτερου ἀρχαιολογικοῦ χώρου καὶ τὴ δημιουργία βοηθητικῶν χώρων, ὅπως εἰδικὸ ὑποσταθμὸ τῆς ΔΕΗ, ἀποχωρητήρια, ἱατρεῖο, ἀποθήκες γιὰ τὴν ἀσφαλὴ φύλαξη τῶν εὐρημάτων, ὕδατοδεξαμενὲς κλπ., χωρὶς νά βλάπτεται τὸ φυσικὸ περιβάλλον⁴.

Στὰ πλαίσια τοῦ ἔργου «Ἀνάδειξη - Διαμόρφωση καὶ Ἀντικατάσταση Στεγαστροῦ Ἀρχαιολογικοῦ Χώρου Ἀκρωτηρίου Θήρας», πρωταρχικὴ μέριμνα ἀποτέλεσε ἡ διασφάλιση τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ τυχόν ὑπερχείλιση τοῦ παραρρέοντος χειμάρρου. Τὸν χειμάρρο αὐτό, στὴν κοίτη τοῦ ὁποίου εἶχε κάνει τίς

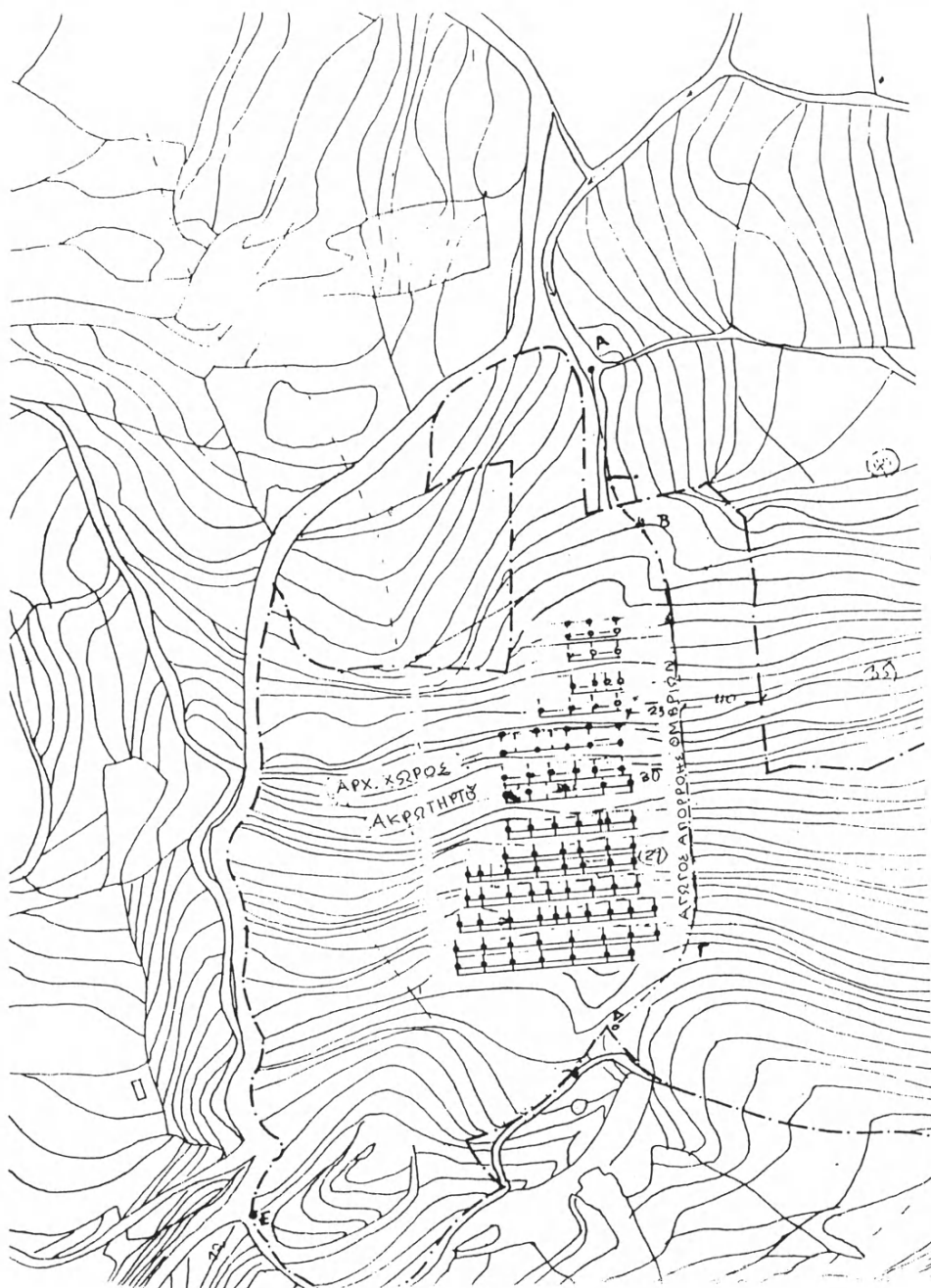
4. Ἐκφράζουμε καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τίς εὐχαριστίες μας πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴ ομάδα ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἐκπόνηση τῆς ὀριστικῆς μελέτης, τόσο γιὰ τὴν ἀγαστὴ συνεργασία της, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἐπιμέλεια καὶ τὴν ὑπευθυνότητα, μὲ τὴν ὁποία ἀντιμετώπισαν ἕνα πρὸς ἕνα τὰ προβλήματα τοῦ χώρου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν σεβασμὸ ποὺ ἐπέδειξε πρὸς ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα μνημεῖα τῆς ἀρχαιολογικῆς μας κληρονομιάς. Εἰδικότερα ἐκφράζονται εὐχαριστίες στοὺς: Ν. Φιντικάκη, Ἀρχιτέκτονα, συντονιστὴ τῶν μελετῶν καὶ τοὺς συνεργάτες του ἐπίσης ἀρχιτέκτονες Μ. Τζαβέλη καὶ Δ. Μαυρωτὰ γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη, Ν. Παπαντωνίου, Πολιτικὸ Μηχανικὸ, Καθηγητὴ Α.Τ.Ε., καὶ τοὺς συνεργάτες του γιὰ τὴ στατικὴ μελέτη, «Τάλως Μελετητικὴ» μὲ συντονιστὴ τὸν Ἀ. Σγουρόπουλο, Μηχανολόγο Μηχανικὸ γιὰ τὴν ἐνεργειακὴ - ἠλεκτρομηχανολογικὴ μελέτη, Π. Καρύδη, Πολ. Μηχανικὸ, Καθηγητὴ Ε.Μ.Π., Σύμβουλο Ἀντισεισμικῶν, Γ. Σταυρακάκη, Σεισμολόγο Ἐρευνητὴ Α' Γ.Ι.Ε.Α.Α., Σύμβουλο Σεισμικῆς Ἐπικινδυνότητας, Μ. Σανταμούρη, Φυσικὸ, Ἐπικ. Καθηγητὴ ΕΚΠΑ, Σύμβουλο Φυσικῆς Περιβάλλοντος, Ἐδαφοτεχνικὴ Ε.Π.Ε., Σύμβουλο Ἐδαφοτεχνικῶν.

πρῶτες δοκιμαστικές τομές ὁ Μαρινᾶτος εἶχε προσωρινὰ ἐκτρέψει μέσω ὑπογείου ἀγωγοῦ, πλάτους περίπου 0.80 μ. καὶ ὕψους 1 μέτρου, ποὺ διάνοιξε κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ ὁρίου τῆς ἀνασκαφῆς καὶ σὲ ἐπίπεδο ὑψηλότερο ἀπὸ τὴν στάθμη τῶν ἐρειπίων⁵. Ὡστόσο, σὲ ἀρκετὰ σημεῖα μὲ τὴν πρόοδο τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν, ἀκόμη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μαρινάτου, εἶχε ἀπογυμνωθεῖ ἡ ἀνατολικὴ παρεῖα τοῦ ὑπονόμου. Ἡ ἀπουσία ὀπλισμοῦ στὰ τοιχώματα τοῦ ἀγωγοῦ καὶ οἱ μικρὲς διαστάσεις του τὸν καθιστοῦσαν ἐπικίνδυνο γιὰ τὰ μνημεῖα σὲ περίπτωσι καταρρακτωδῶν βροχῶν, εἴτε ἀπὸ ὑπερχείλιση εἴτε ἀπὸ διάρρηξιν τῶν τοιχωμάτων του. Γιὰ τὴν ἀποτροπὴ τοῦ κινδύνου αὐτοῦ κατασκευάστηκε ἄλλος εὐρύχωρος ἐπίσης ὑπόγειος ἀγωγὸς σὲ ἀπόσταση πλέον τῶν 30 μέτρων ἀνατολικότερα τοῦ ἀνεσκαμμένου τμήματος, ὅπου ὑπάρχουν ἐπαρκεῖς ἐνδείξεις ὅτι τὰ ὑποκείμενα ἐρείπια θρῖσκονται σὲ βάθος ποὺ ὑπερβαίνουν τὰ 10 μέτρα (εἰκ. 2). Οἱ διαστάσεις τοῦ νέου αὐτοῦ ἀγωγοῦ -2.20×2.50 μ.—ἐπιτρέπουν τὴν χρῆσιν μικροῦ μηχανήματος, σὲ περίπτωσι ποὺ θὰ ἀπαιτηθεῖ ταχὺς καθαρισμὸς τοῦ ἀπὸ τυχόν μελλοντικὲς προσχώσεις (πίν. 101α-β). Προβλέπεται ἐπίσης κατὰ τὴν ἀπόληξίν του ὁ ἀγωγὸς αὐτὸς νὰ συνδεθεῖ μὲ σειρὰ δεξαμενῶν, γιὰ τὴ συγκέντρωση βρόχινου νεροῦ.

Μὲ χρηματοδότηση τοῦ Ὑ.Π.Ε.Χ.Ω.Δ.Ε. ἄρχισε ἡ λιθόστρωση τῶν ἀτραπῶν μεταξὺ τῶν διαφόρων ἐγκαταστάσεων τοῦ χώρου ἐκτὸς τῆς ἀνασκαπτόμενης περιοχῆς. Μὲ τὰ παραδοσιακὰ λιθόστρωτα («πλακωτὰ») προστατεύεται ὁ περιβάλλον χωρὸς ἀπὸ τὴ διάβρωση, ἡ ὁποία, λόγῳ τοῦ σαθροῦ ἐδάφους, εἶναι ἔντονη μετὰ ἀπὸ κάθε βροχὴ (πίν. 102)⁶. Γιὰ νὰ ἀποφεύγονται οἱ ρηγματώσεις τοῦ ὑποστρώματος οἱ σχετικὲς ἐργασίες ἐκτελοῦνται μόνο κατὰ τοὺς χειμερινοὺς μῆνες καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ τὸ ἔργο προβλέπεται νὰ συνεχιστεῖ καὶ κατὰ τὴν ἐπόμενη χειμερινὴ περίοδο.

5. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *ΘΗΡΑ* VI 1974 (1972), 8-10.

6. Πρὸς τὴν κ. Ἑλισάβετ Παπαζώη πού, τόσο ὡς ὑφυπουργὸς Π.Ε.Χ.Ω.Δ.Ε. ὅσο καὶ ὡς Ὑπουργὸς Αἰγαίου, δὲν ἔπαψε νὰ ἐκδηλώνει τὸ ἐνδιαφέρον της γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου καὶ ἔμπρακτα νὰ συμπαρίσταται σὲ αὐτὴν ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες.

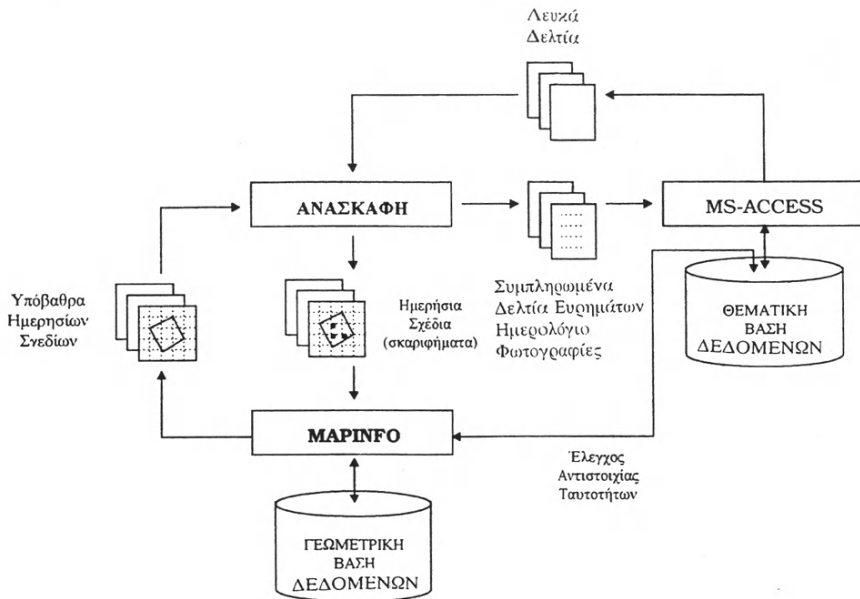

Εἰκ. 2. Τοπογραφικὸ διάγραμμα μετὰ τὴν διαδρομὴν τοῦ ὑπόγειου ἀγωγοῦ ἀπορροῆς ὕδατος.

Διαχείριση εὐρημάτων καὶ Ἀρχείου

Κατὰ τὸ 1997 τὸ φωτογραφικὸ ἀρχεῖο τῆς ἀνασκαφῆς πλουτίστηκε μὲ 580 ἀρνητικά, τὰ ὁποῖα καταχωρήθηκαν στὸν εἰδικὸ κατάλογο. Ἐπίσης ὁλοκληρώθηκε τὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα «Ἀρχαιοεργαλεῖο» (Archaeotool) ποὺ χρηματοδοτήθηκε ἀπὸ τὴν ΓΓΕΤ. Μὲ βάση τὸ ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς ἀναπτύχθηκε ἡ γενικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς ἐφαρμογῆς ποὺ βασίστηκε σὲ ἓνα σύστημα διαχείρισης βάσεων δεδομένων, ὅπου συγκεντρώνεται ἡ θεματικὴ πληροφορία, καὶ σὲ ἓνα γεωγραφικὸ σύστημα πληροφοριῶν, ὅπου συγκεντρώνεται ἡ γεωμετρικὴ βάση δεδομένων. Στὸ σχῆμα τῆς εἰκ. 3 παρουσιάζεται τὸ διάγραμμα ροῆς τῶν ἐργασιῶν γιὰ τὴν καταγραφὴ τῶν ἀνασκαφικῶν πληροφοριῶν. Ἀπὸ τὴ θεματικὴ βάση δεδομένων παράγονται τὰ λευκὰ δελτία ἡμερολογίου, τὰ ὁποῖα συμπληρώνονται κατὰ τὴν καταγραφὴ μιᾶς ἢ περισσοτέρων ἐνοτήτων ἀνὰ ἡμέρα ἀνασκαφῆς. Τὰ δελτία ἀφοροῦν στὴν περιγραφὴ τῶν ἐργασιῶν γιὰ κάθε ἐλάχιστη ἐνότητα, στοὺς συνεργάτες κάθε ἡμέρας καὶ στὸν κατάλογο τῶν εὐρημάτων κάθε ἐνότητας. Τὰ εὐρήματα αὐτὰ εἴτε εἶναι μεμονωμένα, ὅποτε ἀπεικονίζονται στὰ σχέδια ὡς σημειακὰ ἀντικείμενα, εἴτε εἶναι πολυπληθῆ (π.χ. ὄστρακα, ὀψιανοί, ὀστὰ κλπ.), ὅποτε ἐντάσσονται στὴν ὁμάδα ποὺ ἀνήκουν καὶ προσφέρονται γιὰ συνολικὲς στατιστικὲς ἀπεικονίσεις (π.χ. τῶν πυκνοτήτων κάθε κατηγορίας εὐρημάτων). Εἰδικὰ δελτία ἀφοροῦν στὰ στρωματογραφικὰ δεδομένα ἢ στὶς πληροφορίες ποὺ σχετίζονται μὲ ἀκίνητες κατασκευές (π.χ. τοῖχοι, θρανία, δάπεδα κλπ.). Παράλληλα, ἡ γεωμετρικὴ βάση δεδομένων παράγει τὰ ὑπόβαθρα τῶν ἡμερήσιων σχεδίων, ὅπου θὰ ἀποτυπωθοῦν τὰ εὐρήματα τῆς ἡμέρας.

Ἡ θεματικὴ βάση δεδομένων περιλαμβάνει ἐπίσης καὶ τὰ εἰδικὰ δελτία ἀνὰ κατηγορία εὐρημάτων. Μὲ βάση τὴν ἤδη ὑφισταμένη ἐμπειρία ἀπὸ τὴν ταξινόμηση τῶν εὐρημάτων (π.χ. ἀγγεῖα, ὄστρακα, λίθινα ἐργαλεῖα καὶ σκεύη, ὀψιανοί, μέταλλα, ὀργανικὲς ὕλες, κατάλοιπα πανίδας καὶ χλωρίδας, τοιχογραφίες καὶ κονιάματα κλπ.) ἀναπτύχθηκαν δώδεκα εἰδικοὶ περιγραφικοὶ θησαυροί, ἀπὸ ἓνας γιὰ κάθε κατηγορία εὐρημάτων. Κωδικοποιημένα στοιχεῖα ἐπιτρέπουν τὴ θεματικὴ διαχείριση τῶν καταλόγων εὐρημάτων (π.χ. ἀναζήτηση χωρικῶν κατανομῶν ἐνὸς τύπου ἀντικειμένου ἢ θέματος), ἐνῶ τὰ πεδία κειμένου περιλαμβάνουν τὰ συνήθη περιγραφικὰ λήμματα. Ἡ θεματικὴ βάση δεδομένων περιλαμβάνει ἀκόμη τὸ φωτογραφικὸ ἀρχεῖο μὲ σχολιασμένες τίς ἀνασκαφικὲς φωτογραφίες καὶ τίς φωτογραφίες τεκμηρίωσης τῶν ἀντικειμένων.

Είκ. 3. Διάγραμμα ροής εργασιών για την καταγραφή των ανασκαφικών πληροφοριών.

Στὰ πλαίσια τοῦ προγράμματος «'Αρχαιοεργαλεῖο» ἔγινε ἐπίσης μιὰ ἀπόπειρα ἐφαρμογῆς πολυμέσων. Αὕτῃ συνίσταται σὲ τρισδιάστατῃ ἀναπαράσταση τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν δύο τοιχογραφημένων δωματίων τῆς Δυτικῆς Οἰκίας. Μὲ βάση στοιχεῖα ἀπὸ τίς κατόψεις τοῦ ὀρόφου τοῦ οἰκοδομήματος, τίς τοιχογραφίες καὶ ἐπιμέρους γραφικὲς ἀναπαραστάσεις τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τῶν δωματίων, ὅταν τὰ δάπεδα καὶ τὰ ξύλινα στοιχεῖα ἦταν στὴ θέση τους, ἔγινε μιὰ τρισδιάστατῃ εἰκονιστικῇ ἀναπαράστασι τῶν δωματίων 4 καὶ 5 τοῦ ὀρόφου τῆς Δυτικῆς Οἰκίας (Computer animation videographic) διαρκείας τριῶν λεπτῶν.

Ἄλλες δραστηριότητες

Τὸ 1997 συμπληρώθηκαν τριάντα χρόνια ἀπὸ τὴν ἑναρξὴ τῶν ἀνασκαφῶν στὸ Ἀκρωτήρι. Τὸ ἐπιστημονικὸ προσωπικὸ ἀφιέρωσε στὴν ἐπέτειο τίς ἀκόλουθες ἐκδηλώσεις:

1. Σειρὰ μαθημάτων πού ἀναφέρονται στό προϊστορικό Ἀκρωτήρι στά πλαίσια τοῦ προγράμματος τῶν μαθημάτων τέχνης πού ἐτησίως διοργανώνει ἡ Ἀρχαιολογική Ἑταιρεία.

2. Σειρὰ διαλέξεων στή Θήρα σέ συνεργασία μέ τό «Ίδρυμα Θήρας Πέτρος Μ. Νομικός».

3. Τρίωρα μαθήματα ἐπὶ τόπου γιά τοὺς μαθητὲς τῶν λυκείων τοῦ νησιοῦ σέ συνεργασία μέ τὴν ἀρμόδια ἐκπαιδευτικὴ ἀρχή. Στὰ μαθήματα αὐτὰ πῆραν μέρος ἐπτακόσιοι περίπου μαθητὲς σέ ὁμάδες τῶν 30 περίπου ἀτόμων. Ἐπὶ μία ἐβδομάδα ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ξενάγηση στὴν ἀνασκαφή, οἱ μαθητὲς εἶχαν καὶ τὴν εὐκαιρία νὰ παρακολουθήσουν καὶ μάθημα ἐπαγγελματικοῦ προσανατολισμοῦ σχετικοῦ μέ τὴν ἀρχαιολογία, τὴν ἀνασκαφικὴ διαδικασία, τὴ συντήρηση τῶν εὕρημάτων κλπ.

4. Ἐπιστημονικὸ διήμερο στὴ μεγάλη αἴθουσα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ὅπου ἀναπτύχθηκαν ἀπὸ τὰ μέλη τῆς ἐπιστημονικῆς ὁμάδας οἱ ἀκόλουθες θεματικὲς ἐνότητες:

Α. Παραγωγή καὶ Συστήματα Μέτρησης (Ἰ. Μιχαηλίδου, Ἐ. Κάτσα, Ἰ. Τζαχίλη, Χρ. Μπουλώτης).

Β. Διατροφή (Α. Σαρπάκη, Α. Ἀγραφιώτη, Κ. Τρανταλίδου, Δ. Μυλωνᾶ, Λ. Καραλῆ).

Γ. Ἀποθήκευση Ἀγαθῶν (Α. Γραμμένου, Π. Σγουρίτσα, Κ. Ἀλεξοπούλου, Μ. Μπελογιάννη).

Δ. Τέχνη (Π. Σωτηρακοπούλου, Α. Παπαγιαννοπούλου, Α. Βλαχόπουλος, Ἐ. Παπαγεωργίου, Β. Μπίρταχα, Χ. Τελεβάντου).

Ε. Ἰδεολογία (Χ. Ντούμας, Μ. Μαρθάρη, Γ. Ἀλεξόπουλος, Α. Σαλῆ).

ΣΤ. Ἐξωτερικὲς Σχέσεις (Α. Δεβετζῆ, Κ. Παλυβοῦ).

ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΕΡΕΩΣΗΣ, ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΗΣ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ ΜΙΝΩΑΣ ΑΜΟΡΓΟΥ

(Πίν. 103-109)

Στή Μινώα* Ἀμοργοῦ, χάρις στὰ χρηματικά κονδύλια τοῦ Ἰδρύματος Δεκόζη Βούρου, τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων καὶ τοῦ Ὑπουργείου Αἰγαίου συνεχίστηκαν καὶ κατὰ τὸ 1997 οἱ προγραμματισμένες ἐργασίες: α) στερέωση καὶ συντήρηση¹, β) ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοὶ - ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση τῶν ἀνεσκαμμένων κτισμάτων, γ) συμπληρωματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, καθὼς καὶ δ) συντήρηση, σχεδίαση, φωτογράφιση, καταγραφή καὶ ἐπιστημονικὴ μελέτη τῶν κινητῶν εὐρημάτων.

Χῶρος ἀνασκαφῆς: ἐργασίες στερέωσης καὶ συντήρησης

Ἀπὸ τίς ἐργασίες πού ἔγιναν στὴν Κάτω πόλη, σύμφωνα μὲ τίς ὁδηγίες² τοῦ Ν. Μπελογιάννη, Διευθυντοῦ τοῦ Κέντρου Λίθου τοῦ Ὑπουργείου Πολιτι-

* Ἐγκάρδιες εὐχαριστίες ἐκφράζονται σὲ ὅλους τοὺς ἰδιοκτῆτες τῶν ἀγρῶν καὶ τῶν βοσκοτόπων, στοὺς ὁποίους διεξάγονται οἱ ἔρευνες, στοὺς Μ. Γαβαλᾶ, Μαρία Ἐ. Θεολογίτη καὶ Κ.Ν. Νομικό, ἰδιαιτέρως στὸν Εὐάγγελο Μ. Θεολογίτη, γιὰ τὴ βοήθειά του κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐρευνῶν. Θερμὲς εὐχαριστίες ἐκφράζω στὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τοῦ Ἰδρύματος Σταματίου Δεκόζη Βούρου, ἰδιαιτέρως στοὺς κ.κ. Τίμο Χριστοδούλου καὶ Ἰωάννη Μπράβο, καὶ στὸ Ὑπουργεῖο Αἰγαίου.

1. Οἱ ἐργασίες πραγματοποιήθηκαν ἀπὸ τὸν συντηρητὴ Ἀ. Παπαϊωάννου πάντα μὲ τὴν πολύτιμη συνεργασία τοῦ πολυτάλαντου φύλακα Σίμου Γιαννακοῦ.

2. Γιὰ τὰ ὕλικά πού χρησιμοποιήθηκαν καὶ γιὰ ὅλες τίς ἐργασίες συντήρησης καὶ στερέωσης βλ. τὴν ἀπὸ 9-9-1997 ἀναλυτικὴ «ἐκθεση ἐργασιῶν συντήρησης στὴ Μινώα κατὰ τὸ 1997».

σμοῦ, ἐνδεικτικὰ ἀναφέρεται ἡ στερέωση³ τοῦ εὐθρυπτου πετρώματος τοῦ φυσικοῦ βράχου καὶ ἡ συγκόλληση ὀρισμένων ἀποκοπέντων τμημάτων στὸν χῶρο τῶν καύσεων τοῦ ταφικοῦ περιβάλλου (πίν. 103α), καθὼς καὶ στὸν λαξευμένο παρόδιο ἀγωγὸ⁴ νοτιοανατολικά τῆς μαρμάρινης πύλης. Γιὰ νὰ προστατευθεῖ ὁ συνεχῶς ἀποσπαθούμενος φυσικὸς βράχος τόσο στὸν χῶρο τῶν νεκρικῶν πυρῶν ὅσο καὶ στὸ «δάπεδο» τοῦ Β2 ἐκαλύφθη μὲ κοσκινισμένο χῶμα.

Στερεώθηκαν ἐπίσης οἱ ἐτοιμόρροποι τοῖχοι καὶ τὰ κατάλοιπα τοῦ ἐπιτοιχίου κονιάματος στὸ νάοσχημο κτίσμα Β1-Β2⁵ (πίν. 103β), καὶ ἐπανατοποθετήθηκαν στὴν ἀρχικὴ τους θέση οἱ καλυπτῆριες πλάκες τοῦ μικροῦ κτιστοῦ ἀγωγοῦ⁶ (πίν. 104α) στὸ κτίσμα Β4, ποῦ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1982⁷.

Ἐφέτος συγκολλήθηκαν καὶ εὐάριθμα μαρμάρινα οἰκοδομικὰ μέλη καὶ εὐμεγέθεις λιθόπλινθοι ἀπὸ τὸν Ναὸ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Ἐπὶ πλέον, κατασκευάστηκαν ξηρότοιχοι σὲ στρωματογραφικοὺς μάρτυρες καθὼς καὶ στὸν χῶρο τοῦ Ν-Δ1⁸ γιὰ τὴν προστασία τοῦ ἀπολεπιζόμενου βράχου καὶ τὴ στήριξη τῶν λειψάνων τοῦ τοίχου.

Στὸ λαξευμένο στὸν φυσικὸ βράχο φρέαρ, δυτικὰ τῆς Ρωμαϊκῆς Δεξαμενῆς, μετὰ ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς στερέωσης τῶν εὐθρυπτων τοιχωμάτων καὶ τοῦ πυθμένος τοῦ εὐμεγέθους φρέατος⁹, μὲ τὴν πολύτιμη συνεργασία τοῦ φύλακα Σ. Γιαννακοῦ κατασκευάστηκε ἀσφαλὲς στόμιο μὲ λιθοδοκοὺς καὶ εἰδικὸ μονωτικὸ κονίαμα.

Ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοί - ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση

Γιὰ τὴν ἀκριβῆ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση ὀρισμένων ἀνεσκαμμένων κτισμάτων στὴν Κάτω πόλη καὶ τὴν ἔνταξή τους στὸ γενικὸ τοπογραφικὸ

3. Πρβ. ΠΑΕ 1996, 286 εἰκ. 6.

4. Ὁ.π. πίν. 1316.

5. ΠΑΕ 1981, 320-322, εἰκ. 8, πίν. 226-227α. ΠΑΕ 1982, 293, εἰκ. 10.

6. Ἔργον 1997, 63, 66, εἰκ. 63.

7. ΠΑΕ 1982, 292-293 καὶ ΠΑΕ 1983, 322-323 σημ. 2, εἰκ. 2.

8. ΠΑΕ 1982, 284, 283-285, εἰκ. 7, πίν. 183, 187α.

9. ΠΑΕ 1996, 279 σημ. 12.

σχέδιο¹⁰ (εἰκ. 1), πραγματοποιήθηκαν ἐκτεταμένοι ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοὶ ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῶν ἀρχαιολόγων Β. Δημητρίου, Ἔ. Γιαννικαπάνη καὶ Λ. Κουτουσάκη καὶ μὲ τὴ βοήθεια φοιτητῶν¹¹. Οἱ καθαρισμοὶ περιορίστηκαν κυρίως στοὺς χώρους ποὺ σκεπάστηκαν μὲ τὰ χῶματα ποὺ κύλησαν ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῶν μισογκρεμισμένων χωραφότοιχων, ὅπως στὸν τομέα Β καὶ Α ἀπὸ τὸν ναό, στὸ κτίσμα Β2¹² (πίν. 1046), στὸ βόρειο ὄριο τοῦ ταφικοῦ περιβόλου¹³ (πίν. 105α), Ν καὶ ΝΑ ἀπὸ τὸν λαξευμένο ἀγωγὸ στὴν ἀνοικτὴ ὁμβροδεξαμενὴ τῶν Γεωμετρικῶν χρόνων καθὼς καὶ Ν καὶ ΝΑ ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι, κατὰ τοὺς καθαρισμούς, ἐκτὸς τῶν πολυαριθμῶν κινητῶν εὐρημάτων, διαπιστώθηκαν καὶ νέα κτιριακὰ λείψανα, σημαντικὰ γιὰ τὴ συμπλήρωση τῆς εἰκόνας τοῦ οἰκοδομικοῦ ἱστοῦ τῆς πόλεως. Ἐνδεικτικὰ σημειώνεται ὅτι στὸν ἐπικλινὴ χῶρο Α καὶ ΒΑ ἀπὸ τὸ ναόσχημο κτίσμα Β1-Β2 διαγράφονται τὰ ὅρια διαφόρων κτιρίων, ἄγνωστου πρὸς τὸ παρὸν σχήματος. Προβληματικὸς ὅμως, πρὶν ἀπὸ τὴ διενέργεια ἀνασκαφικῆς ἔρευνας, εἶναι καὶ ὁ προσορισμὸς τοῦ μονόχωρου ὀρθογώνιου οἰκοδομήματος (πίν. 1056) (διαστ. 4.94×1.80 μ.), μὲ θυραῖο ἀνοιγμα στὴ νότια πλευρὰ (πλ. 0.80 μ.), ποὺ ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται ΒΑ τοῦ Ναοῦ.

Ἄγνωστα παραμένουν ἐπίσης τὸ σχῆμα καὶ ἡ λειτουργία τοῦ οἰκοδομήματος τμήμα τοῦ ὁποίου ἀποκαλύφθηκε Ν-ΝΑ ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο¹⁴.

Πρόσθετες πληροφορίες προέκυψαν καὶ γιὰ τὸν χῶρο τῶν ταφικῶν πυρῶν: στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ταφικοῦ περιβόλου¹⁵ ἀποκαλύφθηκε ἡ βόρεια παραστάδα τῆς θύρας μὲ ἑγγλυφο θαυούλωμα γιὰ τὸν στροφέα (πίν. 106α, εἰκ. 1).

10. Ἔργον 1997, 64-65, εἰκ. 62.

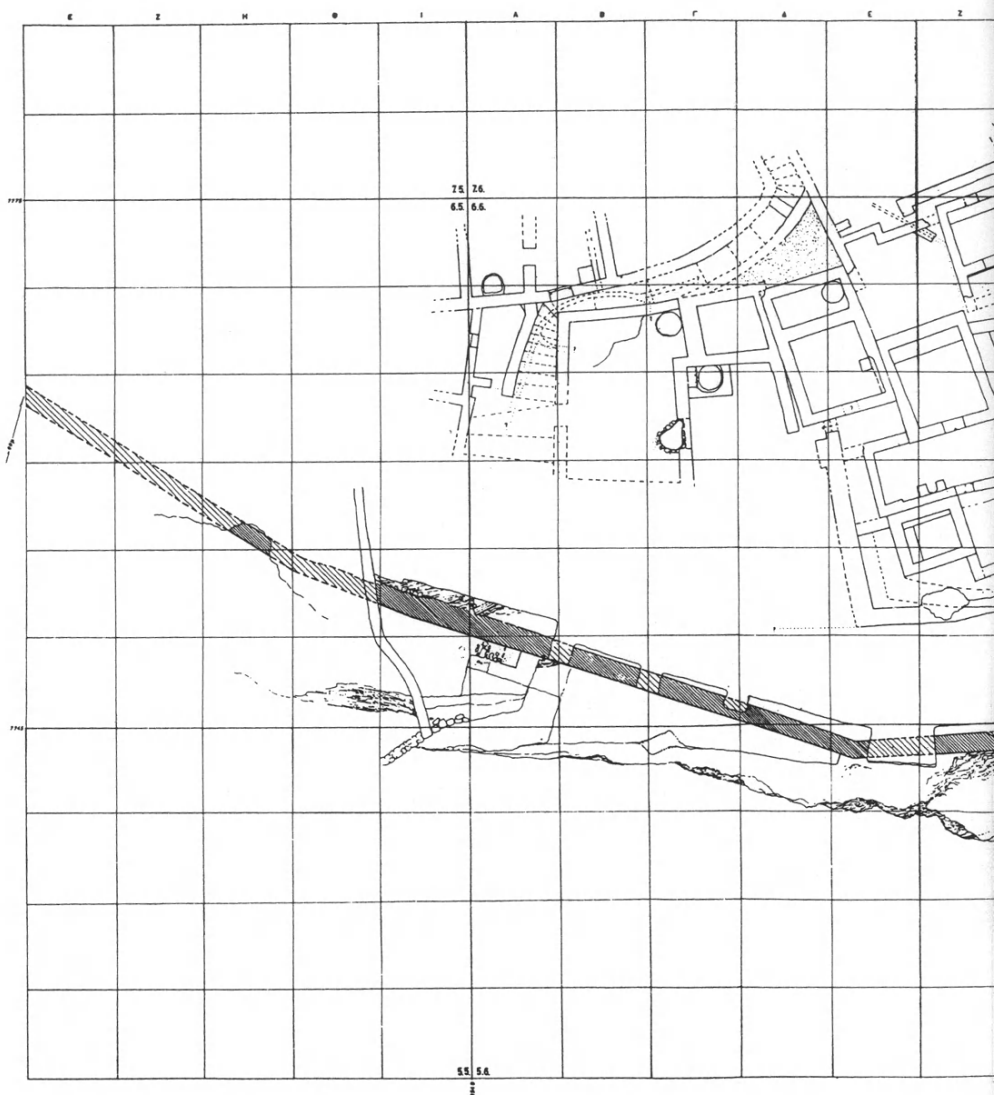
11. Ἀ. Πανάτση, Ν. Σκάγκου, Χ. Λιάγκουρα, Κ. Λύρα, Β. Φερεντίνου, Μ. Τσίχλη, Θ. Τουμπουλίδη καὶ Ἀ.-Μ. Αργύρη.

12. Βλ. παραπ. σημ. 5.

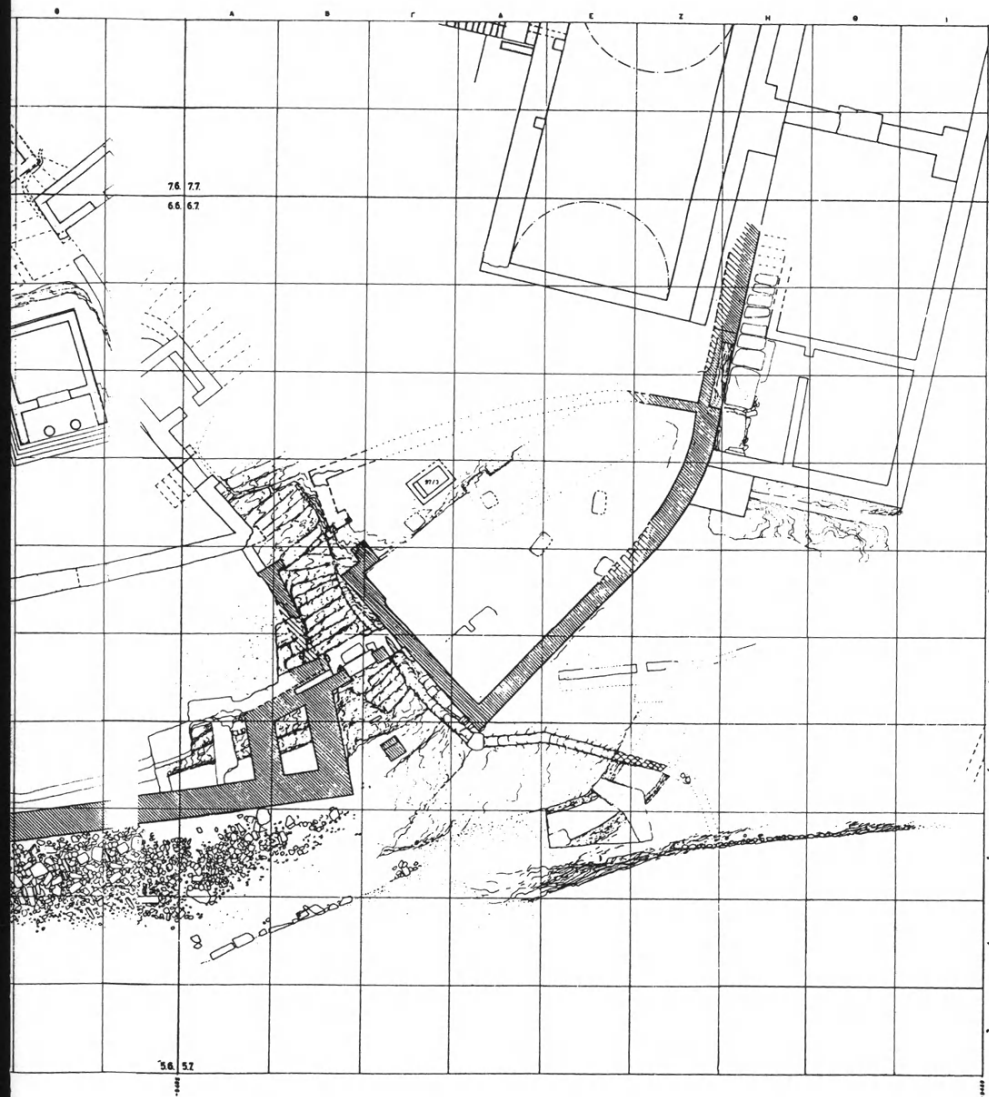
13. ΠΑΕ 1996, 296 σημ. 39.

14. Οἱ καθαρισμοὶ ἔγιναν στὸν χῶρο τῆς τομῆς 1991: Γ/Ν 1 α-γ (ΠΑΕ 1991, 294, σημ. 40) κατὰ τὴ διάλυση τοῦ χωραφότοιχου τοῦ ἀγροῦ Ἰ. Κωδαίου: (τομὲς Γ/Ν 1-2 '97).

15. ΠΑΕ 1996, 296-297, πίν. 1386, εἰκ. 13.

Εἰκ. 1. Μινώα Ἀμοργοῦ. Κάτω πόλη. Κεντρικὴ πύλη, ταφικὸς περίβολος Α καὶ ΒΑ τοῦ ναοῦ (σχ. Γ. Ἀντωνίου).

Κατὰ τὴ σάρωση τοῦ σχεδὸν γυμνοῦ βράχου δυτικὰ ἀπὸ τὸ σταβλί, βρέθηκαν τὰ κατάλοιπα δύο ἀκόμη ταφικῶν καύσεων¹⁶ μέσα σὲ ἀβαθὴ λαξεύματα. Ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα διασωθέντα κτερίσματα, ὅπως τὰ χάλκινα κοσμήματα, πόρπη καὶ σφηκωτήρας κόμης¹⁷ (πίν. 108α), συνάγεται ὅτι πρόκειται γιὰ καύση γυναικός, ἐνῶ τὸ σιδερένιο ἐγχειρίδιο¹⁸ προφανῶς ἀνήκει σὲ πολεμιστὴ.

Συμπληρωματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα

Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ χώρου τῶν ταφικῶν πυρῶν¹⁹, μετὰ ἀπὸ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν χωμάτων καὶ τῶν λίθων τοῦ χωραφότοιχου ποὺ παρέσυραν οἱ καταρρακτώδεις βροχὲς τὸ 1997, διενεργήθηκε ἀνασκαφικὴ ἔρευνα μὲ τὴ συνεργασία τῆς λέκτορος Βασ. Παππᾶ, Δρ. Φιλ., καὶ τῆς Ἑ. Γιαννικαπάνη, πτυχιούχου Ἀρχαιολογίας. Κάτω ἀπὸ τοὺς λίθους τῆς ξερολιθιάς, τὰ χώματα τοῦ χωραφιοῦ καὶ κυρίως τὰ «μπάζα» παλαιῶν ἀνασκαφῶν²⁰, στὴ ΒΔ γωνία τοῦ σταβλιοῦ²¹ διεσώθη ἐντὸς ἐγκοπῆς τοῦ φυσικοῦ βράχου, ἄθικτη, εὐμεγέθους (διαστ. 2×1.61 μ.) νεκρική πυρά²² (πίν. 106β, 107α-β) ὑποπρωτογεωμετρικῶν χρόνων²³. Ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὰ χάλκινα κοσμήματα²⁴ καὶ ἓνα πήλινο σφονδύλι²⁵ (πίν. 108γ) ποὺ βρέθηκαν ἀνάμεσα στὰ καμένα ὅστὰ καὶ

16. «Πυρὲς 97/1 καὶ 97/2».

17. Πυρὰ 97/1.

18. Πυρὰ 97/2.

19. ΠΑΕ 1996, 296-297, σημ. 39.

20. Περισυνελέγησαν πολλὰ κινητὰ εὐρήματα, διαφόρων εἰδῶν καὶ διαφορετικῶν ἐποχῶν: ὅστρακα γραπτῶν, ἄβαφων καὶ μελαμβαφῶν ἀγγείων γεωμετρικῶν καὶ κυρίως ἐλληνιστικῶν χρόνων, ὑάλινα, θαύσματα πήλινων εἰδωλίων, λύχνων καὶ μαρμάρινων γλυπτῶν, μολύβδινα, ὅστὰ, κ.ἄ.

21. Ἀνδρὸ ρωμαϊκῆς Δεξαμενῆς, τετρ. Γ3-Γ4, Δ4 καὶ Ε4, πιν. 7:7.

22. Πυρὰ 97/3, τετρ. Β3, Γ3 καὶ Γ4, πίν. 6:7. Βλ. Ἔργον 1997, 66 εἰκ. 64.

23. Ἡ χρονολόγηση στηρίζεται στὴν κεραμική: βλ. παρακ. σημ. 26.

24. Διαβρωμένα ἀπὸ τὴν πυρὰ βρέθηκαν εὐάριθμα θαύσματα χάλκινων κοσμημάτων: περόνη, πόρπη, ψέλιο καὶ ἄλλα.

25. Τὸ κωνικὸ σχῆμα τοῦ σφονδυλίου ἀνάγεται στοὺς Ὑποπρωτογεωμετρικοὺς χρόνους.

στά θραύσματα πολυάριθμων ἀγγείων²⁶ (πίν. 108β, 109α-β), πρόκειται γιὰ πλούσια κτερισμένη καύση γυναικός. Ἀξιοσημείωτη εἶναι καὶ ἡ ἀνεύρεση ἀνάμεσα στὰ ὀργανικά κατάλοιπα τῆς πυρᾶς, καὶ πυρήνων μυρσίνης καὶ σταφυλῶν, καθὼς καὶ θαλασσίων ὀστρέων (πατελίδες).

Ὁ ὀρθογώνιος χώρος τῆς νεκρικῆς πυρᾶς μήκ. 1.40 μ. ἦταν στρωμένος μὲ λίθους ἀκανονίστου σχήματος²⁷.

Σημαντικά ἦταν καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἀρχαιολόγου Χρ. Μητσοπούλου στὸν τομέα δυτικά ἀπὸ τὴ Ρωμαϊκὴ δεξαμενὴ²⁸ (πίν. 109γ-ε).

Συντήρηση, σχεδίαση, καταγραφή καὶ ἐπιστημονικὴ μελέτη τῶν κινητῶν εὐρημάτων

Λόγω ἐλλείψεως εἰδικευμένου προσωπικοῦ ἐφέτος συντηρήθηκαν πρόχειρα μόνον ἐλάχιστα ἀγγεῖα ἀπὸ τὸν Ἀλ. Παπαϊωάννου.

Γιὰ τὴ σχεδίαση τῶν ἀγγείων ἐργάστηκε ὁ Ἰ. Διαμαντόπουλος. Σημαντικά ὅμως προχώρησε ἡ καταγραφή καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ μελέτη παλαιῶν καὶ νέων κινητῶν εὐρημάτων.

ΛΙΛΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥ

26. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἄβαφο μόνωτο ἀγγεῖο (Ἔργον 1997, 66 εἰκ. 64), οἶνοχόη μὲ ἐγγάρακτη γραμμικὴ διακόσμηση στὴ λαβὴ (ἀριθμ. εὐρ. Μ97/Παβ152 (1-26) (πίν. 108β), μέσα στὸν ὀρθογώνιο χώρο τῆς πυρᾶς βρέθηκαν διάσπαρτα πολλὰ θραύσματα ἀγγείων ὑποπρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ. Φέρουν μελάνο «γάνωμα» καὶ διακόσμηση ἐγγάρακτη γραμμικὴ (πρβ. Ἔργον 1997, 66 εἰκ. 65), ἢ γραπτὴ κρεμάμενων ἡμικυκλίων (πίν. 109α-β): ὅλα συνανήκουν, καὶ τὰ συγκολλώμενα σχηματίζουν τουλάχιστον δεκαεπτὰ ἀγγεῖα πόσεως, σκύφους, κυάθια καὶ ἄλλα. Σημειωτέον ὅτι τὰ περισσότερα ὅστρακα ἦταν καμένα καὶ ἀρκετὰ σώζουν ἐπικολημένη, λευκόχρωμη συμπαγὴ μάζα, προφανῶς κατάλοιπα ὀργανικῶν ὑλῶν.

27. Στὴν ἀρχὴ τῆς ἐρευνας θεωρήθηκε ὅτι πρόκειται γιὰ «λιθόστρωτο» (πρβ. Ἡμερολόγιο Β. Παπᾶ).

28. Βλ. παραπ. σημ. 9 καὶ πίν. 109γ-ε.

ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΕΡΜΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ ΣΤΗ ΣΥΜΗ ΤΗΣ ΒΙΑΝΝΟΥ

(Πίν. 110-122)

Ἡ τρίτη καὶ τελευταία περίοδος τῶν ἐργασιῶν συντήρησης στὸ ἱερό τῆς Σύμης Βιάννου τῆς Κρήτης πραγματοποιήθηκε τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὴν 21η Ἰουλίου ἕως τὴν 22α Αὐγούστου. Τὸ ἔργο ἐπωμίσθησαν ὁ συντηρητὴς μνημείων Κωστῆς Νικάκης καὶ ὁ ἀρχιτέκτων τῆς ἀνασκαφῆς Νίκος Ζαρίφης, ἐνῶ ἡ συνανασκαφέας Π. Muhly - Μεταξᾶ καὶ ὁ συνεργάτης Γ. Παπασάββας ἦταν ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν ἀφαίρεση δύο διαδρόμων στὸν ΒΔ καὶ τὸν ΝΑ τομέα τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου (πίν. 112α). Οἱ ἐξειδικευμένοι τεχνίτες Ν. Δασκαλάκης, Ἀ. Κλίνης καὶ Ν. Τσικαλάκης βοήθησαν ἀποτελεσματικὰ στὴν ὁλοκλήρωση τοῦ ἔργου, πού εἶχε τὴν οἰκονομικὴ ὑποστήριξη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν, τοῦ Institute for Aegean Prehistory τῆς Νέας Ὑόρκης καὶ τοῦ Ἰδρύματος Ψύχα. Χάρης στὴ χρηματοδότηση τῶν δύο τελευταίων ἰδρυμάτων προωθήθηκε ἡ ἐργαστηριακὴ ἐπεξεργασία τῆς κεραμεικῆς καὶ ἡ φωτογραφικὴ μὲ τὴ σχεδιαστικὴ τεκμηρίωση τῶν ἀναθημάτων πού μελετῶνται γιὰ τὴ δημοσίευσή τους, ὅπως καὶ τοῦ πολυπληθοῦς ὀστεολογικοῦ ὑλικοῦ.

Βορειοδυτικὸς τομέας

Χρονοβόρο καὶ ἐπίπονο στάθηκε τὸ ἔργο τῆς συντήρησης στὴ ΒΔ περιοχὴ (ὄρθογ. Γ/Δ 45-47 πίν. 110-111) γιὰ τὸν ἀρχιτέκτονα καὶ τὸν συντηρητὴ. Ὅχι τόσο γιὰ τὸ ἔδαφος εἶναι πολὺ ἐπικλινές στὸν ΒΔ τομέα, ὅσο γιὰ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα ἦταν σὲ κακὴ κατάσταση, ὅταν ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1993. Ἀπὸ τότε δὲν ἔγινε καμία προσπάθεια νὰ συντηρηθοῦν, ἐπειδὴ στὸ ἱερό τῆς Σύμης κάθε ἐργασία συντήρησης προϋποθέτει παράλληλα καὶ ἀνασκαφικὴ διερεύνηση, ἰδιαίτερα σὲ αὐτὴ τὴν περιοχὴ ὅπου ἡ ἀνασκαφὴ δὲν εἶχε ὁλοκλη-

ρωθεῖ. Ὡστόσο ἡ ἐπέμβαση ἦταν φέτος ἀπολύτως ἀναγκαία, γιατί ὅ,τι εἶχε ἀποκαλυφθεῖ κινδύνευε νὰ διαλυθεῖ ἀπὸ τὶς κακὲς καιρικές συνθῆκες.

Τὰ τμήματα τῶν τοίχων ποὺ ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1993 ἀντιπροσωπεύουν τρία τουλάχιστον οἰκοδομικὰ προγράμματα, ἀλλὰ κανένα ἀπὸ αὐτὰ δὲν παρουσίαζε ὀλοκληρωμένη κάτοψη¹. Οἱ διαδοχικές, κατὰ τὶς διαφορὲς περιόδους τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ, βραχοπτώσεις ἀπὸ τὴ βόρεια ἀπότομη πλαγιά (πίν. 1126) εἶχαν διαλύσει τὴ σύνδεση τῶν τοίχων μὲ τὰ καλύτερα διατηρημένα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν νοτιότερα τὸ 1992², καὶ τὰ ὅστρακα ἀπὸ μινωικὰ ἀγγεῖα οἰκιακῆς χρήσης, ποὺ ἀνήκουν σὲ εὐρύτατο χρονολογικὸ ὄριζοντα, περιέπλεκαν τὸ πρόβλημα τοῦ συσχετισμοῦ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων τοῦ ΒΔ τομέα μὲ κάποια ἀπὸ τὰ μινωικὰ κτίρια στὸ κέντρο τοῦ ἱεροῦ.

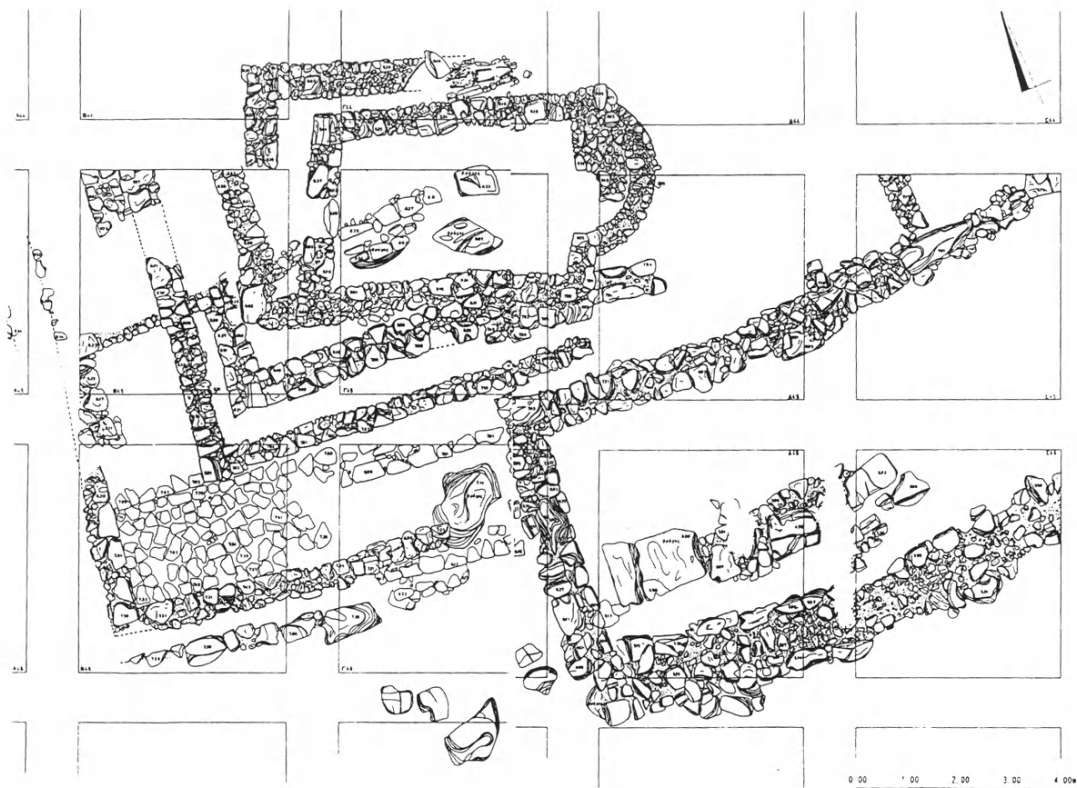
Τὰ μόνα τμήματα τῶν τοίχων, τῶν ὁποίων ἡ λειτουργία ἦταν προσδιορίσιμη, εἶναι ὁ ἰσχυρὸς ἀντερεισματικὸς τοῖχος μὲ φορὰ ἀπὸ Β πρὸς Ν καὶ οἱ δύο ἐγκάρσιοι μονομέτωποι τοῖχοι στὴ δυτικὴ του ὄψη, ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὰ κατάλοιπα ἑνὸς βαθμιδωτοῦ, πλακόστρωτου κεκλιμένου ἐπιπέδου (πίν. 110-111, ὀρθογ. Γ/Δ 45-46). Τὸ κεκλιμένον ἐπίπεδο ἔχει τὸν ἴδιον προσανατολισμὸ μὲ τὴ βαθμιδωτὴ πλακόστρωτη πρόσβαση τῆς νεονακτορικῆς Πομπικῆς Ὁδοῦ (πίν. 110-111 ὀρθογ. Δ 48-49) καὶ γι' αὐτὸ συνδέθηκε τὸ 1993 μὲ τὸ οἰκοδομικὸ πρόγραμμα τοῦ νεονακτορικοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου ποὺ περιβάλλεται κατὰ τὴ δυτικὴ καὶ τὴ νότια πλευρὰ του ἀπὸ τὴν Πομπικὴ Ὁδὸ.

Πρὶν ἀπὸ κάθε ἐργασία στερέωσης σὲ αὐτὸν τὸν τομέα, ἀφαιρέθηκαν οἱ δύο διάδρομοι ἀνάμεσα στὰ ὀρθογώνια Γ/Δ 45 καὶ 46 (πίν. 110-111), ποὺ δὲν προλάβσαμε νὰ σκάψουμε τὸ 1993. Ἡ πρώτη ἀπρόσμενη ἐκπλήξη τοῦ 1997 ἦταν ἡ ταύτιση τῆς ἀψίδας παλαιοχριστιανικοῦ ναῖδριου (πίν. 113α), διαστάσεων 7.50×5 μ.³, μέσα στὸ ὁποῖο ἐγκλωβίστηκε δεύτερο μικρότερο ναῖδριο,

1. ΠΑΕ 1993, 225-227, πίν. 134-135· 140α καὶ 141α.

2. ΠΑΕ 1992, 227-228 πίν. 99α.

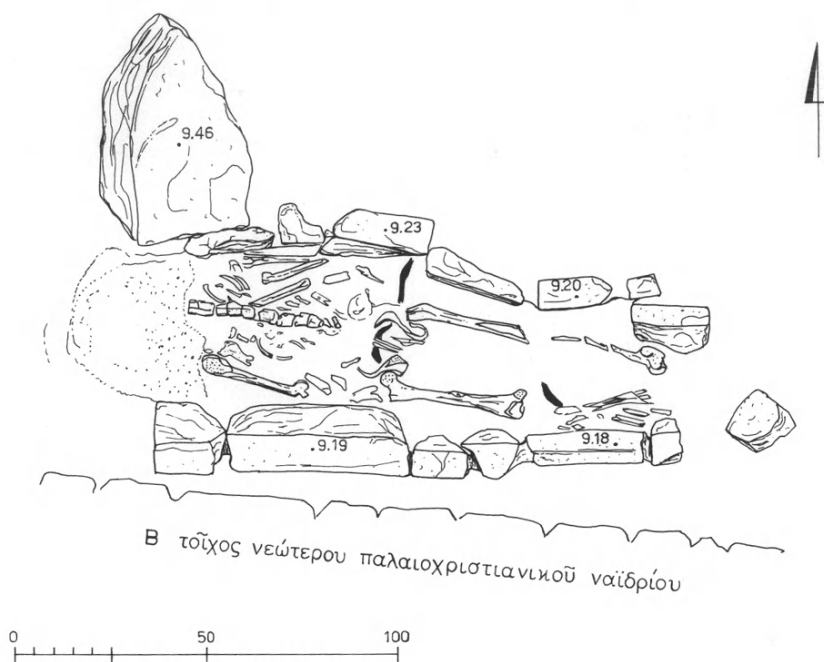
3. Τὸ τμήμα τῆς, ποὺ μόλις εἶχε φανεῖ τὸ 1993 στὴ Β γωνία τοῦ ὀρθογωνίου Δ45, δὲν ἀρκοῦσε γιὰ νὰ ὀριστεῖ ἡ λειτουργία τῆς καὶ γι' αὐτὸ δὲν σχολιάσθηκε: ΠΑΕ 1993, πίν. 134.

Εἰκ. 1. Κάτοψη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων στὸν ΒΔ τομέα.

διαστάσεων 5.80×4 μ., γιὰ τὸ ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε ὁ νότιος τοῖχος τοῦ παλαιότερου (πίν. 1136). Γιὰ νὰ ἀποκαλυφθεῖ ὁλόκληρη ἡ κάτοψη τῶν δύο μικρῶν μονόχωρων ναῶν, ποὺ θὰ ἦταν καμαροσκεπεῖς (εἰκ. 1), χρειάστηκε μόνο νὰ κοπεῖ ἡ βλάστηση καὶ νὰ ἀφαιρεθεῖ μὲ τὴν τσάπα τὸ φυτόχωμα, καθὼς ἡ σωζόμενη ἐπιφάνεια τῶν τοίχων τους βρισκόταν σὲ βάθος μόλις 10 ἐκ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους.

Αὕτῃ ἡ ἐργασία προκάλεσε τὴ δεύτερη μεγάλη ἔκπληξη τῆς χρονιάς, καθὼς ἀποκάλυψε ἀνάβαθο κοίλωμα τάφου, ἀνοιγμένου στὸ χῶμα παράλληλα καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ νεώτερου ναῖδρίου (εἰκ. 1· πίν. 114α). Ὁ λάκκος τοῦ τάφου εἶχε περιχέλιωμα ἀπὸ καρφωτὲς καλοπελεκημένες πλάκες καὶ ἦταν σκεπασμένος μὲ στρώση ἀπὸ μικροὺς ἀργοὺς λίθους. Ὁ σκελετὸς

Εἰκ. 2. Παλαιοχριστιανικός τάφος με τὸν σκελετὸ τῆς νεκρῆς.

μιας νεκρῆς⁴ ἦταν σὲ καλὴ κατάσταση (εἰκ. 2, πίν. 1146), ἀλλὰ ἔλειπε τὸ κεφάλι τῆς πὺ φαινεται ὅτι παρασύρθηκε ἀπὸ τὴ βροχή, λόγω τῆς ἀπότομης κλίσης τοῦ ἐδάφους σὲ αὐτὴ τὴν περιοχὴ, τῆς ἐλάχιστης ἐπίχωσης καὶ τῆς ἀπουσίας τῶν πλακῶν τοῦ περιχειλώματος στὴ δυτικὴ στενὴ πλευρὰ τοῦ τάφου. Πάντως κάθε ὑποψία ἀποκεφαλισμοῦ πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ, γιατί ἓνα δόντι βρέθηκε ἀνάμεσα στὰ κόκαλα τοῦ στέρνου καὶ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα δὲν εὐνοοῦν τὴν ὑπόθεση νὰ ἀφαιρέθηκε τὸ κεφάλι μετὰ τὴ σήψη τῆς σάρκας, γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς λείψανο⁵. Τὰ ὄστρακα ἀπὸ τοὺς δύο μικροὺς παλαιο-

4. Με μία πρώτη εξέταση τοῦ σκελετοῦ ἀπὸ τὴν Δρ. Tina MacGeorge διαπιστώθηκε τὸ φύλο τῆς.

5. Πρβ. τὸν τάφο ἐπισκόπου στὴ βασιλικὴ τῆς Κνωσοῦ: W.H.C. FRENCH, *The Byzantine Basilika Church at Knossos*, BSA 57, 1962, 186-242, ἰδιαίτερα 194-197.

χριστιανικούς ναούς καὶ ἀπὸ τὸν τάφο, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ διαταραγμένο δυτικό του τμήμα, ἦταν ἀνάμεικτα προϊστορικά καὶ παλαιοχριστιανικά. Τὰ νεώτερα ὅστρακα ὀρίζουν κατὰ προσέγγιση τὴν ἰδρυση τῶν ναϊδρίων μεταξὺ τοῦ 4ου καὶ τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ., χωρὶς νὰ ἀποκλείουν τὴ λειτουργία τους ἕως τὸν 8ο αἰ., καθὼς τὸ ἀπότμημα ἀπὸ τοὺς ὥμους μὲ τὸν κοντὸ λαιμὸ καὶ τὶς κυλινδρικές λαβὲς ἑνὸς μικροῦ ἀμφορέα ἀνήκει σὲ τύπο εὐρύτατου χωροχρονικοῦ ὀρίζοντα⁶. Τὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα καλύπτει καὶ ἡ ὁμάδα τῶν παλαιοχριστιανικῶν λύχνων, πού βρέθηκε τὸ 1992 κοντὰ στὴν πηγὴ⁷. Μὲ τὰ φετινὰ δεδομένα οἱ χριστιανοὶ προσκυνητὲς θὰ προσέρχονταν στὸ ἱερό ὄχι μόνο γιὰ τὴν πηγὴ σὲ περιόδους ξηρασίας, ὅπως ὑποθέσαμε τὸ 1992, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ λειτουργήσουν στὸ ναῖδριο πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀγίου πού διαδέχθηκε τὸν Ἑρμῆ. Αὐτὴ ἡ τελευταία διαδοχὴ μετέβαλε πλήρως τὸ ἰδεολογικὸ πλαίσιο τῆς λατρείας στὸν χώρο, πού προσέλκυε πιστοὺς γιὰ δύο καὶ περισσότερες χιλιετίες, καὶ ἡ ἀνατροπὴ ἀκριβῶς τῆς προχριστιανικῆς θρησκευτικῆς ἀντίληψης ἐπέτρεψε τὸν ἐνταφιασμὸ θνητοῦ ἀτόμου δίπλα στὸν οἶκο τῆς προσευχῆς. Ἔτσι ἡ λατρεία στὸ ἱερό τῆς Σύμης, πού ἦταν συνεχὴς ἀπὸ τὸ 2.000 π.Χ. ἕως καὶ τὸν 3ο αἰ. μ.Χ., παρατάθηκε γιὰ τρεῖς τουλάχιστον αἰῶνες μετὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τοῦ ἑλληνιστικοῦ/ρωμαϊκοῦ οἴκου - ναοῦ C-D (πίν. 110-111 ὁρθ. Λ/Μ 48-49).

Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ βροχοπτώσεις καὶ οἱ χιονοπτώσεις δὲν ἄφηναν νὰ δημιουργηθεῖ ἐπίχωση στὸν ΒΔ τομέα τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου (πίν. 110-111 ὁρθογ. Γ/Δ 45-46), ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ ἐπεκταθεῖ ἡ ἔρευνα στὰ ἀνατολικά καὶ δυτικά τῶν τομῶν τοῦ 1993. Ἀλλωστε σὲ μία μόνο ἀπὸ αὐτὲς τὶς τομὲς εἶχε φθάσει τὸ σκάψιμο ἕως τὸ φυσικὸ ἔδαφος, ἐνῶ στὶς ὑπόλοιπες εἶχαν σκαφτεῖ οἱ ἀνώτερες μόνο στρώσεις τῆς φτενῆς ἐπίχωσης. Σὲ σύγκριση μὲ τὸν λίγο χρόνο πού δαπανήθηκε γι' αὐτὴ τὴν περιορισμένη ἐπέκταση τῆς ἔρευνας, τὰ ἀποτελέσματα ἦταν ἰδιαίτερα σημαντικὰ καὶ συνοψίζονται ὡς ἀκολούθως.

6. J. P. SODINI, La contrubition de l'archéologie à la connaissance du monde byzantin (IVe-VIe siècles), *DOP* 4, 1993, 175-177. Πρβ. N. POULOU-PAPADIMITRIOU, Le monastère Byzantin de Pseira-Crète: La céramique, *JbAChr*, Ergänzungsband 20 2, 1991, 1123-1124 PS 2700 εἰκ. 9 γιὰ ἐπιβίωση παρεμφεροῦς τύπου τὸν 8ο αἰ.

7. ΠΑΕ 1992, 214-217 πίν. 91.

Μὲ τὴν ἐξαίρεση τῶν χριστιανικῶν ναϊδρίων, ἡ ΒΔ περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ χρησιμοποιήθηκε μόνο τῇ μινωικῇ περίοδῳ τῆς λειτουργίας του καὶ μάλιστα ὡς ἓνας ἀρχιτεκτονικὰ διαρθρωμένος ὑπαίθριος χώρος γιὰ τὴ σύνδεση τῶν κεντρικῶν κτιρίων μὲ ἓνα ἢ περισσότερα σημεῖα, πού πρέπει νὰ βρίσκονται βορειότερα, πρὸς τὴν ἀπότομη πλαγιά τῆς γεωλογικῆς λεκάνης, ὅπου ἔχει ἰδρυθεῖ τὸ ἱερό. Στὸν χώρο τῆς ἐπέκτασης (πίν. 110-111 ὀρθογ. Α/Β 45-46) ἐντοπίσθηκε ἓνα ἀκόμῃ τμήμα βαθμιδωτοῦ πλακοστρώτου τῆς νεοανακτορικῆς Πομπικῆς Ὀδοῦ. Τὸ πλακόστρωτο ἔχει προσανατολισμὸ ἀπὸ τ' ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά, πρὶν ἀπὸ τὴν ὁδουσί του πρὸς Β (πίν. 115α) καὶ ὀρίζεται ἀπὸ τοὺς καμπτόμενους σὲ ὀρθή γωνία ἀντερεισματικούς τοίχους του, ὅπως καὶ μὲ τὸ παράλληλο σὲ αὐτοὺς χαντάκι γιὰ τὰ νερά τῆς βροχῆς (εἰκ. 1). Τοὺς τοίχους μὲ τὸ χαντάκι τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ σκέλους τοῦ δρόμου μὲ φορὰ ἀπὸ Ν πρὸς Β μπορεῖ νὰ τοὺς παρακολουθήσει κανεὶς καὶ ἐκτὸς τῆς περιφράξης τοῦ χώρου σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση, ὅπου καὶ ἐξαφανίζονται κάτω ἀπὸ τοὺς τεράστιους, γκρεμισμένους ἀπὸ τὴν ἀπότομη πλαγιά βραχολίθους⁸. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ἄλλα πλακόστρωτα τμήματα τῆς Πομπικῆς Ὀδοῦ πού ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ σὲ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους νοτιότερα⁹, τὸ βόρειο τμήμα τοῦ δρόμου ἔχει καὶ στὶς δύο πλευρές του χαντάκια γιὰ τὰ νερά τῆς βροχῆς. Τὸ πλακόστρωτο δάπεδό του διατηρεῖται καλὰ στὴν ἔκτασή πρὶν ἀπὸ τὴν στροφὴ τοῦ δρόμου πρὸς Β (πίν. 115α), ἀλλὰ ἔχει καταστραφεῖ στὸ βόρειο σκέλος, τὸ ὁποῖο ἀπέχει μόλις 0.80 μ. ἀπὸ τὴν δυτικὴ ὄψιν τῆς εἰσόδου τῶν δύο χριστιανικῶν ναϊδρίων (πίν. 115β). Εἶναι προφανὲς ὅτι πολλὲς ἀπὸ τίς πλάκες τοῦ ἀποξηλώθηκαν γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς ἐπένδυση τῶν τοιχωμάτων τοῦ τάφου (εἰκ. 2) καὶ ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικό στὰ χριστιανικὰ κτίρια.

8. Ὅλα τὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα πού εἶναι ὁρατὰ στὴν πρὸς Β τῆς περιφράξης ἐλεύθερη ἔκτασή τοῦ ἱεροῦ, ὅπως καὶ ὁ ὁρατός, σὲ μῆκος 40 μ. περίπου, ἰσχυρὸς τοῖχος μὲ φορὰ ἀπὸ Ν πρὸς Β κατὰ τὴν ἀνατολικὴ γωνία τῆς περιφράξης (πίν. 115β) σημειώνονται σὲ ἐκτεταμένο καὶ λεπτομερειακὸ τοπογραφικὸ διάγραμμα. Ἡ ἐκπόνησή του πραγματοποιήθηκε φέτος ἀπὸ τὸν τοπογράφο Μ. Πολιουδάκη μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τῆς κοινότητος τῆς Σύμης, χάρις στὸ ἐνδιαφέρον τοῦ προέδρου τῆς Μ. Ζερβουδάκη.

9. ΠΑΕ 1984, 459-461· 1985, 270-271· 1991, 315-318 εἰκ. 7· 1992, 227-228 πίν. 99β· 100α.

Τὸ κατεστραμμένο τμήμα τοῦ πλακοστρώτου στὸ ὀρθογώνιο Β 45 (πίν. 110-111) ἐπέτρεψε τὴν ἔρευνα σὲ βάθος, ἥ ὁποία ἀποκάλυψε τμήματα ἀντερεισματικῶν τοίχων ἐνὸς παλαιότερου δρόμου, ἐξίσου καλοχτισμένα καὶ τῆς ἴδιας φορᾶς μὲ τοῦ δρόμου πού τὸν διαδέχθηκε (εἰκ. 1· πίν. 115α). Μικρὸ τμήμα αὐτοῦ τοῦ πρωιμότερου δρόμου βρίσκεται ἀνάμεσα στὴν Πομπικὴ Ὀδὸ τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου καὶ τὰ κατάλοιπα τῶν βαθμίδων τοῦ πλακόστρωτου κεκλιμένου ἐπιπέδου, πού ἐντοπίσθηκε τὸ 1993 στὸ ὀρθογώνιο Γ 45. Μὲ βάση αὐτὴ τὴ στρωματογραφικὴ διαδοχὴ εἶναι πιά προφανές ὅτι ἡ τρίτη καὶ πρωιμότερη πρόσβαση στὸν ΒΔ τομέα τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου δὲν συνδέεται μὲ τὴν Πομπικὴ Ὀδὸ τοῦ νεοανακτορικοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου, ὅπως λανθασμένα ἐκτιμήθηκε τὸ 1993¹⁰.

Ἡ πιὸ παλαιὰ πλακόστρωτη πρόσβαση, ἂν καὶ σώζεται ἐντελῶς ἀποσπασματικά, παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, καθὼς ἀποτελεῖ μέρος ἐνὸς πιὸ σύνθετου ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδιασμοῦ, σὲ σύγκριση μὲ τίς προσβάσεις πού τὸ διαδέχθηκαν. Τμήματα ἀπὸ τρεῖς ἰσχυροὺς τοίχους, κάθετους στὸ ἀνατολικὸ μέτωπο τοῦ ἀντερεισματικοῦ τῆς πιὸ πρώιμης πρόσβασης καὶ μὲ προσανατολισμὸ ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά εἶχαν ἤδη ἐντοπισθεῖ τὸ 1993¹¹, ἀλλὰ ἡ σχέση καὶ ἡ λειτουργία τους ξεκαθάρισε ὡς ἓνα βαθμὸ μόλις φέτος, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῶν διαδρόμων πού ἀποκάλυψαν καὶ τίς ἀψίδες τῶν χριστιανικῶν ναϊδρίων. Ὁ βορειότερος τοῖχος ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἰσχυροὺς (πίν. 110-111 ὀρθογ. Δ/Ε 45), πού ἔχει ἀποκαλυφθεῖ σὲ μῆκος 12 μ., κλειδώνει μὲ τὸν ἀντερεισματικὸ τῆς πρωιμότερης βαθμιδωτῆς πρόσβασης (εἰκ. 1, πίν. 1166) καὶ ἔχει χαμηλές βαθμίδες πού εἶναι κάθετες στὸ βόρειο μέτωπό του (πίν. 117α). Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ διάρθρωση τοῦ ὑπαίθριου χώρου μὲ δύο βαθμιδωτὰ κεκλιμένα ἐπίπεδα, πού συναντῶνται στὸ σημεῖο ἀκριβῶς ὅπου γωνιάζουν πρὸς τὰ δυτικά οἱ δύο μεταγενέστεροι δρόμοι διευκόλυνε τὴν ἐπικοινωνία ὅχι μόνο μὲ τὸ κέντρο τοῦ ἱεροῦ, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν πηγὴ (πίν. 110-111 ὀρθογ. Δ/Ε 45 καὶ Μ/Ν 45).

Οἱ ἄλλοι δύο ἰσχυροὶ τοῖχοι (πίν. 110 ὀρθογ. Δ 46) ἔχουν τὸν ἴδιο προσανατολισμὸ ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά, ἀλλὰ ἡ δόμησή τους εἶναι πιὸ

10. ΠΑΕ 1993, 225-228.

11. ΠΑΕ 1993, πίν. 134-135 ὀρθογ. Δ45-46 μὲ τὴν ἐνδειξὴ ἀπροσδιόριστα.

συμπαγής. Ὁ νοτιότερος ἔχει πάχος 1.20 μ. περίπου καὶ μοιάζει μέ «ὄχυρωματικό» (εἰκ. 1, πίν. 1176), καθὼς τὰ μέτωπά του εἶναι κτισμένα ἀπὸ μεγάλους ἀργούς λίθους στοὺς ὁποίους ἔχουν ἐνσωματωθεῖ μερικοὶ πεσμένοι βραχόλιθοι, ἐνῶ μικρὲς πέτρες γεμίζουν τὰ μεταξύ τους κενά. Ὁ δεύτερος τοῖχος ἔχει παράλληλη φορὰ μέ τὸν νοτιότερο, βρίσκεται σὲ ἀπόσταση μόλις 0.50 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο μέτωπό του καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ πολὺ μεγαλύτερους βραχόλιθους μέ παρεμβαλλόμενους ἀργούς λίθους (εἰκ. 1). Τὸ καθάρισμα τοῦ ἐπιφανειακοῦ φυτοχώματος στὰ ἀνατολικά τῶν τομῶν τοῦ 1993 ἔδειξε φέτος ὅτι ὁ θεμέλιος «δόμος» τῶν ἰσχυρῶν τοίχων, ἂν καὶ πολὺ κατεστραμμένος, συνεχιζόταν πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση καὶ παρακολουθεῖται σὲ μῆκος 9.50 μ. (εἰκ. 1). Τὸ μῆκος καὶ τὸ εἶδος τῆς δόμησης ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὰ πού ὀρίζουν τοὺς δύο τοίχους ὡς ὄρια/περιβόλους τοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ. Ὁ νοτιότερος (πίν. 1176) μοιάζει νὰ καταλήγει στὸν ἀντειρειατικὸ τοῖχο τοῦ παλαιότερου κεκλιμένου βαθμιδωτοῦ ἐπιπέδου μέ φορὰ ἀπὸ Ν πρὸς Β, ἀλλὰ δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι εἶναι σύγχρονος οὔτε ὅτι ἀνήκει στὸ ἴδιο οἰκοδομικὸ πρόγραμμα. Ὁ παράλληλός του ἰσχυρὸς τοῖχος, πού βρίσκεται σὲ ἐλάχιστη ἀπόσταση ἀπὸ τὸ βόρειο μέτωπο τοῦ νοτιότερου, ἴσως ἀντιπροσωπεύει μία πιὸ πρώιμη ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση τοῦ ὑπαίθριου χώρου.

Τὸ κενὸ ἀνάμεσα στὸ τμήμα τῆς Πομπικῆς Ὀδοῦ τοῦ ΒΔ τομέα καὶ τῶν τμημάτων πού ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ νοτιότερα σὲ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους¹², μπορεῖ νὰ ἀποκατασταθεῖ σχεδιαστικά: ὁμοιος εἶναι ὁ τρόπος τῆς δόμησης καὶ ἴδιες οἱ διαστάσεις ὅλων τῶν πλακοστρωμένων τμημάτων καὶ ξεκάθαρη εἶναι ἡ εὐθυγράμμισή τους. Δυστυχῶς δὲν σώθηκαν οἱ συνδετικοὶ κρίκοι ἀνάμεσα στὰ δύο παλαιότερα κεκλιμένα βαθμιδωτὰ ἐπίπεδα τοῦ ΒΔ τομέα (πίν. 110 ὀρθογ. Β45 καὶ Γ/46) καὶ στὰ κατάλοιπα τοῦ πλακόστρωτου βαθμιδωτοῦ δρόμου, πού ὁδεύει κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου ἐξωτερικοῦ τοίχου τῶν παλαιοανακτορικῶν κτιρίων U καὶ V στὸ κέντρο τοῦ ἱεροῦ (πίν. 110 ὀρθογ. Η/Θ 49-50). Ἡ χρονολόγηση τῶν δύο παλαιότερων κεκλιμένων ἐπιπέδων εἶναι προβληματικὴ. Ἡ ποσότητα τῆς κεραμεικῆς πού συγκεντρώθηκε ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα στὰ ἀνατολικά τῶν κεκλιμένων ἐπιπέδων καὶ ἀνάμεσα στοὺς ἰσχυροὺς τοίχους - περιβόλους εἶναι μεγάλη. Ὡστόσο ἀντιπροσωπεύεται,

12. Βλ. πίν. 110-111, ὀρθογ. Γ-Δ 46-48.

ὅπως καὶ ἡ κεραμεικὴ τοῦ 1993, ἀπὸ χονδροειδῆ ὄστρακα ἀγγείων οἰκιακῆς χρήσης, μεταφερόμενα πιθανότατα ἀπὸ τὴ βόρεια πλαγιά τοῦ ἱεροῦ μὲ τὸ χῶμα ποὺ παρέσυρε ἡ βροχὴ καὶ συγκράτησαν οἱ ἰσχυροὶ τοῖχοι - περιβόλοι. Ἡ ἐπίχωση περιεῖχε κάποια ἴχνη ἀπὸ ἐξανθρακωμένα ξύλα, ἀλλὰ δὲν ἔδωσε κόκαλα ζώων. Τὰ λίγα χαρακτηριστικὰ ὄστρακα αὐτῶν τῶν ἀποθέσεων εἶναι τῆς MM IIB περιόδου. Ἴσως ἡ κεραμεικὴ ἀπὸ τὰ βαθύτερα στρώματα τῆς τομῆς στὸ ὀρθογώνιο B45 (πίν. 110-111) δώσει μία πιὸ ἀξιόπιστη χρονολόγηση γιὰ τὰ δύο βαθμιδωτὰ κεκλιμένα ἐπίπεδα - δρόμους, ποὺ προηγήθηκαν τῆς νεοανακτορικῆς Πομπικῆς Ὀδοῦ.

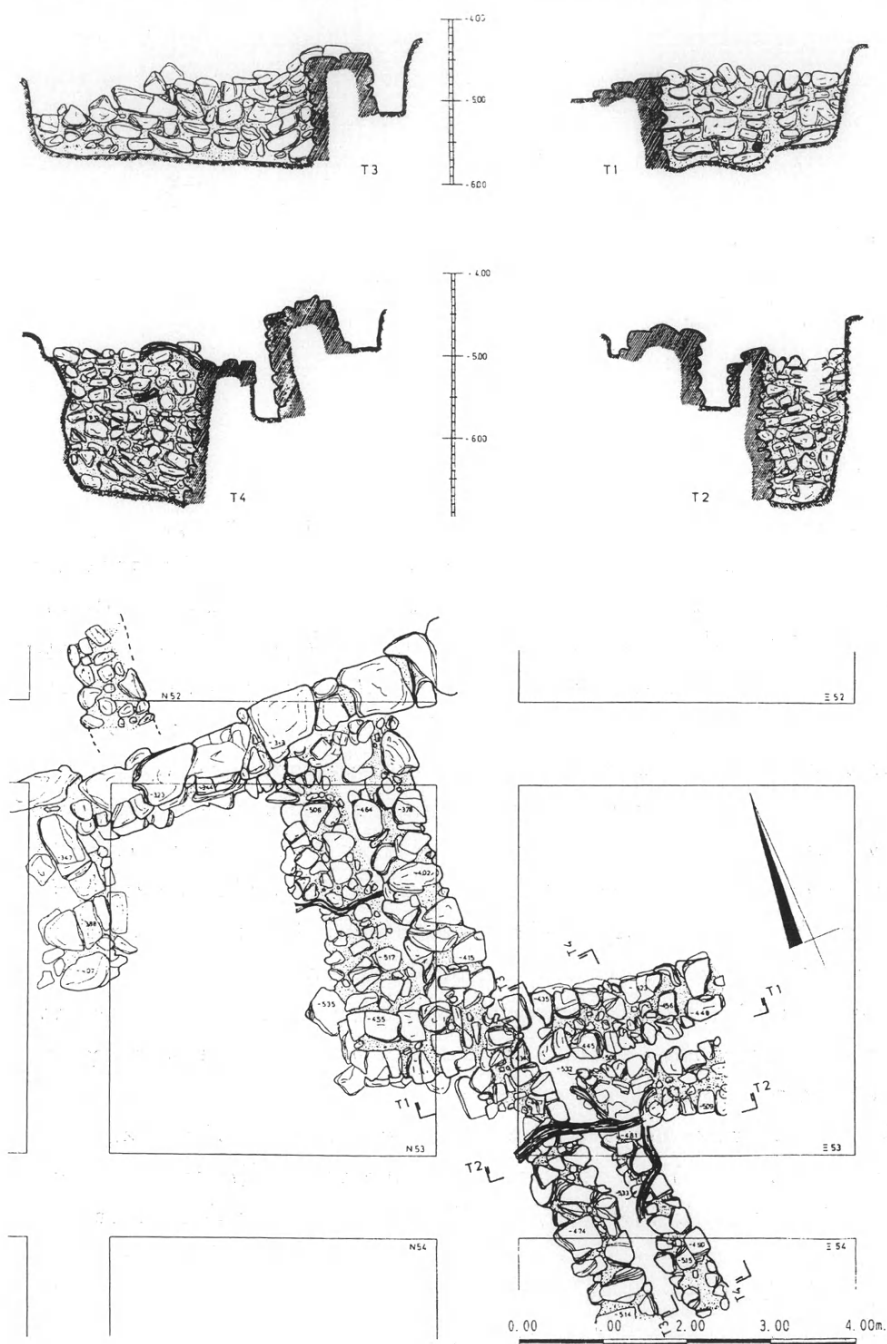
Νοτιοανατολικὸς τομέας

Συμπληρωματικὲς ἐργασίες συντήρησης καὶ ἀνασκαφικῆς ἔρευνας χρειάστηκε νὰ γίνουν καὶ στὸν ΝΑ τομέα τοῦ ἱεροῦ, ὅπου τὸ 1996 καθαρίστηκε καὶ συντηρήθηκε τὸ τμῆμα ἐνὸς κτιρίου, ἀνασκαμμένου παλαιότερα (πίν. 110-111 ὀρθογ. M-Ξ 52-53)¹³. Τὸ κτίριο αὐτό, ποὺ τοῦ δόθηκε φέτος τὸ κωδικὸ γράμμα T, ἔχει κτισθεῖ στὰ ἐρείπια τοῦ παλαιοανακτορικοῦ κτιρίου U. Εἶχε ὑποστεῖ μεγάλη καταστροφὴ σὲ κάποια περίοδο τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ, ὅταν τὸ ἔδαφος ὑποχώρησε συμπαρσύροντας καὶ τὸ οἰκοδόμημα, λόγω τῆς μεγάλης καθίζησης ποὺ ἐκτείνεται πρὸς Β ἕως τὸ ἐλληνιστικὸ - ρωμαϊκὸ οἰκοδόμημα C - D (πίν. 110-111 ὀρθογ. Λ/Μ 48-49). Τὸ κτίριο T δὲν ἔχει χρονολογηθεῖ, γιατί καὶ ὁ βόρειος τοῖχος του ἦταν ὁρατὸς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἱεροῦ (πίν. 118α, ἐπάνω δεξιὰ, 118β) καὶ ὄστρακα δὲν βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ λεπτοῦ στρώματος ποὺ ἐπικάλυπτε κάποια κατάλοιπα τοῦ πλακόστρωτου δαπέδου του¹⁴. Στὸ πλαίσιο τῶν ἐργασιῶν τῆς συντήρησης τοῦ 1997 δινόταν ἡ τελευταία εὐκαιρία νὰ συγκεντρωθοῦν κάποιες ἐνδείξεις γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ κτιρίου T.

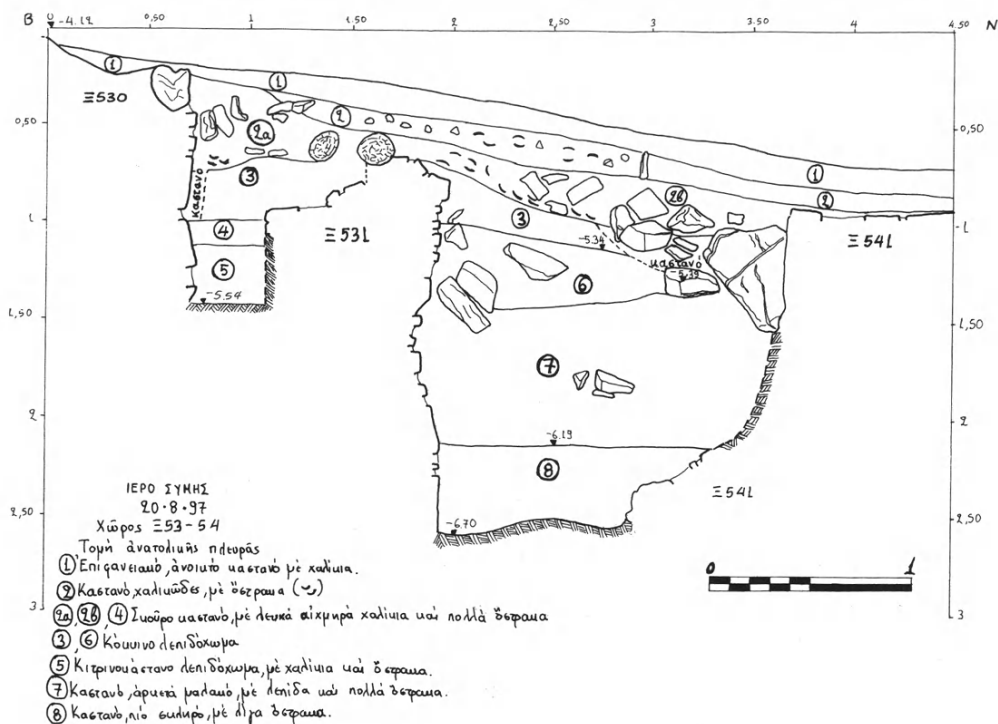
Μία δοκιμαστικὴ τομὴ ἀνοίχθηκε νότια καὶ ἀνατολικά τοῦ ἀνασκαμμένου τμήματος τοῦ κτιρίου T καὶ πέρα ἀπὸ τὸ βύθισμα τῆς καθίζησης (πίν. 118α). Παρὰ τὸ δίχτυ ἀπὸ τίς χοντρὲς ρίζες τοῦ πλάτανου ποὺ ἀπλώνονται σὲ αὐτὴ

13. ΠΑΕ 1996, σ. 303-4 χωρὶς εἰδικὴ μνεία.

14. ΠΑΕ 1983, 360-362 εἰκ. 5.

Εἰκ. 3. Ὁφεις καὶ κάτοψη τῶν τοίχων τῶν κτιρίων T καὶ U.

Εἰκ. 4. Ἡ στρωματογραφία τοῦ ἀνατ. μετώπου τῆς τομῆς στὰ κτίρια T καὶ U.

τὴν περιοχὴ, κατορθώθηκε νὰ ἐντοπισθοῦν τὰ τμήματα δύο ἀκόμῃ δωματίων τοῦ κτιρίου T, ὅπως καὶ τμήμα ἑνὸς ἀκόμῃ δωματίου τοῦ κτιρίου U (εἰκ. 3). Σὲ κανένα ἀπὸ τὰ ἀνασκαμμένα τμήματα τῶν δύο κτιρίων δὲν ἔχουν σωθεῖ τὰ δάπεδα (πίν. 119α), ἀλλὰ ἡ κεραμεικὴ ἀπὸ τὰ βαθύτερα ἀδιατάρακτα στρώματα εἶναι νεοανακτορικῆ. Μόνο μιὰ χούφτα ὄστρακα ἀπὸ τὰ βαθύτατα στρώματα (εἰκ. 4), ποὺ συνδέονται μετὰ τὸ κτίριο U, μπορεῖ νὰ εἶναι MM II. Μὲ αὐτὰ τὰ ἐλάχιστα δεδομένα μοιάζει πιθανὸν τὸ κτίριο T, τοῦ ὁποῦ οἱ τέσσερις ἐν μέρει ἀνασκαμμένοι χῶροι ἀρθρώνονται συμμετρικὰ σὲ δύο παράλληλες σειρές, νὰ συνδέονται μετὰ τὸν νεοανακτορικὸ Ἱερὸ Περίβολο. Ὡστόσο πιθανὴ εἶναι καὶ ἡ σύνδεσή τους μετὰ τὸ κτίριο S τῆς δεύτερης νεοανακτορικῆς φάσης (πίν. 110-111 ὁρθογ. Z-I 49-52), παρόλο ὅτι λείπει ὁ συνεκτικὸς κρίκος ποὺ προϋποθέτει ἡ εὐθυγράμμιση τους στὴν κάτοψη τοῦ ἱεροῦ καὶ ὁ ὁποῖος, ἂν ὑπῆρχε, ἔχει καταστραφῇ λόγῳ τῆς καθίζησης τοῦ ἐδάφους μετὰ τὴν ἀπότομη κλίση στὴν πα-

ρεμβαλλόμενη ἔκταση. Ἡ μία ἀπὸ τὶς δύο ὑποθέσεις μπορεῖ νὰ ἐπικυρωθεῖ μόνο ἂν ἐπεκταθεῖ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὰ νότια καὶ τὰ ἀνατολικά. Ἀλλὰ ἡ πρώτη μακρόχρονη περίοδος τῶν ἀνασκαφῶν στὸ ἱερό τῆς Σύμης ἔχει λήξει καὶ ἡ πρὸς τὰ ἀνατολικά ἐπέκταση τῆς ἔρευνας εἶναι ἐπιτρεπτή γιὰ τὶς ἐπερχόμενες γενιές ἐφόσον, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς φετινῆς ἔρευνας δὲν θιγοῦν οἱ ρίζες τοῦ πλάτα-
νου (πίν. 119α), ποὺ ἀποτελεῖ «τὸ σῆμα κατατεθέν» τοῦ ἱεροῦ (πίν. 119β).

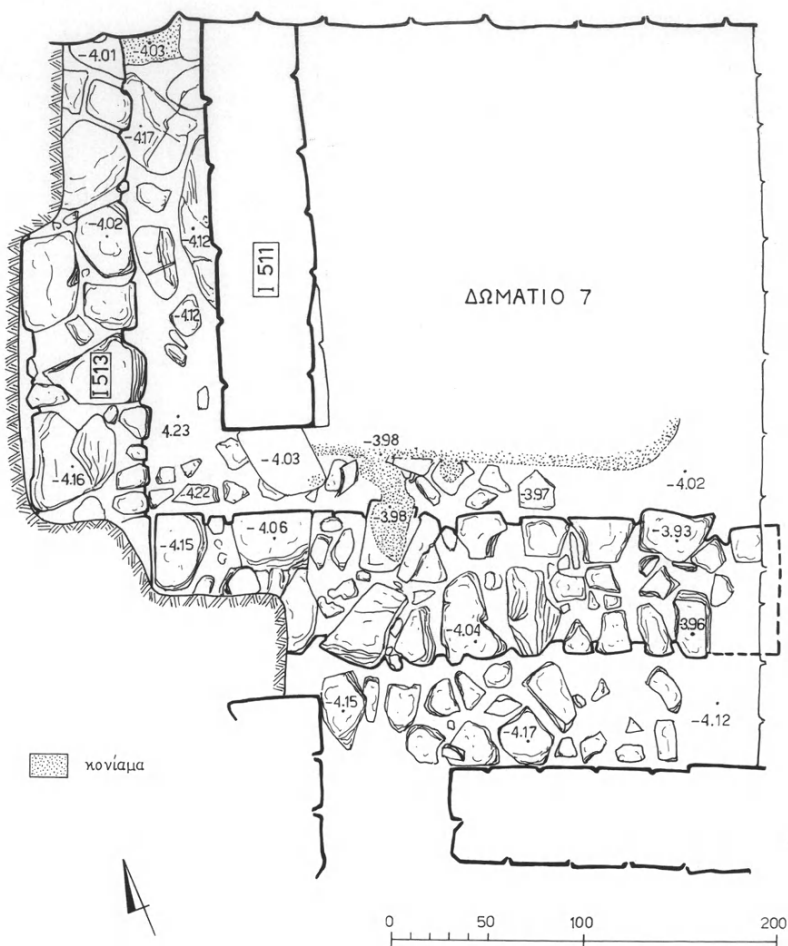
Συντήρηση

Ὅλοι οἱ τοῖχοι ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὸν ΒΔ καὶ τὸν ΝΑ τομέα συντηρή-
θηκαν καὶ ἡ χαλαρὴ ἐπίχωση ὅπου εἶναι θεμελιωμένοι ἐνισχύθηκε μὲ λεπτὰ
κτιστὰ τοιχία ἀντιστήριξης. Παράλληλα τὰ τμήματα τῶν δωματίων τοῦ κτι-
ρίου Τ ἐπιχωματώθηκαν γιὰ νὰ διασφαλισθοῦν οἱ τοῖχοι του, ποὺ σώζονται σὲ
μεγάλو σχετικὰ ὕψος (εἰκ. 3), καὶ γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ κάποιο ἀτύχημα, καθὼς
ἡ ἀνασκαφικὴ τομὴ ἦταν ιδιαίτερα στενὴ καὶ βαθιά. Γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους
ἔγινε ἐπιχωμάτωση σὲ ὅλα τὰ σημεῖα τοῦ ΒΔ τομέα, ὅπου ἡ ἔρευνα προχώ-
ρησε ἕως τὸ φυσικὸ ἔδαφος. Ἐνισχύθηκαν ἐπίσης μὲ πρόσθετο λεπτὸ τσαϊλό-
χωμα ὅλες οἱ ἐπιχωματώσεις, ποὺ εἶχαν γίνεи σὲ προηγούμενες περιόδους συν-
τήρησης¹⁵. Πολλὲς ἐπὶ μέρους στερεωτικὲς ἐγγραφίες ἔγιναν καὶ στὰ ἀρχιτε-
κτονικά μνημεῖα ποὺ καταλαμβάνουν τὸ κέντρο τοῦ ἱεροῦ, ἀπὸ τὶς ὁποῖες
ἐπισημαίνονται ὅσες προσέφεραν νέα στοιχεῖα:

1. Ἡ κομμένη παρυφὴ τοῦ πλακόστρωτου δαπέδου τῆς Πομπικῆς Ὀδοῦ
ἐπάνω ἀπὸ τὸ δωμάτιο 7 τοῦ κτιρίου U (πίν. 110-111 ὁρθογ. I 51) ὑποστηρί-
χθηκε μὲ κτιστὸ τοιχίو, ποὺ ἀντιστήριζει καὶ τὴν ἐπίχωση ὅπου ἐδράζεται τὸ
πλακόστρωτο. Ἡ στενὴ λωρίδα τῆς ἐπίχωσης, ποὺ ἀφαιρέθηκε γιὰ νὰ κτιστεῖ
τὸ τοιχίο τῆς ἀντιστήριξης, ἀποκάλυψε ἕναν λάκκο μὲ πλῆθος ὀστράκων (εἰκ.
5)¹⁶, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τὶς σπάνιες κλειστὲς ἀποθέσεις στὸ ἱερό τῆς

15. Βλ. ΠΑΕ 1996, 303.

16. Βλ. ΠΑΕ 1987, 279 εἰκ. 4 γιὰ τὴ στρωματογραφία τῆς ἐπίχωσης στὴν ἴδια
θέση, ὅπου δὲν εἶχε φανεῖ ὁ λάκκος. Τὰ στρώματα τῆς φετινῆς τομῆς παρουσιάζουν ἀπόλυτη
ἀντιστοιχία μὲ τὴ στρωματογραφία τοῦ 1987. Ἡ ξερολιθία ποὺ ἀντιστήριζε τὴν ἐπίχωση
ἀφαιρέθηκε γιὰ νὰ ἀντικατασταθεῖ μὲ τοιχίο στὸ πλαίσιο τοῦ εὐπρεπισμοῦ τοῦ ἱεροῦ.

Εἰκ. 6. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα τῶν κτιρίων U καὶ V στὸ ὄρθογ. I 51.

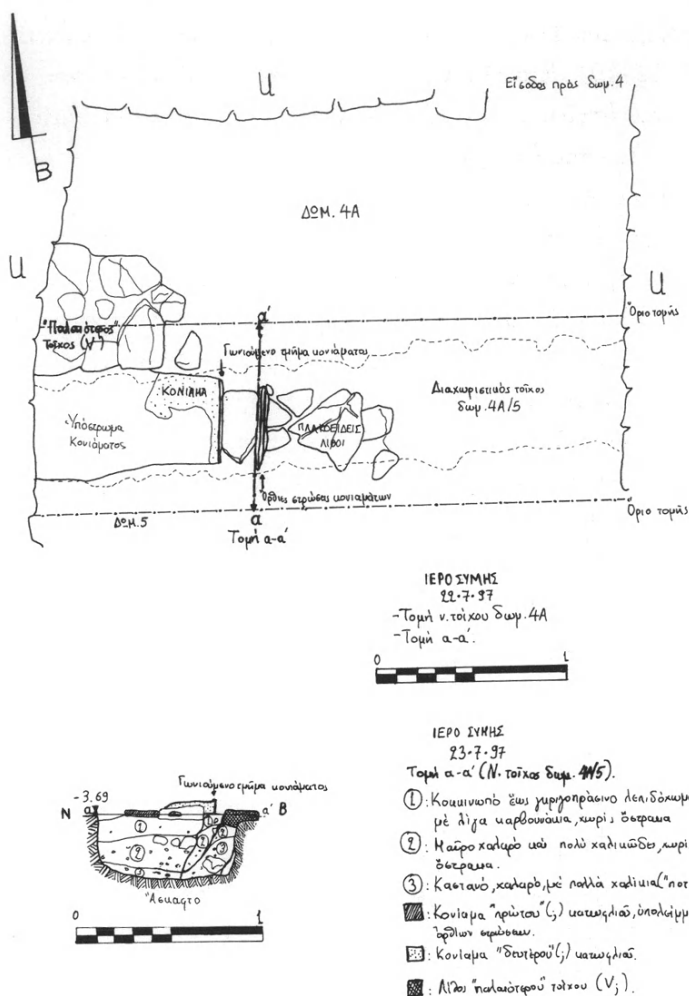
δυτικά του καὶ σὲ βαθύτερο ἐπίπεδο ἀποκαλύφθηκε ἡ πρὸς Ν συνέχεια τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου τῶν Δωματίων 21 καὶ 22 (= I 513 εἰκ. 6· πίν. 120α), τῶν ὁποίων τὸ βόρειο τμήμα¹⁸ ἀχρηστεύθηκε μὲ ὅλη τὴ βόρεια πτέρυγα τοῦ παλαιοανακτορικοῦ κτιρίου U κατὰ τὴ φάση τῆς ἀνακατασκευῆς του. Ὁ τοῖχος τῆς περιόδου τῆς ἀνακατασκευῆς (= I 511) θεμελιώθηκε ἐπάνω στὸ

18. Γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ του βλ. ΠΑΕ 1993, 213 εἰκ. 3.

ἀρχικὸ ἐπίχριστο δάπεδο τοῦ κτιρίου U, τὸ ὁποῖο ἀπλώνεται ἐπάνω στὸ πλακόστρωτο δάπεδο τοῦ προγενέστερου παλαιοανακτορικοῦ κτιρίου V (εἰκ. 6). Στὴν ἴδια στρωματογραφικὴ διαδοχὴ πατάει καὶ ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ Δωματίου 7 τοῦ κτιρίου U. Ἐτσί τεκμηριώνεται ἡ ἀπόδοση καὶ αὐτοῦ τοῦ τοίχου στὴ φάση τῆς ἀνακατασκευῆς τοῦ κτιρίου U καὶ ἐπαληθεύεται ἡ ὑπόθεση τῆς λειτουργίας του ὡς ἀντερεισματικοῦ, κατὰ τὸ ἀνάλογο τοῦ συνεχόμενου πρὸς τὰ ἀνατολικά βόρειου τοίχου τοῦ ὅμορου Δωματίου 4¹⁹.

2. Μέσα στο κτίριο U οἱ χαμηλοὶ ἀπὸ δύο δόμους διαχωριστικοὶ τοῖχοι τῶν Δωματίων 1/3A καὶ 4A/5 (πίν. 110-111), ποὺ εἶχαν συντηρηθεῖ στὸ παρελθόν, χρειάστηκε νὰ διαλυθοῦν καὶ νὰ ἀνασυνταχθοῦν καθὼς τὸ συνεκτικὸ ὑλικὸ εἶχε θρυμματισθεῖ ἀπὸ τὶς ἔντονες θερμοκρασικὲς μεταβολές. Μὲ αὐτὴν τὴν ἐργασία ἐπιβεβαιώθηκε τώρα ἡ ὑπόψια ὅτι καὶ οἱ δύο τοῖχοι ἀντιπροσωπεύουν, ὅπως ἄλλωστε καὶ τοῦ Δωματίου 7, τὴ φάση τῆς μερικῆς ἀνακατασκευῆς τοῦ κτιρίου U μετὰ τὴν καταστροφὴ του τῇ MM IIB ἐποχῇ. Τὸ στρώμα τῆς καταστροφῆς ἐπάνω στὸ ὁποῖο ἐδράζεται ὁ διαχωριστικὸς τοῖχος τῶν Δωματίων 4A/5 εἶναι πολὺ λεπτὸ, προφανῶς λόγῳ τοῦ προηγηθέντος τῆς θεμελίωσης τοῦ τοίχου καθαρισμοῦ. Ὡστόσο ἦταν ἀρκετὸ γιὰ νὰ ἐπικαλύψει κάποια κατὰλοιπα πλακῶν καὶ κονιαμάτων, τῶν ὁποίων οἱ ἐπάλληλες γωνιούμενες στρώσεις (εἰκ. 7) ἴσως μαρτυροῦν ἓνα ἔκκεντρο θυραῖο ἄνοιγμα ἢ κάποιο πεσσόμορφο στήριγμα τῆς στέγης τοῦ Δωματίου 5, ποὺ ἀρχικὰ θὰ ἀποτελοῦσε ἐνιαῖο χώρο μὲ τὸ Δωμάτιο 4. Ἀντίστοιχα δομικὰ στοιχεῖα δὲν ἐντοπίσθηκαν κάτω ἀπὸ τὸν διαχωριστικὸ τοῖχο τῶν Δωματίων 3A/1A. Ἡ θεμελίωσή του ὅμως σὲ ἐπίπεδο ὑψηλότερο ἀπὸ τὸν βόρειο καὶ τὸν νότιο τοῖχο τῶν δύο δωματίων καὶ ἡ συγκέντρωση κάποιων καταλοίπων τοῦ στρώματος καταστροφῆς στὰ σημεῖα τῆς συμβολῆς του μὲ τοὺς δύο ἐγκάρσιους τοίχους τεκμηριώνουν τὴν ἀπόδοση καὶ αὐτοῦ τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου στὴ φάση τῆς ἀνακατασκευῆς τοῦ κτιρίου U. Χάρις στὸν ἐντοπισμὸ τῶν τοίχων τῆς ἀνακατασκευῆς τοῦ παλαιοανακτορικοῦ κτιρίου U ξεκαθαρίζει ἡ ἀρχικὴ, λειτουργικὴ ἐπικοινωνία τῶν δωματίων του, τῶν ὁποίων ἡ ἑγχρωμὴ συνοπτικὴ κάτοψη (πίν. 110-111) μὲ τὰ ὑπερυψωμένα ἢ φραγμένα κατώφλια καὶ τὴν κατὰτμηση τῶν δω-

19. Βλ. ΠΑΕ 1996, 312-313 πίν. 144α-β εἰκ. 13 (= Τομὴ πρὸς Ν).

Εἰκ. 7. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα κάτω ἀπὸ τὸν διαχωριστικὸ τοῖχο τῶν Δωματίων 4A/5 τοῦ U.

ματίων σὲ μικρότερα δίνει τὴν ἀπατηλὴ ἐντύπωση γιὰ τὰ περισσότερα δωμάτια ὅτι ἀποτελοῦσαν «ὑπόγειους χώρους».

3. Μὲ τὸν βαθὺ καθαρισμὸ τῶν ἀρμῶν τοῦ ἐνιαίου δυτικῶ τοίχου τῶν Δωματίων 4A/5 τοῦ κτιρίου U ἀποκαλύφθηκε ἐντοιχισμένη ἀσβεστολιθικὴ βάση κίονα (διαμ. 0.32 μ.), ποὺ ἀποτελεῖ ζευγάρι μετὰ τὴ βάση ἀπὸ τὸ ἴδιο ὕλικὸ καὶ ὁμοίων διαστάσεων, ἡ ὁποία βρέθηκε τὸ 1995 στὰ βαθύτερα στρώματα

τῆς θεμελίωσης τοῦ ἐλληνιστικοῦ - ρωμαϊκοῦ κτιρίου C - D (πίν. 110-111 ὀρθογ. M/N 48-49). Καὶ οἱ δύο βάσεις προέρχονται ἀπὸ τὸ προγενέστερο τοῦ U κτίριο V, τοῦ ὁποῦοι δύο ὅμοιες βάσεις, μικρότερης διαμέτρου, βρέθηκαν τὸ 1993 κατὰ χώραν στὸ ὀρθογώνιο I 50²⁰.

4. Οἱ ἐργασίες ὑποστύλωσης πού ἄρχισαν τὸ 1996 στὸ ἐλληνιστικό-ρωμαϊκὸ ἱερό (= Κτίριο C - D πίν. 110-111)²¹ συνεχίστηκαν μὲ τὴν ὑποστύλωση τῶν δύο ἰσχυρῶν τοίχων καὶ μὲ τὴν ἀνασύνταξη μεγάλου τμήματος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου μὲ τὸ θρανίο πού κινδύνευε νὰ καταρρεύσει, λόγω τῆς ἐκτροπῆς του ἀπὸ τὴν κατακόρυφο καὶ τὴν ὀριζόντιο. Σημαντικὰ ἦταν καὶ πάλι τὰ συμπεράσματα αὐτῆς τῆς χρονοβόρου ἐργασίας. Ἀπὸ τὴ λάσπη τῶν ἀρμῶν τοῦ τοίχου βγῆκαν θραύσματα κεραμίδων τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς καὶ τμήματα ὀφείτη ἀπὸ λίθινες μινωικὲς τράπεζες προσφορῶν, πού εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ὡς σφῆνες ἀνάμεσα στοὺς ἀδρὰ δουλεμένους λίθους. Βγῆκαν ἐπίσης θραύσματα πήλινων ἐλληνιστικῶν εἰδωλίων, σιδερένια βέλη, χάλκινες περόνες, νομίσματα καὶ χάλκινο εἰδώλιο ἀντρικῆς μορφῆς τῆς πρώιμης γεωμετρικῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὴν κόσμηση ἐνὸς τετράπλευρου κρητικοῦ ὑποστάτη, τοῦ ὁποῦοι τμήματα ἔχουν βρεθεῖ σὲ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους (πίν. 1206)²². Εἶναι προφανὲς ὅτι ὄχι μόνο λίθοι ἀπὸ τὰ προγενέστερα οἰκοδομήματα τοῦ ἱεροῦ ἐπαναχρησιμοποιοῦνται γιὰ τὰ νεώτερα, ἀλλὰ ὅτι καὶ τὸ συνεκτικὸ ὕλικὸ τῆς λάσπης προερχόταν ἀπὸ λάκκους πού ἀνοίγονταν σὲ σημεία τοῦ χώρου τῆς ὑπαίθριας λατρείας καὶ γι' αὐτὸν τὸν λόγο τὸ χῶμα τοὺς περιεῖχε κάθε εἶδους ἀντικείμενα, χαρακτηριστικὰ τῆς μακρόχρονης λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ. Τὰ νεώτερα ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα, πού βρέθηκαν ἐγκλωβισμένα στὴ λάσπη τῶν ἀρμῶν τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου μὲ τὸ θρανίο, εἶναι ἐνδεικτικὰ γιὰ τὴ σύνδεσή του μὲ τὴν τελευταία ἀνακατασκευὴ τοῦ κτιρίου C - D τῆ ρωμαϊκῆς περιόδου τῆς λειτουργίας του. Τότε περιορίσθηκε ἡ

20. Βλ. ΠΑΕ 1993, 213 εἰκ. 3 πίν. 130γ.

21. Βλ. ΠΑΕ 1996, 314-317 πίν. 1496-150.

22. Ἐνδεικτικὰ βλ. ΠΑΕ 1974, πίν. 166α· 1981 πίν. 2596. Ἡ μελέτη τοῦ συνόλου τῶν θραυσμάτων ἀπὸ τὸν συνεργάτη τῆς ἀνασκαφῆς Γ. Παπασάββα ἀποκατέστησε κατὰ τὰ 9/10 τὸν ἓνα ἀπὸ τοὺς δύο τετράπλευρους ὑποστάτες, πού ἔχει δώσει τὸ ἱερό τῆς Σύμης.

ἔκταση τοῦ μονόχωρου στεγασμένου οἴκου - ναοῦ μὲ τὸ κτίσιμο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (πίν. 121α) καὶ τῶν δύο ἰσχυρῶν τοίχων, ποὺ ὀρίζουν ὑπαίθριο χῶρο περιορισμένης ἔκτασης μὲ εἴσοδο ἀπὸ Ν (πίν. 110-111). Χρειάστηκαν οἱ ἐργασίες στερέωσης τοῦ 1997, γιὰ νὰ τεκμηριωθεῖ ὅτι ὁ ἀνατολικὸς τοίχος τοῦ δωματίου καὶ τὸ θρανίο ἀντιπροσωπεύουν τὴν τελευταία ἀνακατασκευὴ τοῦ ἐλληνιστικοῦ - ρωμαϊκοῦ κτιρίου C - D καὶ νὰ διορθωθεῖ ἡ λανθασμένη ἐκτίμηση τοῦ 1973 γιὰ ἓναν δίχωρο οἶκο - ναὸ τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἀφιερωμένο στοὺς συλλατρεύμενους θεοὺς Ἑρμῇ καὶ Ἀφροδίτῃ τοῦ ἱεροῦ²³.

5. Τέλος, ἀνασυντάχθηκε καὶ ὁ τοίχος τοῦ κτιρίου S τῆς δεύτερης νεοανακτορικῆς φάσης, ποὺ ἐκτείνεται στοὺς διαδρόμους Θ/Η 52-53 (πίν. 110-111) καὶ εἶχε διαλυθεῖ τὸ 1996 γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ κατάρρευσὴ του²⁴.

Αὐτοψία

Ἀρκετὲς ἀρχαιολογικὲς θέσεις ἔχουν ἐπισημανθεῖ γύρω ἀπὸ τὸ βραχῶδες ὕψωμα Βίγλα (= 621 μ.), ποὺ κλείνει ἀπὸ Νότο τὴν πεδιάδα τῆς Βιάννου καὶ κόβεται στὰ δύο γιὰ νὰ σχηματισθεῖ ὁ πόρος ἐνὸς φαραγγιοῦ μὲ ἔξοδο πρὸς τὸ Λιθυκὸ πέλαγος, στὸν κόλπο τοῦ Κερατόκαμπου (πίν. 121β)²⁵. Ἡ πληροφορία ὡστόσο ὅτι στὴ δυτικὴ κορυφὴ τοῦ ὑπάρχουν διάσπαρτα ὄστρακα στάθηκε ἡ ἀφορμὴ γιὰ μία ἐπίπονη ἀναρρίχηση, ποὺ ἀποζημίωσε ὅχι μόνο μὲ τὴ θέα, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ διαπίστωση ὅτι ἡ θέση τοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης ἦταν ὀρατὴ ἀπὸ τὸ βραχῶδες ὕψωμα τῆς Βίγλας. Ἀνάμεσα στὶς αἰχμηρὲς ἀπολήξεις τοῦ ὕψωματος ὑπάρχει μικρὸ ὀρθογώνιο πλάτωμα (± 33.60 μ.²), ὀριζόμενο κατὰ τὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴ νότια παρυφὴ τοῦ ἀπὸ τοποθετημένους σὲ σειρὰ βραχολίθους, ποὺ παρακολουθοῦνται σὲ μῆκος 5.60 μ. καὶ 6 μ. ἀντίστοιχα, ἐνῶ στὶς δύο ἄλλες πλευρὲς τοῦ πλατῶματος ἔχει ἀπομείνει τὸ περιχεῖλωμα τοῦ βράχου (πίν. 122). Εἶναι προφανὲς ὅτι πρόκειται γιὰ ἀρχαῖο περίβολο, καθὼς ἡ ἐπιφά-

23. Βλ. ΠΑΕ 1973, 195-198, πίν. 206α.

24. Βλ. ΠΑΕ 1996, 303-304.

25. Βλ. VIANNOS. Τουριστικὸς Ὁδηγὸς τῆς Ἐπαρχίας Βιάννου, Ἡρακλείου Κρήτης (Εἰδικὴ Ἔκδοσι Συλλόγου Βιαννιτῶν Ἡρακλείου «Ὁ Πατούχας» Νο 6, Ἡράκλειο Κρήτης 1997) 8 εἰκ. 5.

νειά του εἶναι κατάσπαρτη ἀπὸ ὄστρακα χρηστικῶν ἀγγείων —χύτρες, πρό-
χους, ἄωτα κύπελλα τύπου *tubler*— στὴν πλειονότητά τους παλαιοανακτο-
ρικῶν. Στὰ ἀνατολικά τοῦ περιβόλου καὶ σὲ ἀκόμη πιὸ δυσπρόσιτο σημεῖο
παρατηρήθηκε λιθόπτωση ἀπὸ ἀργούς, μικροῦ σχετικὰ μεγέθους λίθους καὶ
συγκέντρωση ὀστράκων, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ὑπῆρχε καὶ τριπτήρας ἀπὸ ὀφείτη
λίθο²⁶. Ἡ χρησιμότητα αὐτῆς τῆς θέσης ὡς φυλακείου ἐλέγχου γιὰ τοὺς προ-
σερχόμενους στὴν πεδιάδα τῆς Βιάννου ἀπὸ τὰ νότια παράλια εἶναι προφανές.
Μὲ τὸν ἐντοπισμὸ αὐτῆς τῆς περιοπτης θέσης - φυλακείου, ἀπὸ ὅπου ἡ θέση
τοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης εἶναι ὁρατὴ, ὅπως ὁρατὴ εἶναι καὶ ἀπὸ τὴν ἐνδιάμεση
ἀρχαιολογικὴ θέση - φυλακεῖο (;) στὸν λόφο Καλέ, ποὺ ἐντοπίσθηκε τὸ 1991²⁷,
μοιάζει νὰ σχηματίζεται μία ἀλυσίδα ἀπὸ θέσεις ἐλέγχου τῆς ἐπικοινωνίας τοῦ
ἱεροῦ μὲ τοὺς πεδινοὺς καὶ παραθαλάσσιους οἰκισμοὺς.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΜΠΕΣΗ

26. Ἐνδεικτικὰ ὄστρακα, ποὺ περισυλλέχθηκαν καὶ ἀπὸ τίς δύο θέσεις, ὅπως καὶ ὁ
τριπτήρας παραδόθηκαν στὸν συνοδεύοντα φύλακα τῆς περιοχῆς κ. Μιχάλη Λιαπάκη καὶ
κατατέθηκαν στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τοῦ Ἡρακλείου.

27. Βλ. ΠΑΕ 1991, 329-330 πίν. 212γ.

ΕΚΘΕΣΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΖΑΚΡΟΥ

(Πίν. 123)

Συνεχίστηκαν και κατά τὸ 1997, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ γράφοντος, οἱ ἐργασίες μελέτης καὶ συντήρησης εὐρημάτων τῶν ἀνασκαφῶν Ζάκρου, μὲ στόχο τὴν τελικὴ τους δημοσίευση. Στὶς ἐργασίες μελέτης πῆραν μέρος οἱ ἀρχαιολόγοι Ἑ. Γεροντάκου, Ἀ. Φίλιππα-Touchais καὶ Ἑ. Χρυσικοπούλου καὶ οἱ φοιτήτριες ἀρχαιολογίας Μ. Ζαμπανίνι, Χρ. Κυριαζῆ, Ν. Μαυρουδῆ, Μ. Μπαλάνου, Ἑ. Σολωμοῦ καὶ Ἀ. Σπηλιωτοπούλου. Τὶς ἐργασίες συντήρησης κατηύθυνε καὶ πάλι ὁ ἔμπειρος συντηρητὴς Κ. Νικάκης, ἐνῶ τὴ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τῶν κτιρίων ἀνέλαβε ὁ μόνιμος συνεργάτης τῶν ἀνασκαφῶν Ζάκρου, ἀρχιτέκτονας τοῦ ὙΠΠΟ, Ἀ. Νακάσης. Τέλος, ἡ φωτογράφιση τῶν ἀντικειμένων ἔγινε ἀπὸ τὸν εἰδικευμένο σὲ λήψεις ἔργων τέχνης φωτογράφο Ἰ. Πατρικιάνο. Πρὸς ὅλους τοὺς παραπάνω, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰ Διοικητικὰ Συμβούλια τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τοῦ Institute for Aegean Prehistory τῆς Ν. Ὑόρκης ποὺ ὑποστήριξαν οἰκονομικὰ τὸ ἔργο, ἀπευθύνονται καὶ ἀπὸ ἐδῶ θερμὲς εὐχαριστίες. Ἐπίσης, εὐχαριστίες ἀπευθύνονται πρὸς τὶς ΚΓ' καὶ ΚΔ' Ἐφορεῖες Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων, ποὺ —ὅπως πάντα— διευκόλυναν τὸ ἔργο μας, καθὼς καὶ πρὸς τὴ Βρετανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν, ποὺ μᾶς ἐπέτρεψε νὰ χρησιμοποιήσουμε γιὰ τὴ μελέτη καὶ ἐπεξεργασία τοῦ ὕλικου χώρους ποὺ ἀνήκουν στὴ δικαιοδοσίᾳ της.

α. Μελέτη κεραμικοῦ ὕλικου

Σημαντικὴ ὑπῆρξε —καὶ κατὰ τὴ φετινὴ περίοδο— ἡ πρόοδος τῶν ἐργασιῶν καταγραφῆς, σχεδίασης καὶ διαλογῆς κεραμικῶν ὁμάδων, ποὺ προέρχονται ἀπὸ κτίρια τὰ ὁποῖα πρόκειται νὰ παρουσιαστοῦν στοὺς τόμους II καὶ III τῆς τελικῆς δημοσίευσης τῆς θέσης. Οἱ περισσότερες (43) ἀπὸ τὶς ὁμάδες ποὺ κα-

ταχωρήθηκαν στὸν κατάλογο καταγραφῆς προέρχονται ἀπὸ τὸ «Παλαιοανατορικὸν Συγκρότημα κάτω ἀπὸ τὴ ΒΑ Πτέρυγα τοῦ Ἀνακτόρου» καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὰ δωμάτια Γ, Ε, Η, Θ, Ι, Λ, Λα, Μ, Ν καὶ Π (ἀνασκαφικά ἔτη: 1971, 1972). Ἡ προκαταρκτικὴ μελέτη καὶ τοῦ φετινοῦ ὕλικου ἔδειξε ὅτι ἡ τελικὴ καταστροφή καὶ κατάχωση τοῦ κτιρίου πρέπει νὰ ἀναχθεῖ στὴν ὥριμη ὙΜ Ια περίοδο, γεγονὸς πὺ φαίνεται νὰ μεταθέτει ὀριστικὰ τὴ χρονικὴ στιγμή οἰκοδόμησης τοῦ νέου ἀνακτόρου στὸ τέλος τῆς ἰδίας περιόδου. Ἀνάμεσα στὰ πιὸ ἀξιόλογα κομμάτια πὺ καταγράφηκαν εἶναι θραῦσμα ἀκόσμητου κλειστοῦ ἀγγείου πὺ σώζει τμήμα ἐγγράφου ἐπιγραφῆς τῆς Γραμμικῆς Α γραφῆς (σώζονται τὰ ἴχνη τεσσάρων σημείων). Ἐνα μεγάλο μέρος τῆς κεραμικῆς τοῦ συγκεκριμένου στρώματος εἶναι οἰκιακοῦ χαρακτήρα, δὲν λείπουν ὅμως καὶ κομμάτια πὺ διακρίνονται γιὰ τὸ πολὺ καλὸ τους ψήσιμο καὶ τὴν ἐπιδέξια ἐκτέλεση τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων, πὺ συχνὰ ἀπαντῶνται καὶ στὶς δύο γνωστὲς τεχνικὲς («dark on light» καὶ «light on dark»). Λιγότερο ἀσφαλὲς παρουσιάζεται πρὸς τὸ παρὸν ἡ χρονολόγηση τοῦ στρώματος ἐπίχωσης πὺ ἐρευνήθηκε κάτω ἀπὸ τὸ «στῶμα καταστροφῆς», ἀφοῦ περιεῖχε ὄστρακα πὺ ἐκ πρώτης ὄψεως χρονολογοῦνται σὲ διάφορες περιόδους. Μία ὁμάδα, πὺ περισυλλέχθηκε κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς δοκιμῆς κάτω ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ πλάκωστρο τοῦ δωματίου Η, περιελάμβανε —μεταξὺ τῶν ἄλλων— ἓνα κύπελλο «τύπου ὠθήκης» («egg-cup»), ὅπως καὶ ἓνα κομμάτι μὲ στίλβωση πὺ ἴσως ἀποτελεῖ δείγμα εἰσαγμένης «τεφρῆς (grey) μινύειας κεραμικῆς», κάτι πὺ σημαίνει ὅτι ἡ οἰκοδόμησις τοῦ κτιρίου θὰ μπορούσε νὰ ἀναχθεῖ, μὲ ἐπιφύλαξη, στὸ τέλος τῆς ΜΜ Ια περιόδου.

Οἱ ὑπόλοιπες (26) ὁμάδες πὺ καταχωρήθηκαν στὸν κατάλογο βρίσκονταν στὴν ἀποθήκη τοῦ ἀνασκαφικοῦ οἰκίσκου στὴ Ζάκρο. Προέρχονταν κυρίως ἀπὸ τὰ κτίρια τοῦ ΒΔ λόφου («τομέας Hogarth»), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς τομεῖς Ν καὶ ΝΑ τοῦ ἀνακτόρου. Σημαντικὴ καὶ ἐδῶ εἶναι ἡ συχνὴ παρουσία κεραμικῶν ὁμάδων τῆς ὙΜ Ια περιόδου σὲ κτίσματα πὺ ἄλλαξαν τελείως μορφή —ἢ καταχώθηκαν— μετὰ τὴν ἴδρυσή τοῦ νέου ἀνακτόρου.

6. Συντήρηση κινητῶν εὐρημάτων

Ὁλοκληρώθηκε ἡ συντήρηση τοῦ ὕλικου πὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ λεγόμενον «Ἀνατολικὸ Κτίριο», παρὰ τὴν «Ὀδὸ Λιμένος» (ἀνασκαφικοῦ ἔτους 1977).

Συγκολλήθηκαν πάνω από πενήντα πήλινα αγγεία διαφόρων τύπων και μεγεθών, πολλά από τα όποια αντιπροσωπεύουν μία παραγωγή ύψηλης ποιότητας. Τα πιό χαρακτηριστικά είναι μία γεφυρόστομη πρόχους με διακόσμηση κρινοπαπύρων στη ζώνη του ώμου, ένα ψηλό αλάβαστρο με γραπτή διακόσμηση που μιμείται τις κηλίδες φλεβωτού λίθου και αριθμός μικρών ασκών διακοσμημένων με απλά θέματα. Τα αγγεία, φανερά, προέρχονται από τό «στρώμα καταστροφής» του κτιρίου και τό χρονολογούν στο τέλος της ΥΜ Ιβ περιόδου. Η κεραμική – αλλά και τα υπόλοιπα εγρήματα του κτιρίου, μικροαντικείμενα από χαλκό, έλεφαντόδοντο, κόκαλο, λίθους διαφόρων ποιοτήτων και ειδών – τό κατατάσσουν ανάμεσα στα σημαντικότερα οικοδομήματα του οικισμού της Ζάκρου, συνδέοντας τή λειτουργία του, πιθανότατα, με τό σύγχρονό του ανάκτορο. Η ανεύρεση άλλωστε ενός ασημένιου διπλού πέλεκυ, αλλά και ή χρήση του ίδιου συμβόλου στη διακόσμηση πήλινων αγγείων που βρέθηκαν στο κτίριο, οδηγούν προς τήν ίδια κατεύθυνση.

γ. Συντήρηση οικοδομικών λειψάνων

Στή Ζάκρο, με τήν επίβλεψη του γράφοντος, στερεώθηκαν από τόν συντηρητή Κ. Νικάκη οί τοίχοι του «Παλαιοανακτορικού Συγκροτήματος της ΒΑ Πτέρυγος» που κινδύνευαν άμεσα. Οί έργασίες, λόγω έλλείψεως έπαρκους κονδυλίου, περιορίστηκαν στη συντήρηση των τοίχων των δωματίων Δ, Ε και Ζ του οικοδομήματος.

δ. Σχεδιαστική αποτύπωση κτιρίων

Όλοκληρώθηκε, από τόν αρχιτέκτονα Α. Νακάση, ή σχεδιαστική αποτύπωση του «Παλαιοανακτορικού Συγκροτήματος της ΒΑ Πτέρυγος», που πρόκειται νά παρουσιασθεί στον τόμο ΙΙΙ της τελικής δημοσίευσης. Επίσης, ξεκίνησαν οί έργασίες πλήρους αποτύπωσης του «Κτιρίου των Κογχών», παρά τήν «Οδό Λιμένος».

ε. Φωτογράφιση εγρημάτων

Τέλος, στα Μουσεία Αγίου Νικολάου και Σητείας, φωτογραφήθηκε, από τόν ειδικευμένο φωτογράφο Γ. Πατριkiάνο, ένας μεγάλος αριθμός επίλεκτων

ἀντικειμένων, πρόσφατα ἢ παλαιότερα ἀποκατεστημένων, πὺν πρόκειται νὰ παρουσιασθοῦν στοὺς πρῶτους τόμους τῆς δημοσίευσης (πίν. 123).

ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΠΛΑΤΩΝ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΦΟΡΗΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

(Πίν. 124-132)

Κατά τὸ 1997 συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες συντηρήσεως τῶν εἰκόνων στὸ Μουσεῖο Καστοριάς. Κατὰ τὸ ἔτος αὐτὸ συντηρήθηκαν τρεῖς φορητὲς εἰκόνες μεγάλων διαστάσεων, οἱ ἀκόλουθες: εἰκόνα τοῦ ἁγίου Νικολάου μὲ σκηνὲς ἀπὸ τὴ ζωὴ του (122×74 ἐκ.) (πίν. 124-127), εἰκόνα τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (150×90 ἐκ.) (πίν. 128-130) καὶ εἰκόνα Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου (126×54 ἐκ.) (πίν. 131-132). Οἱ ἐργασίες ποὺ ἔγιναν στὶς εἰκόνες ἀπὸ τὸν συντηρητὴ ἔργων τέχνης κ. Πέτρο Σγοῦρο, ἀφοροῦσαν στὸν καθαρισμό, ἀπολύμανση καὶ στερέωση τοῦ ξύλου, στὴ στερέωση τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφανείας, στὴν ἀφαίρεση τῆς αἰθάλης καὶ τῶν ἀλλοιωμένων βερνικιῶν, στὴν ἀφαίρεση τῶν μεταγενεστέρων ἐπιζωγραφήσεων, στὴν αἰσθητικὴ ἀποκατάσταση καὶ στὸ πέρασμα μὲ βερνίκι τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφανείας.

Στὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου Νικολάου (πίν. 125) ὁ ἅγιος εἰκονίζεται ὁλόσωμος φορώντας τὴν ἱερατικὴ του ἐνδυμασία· μὲ τὸ ἀριστερὸ του χέρι κρατᾷ κλειστὸ κώδικα Εὐαγγελίου, ἐνῶ μὲ τὸ δεξιὸ εὐλογεῖ. Ὁ ἅγιος περιβάλλεται μὲ δεκαπέντε σκηνὲς ποὺ ἀναφέρονται στὴ ζωὴ του καὶ εἶναι ἐμπνευσμένες ἀπὸ τὸ Συναξάρι του. Ἀπὸ καλλιτεχνικὴ ἄποψη ἡ ἔντονη σχηματοποίηση στὴν ἀπόδοση τοῦ προσώπου, ποὺ παρατηρεῖται σὲ σειρὰ μνημείων ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 14ου αἰώνα, ὁδηγοῦν στὴ χρονολόγηση τῆς εἰκόνας στὸν 15ο αἰώνα καὶ στὴν ἔνταξή τους στὴν παραγωγὴ τοπικοῦ ἐργαστηρίου, ποὺ συνδέεται μὲ τὴ ζωγραφικὴ τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Τριῶν Καστοριάς (1400-1401).

Στὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (πίν. 129) ὁ ἅγιος εἰκονίζεται καθήμενος, ἀσχολούμενος μὲ τὴ συγγραφὴ τοῦ Εὐαγγελίου, εὐλογούμενος ἀπὸ τὸν Θεό. Κάθεται πάνω σὲ ξύλινο ἔδρανο, στίς δύο ὀφεις τοῦ ὁποίου ἀπεικονίζονται μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς μονοχρωμίας δύο τρίτῳνες. Ὁ ρωμαλέος τύπος τῆς μορφῆς, ποὺ συνδέεται μὲ παλαιολόγια πρότυπα καὶ ἡ τεχνικὴ

ἀποδόσεως τοῦ προσώπου, τῆς πτυχολογίας καὶ τῶν ἐπίπλων συνάπτεται μὲ ἔργα κρητικῆς σχολῆς τοῦ 16ου αἰώνα.

Ἡ εἰκόνα τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου (πίν. 132) ἀπὸ εἰκονογραφικῆ καὶ καλλιτεχνικῆ ᾄποψι εἶναι ἔργο βορειοελλαδικοῦ ἐργαστηρίου τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 16ου αἰώνα, τοῦ ὁποῖου ἡ ζωγραφικὴ παρουσιάζει στενὴ σχέση μετὰ τὴν τέχνη τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ 16ου αἰώνα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Βουνοῦ στὴν Καστοριά.

ΕΥΘΥΜΙΟΣ Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Ο σημαντικότερος από τους σκοπούς της Έταιρείας σήμερα είναι η πρόοδος των δημοσιεύσεων των παλαιών ανασκαφών και των εύρημάτων. Κατά το 1997 εκδόθηκαν αρκετά βιβλία για σημαντικά ζητήματα της αρχαιολογίας και πολλά πρόκειται σύντομα να κυκλοφορηθούν. Ιδιαίτερης σημασίας είναι η έκδοση δύο νέων τόμων της σειράς «Τόποι και Μουσεία της Ελλάδος». Πρόκειται για έργα ύψηλου επιστημονικού επιπέδου, τα όποια γίνονται γνωστά και προσιτά στους πολλούς επισκέπτες των μουσείων μας και τους προσφέρουν την ακρίβεια της επιστημονικής γνώσης με κείμενα γλαφυρά και κατανοητά.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ 1997

1. Πρακτικά της Αρχαιολογικής Έταιρείας 1995 (τόμ. 150).
2. Τὸ Ἔργον τῆς Αρχαιολογικῆς Έταιρείας 1996 (τόμ. 43).
3. Αρχαιολογική Έφημερίς 1995 (τόμ. 134).
4. Ὁ ΜΕΝΤΩΡ, τόμος 10 (τεύχη 41-42, 43, 44).
5. Τάσου Τανούλα, Τὰ προπύλαια τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀκρόπολης κατὰ τὸν Μεσαίωνα (BAE ἀρ. 165), με ξεχωριστό τόμο πινάκων καὶ σχεδίων.
6. Ντόρας Βασιλικού, Μυκηναϊκὰ σφραγιστικά δαχτυλίδια (BAE ἀρ. 166).
7. Μαρίας Παντελίδου Γκόφα, Ἡ νεολιθικὴ Ἀττικὴ (BAE ἀρ. 167).
8. Ἐπαινος Ἰωάννου Κ. Παπαδημητρίου (ἐπιμ. Βασιλείου Χ. Πετράκου) (BAE ἀρ. 168).
9. H. Payne - G.M. Young, Ἀρχαίκῃ μαρμάρινῃ πλαστικῇ ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολιν. Μτφρ. Μαρίας Μπούσκαρη (BAE ἀρ. 169).

10. Ἰωάννου Γ. Γενναδίου, Ὁ Λόρδος Ἐλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνά τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας ἰδίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς 1440-1837, Α' ἔκδ. 1930. Ἀνατύπωση 1997.

11. Βασιλείου Χ. Πετράκου, Οἱ ἐπιγραφές τοῦ Ὁρωποῦ (BAE ἀρ. 170).

ΥΠΟ ΕΚΤΥΠΩΣΗ

- Κλαίρης Παλυβοῦ, Ἀκρωτήρι Θήρας. Οἰκοδομικὴ τέχνη καὶ μορφολογικά στοιχεῖα στὴν ὑστεροκυκλαδικὴ ἀρχιτεκτονικὴ.
- Ἀναστασίου Κ. Ὁρλάνδου, Ἡ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ (ἐλλήν., ἀγγλ., γαλλ., γερμ.).
- Elena Walter Karydi, *The Greek House. The Rise of Noble Houses*.
- Βασιλείου Χ. Πετράκου, Ὁ Μαραθὼν (σὲ γερμανικὴ μετάφραση).

ΕΤΟΙΜΑΖΟΝΤΑΙ

- Βασιλείου Χ. Πετράκου, Ὁ δῆμος τοῦ Ραμνοῦντος. Σύνοψη τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τῶν ἐρευνῶν (1813-1998). I. Τοπογραφία. II. Οἱ ἐπιγραφές.
- Γ. Ρεθεμιωτάκη, Ἀνθρωπομορφικὴ πηλοπλαστικὴ στὴν Κρήτη ἀπὸ τὴ νεοανακτορικὴ ἕως τὴν ὑπομινωικὴ περίοδο.
- Κωνσταντίνας Κόκκου Βυριδῆ, Πρώιμες πυρές θυσιῶν στὸ τελεστήριο τῆς Ἐλευσίνος.
- Klaus-Valtin von Eickstedt, *Das Asklepieion im Piräus* (καὶ σὲ ἐλληνικὴ μετάφραση).
- Σπ. Ἰακωβίδη, Γλῶσσ II, 1.
- Ἀλ. Καμπίτογλου, Τορώνη I.
- Ρ. Παπαντωνίου, Σολύγεια. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1957-1958.
- Κωνσταντίνου Καλογεροπούλου, *Die frühmykenischen Grabfunde von Analipsis*.
- Γ. Ἀκαμάτη, Ἐνσφράγιστες λαβές ἀμορέων ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ τῆς Πέλλας. Ἡ ὁμάδα Παρμενίσκου καὶ Ρόδου.

Κατὰ τὸ 1997 ἡ Ἑταιρεία χορήγησε δωρεὰν σὲ νομικά καὶ φυσικά πρόσωπα, καὶ ἰδίως στὶς βιβλιοθηκὲς τῶν Ἐφορειῶν Κλασικῶν καὶ Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων τοῦ Κράτους καθὼς καὶ σὲ ἐφόρους καὶ ἐπιμελητὲς Ἀρχαιοτήτων δημοσιεύματα ἄξιας 10.212.400 δραχμῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ

Βιβλιοθήκη

Ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑταιρείας πλουτίστηκε κατὰ τὸ 1997 μὲ 1541 νέους τόμους, ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἀγορές (513), ἀνταλλαγές (394) καὶ δωρεές (634). Βιβλιοδετήθηκαν ἐπίσης 384 τόμοι.

Σχολὴ Διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης

Ἡ Σχολὴ Διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης λειτούργησε γιὰ ἑνατὴ χρονιά. Ὁ καθηγητὴς κύριος Χρῖστος Ντούμας καὶ οἱ συνεργάτες του σὲ ἑπτὰ μαθήματα ἀναφέρθηκαν στὶς ἀνασκαφές τοῦ Ἀκρωτηρίου Θήρας ποὺ ἔκλεισαν 30 χρόνια ἔρευνας. Ἡ καθηγήτρια κυρία Λίλα Μαραγκοῦ καὶ ὁ ἐρευνητὴς τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κ. Χρ. Μπουλώτης δίδαξαν Αἰγυπτιακὴ Τέχνη σὲ ἑξὶ μαθήματα.

Διαλέξεις - Ἐπιστημονικὲς Συναντήσεις

- Στὶς 20 Νοεμβρίου διάλεξε ἀπὸ τὴν Βυζαντινολόγο κ. Μαρία Θεοχάρη, *Οἱ θεσμοὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου*.
- Στὶς 19-20 Δεκεμβρίου Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση: *Ἀκρωτήρι Θήρας, Τριάντα χρόνια ἔρευνας (1967-1997)*.

Ὑποτροφίες

Ὅπως καὶ κατὰ τὰ προηγούμενα χρόνια ἡ Ἑταιρεία ἔδωσε δύο ὑποτροφίες σὲ Κυπρίους ἀρχαιολόγους γιὰ ἔλευση καὶ παραμονὴ στὴν Ἑλλάδα μὲ σκοπὸ ἔρευνα καὶ μελέτη.

Ξενώνας

Στὸν ξενώνα «Ντίτας Μαντζώρου» καὶ κατὰ τὸ 1997 φιλοξενήθηκαν Ἕλληνες ἔφοροι καὶ ἐπιμελητὲς Ἀρχαιοτήτων, καθὼς καὶ ξένοι ἀρχαιολόγοι.

Ἐπιχορήγηση ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ποσὰ ποὺ δαπάνησε ἡ Ἑταιρεία μὲ σκοπὸ τὴν πραγματοποίηση τοῦ κύριου ἔργου της, δηλ. τοῦ ἀνασκαφικοῦ καὶ ἐκδοτικοῦ, κατέβαλε ἐπίσης καὶ σημαντικὰ ποσὰ γιὰ τὴν ἐνίσχυση ἔργων ποὺ συντάσσονται ἐκτὸς Ἑταιρείας, ἰδρυμάτων καὶ προσώπων ποὺ προετοιμάζουν δημοσιεύσεις ἀνασκαφῶν ὡς ἑξῆς:

1. Γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ «Λεξικοῦ τῶν Κυρίων Ἑλληνικῶν ὀνομάτων» ("A Lexicon of Greek Personal Names") (Ὁξφόρδη).

2. Γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ «Εἰκονογραφικοῦ Λεξικοῦ τῆς Κλασικῆς Μυθολογίας» ("Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae") (LIMC, Basel).

3. Γιὰ τὴν ἐνίσχυση τοῦ «Εἰκονογραφικοῦ Λεξικοῦ τῆς Κλασικῆς Μυθολογίας» (LIMC), Τμήμα Ἑλλάδος.

4. Γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς Ἑταιρείας Λακωνικῶν Σπουδῶν.

Ἀρχεῖο

Τοῦ πολύτιμου ἀρχείου τῆς Ἑταιρείας ἔγινε χρῆση ἀπὸ πολλοὺς μελετητές. Συνεχίστηκε ἡ συντήρηση φωτογραφιῶν τῆς Διεθνούς ἐκθέσεως τῆς Ρώμης τοῦ 1911, οἱ ὁποῖες διασώζουν ἀπόψεις τόπων τῆς Ἑλλάδος τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος. Συνεχίστηκε ἡ συστηματικὴ καταγραφή τῶν σχεδίων καὶ ἡ συντήρησή τους, καθὼς καὶ ἡ ταξινόμηση τῶν παλαιῶν φωτογραφιῶν τοῦ Ἀρχείου καὶ ἡ προετοιμασία γιὰ τὴν εἴσοδο τῶν στοιχείων τους σὲ πρόγραμμα Η/Υ.

Ἐπίσης ἔγινε καταγραφή καὶ κατάταξη τῶν διαφανειῶν τοῦ ἀρχείου Δημητρίου Πάλλα, ταύτιση, ταξινόμηση καὶ τακτοποίηση τοῦ ὕλικου Μυκηνῶν ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο Ἰω. Παπαδημητρίου, ἐνῶ ἄρχισε ἡ τακτοποίηση τῶν καταλοίπων Ἀ. Ἀρβανιτοπούλου.

ΠΙΝΑΚΕΣ

Τὸ νότιο τεῖχος τοῦ ἄνω στρατοπέδου τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνουῦντος, πρῶτο τμήμα.

α-β . Τὸ νότιο τεῖχος τοῦ ἄνω στρατοπέδου τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνουῦντος:
α. Δεύτερο τμήμα. β. Τρίτο τμήμα.

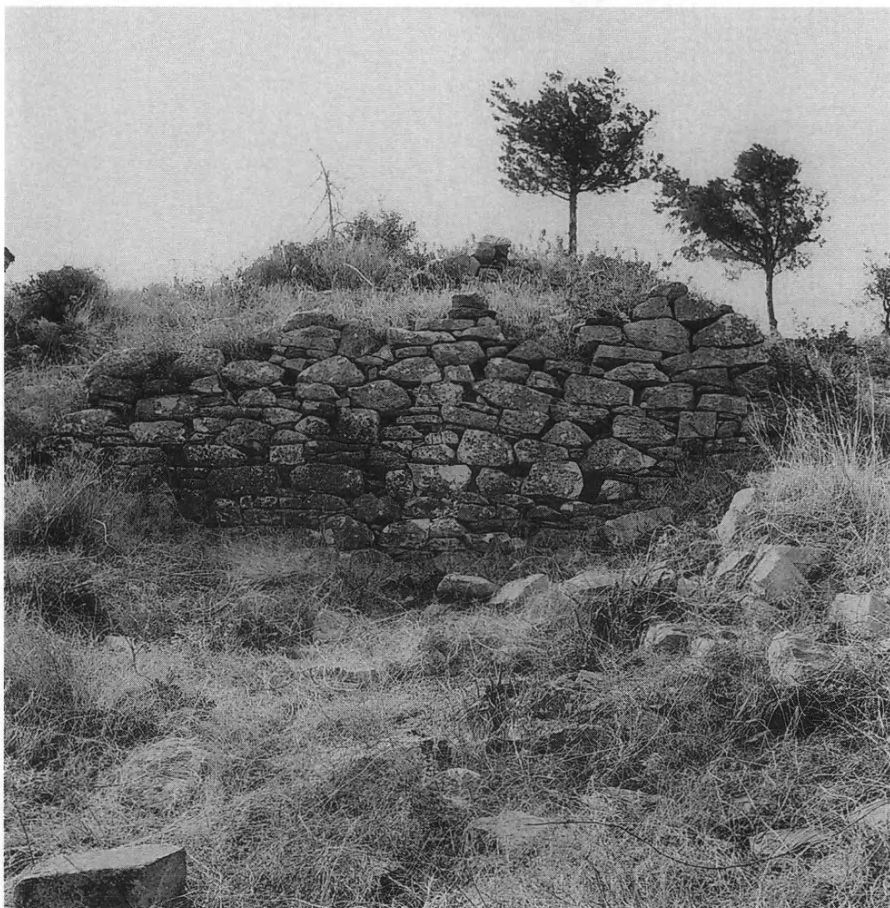
α-β. Τὸ νότιο τεῖχος τοῦ ἄνω στρατοπέδου τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνουῦντος:
α. Τέταρτο τμήμα. β. Πέμπτο τμήμα.

Ἡ παρά τὸν πύργο τῆς πύλης τοῦ ἄνω στρατοπέδου τοῦ φρουρίου τοῦ
Ραμνουῦντος ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ τείχους.

Ἡ παρὰ τὸν πύργου τῆς πύλης τοῦ ἄνω στρατοπέδου τοῦ φρουρίου τοῦ
Ραμνουῦντος ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ τείχους.

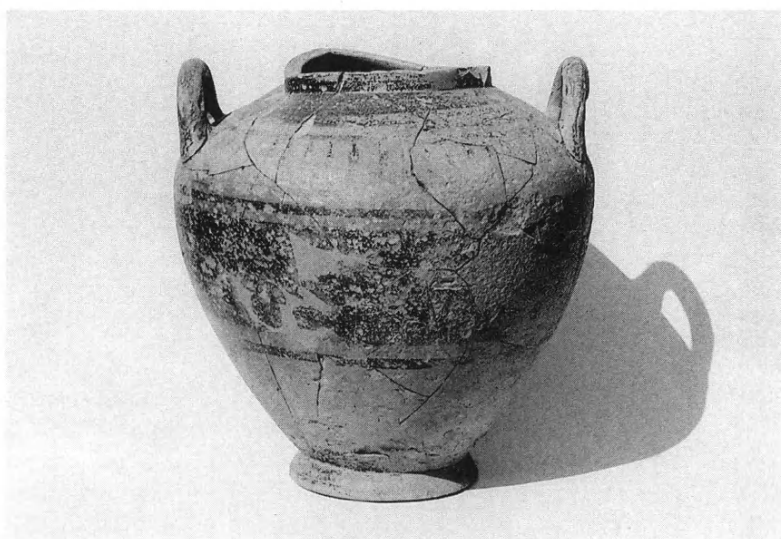
Τὸ τείχος τοῦ ἄνω στρατοπέδου τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνοῦντος παρὰ τὴν πυλίδα Q.

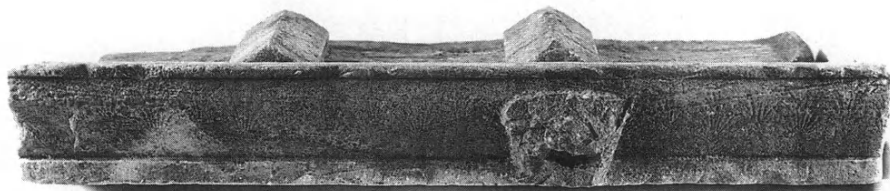
Τὸ διπλὸ τεῖχος τοῦ ἄνω στρατοπέδου τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνουῦντος παρὰ τὴν πυλίδα Q.

α. Ἀποθέτης ἀγγείων στὸ ἄνω στρατόπεδο τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνουῦντος. β. Στρογγυλὸς πύργος παρὰ τὴν πύλη τοῦ ἄνω στρατοπέδου τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνουῦντος.

α. Θραυσμένα αγγεία στο δάπεδο του στρογγυλού πύργου της πύλης του άνω στρατοπέδου του φρουρίου του Ραμνουντος. β. Ἀμφορέας του 5ου αἰ. ἀπὸ τὸν στρογγυλὸ πύργο.

α. Λουτρική εγκατάσταση στο ἄνω στρατόπεδο τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνουῦντος. β. Ἡ ἀέ-
ραια σίμη 1402 τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Νεμέσεως, ἀπὸ τῆ Σκάλα Ὠρωποῦ.

α. Τάφος 9. Τὸ ἀνατ. τμήμα τοῦ λάκκου με κτιστὴ ἐπένδυση καὶ κλειστὴ εἴσοδο. Δεξιά, ὑποτυπῶδες τοίχωμα ἀνατ. παρειάς. β. Τάφος 19. Ἐπένδυση τοῦ λάκκου με ὄρθιες σχιστολιθικὲς πλάκες.

α. Τάφος 4. Ὁ λάκκος με ἐπένδυση πλακῶν ἀσβεστολίθου. Ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο ἡ πλάκα φαίνεται μετακινήμενη. β. Τάφος 10, ἀπὸ Δ. Ὁ λάκκος με ἐπένδυση λίθων, ἡ κλειστὴ εἴσοδος καὶ τὸ κατώφλι. Ἡ δεξιὰ γωνία κτισμένη πρόχειρα.

α. Τὸ πρόθυρον τοῦ τάφου 4. β. Ὁ Τάφος 3 ἀπὸ ΝΔ. Στὸ βάθος δύο ὀρθιες πλάκες
πλαισιώνουν τὸν λιθοσωρὸ τῆς εἰσόδου.

α. Άνοιγμένοι λάκκοι με άνασκηκωμένες μονόλιθες καλυπτήριες πλάκες. β. Τάφος 8 καλυμμένος με τρεῖς πλάκες καὶ τὸ κτιστὸ λίθινο πλαίσιο στὴ θέση του.

α. Τάφος 37 με κτιστό υπερυψωμένο λίθινο πλαίσιο και περίβολο. β. Ο τάφος 33 με τὸν περίβολό του ἀπὸ ἀνατολικά.

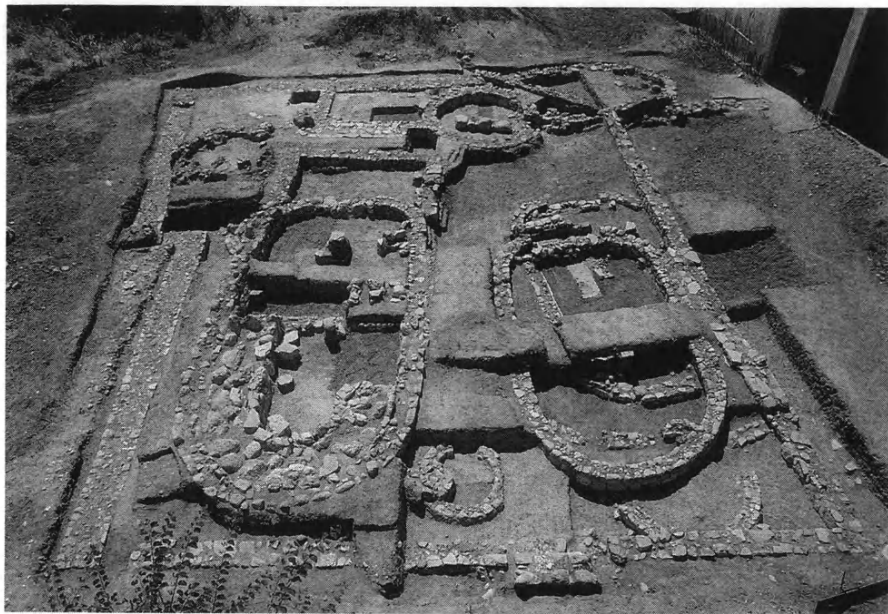
α. Τὸ ἀνατ. τμήμα περιβόλου τοῦ τάφου 11. β. Παιδικὸς τάφος στὴ ΝΔ γωνία τοῦ τάφου 5.

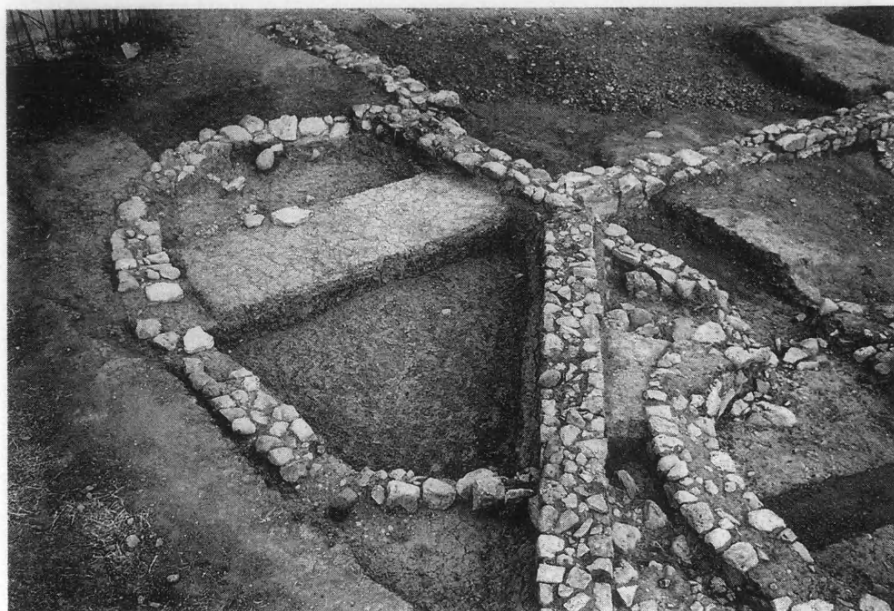
Όστὰ παραμερισμένα στο δυτικό τμήμα του τάφου 13. 6. Η τελευταία ταφή εμπρός από την είσοδο του τάφου 13. Δεξιά γωνία κτισμένη πρόχειρα.

Τμήμα περιβόλου τοῦ τάφου 5 μὲ πέτρες σὲ θέση λοξή.

α. Γενική άποψη τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ Β. β. Γενική άποψη τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ ΒΔ.

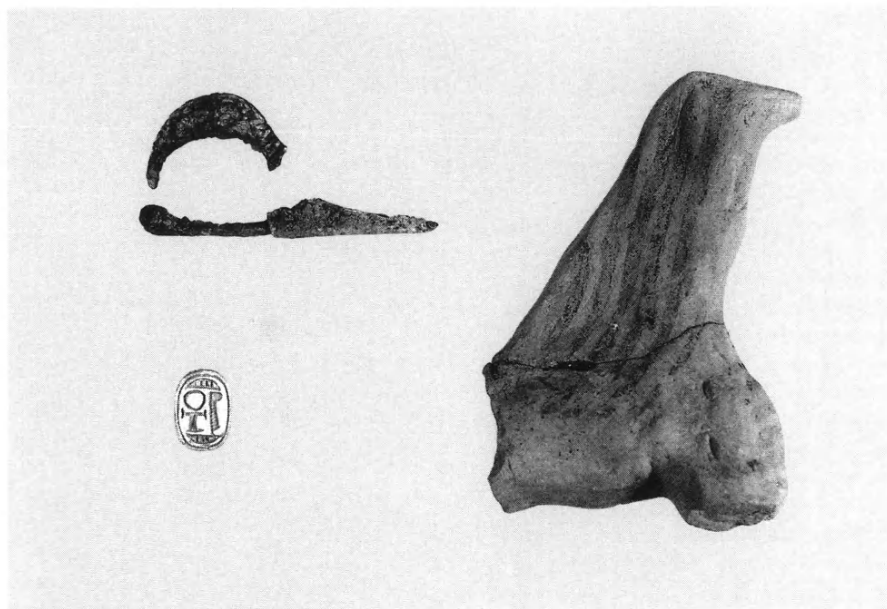
α. Τὸ ἐλλειψοειδὲς Κτίριο Ε ἀπὸ ΝΑ. β. Τὸ ἐλλειψοειδὲς Κτίριο Ε ἀπὸ Δ.

α. ΤΟΜΕΣ 5, 5α. Ἀνατ. ἀπόληξη τοῦ Β τοῖχου τοῦ Κτιρίου Ε, ἀπὸ Β. 6. ΤΟΜΗ 56.
Β τοῖχος Κτιρίου Ε (Τ22) καὶ ὁ ὑπερκείμενος Τ21.

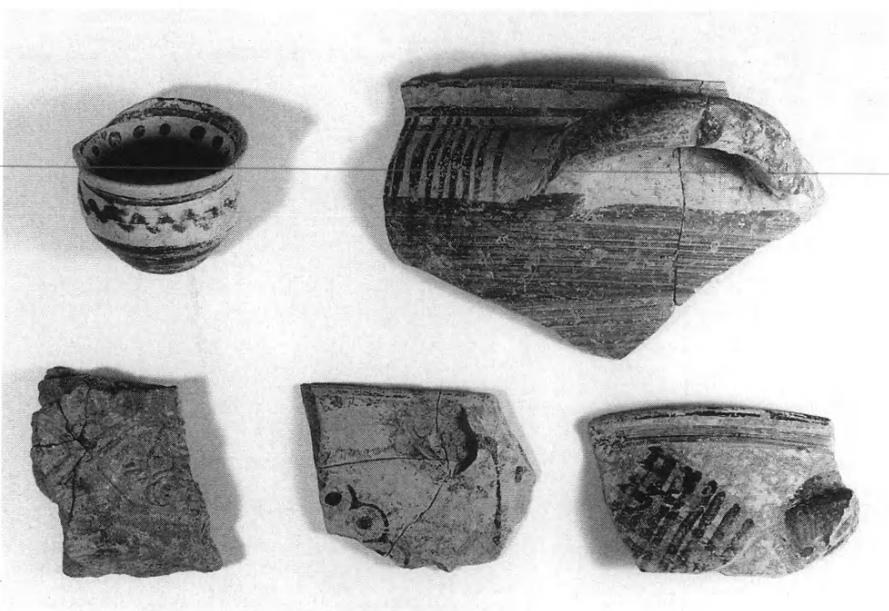
α. Κυκλικό κτίριο ΣΤ από Β. 6. Τò κυκλικό Κτίριο ΣΤ καὶ τμήμα τοῦ ὀρθογώνιου χώρου Ζ ἀπὸ Ν - ΝΑ.

α. Εύρηματα από τὸ κυκλικὸ Κτίριο ΣΤ. 6. Ὁ Χῶρος Ζ ἀπὸ Ν.

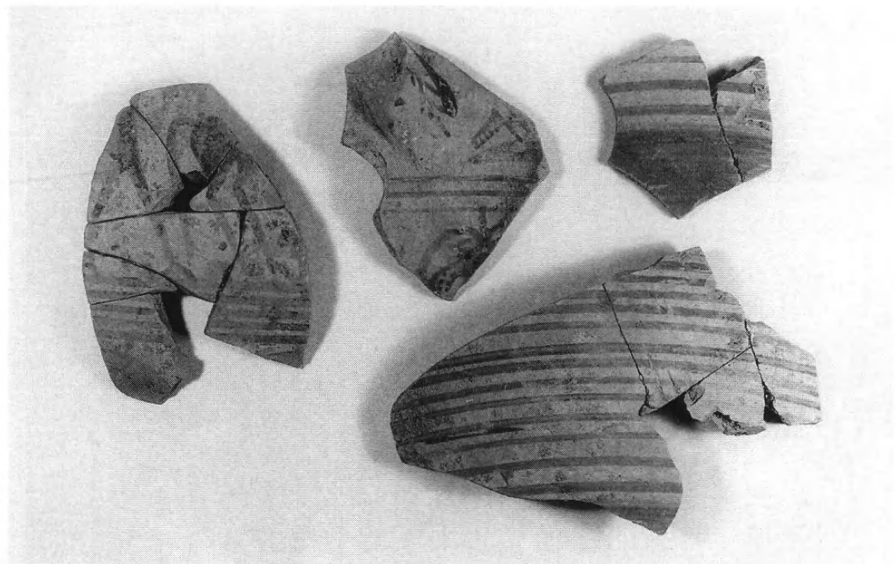
α. Λεκάνη καὶ λίθινη βαθμίδα στὴ ΝΔ γωνία τοῦ Χώρου Ζ. 6. Ὑποψη τοῦ κυκλικοῦ
Κτίσματος Η ἀπὸ Ν.

α. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Κτίσματος Η, ἀπὸ Ν - ΝΔ. β. Εὐρήματα ἀπὸ τὸ κυκλικὸ Κτίσμα Η.

α. Ὑποψη τοῦ ΒΔ τμήματος τῆς ἀνασκαφῆς, ἀπὸ Δ. 6. Τὸ κυκλικὸ κτίσμα ΙΔ. Στὸ βάθος τὸ κυκλικὸ ΙΓ καὶ ἡ ὠσειδῆς «τράπεζα» XXXVI.

α. Θραύσματα κρατήρων από τὸ Κτίσμα ΙΔ. β. Τὸ κυκλικὸ Κτίσμα ΙΓ καὶ ἡ ὠοειδὴς κατασκευὴ XXXVI, ἀπὸ Β.

α. Τὸ κυκλικὸ Κτίσμα ΙΓ καὶ ἡ ὠσειδῆς κατασκευὴ XXXVI, ἀπὸ Ν. 6. ΤΟΜΗ 10, ἀπὸ Α. Διακρίνεται ὁ Τ69 καὶ ὁ ὑπερκείμενος λιθωσωρὸς.

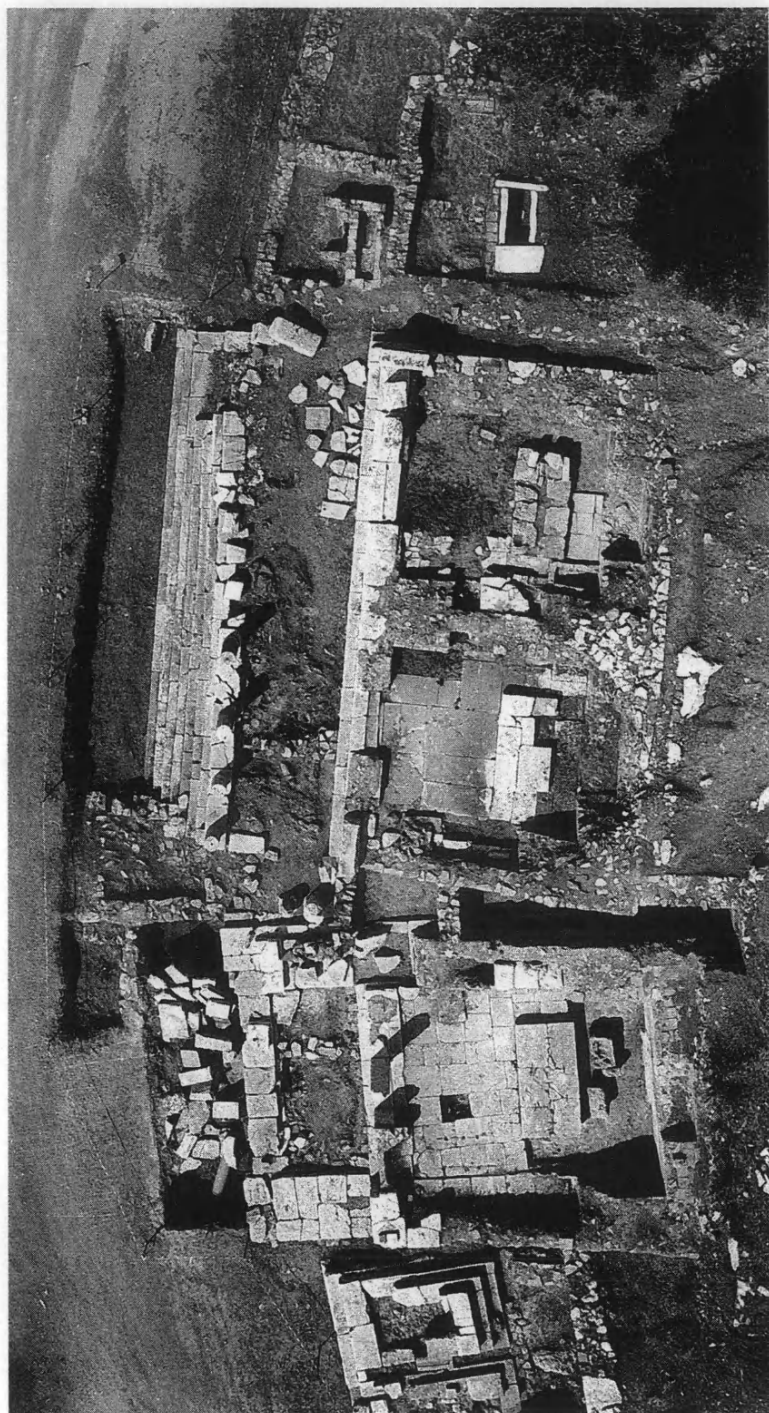
α. Θραύσματα πήλινων ειδωλίων αλόγων από την ΤΟΜΗ 8. 6. Ἀρυβαλλοειδῆς λήκυθος
ἀπὸ τὸ Κτίριο Θ.

α. Κτίρια I - ΙΑ από ΝΔ. β. Κτίριο Ι. Οί δύο επάλληλες έστίες, από Ν.

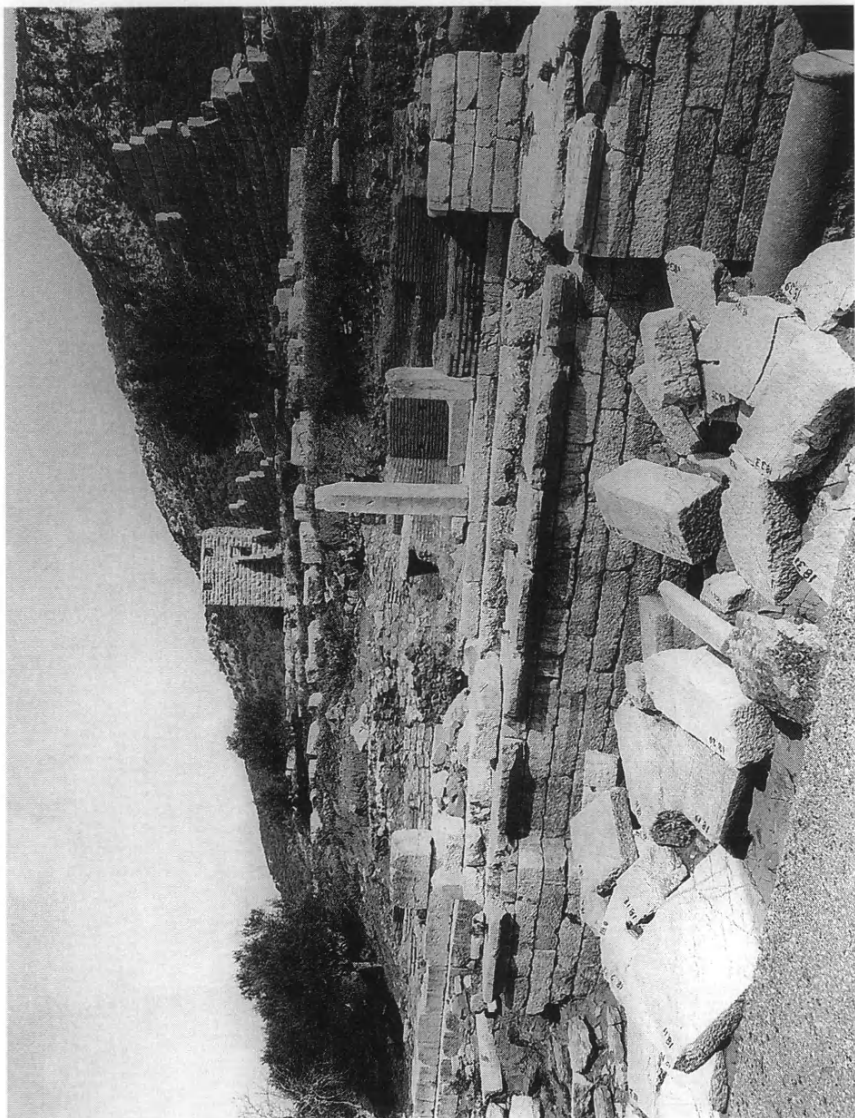
α. Κτίριο Ι. Ἐνεπίγραφο ἀλιευτικὸν βάρος κατὰ χώραν, ἀπὸ Ν. 6. Τὸ λίθινο ἐνεπίγραφο ἀλιευτικὸν βάρος τοῦ 8ου π.Χ. αἰ.

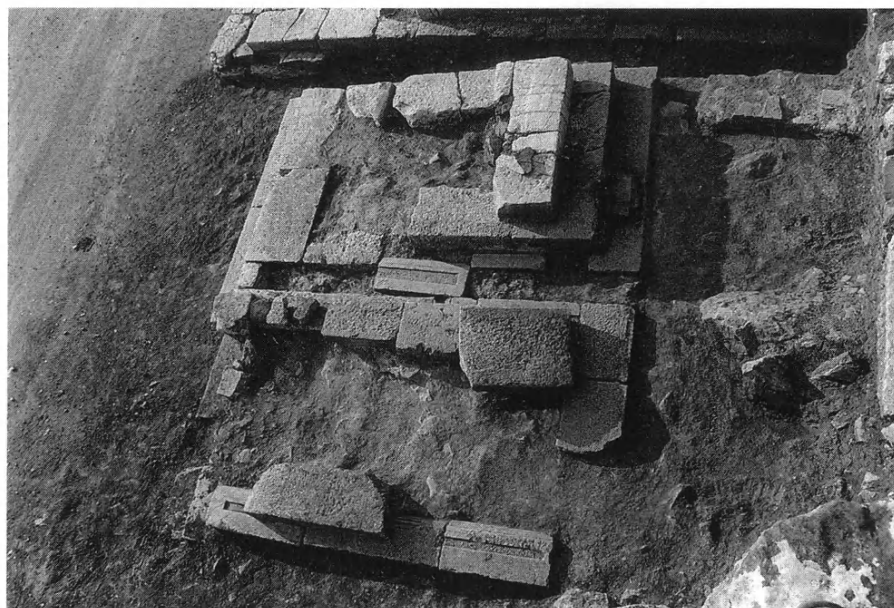
Τὰ ταφικά μνημεῖα τῆς Ἀρχαδικῆς Πύλης, ἀεροφωτογραφία.

Τὸ κρηπίδωμα τοῦ παρθικοῦ κτίσματος 17 ἀπὸ ΝΑ.

Τὸ ταφικό μνημεῖο 18 ἀπὸ ΝΑ.

α. Ἡ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τοῦ Τ.Φ. Πολυβίου. β. Τὰ ταφικὰ μνημεῖα 20 καὶ 21 ἀπὸ ΒΑ.

α

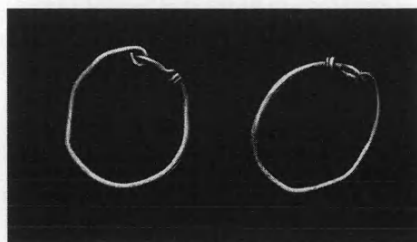
β

γ

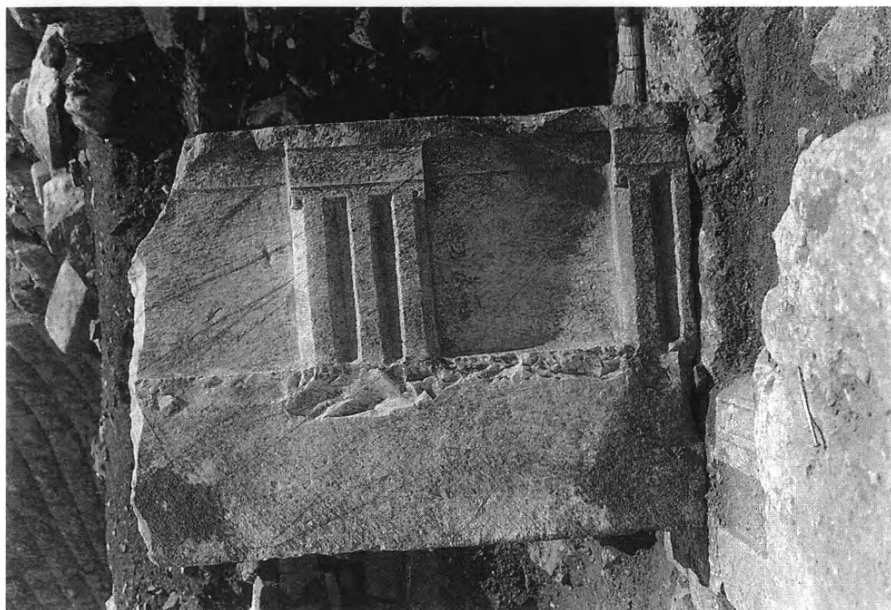

δ

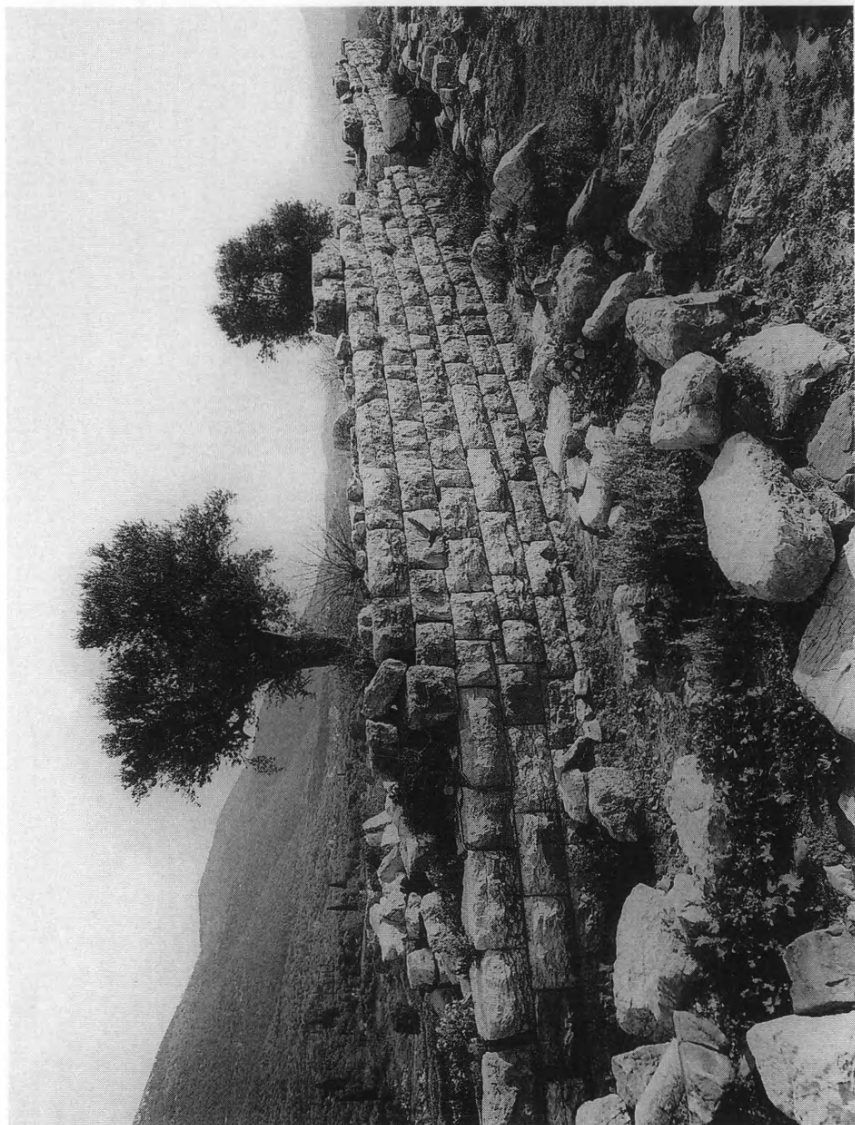

ε

α. Κτερίσματα του τάφου 62, λεπτομέρεια. β-γ. Λύχνος και βαθύ πινάκιο από τον τάφο 62.
δ. Τò σιδερένιο δαχτυλίδι αρ. 9254. ε. Χρυσά συρμάτινα ένώτια από τόν τάφο 59.

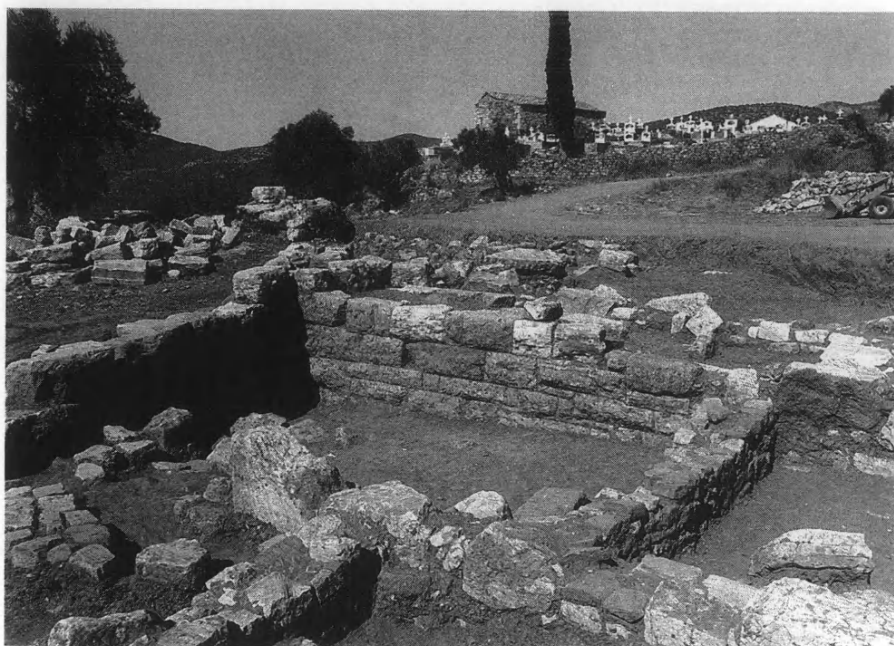
α. Τμήμα δωρικού θριγκού από τὸ μνημεῖο 21. β. Τεκτονικά σημεῖα στὴ ΒΔ γωνία τοῦ μνημείου 20.

”Αποψη τοῦ δυτικοῦ ἀναλήμματος τοῦ κοίλου.

Γενική άποψη του θεάτρου και του συζυγαντινού οδισμού, ξεροφωτογραφία.

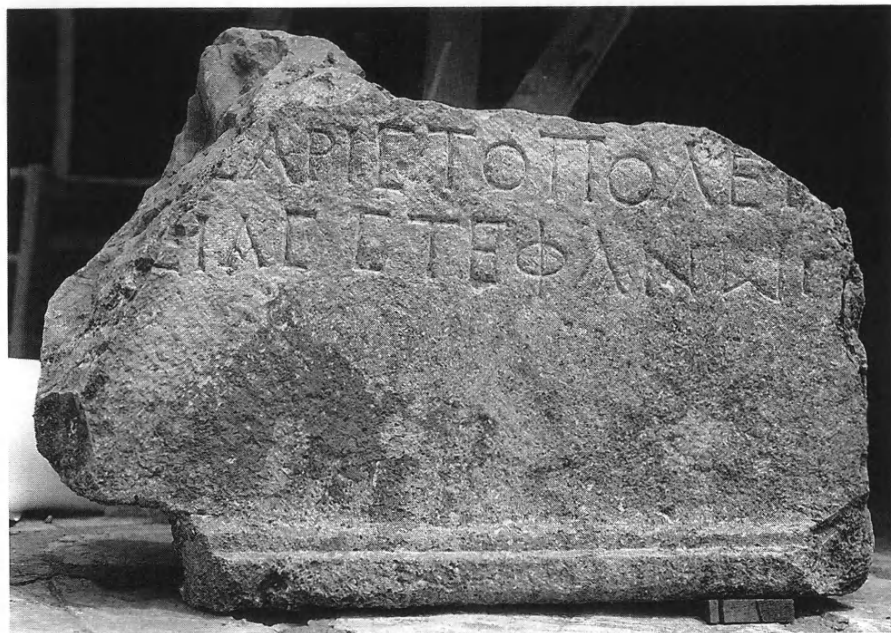
α. Ἡ κεκλιμένη ἀνοδος (ράμπα) πρὸς τὸ ἀνάλημμα τοῦ κοιλου ἀπὸ Α. β. Ὑψος τῆς κεκλιμένης ἀνόδου πρὸς τὸ ἀνάλημμα τοῦ κοιλου.

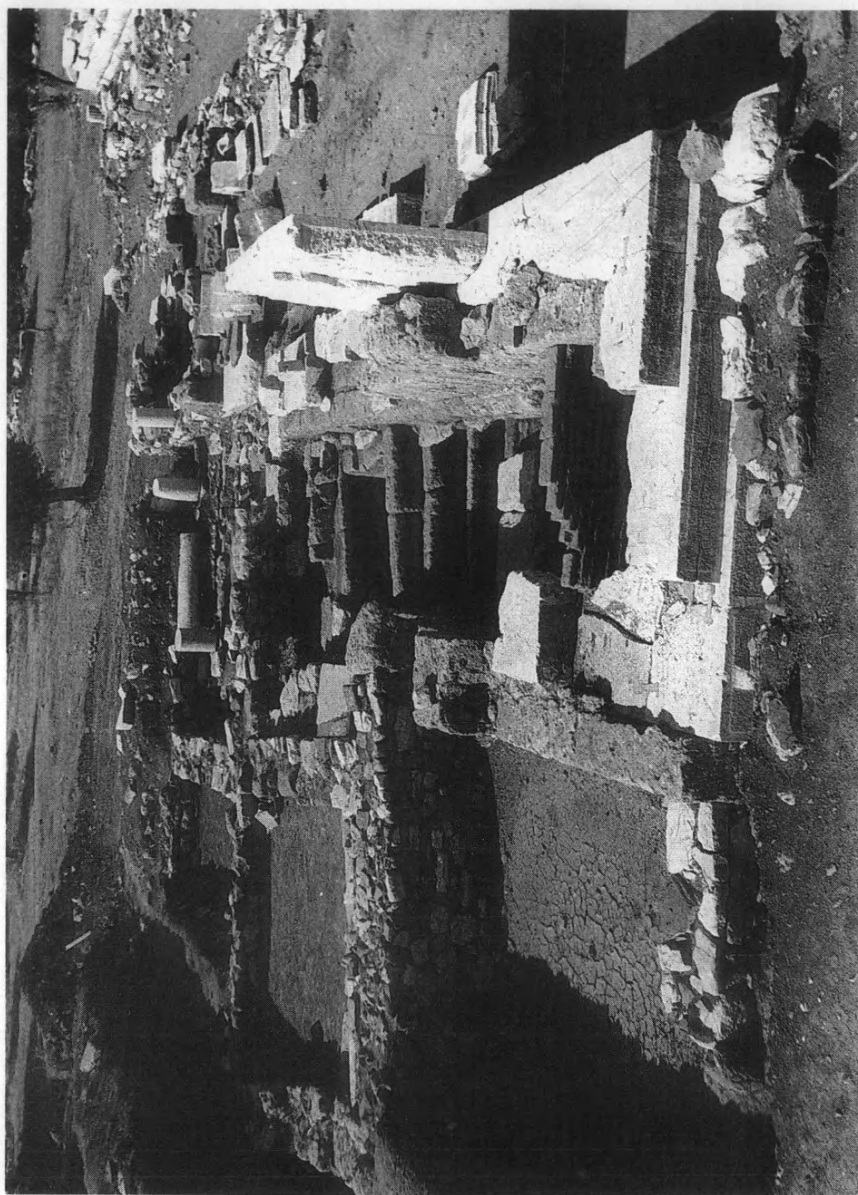
Τμήμα τοῦ βυζαντινοῦ οἰκισμοῦ ἔξω ἀπὸ τὸ βόρειο ἀνάλημμα τοῦ κοίλου.

α. Κεκλιμένη άτραπός και υπόνομος στη ΒΔ γωνία της Κρήνης. β. Μαρμάρινο
 άγαλμάτιο Άσκληπιού.

α. Ἐνεπίγραφο δάθρο αρ. 8217. β. Ἡ μία ἀπὸ τὶς τρεῖς ὀψεις μαρμάρινου Ἑκαταίου.

Γενική άποψη ταφικού μνημείου ανατολικής οδού από Β.

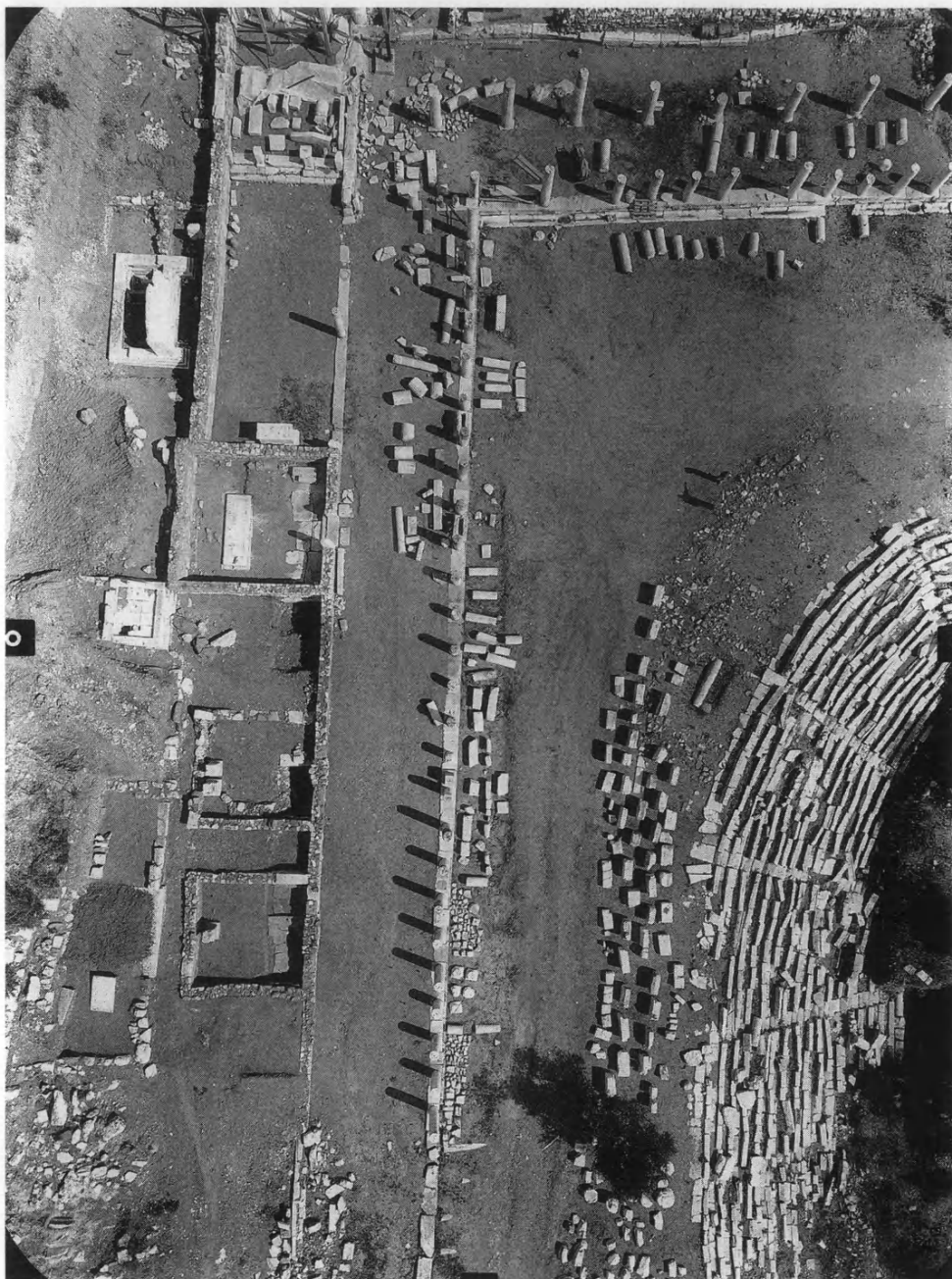
α. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ταφικοῦ μνημείου ἀπὸ ΒΔ. 6. Ὑποψη τοῦ τάφου 49 ἀπὸ Δ.

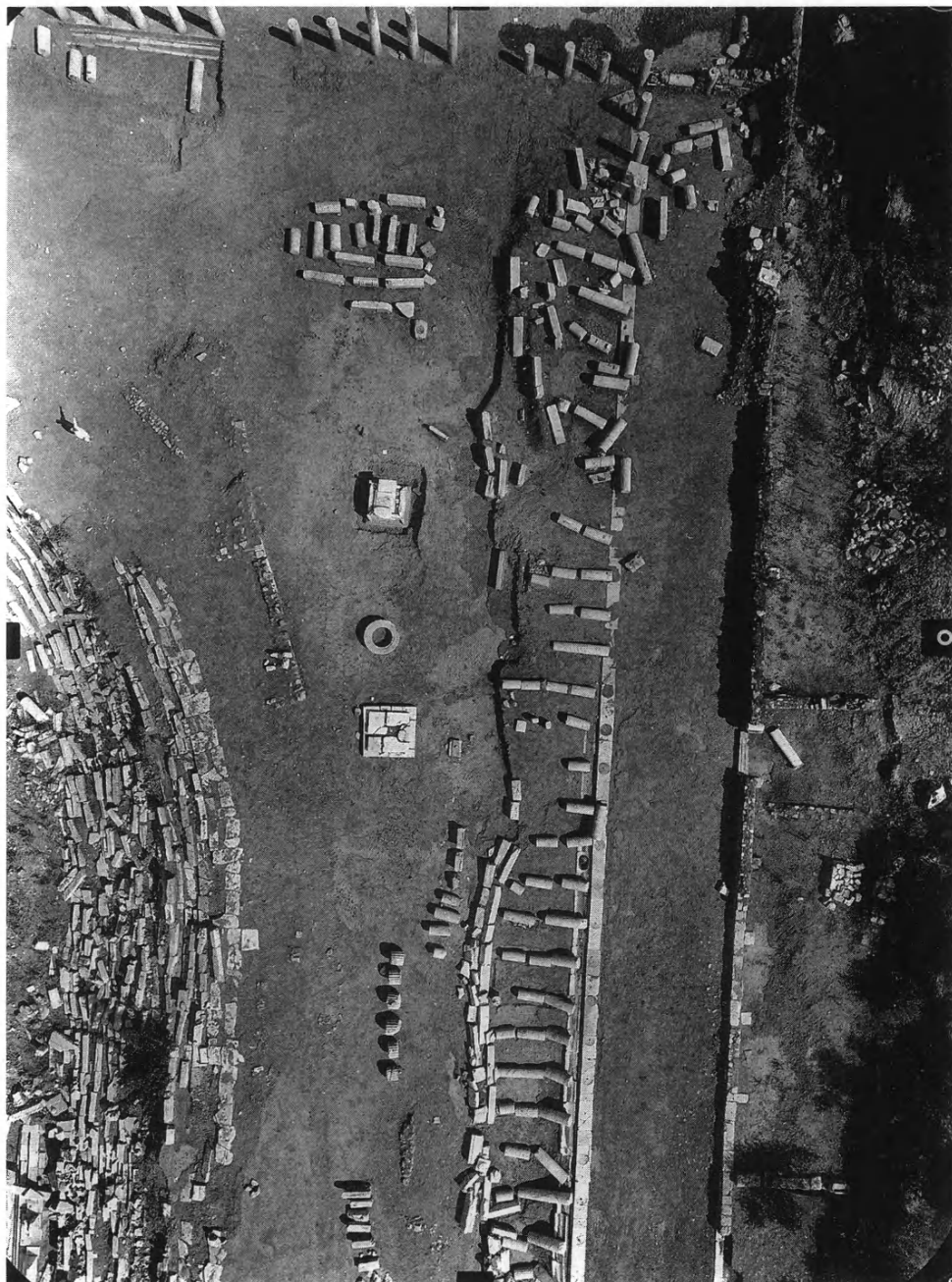
α. Συστάδα αγγείων στὸν τάφο 49. β. Ἡ ἐπιγραφὴ τῶν Διοσκούρων.

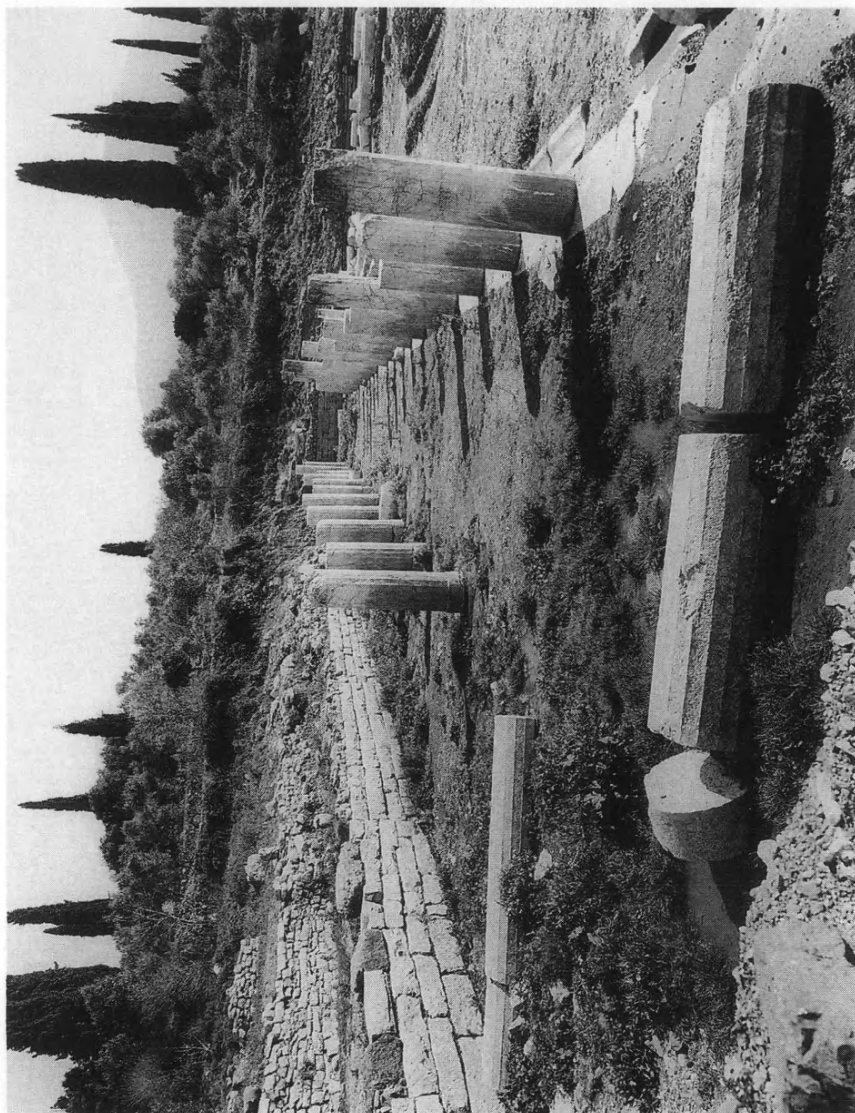
α. Ἀνάγλυφο ἥρωος συμποσιαστοῦ. β-δ. Τραπεζοφόρο γρυπολέοντα, πρόσθια, πλάγια καὶ πίσω ὄψη.

᾽Αποψη τῆς ΒΔ πλευρᾶς τοῦ Σταδίου καὶ τοῦ Γυμνασίου, ἀεροφωτογραφία.

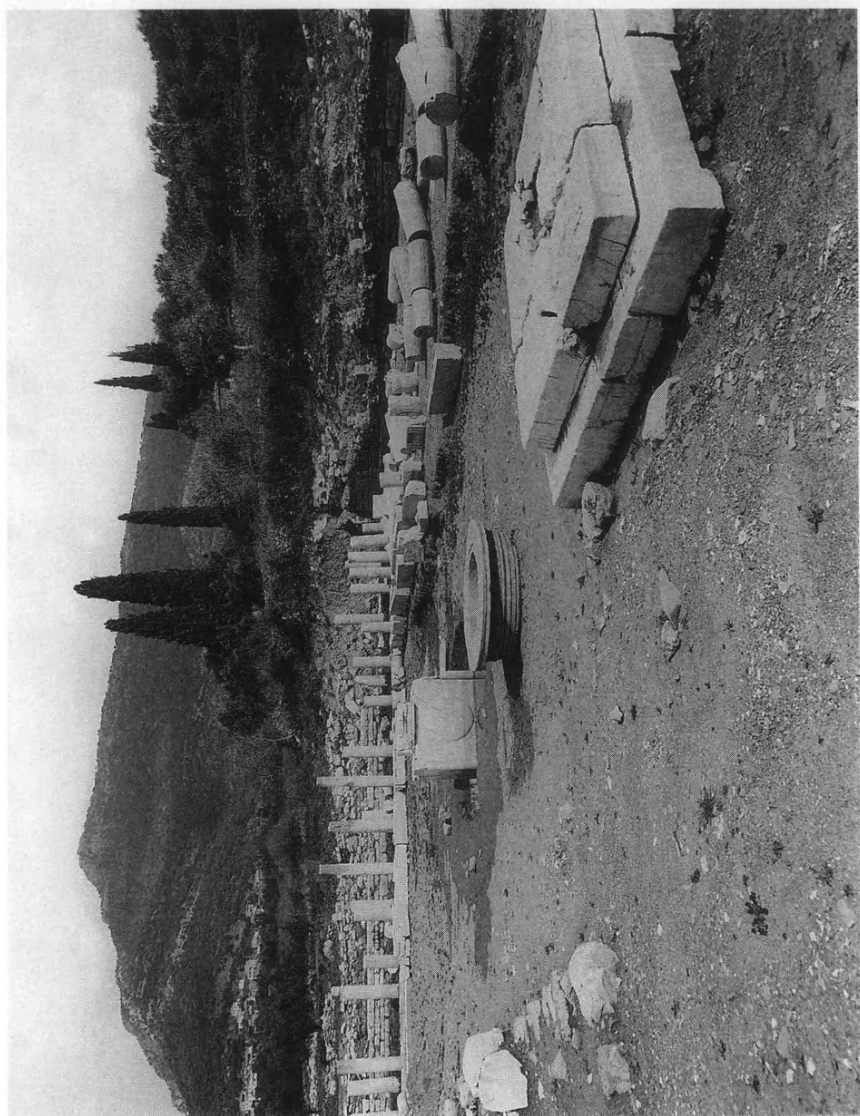
᾽Αποψη τῆς ΒΑ πλευρᾶς τοῦ Σταδίου καὶ τοῦ Γυμνασίου, ἀεροφωτογραφία.

Ἡ ῥόρεια διπλή στοᾶ τοῦ Γυμνασίου, ἀπὸ Δ.

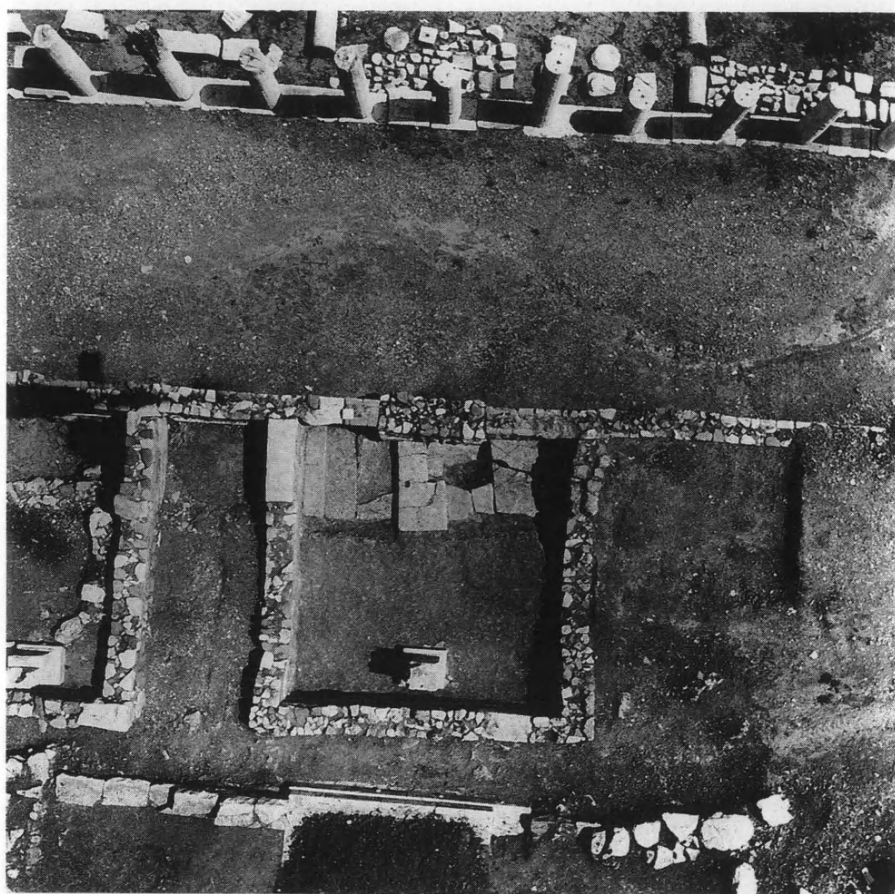
Λεπτομέρεια τῆς πεσμένης ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ Γυμνασίου.

Ἡ ΒΑ γωνία τῶν στοῶν τοῦ Γυμνασίου ἀπὸ ΝΔ.

α. Τὸ βάθρο τοῦ μνημείου τῶν ἀσπίδων. β. Ἡ στέψη τῆς μαρμαρίνης θόλου.

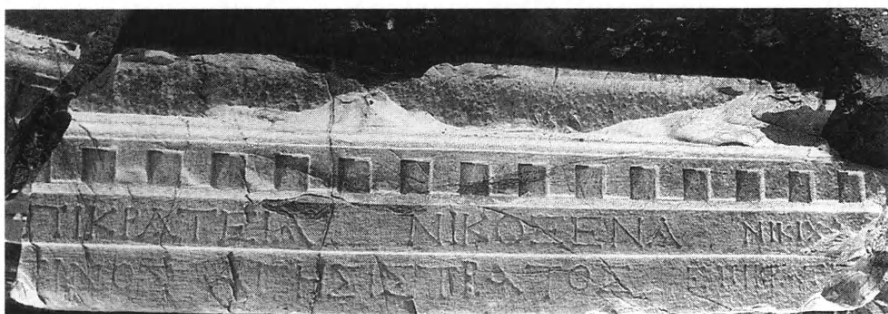
Τὸ δωμάτιο XI στὴ δυτικὴ στοὰ τοῦ Γυμνασίου, ἀεροφωτογραφία.

α. Τὸ ἐνεπίγραφο θάβρο τοῦ Διονυσίου Ἀριστομένους. β-γ. Ἡ δεξιὰ παλάμη τοῦ μαρμάρινου ἀνδριάντα τοῦ Διονυσίου Ἀριστομένους.

α-β. Τμήματα του ἱματίου τοῦ ἀνδριάντα τοῦ Διονυσίου Ἀριστομένους.

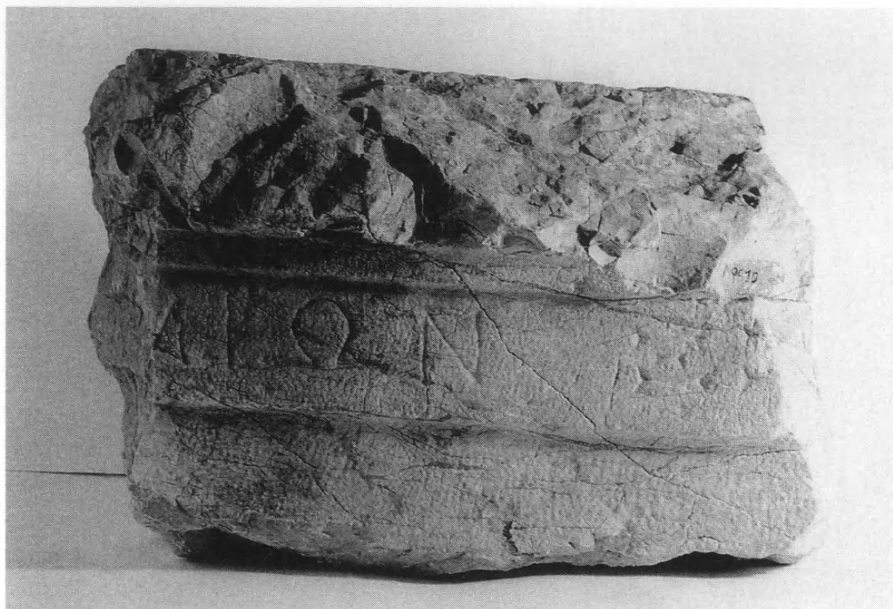
α. Σωρός αρχιτεκτονικῶν μελῶν πάνω στο ταφικὸ μνημεῖο Κ3. β. Ἐνέπιγραφο ἰωνικὸ ἐπιστύλιο ἀπὸ τὸ Κ3.

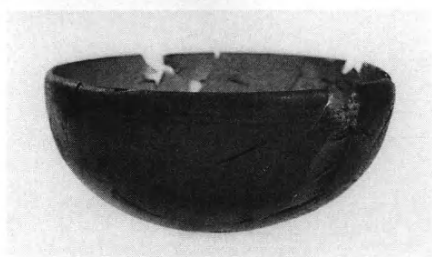
Τὸ παφικό μνημεῖο Κ3 ἀπὸ ΝΔ.

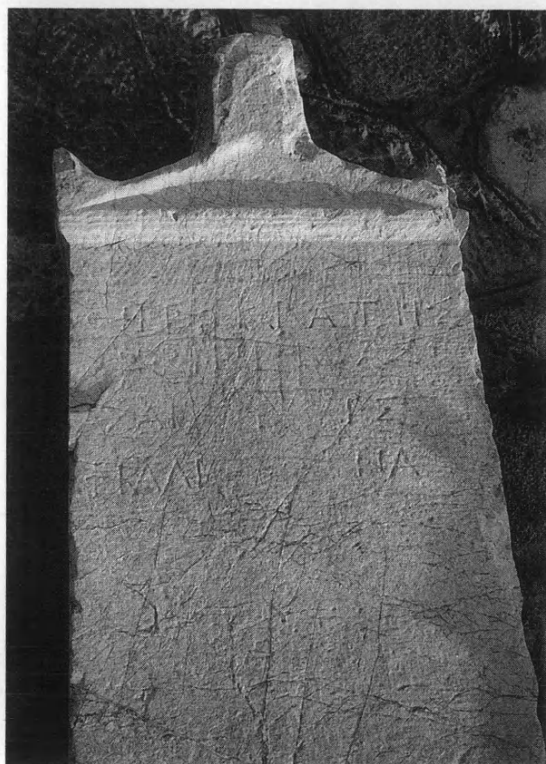
α. Ἡ ἐνέπιγραφη λιθόπλινθος τοῦ Νικηράτου Θεώνος. β. Πήλινο ἐπικασσιτερωμένο κάτοπτρο με ἐπίθετη παράσταση.

α. Τὸ ἐνεπίγραφο ἐπιστύλιο ἀρ. 9610. β. Τὸ ταφικὸ μνημεῖο Κ1 ἀπὸ Δ.

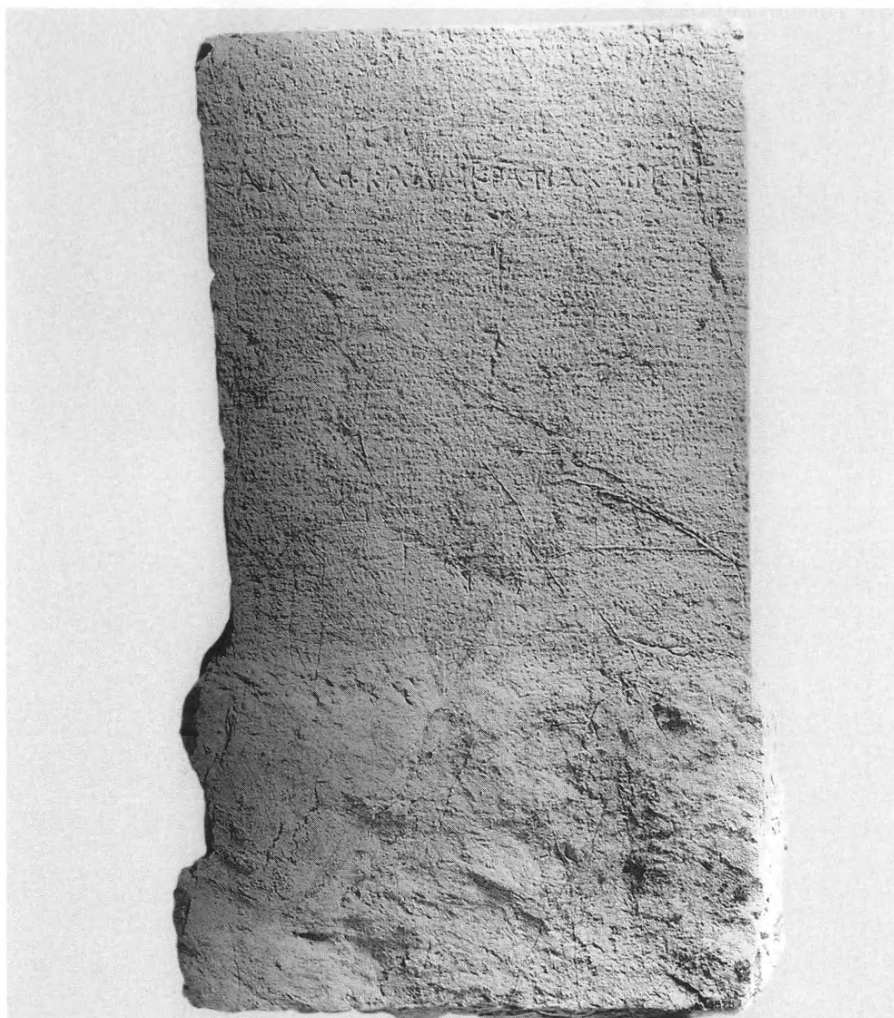
α. Χρυσό δαχτυλίδι κατά χώραν. β. Ἡ σφενδόνη τοῦ χρυσοῦ δαχτυλιδιοῦ.
γ. Γυάλινη φιάλη ἀπὸ τὸ Κ1. δ. Πήλινο ἐπικασσιτερωμένο ἀπορραντήριον.

α. Ἄνω ὄψη τῆς στήλης μετὸν μολυβδοχοημένο γόμφο. β. Ἡ ἐπιτύμβια στήλη τοῦ
Θηροκράτη καὶ τριῶν ἀκόμῃ νεκρῶν.

α. Ἀσβεστολιθική γυναικεία κεφαλή ἀρ. 9760. β. Ἀσβεστολιθική δύσμορφη κεφαλή
ἡλικιωμένης γυναίκας ἀρ. 9763. γ. Ἀσβεστολιθική γυναικεία κεφαλή ἀρ. 9019.

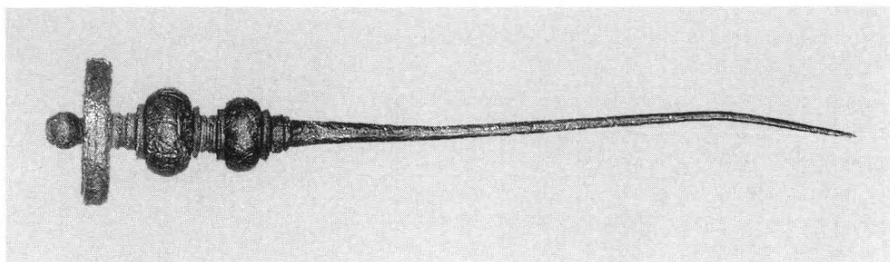
Ἐπιτύμβια στήλη δύο γυναικῶν.

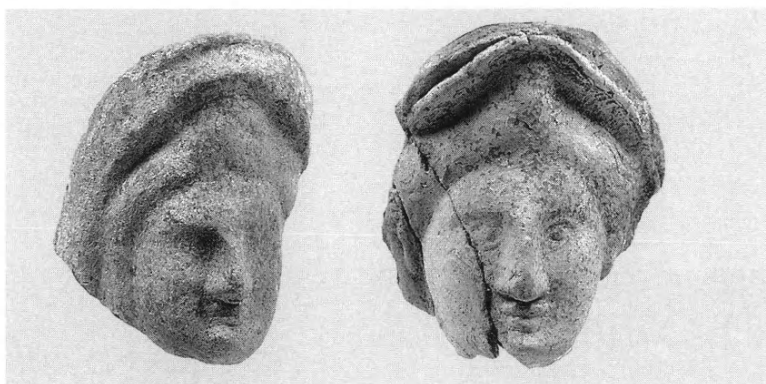
α. Τὸ ἐνεπίγραφο ἐπίκρανο ἀπὸ τὸ μνημεῖο τοῦ Σπαρτιάτη Δαμοστράτου . β. Μαρμάρινος κορμὸς ἱματιοφόρου ἀνδρα.

α. Θεμελίωση τοῦ δυτ. τοῖχου τοῦ ναοῦ, ἀπὸ ΒΑ. β. Ἡ βραχώδης πλευρὰ τοῦ λόφου νοτίως τοῦ ναοῦ. Στὸ βάθος διακρίνεται ἡ σχισμὴ τοῦ βράχου καὶ τὸ λαξευμένο ἔδρανο ἀριστερά της.

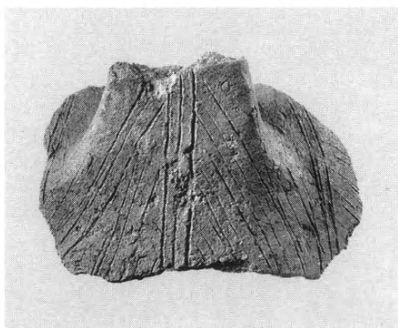
α

β

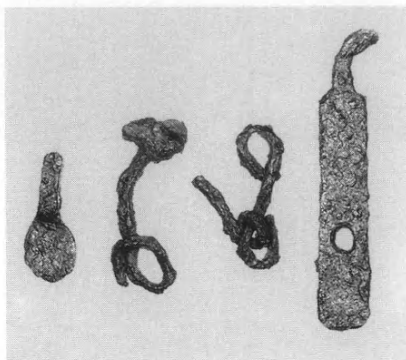

γ

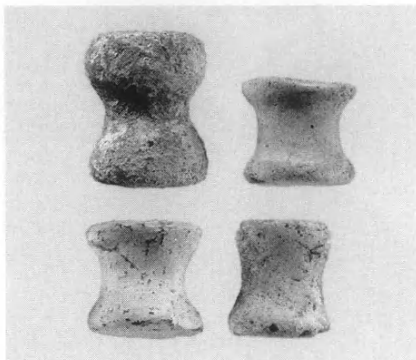

δ

α. Χάλκινη ἐνεπίγραφη περόνη. β. Πήλινες γυναικεῖες προτομές. γ. Χάλκινο ἔλασμα με
ἐκτυπη ἀπεικόνιση ταύρου. δ. Τμήμα λαβῆς ἀγγείου με χρόνων με ἐγχάρακτη διακόσμηση.

α

β

γ

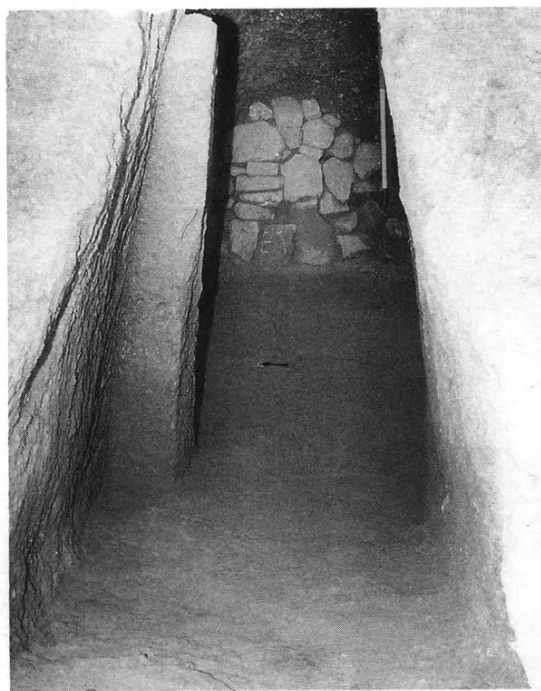
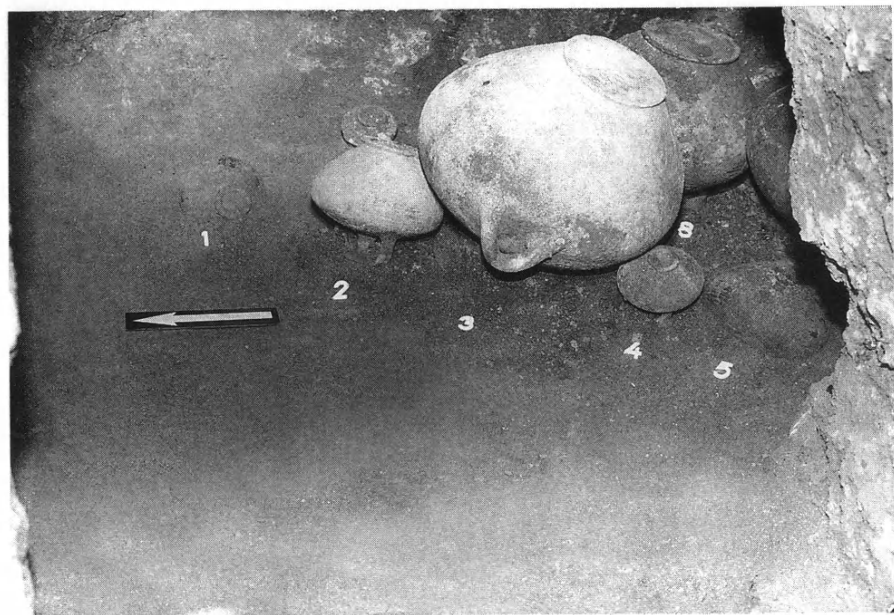
α. Διάφορα σιδηρά εξαρτήματα σκευών. β. Πήλινα πηνία. γ. "Αποψη τοῦ ναοῦ καὶ τῶν τομῶν πρὸς Β, ὅπου ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ λείψανα κτισμάτων προϊστορικῶν χρόνων.

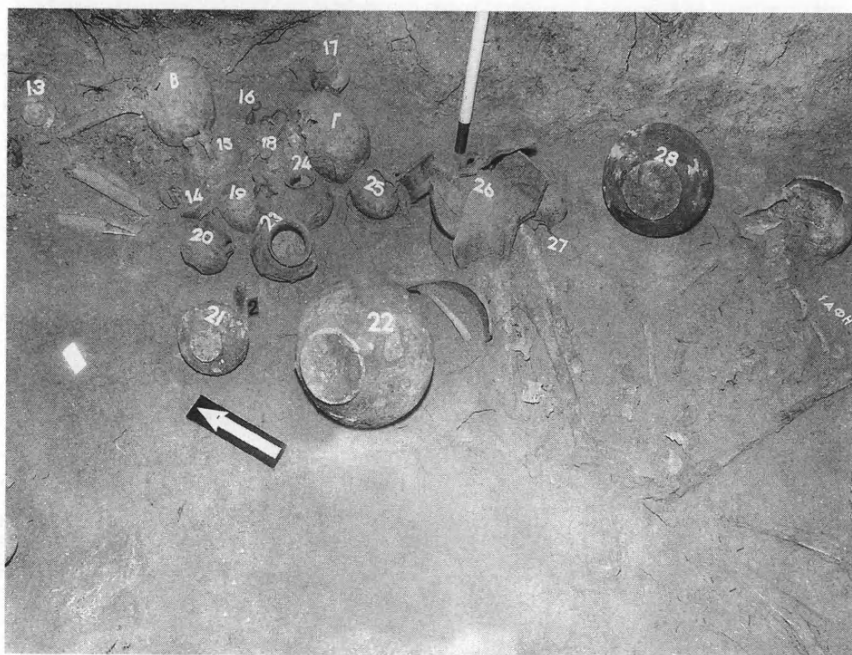
α. Οί έρευνηθέντες θαλαμοειδείς τάφοι Π, Ρ, Σ, Τ. β. Τάφος Π. Ταφές και κτερίσματα κατά χώραν.

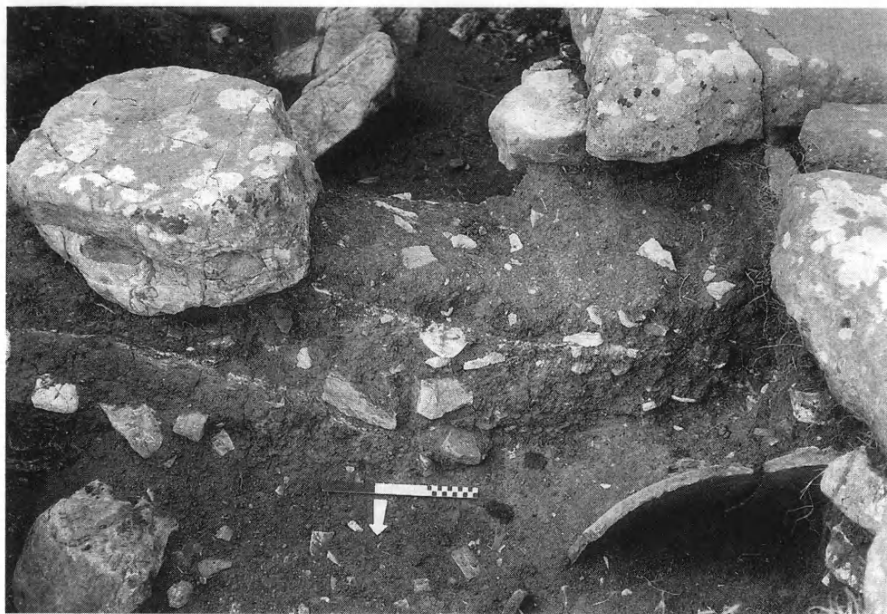
α. Τάφος Ρ. Ταφές και κτερίσματα κατά χώραν.
 β. Τάφος Σ. "Αποψη του δρόμου και τῆς ξερολιθιάς τῆς εἰσόδου.

α. Τάφος Σ. Θάλαμος, ταφές και κτερίσματα κατὰ χώραν.
β. Τάφος Τ. Δρόμος καὶ εἴσοδος.

α-β. Τάφος T: α. Δικλινής οξυκόρυφη όροφή του θαλάμου. β. Ταφές και κτερίσματα κατά χώραν.

α. Στρωματογραφία 16α. β. Στρωματογραφία 1α. 1 δ τοίχος σηκού, 2 τοίχος δ μεγ.
Β, 3 «πλακόστρωτη κατασκευή», 4 ὀρθιες πλάκες, 5 ἀθικτη ἐπίχωση.

α. Στρωματογραφία 19 από ΝΔ. β. Στρωματογραφία 19, τοίχος δ και πλακόστρωτο από Δ.

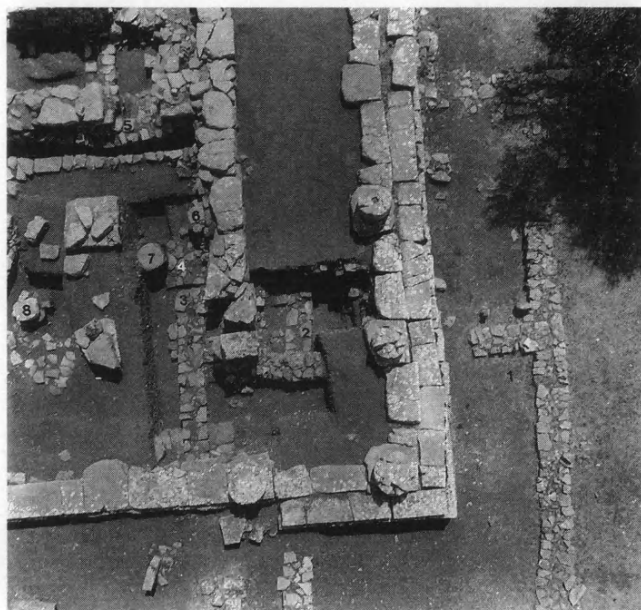
α. Ὁ τοῖχος δ καὶ τὰ ὑπόλοιπα τῶν «πλακόστρωτων κατασκευῶν» ἀπὸ τὴν δύο πλευρὰς του.
β. Στρωματογραφία 20.

α-β. Ἡ 10η πλάκα τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστάσης» (1) καὶ ἡ ὑποκατασκευὴ τῆς (2) (στρωματογραφία 21).

α. Στρωματογραφία 22. 6. Ό τοίχος Ε (1), το πλακόστρωτο (2) και ο δ στυλοβάτης (3) από Ν (στρωματογραφία 23).

α. Ἡ στρωματογραφία 21 πρὸς Β τῆς 10ης πλάκας, ἡ γωνία τῶν τοίχων Δ καὶ Ε (1) καὶ τὸ πρὸς Ν πλακόστρωτο (2) ἀπὸ Α. β. Ἀεροφωτογραφία τοῦ ΒΔ μέρους τοῦ ναοῦ: 1 μέγαρο Α, 2 ἀνατ. τοῖχος μεγ. Α, 3 γωνία τοίχων Δ καὶ Ε, 4 πλακόστρωτο, 5 β τοῖχος μεγ. Β, 6 7 8 πλάκες «ἐλλειπτικῆς περιστάσης» ἀρ. 10, 11, 12 ἀντιστοίχως.

α. 1 δ. τοίχος σιρκού, 2 τοίχος Δ, 3 ανατ. τοίχος μεγάρου Α από Δ. 6. Στρωματογραφία 24.

α. Ὁ χωριστικός τοῖχος τοῦ προθαλάμου τοῦ μεγάρου Α ἀπὸ Ν. β. Τοῖχος ζ (1), τοῖχος η (2), ἀνατ. τοῖχος σηκοῦ (3), 12η πλάκα τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστάσης» (4).

α. Ανατολική στοά, τομή Κ από Ν. 6. Ἡ ἴδια τομή. 1 πρῶτο δάπεδο τῆς στοᾶς σὲ βάθος 0.68 - 0.73 μ.

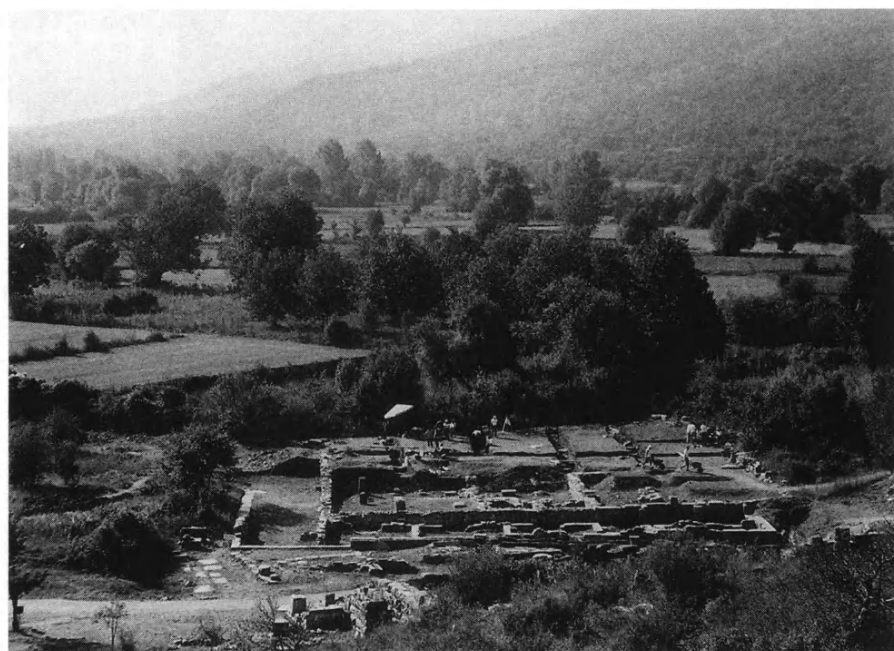
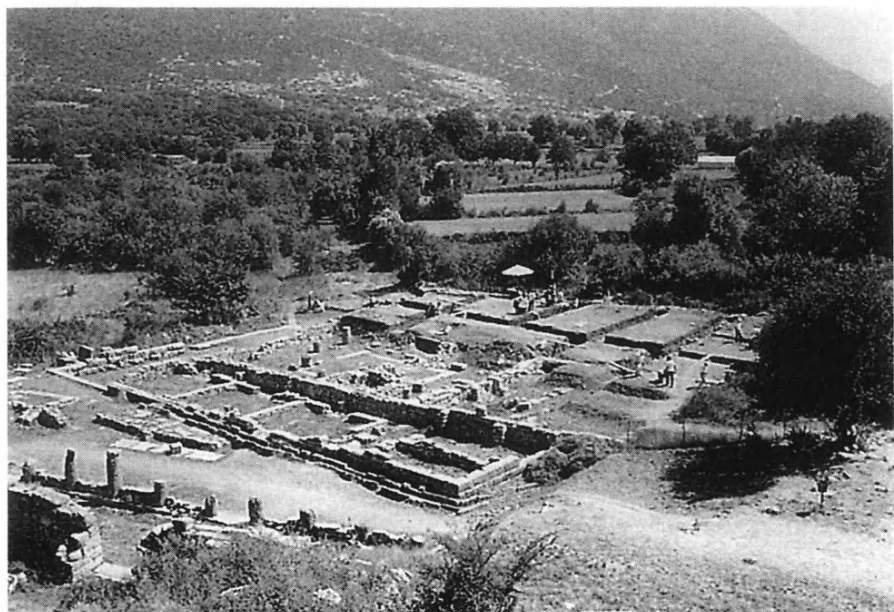
α. Ἀνατολική στοά, τομή Θ ἀπὸ Δ. β. Ἀνατολική στοά, τομή Λ.

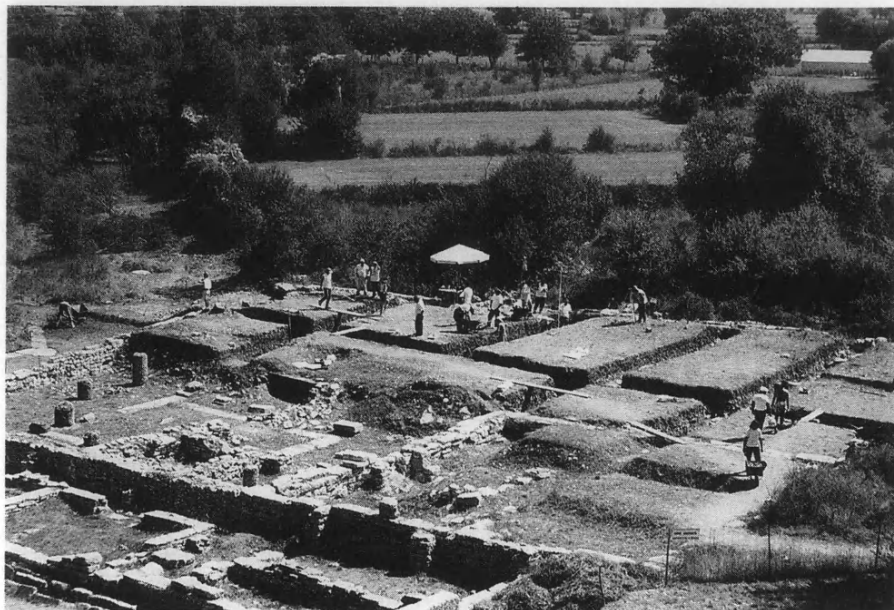
α. Ανατολική στοά, τμήμα Ι από Δ. 1 πρώτο δάπεδο της στοάς σε βάθος 0.74 - 0.79, 2 υπόλοιπα κατασκευής εδράνου.
β. Ήδη στοά, τμήμα Ι, υπόλοιπα εδράνου.

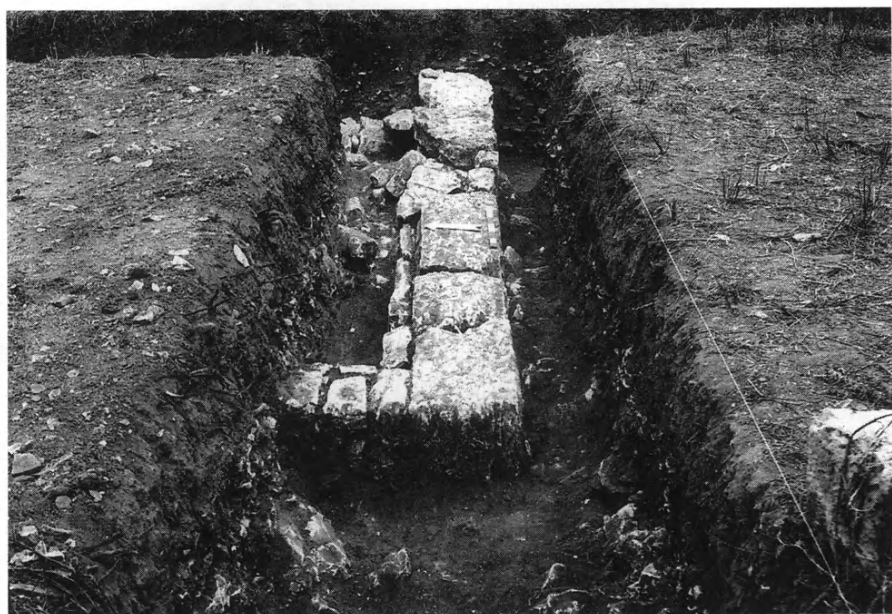
Ἀνατολική στοά, τομή Μ.

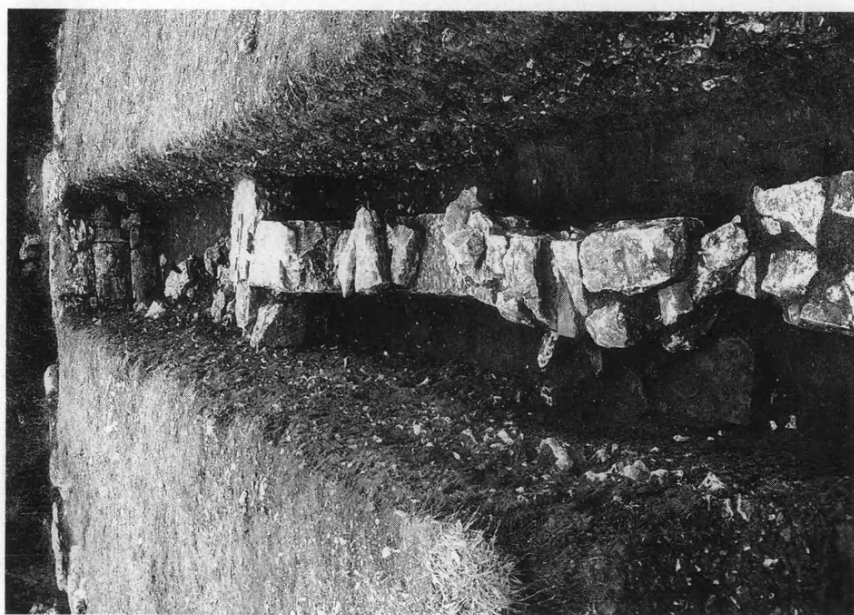
α. Πρυτανεῖο, ἄποψη ἀπὸ βορειοδυτικά (ἀπὸ τὸ θέατρο). β. Πρυτανεῖο, ἄποψη ἀπὸ βόρεια.

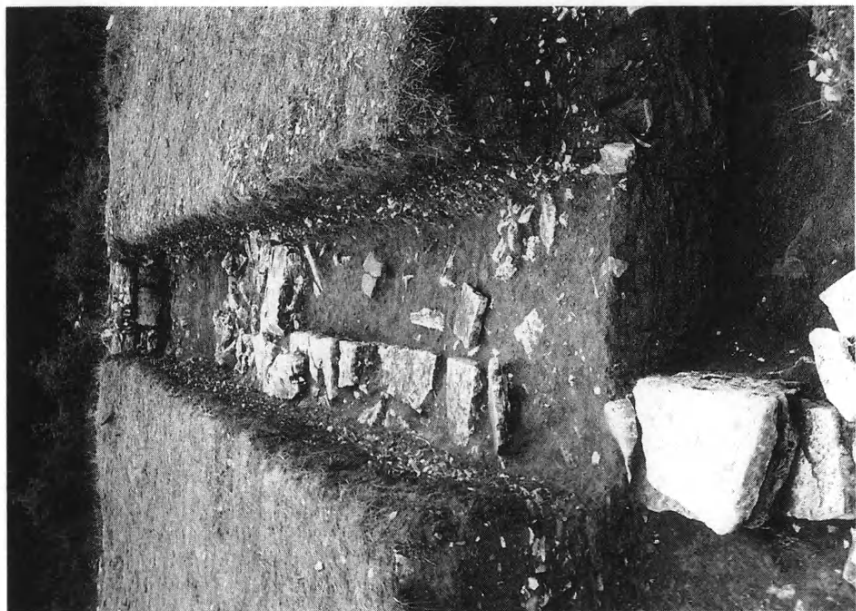
α. Ὑποψη τοῦ χώρου τῶν ἀνασκαφῶν ἀπὸ ΒΔ. 6. Τ9 ἀπὸ Δ. Λεῖψανα τοίχων τῆς πτέρυγας Ο2 σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῆς τομῆς 9.

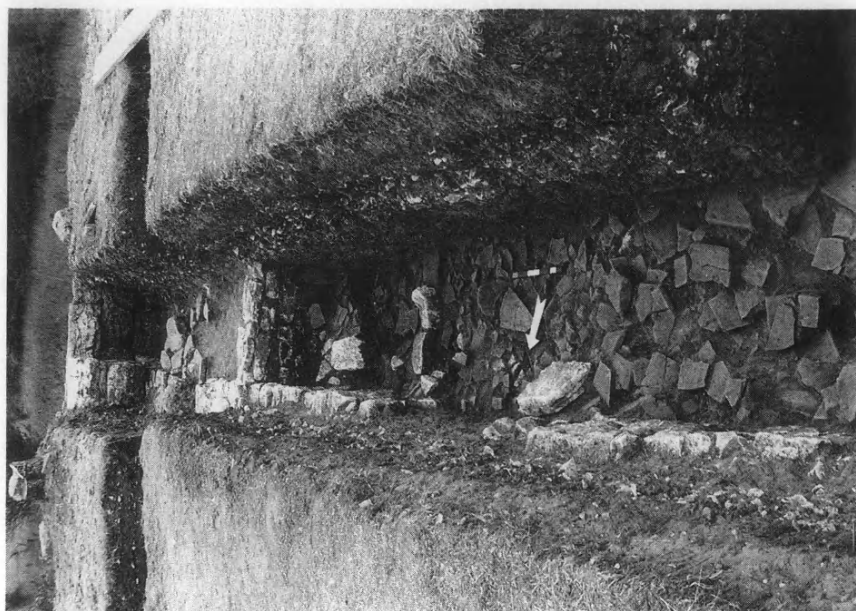
α. T17 από ανατολικά. Ἡ νοτιοδυτική γωνία τῆς πτέρυγας O2 ἐντὸς τῆς τομῆς 17. Στὸ βάθος ὁ νεώτερος περίβολος (δυτικὸ σκέλος). β. T17 ἀπὸ δυτικά. Ἡ νοτιοδυτική γωνία τῆς πτέρυγας O2 ἐντὸς τῆς τομῆς 17.

α. Τ16 από βόρεια. Τὸ νότιο πέρασ τῆς πτέρυγας Ο2 καὶ ἐσωτερικὴ διαίρεση μὲ νεώτερη τοιχοποιία ἀπὸ ἀργοὺς λίθους. Στὸ βάθος ὁ νεώτερος περίβολος (νότιο σκέλος). β. Τ16 ἀπὸ νότια. Τὸ νότιο πέρασ τῆς πτέρυγας Ο2 καὶ ἐσωτερικὴ διαίρεση ἐντὸς τῆς τομῆς 16.

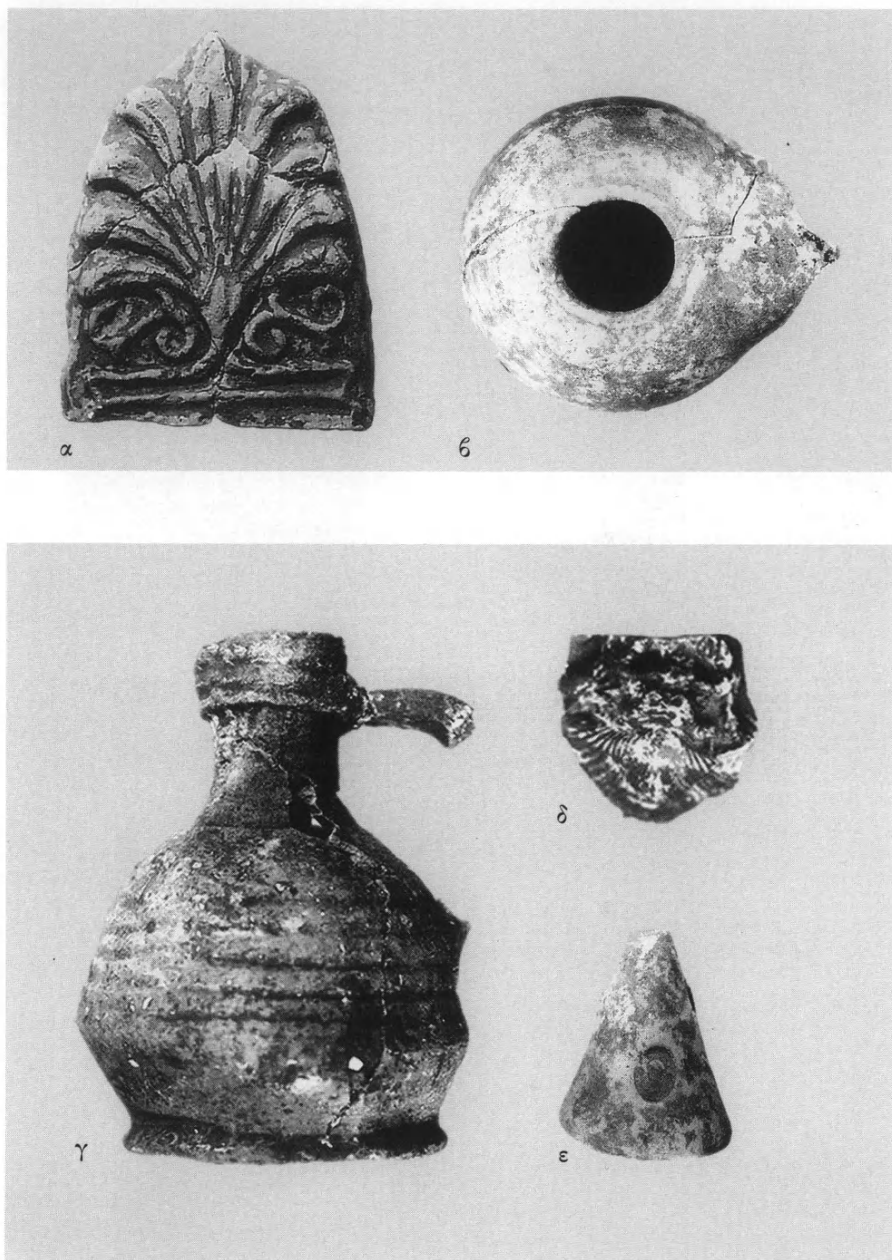
- α. Τῇ ἀπὸ νότια. Τὸ νότιο πέρας τῆς πέτρωνας 02 καὶ ἐσωτερικὴ διαίρεση μὲ νεώτερη τοιχοποιία ἀπὸ ἀργούς λίθους στὸ στρώμα 6.
 β. Τ15 ἀπὸ βόρεια. Τὸ νότιο πέρας τῆς πέτρωνας 02 καὶ ἐσωτερικὴ διαίρεση μὲ νεώτερη τοιχοποιία ἀπὸ ἀργούς λίθους στὸ στρώμα 6.
 Στὸ βόρειο ἄκρο τῆς τομῆς τὸ στρώμα τοῦ πηλοῦ γ. Στὸ νότιο ἄκρο ὁ νεώτερος περίβολος (νότιο σκέλος).

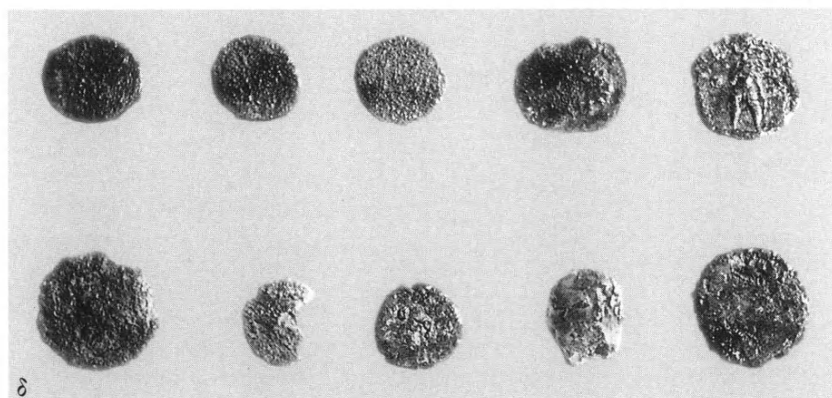
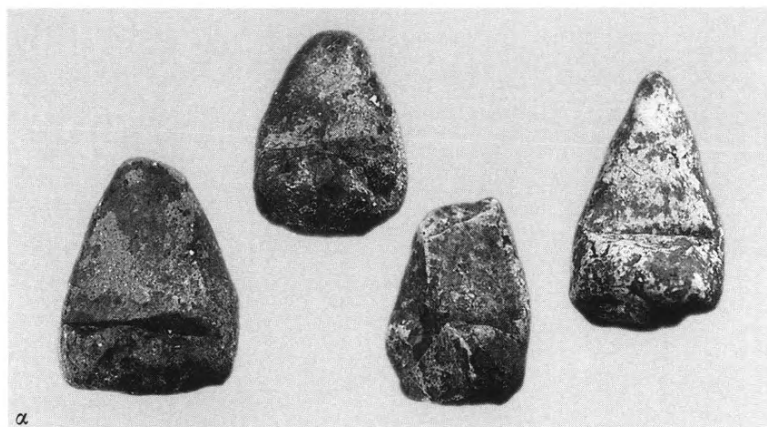
α. Τ9 από δυτικά. Τὸ στρώμα καταστροφῆς γ' ἐντὸς τῆς τομῆς 9. Στὸ βάθος ὁ ἀρχαιότερος περίβολος (δυτικὸ σκέλος), πὺ ἀποτελεῖ τὴν ἀνατ. ἐξωτ. πλευρὰ τῆς πτέρυγας Ο2. 6. Τ9 ἀπὸ δυτικά. Τὸ στρώμα καταστροφῆς γ' ἐντὸς τῆς τομῆς 9.

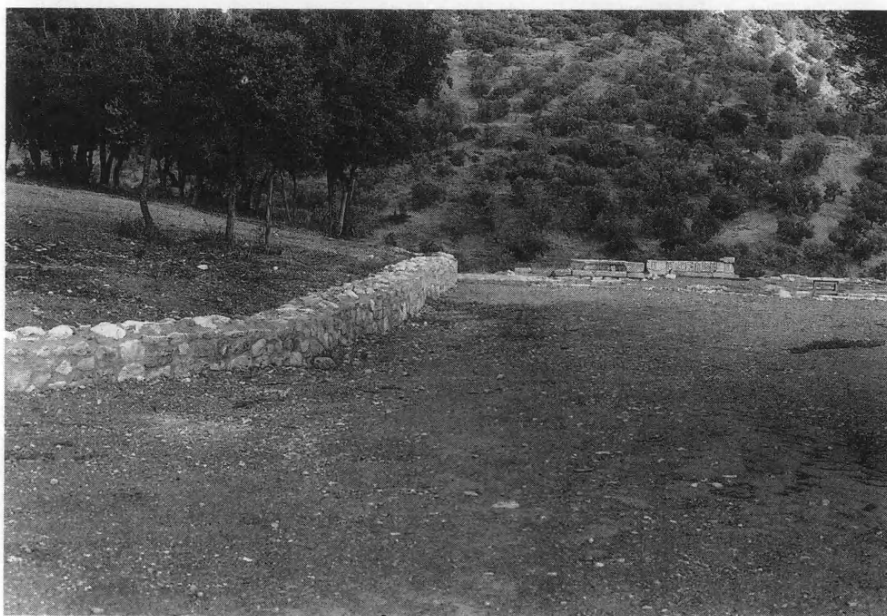
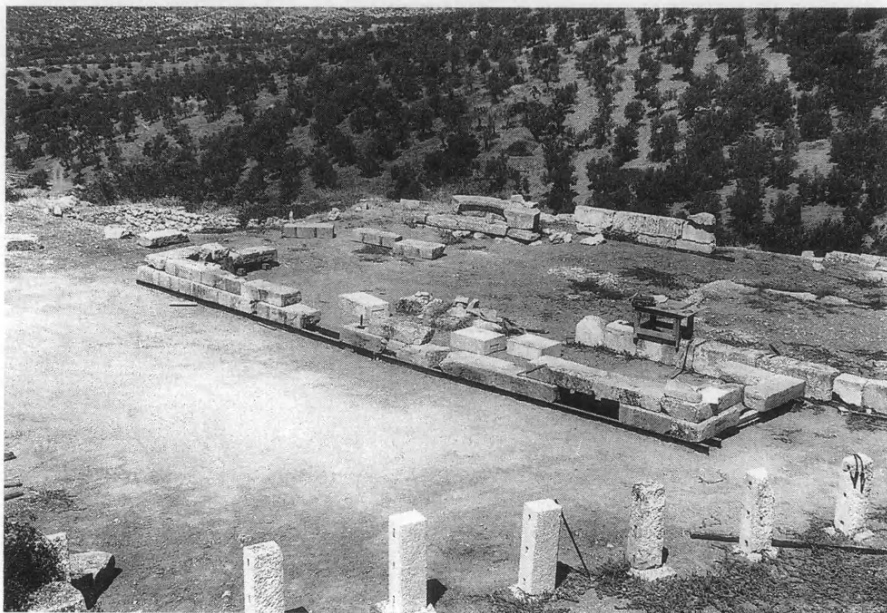
α. Ἐπέκταση T17 ἀπὸ νοτιοδυτικά. Ἡ νοτιοανατολική γωνία τῆς πτέρυγας O2, ὁ ἀρχαιότερος περίβολος, τὸ στωϊκὸ οἰκοδόμημα στὴν προέκταση τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς καὶ βάση κίονα τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας του. β. Βάσεις κίωνων τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας τοῦ στωϊκοῦ οἰκοδομήματος κατὰ μῆκος τοῦ ἀρχαιότερου περιβόλου, ὁ ὁποῖος διακρίνεται δεξιὰ στὸ βάθος (δυτικὸ σκέλος).

α. Μέτωπο ήγεμόνα καλυπτήρα από τὸ στρώμα καταστροφῆς γ. β. Λυχνάρι ἀπὸ τὸ στρώμα β. γ. Λάγηνος ἀπὸ τὸ στρώμα β. δ. Κεφαλὴ σατύρου, πλαστικό ὑποστήριγμα ἀνάγλυφου σκύφου ἀπὸ τὸ στρώμα γ. ε. Ἀγνύθα μὲ σφράγισμα ἀπὸ τὸ στρώμα β.

α-δ. Ἐκ τοῦ στρώματος β.: α. Στεφάνια κεραμικοῦ κλιβάνου, «σφήνες». β. Θραῦσμα πήλινου εἰδωλίου. γ. Χάλκινο νόμισμα Μολοσσῶν - Κασσωπαίων. δ. Χάλκινα ἀσάκια ὑστερορρωμαϊκῶν χρόνων.

α. Ὁ ὕστεροκλασικὸς βωμὸς τοῦ Ἀπόλλωνος. β. ΝΑ χώρος τοῦ Ἱεροῦ.

α. Κιβωτίοσχημος τάφος. β. Βεργίο πώρινου σταυροβολίου.

α. Ίωνικό κιονόκρανο. β. Γωνία κορινθιάζοντος κιονοκράνου.

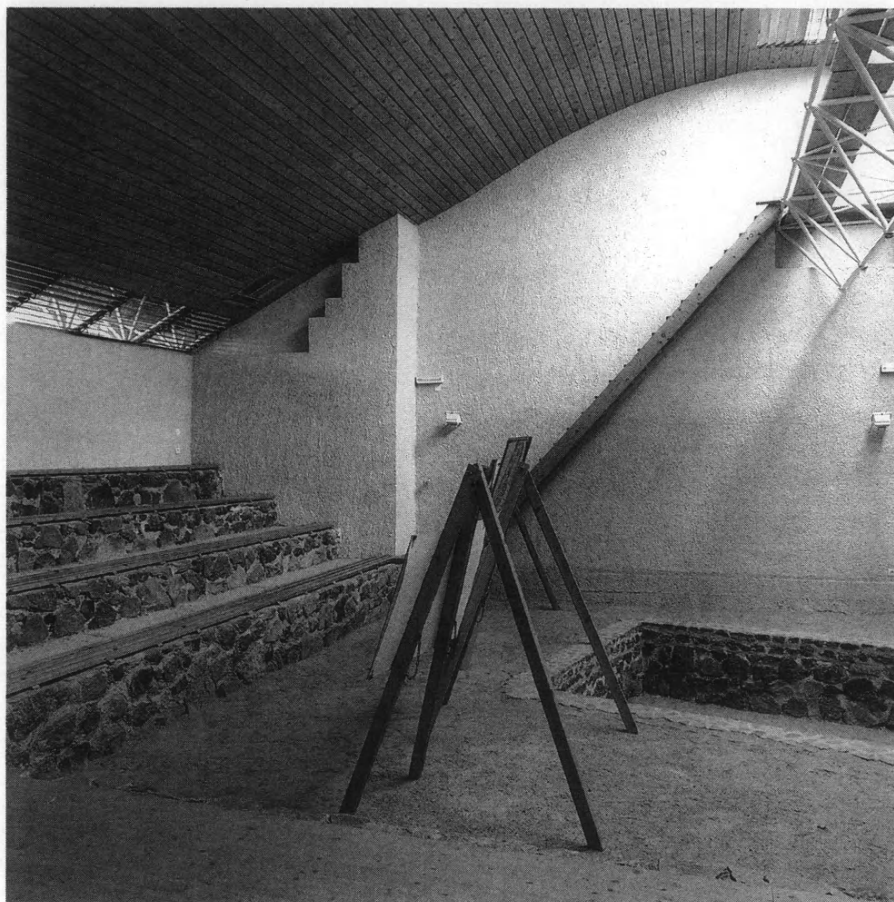
α-6. Ξεστή 4. Μέγα Κλιμακοστάσιο: θραύσματα τοιχογραφημένων κονιαμάτων
κατά χώραν.

Πιλοτική εφαρμογή του στεγάστρου, νότια όψη.

Πιλοτική εφαρμογή τοῦ στεγάστρου, βόρεια ὄψη.

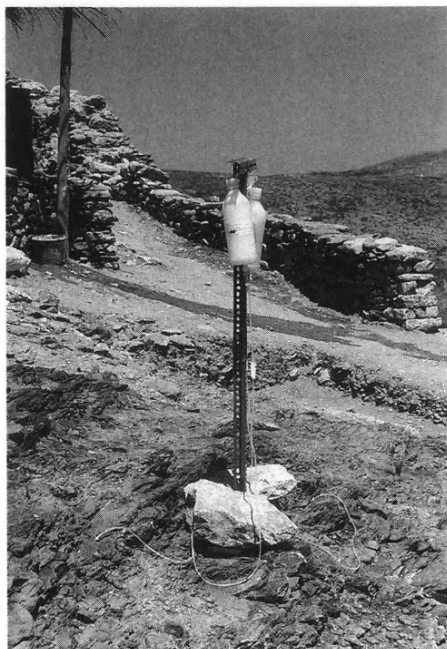
Πιλοτική εφαρμογή τοῦ στεγάστρου, ἐσωτερικὴ ἄποψη.

α. Ἡ τάφος τοῦ νέου ἀγωγοῦ ἀπορροῆς ὀμβρίων. β. Τὸ τοπίο μετὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ὑπογείου ἀγωγοῦ ἀπορροῆς ὀμβρίων. Διακρίνονται τὰ φρεάτια ἐπισκέψεως.

Τμήμα λιθοστρώτου (πλακωτοῦ) ὑπὸ κατασκευήν.

α. Στερέωση του πετρώματος στον χώρο των ταφικών πυλών. β. Στερέωση κονιαμάτων στο ναόσχημο κτίσμα Β1-Β2.

α. Ὁ πλακοσκεπὴς ἀγωγὸς στὸ κτίσμα Β4. β. Κατάρρευση τοῦ χωραφότοιχου
στὸ κτίσμα Β2.

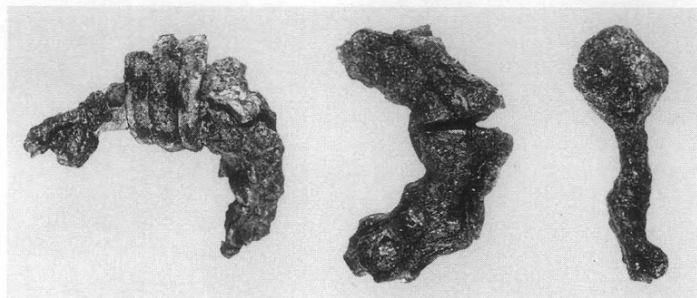
α. Τὸ βορειοδυτικὸν τμήμα τοῦ πρὸς τῇ πύλῃ ταφικοῦ περιβόλου. β. Τραπεζίοσχημο
μονόχωρο οἰκοδόμημα ΒΑ τοῦ ναοῦ (λήψη ἀπὸ Β).

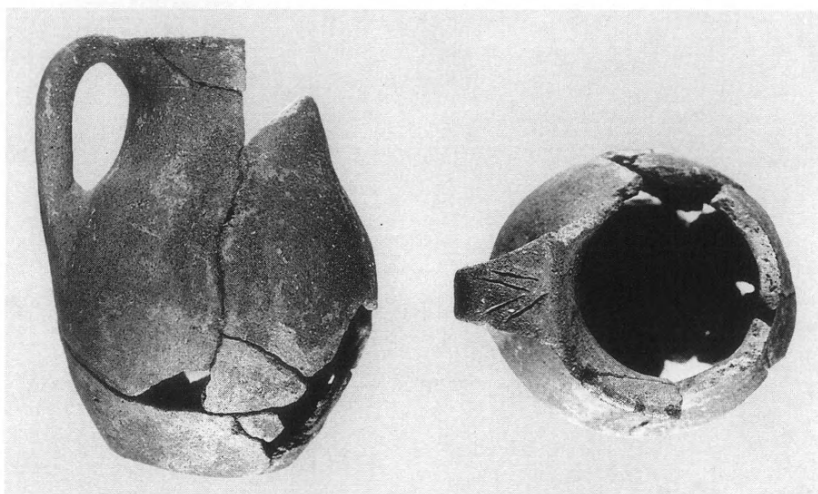
α. Μερική άποψη του δυτικού όριου του ταφικού περιβόλου. β. Άποψη του χώρου της ταφικής πυράς 97/3.

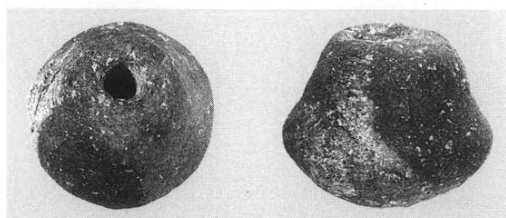
α. Ἡ ταφικὴ πυρὰ 97/3, λεπτομέρεια. β. Θραυσμένα ἀγγεῖα στὴν ταφικὴ πυρὰ 97/3.

α

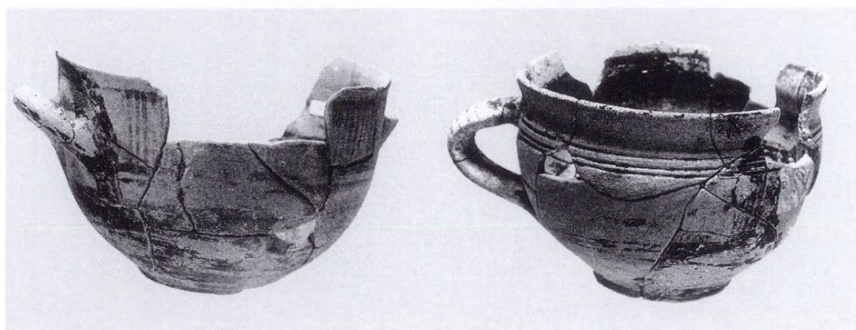

β

γ

α. Μεταλλικά κοσμήματα από την πυρά 97/1. β-γ. Δείγματα πηλίνων κτερισμάτων
υποπρωτογεωμετρικῶν χρόνων από την ταφική πυρά γυναικὸς 97/3.

α

β

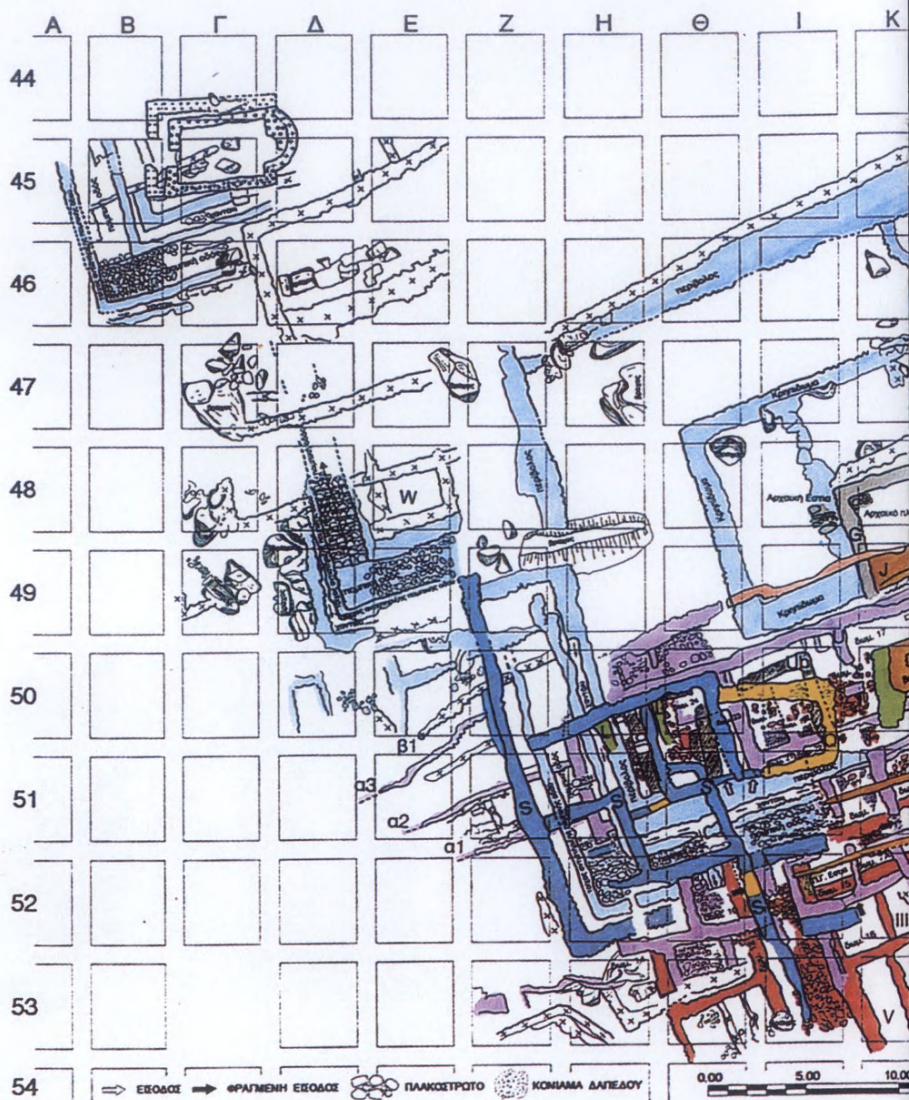

γ

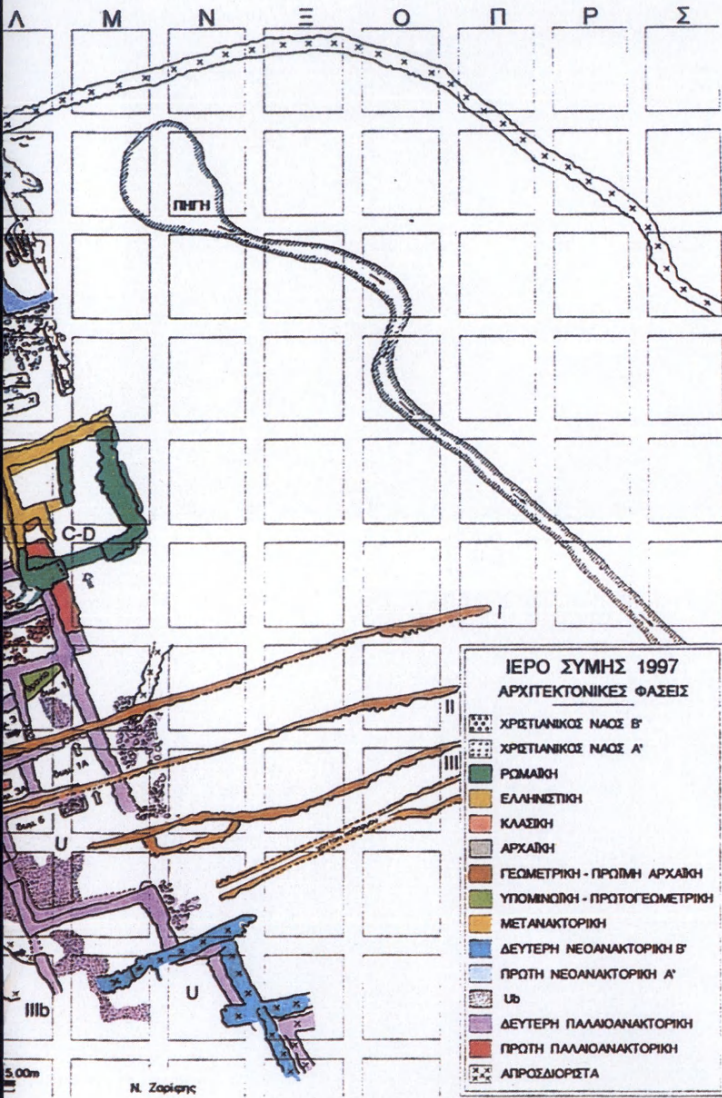
δ

ε

α-β. Δείγματα σκύφων από την ταφική πυρά 97/3 γυναικός. γ-ε. Κεφαλή πηλίνου είδωλίου από τόν τομέα
πρός Δ της Ρωμαϊκής δεξαμενής.

Κάτοψη των αρχιτεκτονικῶν φάσεων τοῦ ἱεροῦ.

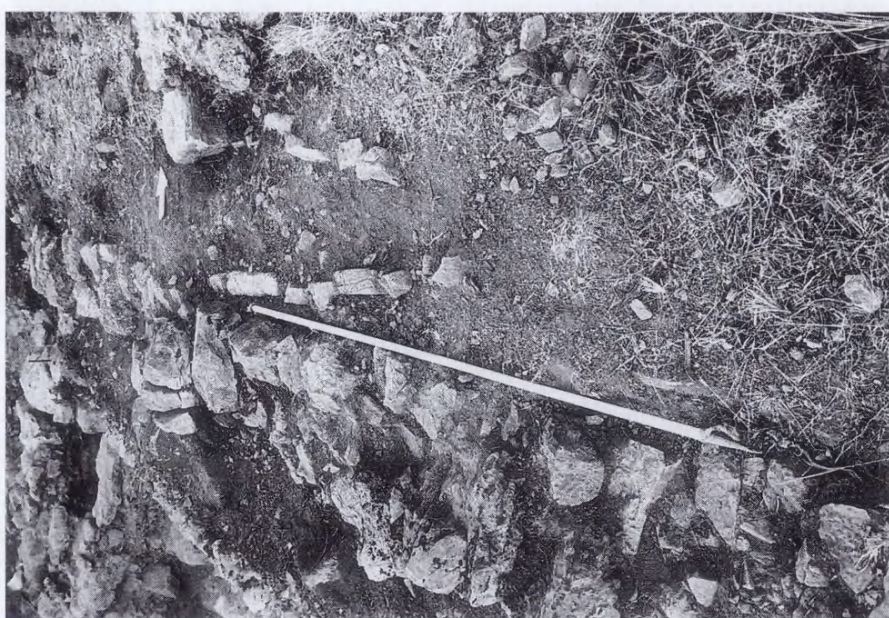

α. Γενική άποψη τῆς ἀνασκαμμένης ἑκτάσης τοῦ ἱεροῦ (ἀπὸ Β). β. Οἱ βραχόλιθοι ΒΑ τῆς περίφραξης (ἀπὸ Ν).

α. Ἡ ἀψίδα μετὸν νότιο τοῖχο τοῦ παλαιότερου χριστιανικοῦ ναιδρίου (ἀπὸ Α). β. Μερικὴ ἀποψη τῶν δύο παλαιοχριστιανικῶν ναιδρίων σὲ σχέση μετὸ πλακόστρωτο δάπεδο τῆς νεοανακτορικῆς Πομπεικῆς Ὁδοῦ (ἀπὸ Β).

α. Ο παλαιοχριστιανικός τάφος μετά την αφαίρεση του φυτοχρώματος (2^{ος} Α). β. Ο παλαιοχριστιανικός τάφος μετά τον καθαρισμό (2^{ος} Α).

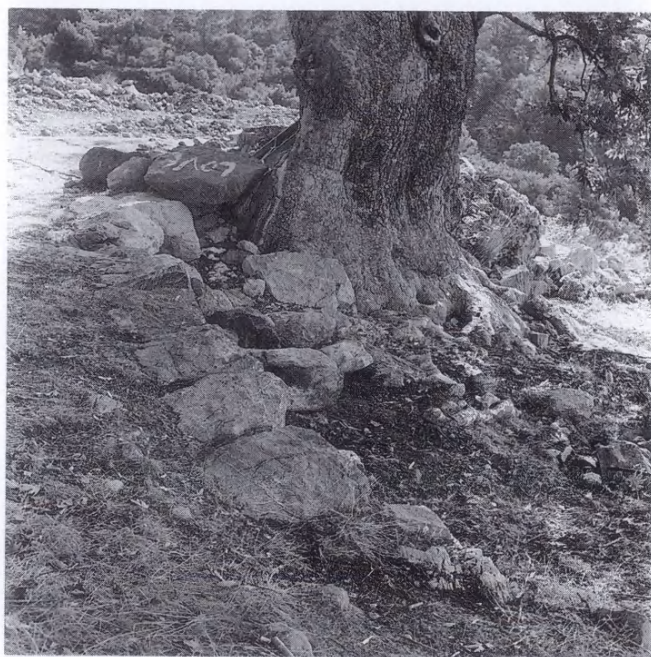
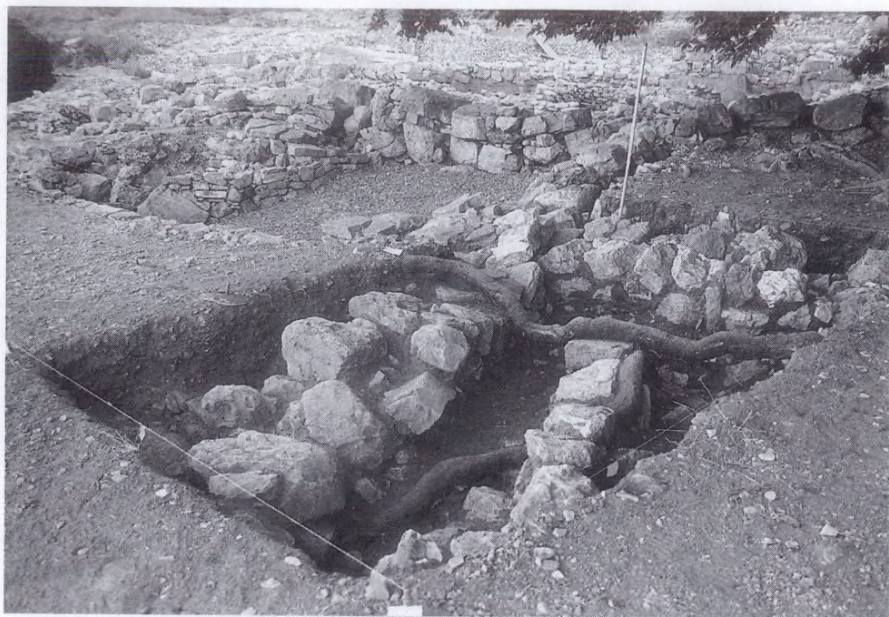
α. Τὸ πλακόστρωτο τμήμα τῆς Πομπεικῆς Ὁδοῦ μὲ τοὺς ἀντερειαματικούς τοίχους καὶ τὸ χαντάκι γιὰ τὰ νερά τῆς βροχῆς (ἀπὸ Δ). β. Γενικὴ ἀποψη τῶν νέων ἀρχιτεκτονικῶν δεδομένων στὸν ΒΔ τομέα τοῦ ἱεροῦ (ἀπὸ ΒΔ).

α. Ὁ ἰσχυρὸς τοῖχος ἐκτὸς τῆς ἀνατολικῆς γωνίας τῆς περιφράξης (ἀπὸ Α). β. Οἱ τρεῖς ἰσχυροὶ τοῖχοι καὶ τὸ κλείδωμα τοῦ θόρειου καλύπτεται μὲ τὸν ἀντερεισματικὸ τοῖχο στὰ δυτικὰ (ἀπὸ Ν).

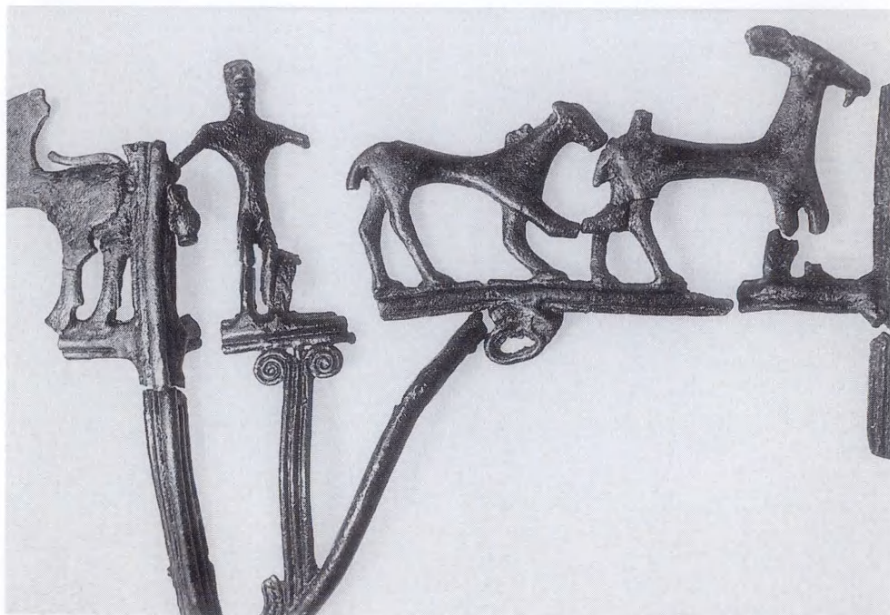
α. Τὰ τμήματα τῶν δύο βαθμίδων τοῦ κεκλιμένου ἐπιπέδου με̐ φορά ἀπὸ τὰ Α πρὸς τὰ Δ (ἀπὸ Β). β. Ὁ νοτιότερος ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἰσχυροὺς τοίχους (ἀπὸ Α).

- α. Ἡ τομὴ ΝΑ τοῦ κτιρίου Τ μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ πρώτου στρώματος (ἀπὸ Ν).
β. Ὁ βόρειος, ὁρατὸς ἀπὸ τὸ 1972, τοῖχος τοῦ κτιρίου Τ.

α. Οί τοίχοι τῶν κτιρίων Τ καὶ Υ (ἀπὸ Ν). β. Ὁ πλάτανος στὴ νότια γωνία τῆς ἀνασκαμμένης ἑκτασης τοῦ ἱεροῦ (ἀπὸ Β).

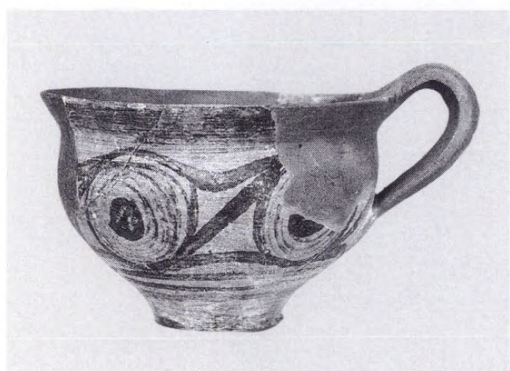
- α. Ὁ τ. Ι 513 τοῦ κτιρίου U σὲ σχέσηη μὲ τὸν τ. Ι 511 τῆς φάσης τῆς ἀνακατασκευῆς (ἀπὸ Α).
- β. Χάλκινη ἀνδρική μορφή μετὰ τὴ συγκόλλησή της μὲ θραύσματα τοῦ τετράπλευρου ὑποστάτη ἀπὸ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους.

α. Ὁ ἄν. τοῖχος τοῦ δωματίου μέ τὸ θρανίον τοῦ κτιρίου C-D μετὰ τὴ στερέωσή του (ἀπὸ ΝΔ). β. Ἡ θέση Βίγλα στὴν πεδιάδα τῆς Βιάννου (ἀπὸ Β).

Ὁ περίβολος στὴν κορυφὴ τῆς θέσης “Βίγλα” τῆς βιαννήτικης πεδιάδας (ἀπὸ Δ).

α-δ: Ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο καὶ τὴ μινωικὴ πόλη τῆς Ζάκρου, μετὰ τὴν πρόσφατη ἀποκατάστασή τους στὸ ἐργαστήριο συντήρησης, στὸν Ἅγιο Νικόλαο.

Ο Άγιος Νικόλαος με σκηνές από τη ζωή του πριν από τη συντήρηση.

Ο άγιος Νικόλαος με σκηνές από τη ζωή του μετά από τη συντήρηση.

α. "Αγιος Νικόλαος, λεπτομέρεια, πριν από τη συντήρηση. β. "Αγιος Νικόλαος, λεπτομέρεια, κατά τη συντήρηση.

α-β. Άγιος Νικόλαος: α. Ό άγιος οδηγείται στο διδασκαλειό, πριν από τη συντήρηση.
β. Ό άγιος οδηγείται στο διδασκαλειό, μετά από τη συντήρηση.

Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, πρὶν ἀπὸ τὴ συντήρηση.

Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, μετὰ ἀπὸ τῆ συντήρησης.

α-β. "Άγιος Ίωάννης ό Θεολόγος, λεπτομέρεια: α. Πρίν από τή συντήρηση.
β. Μετά από τή συντήρηση.

Τὰ εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, πρὶν ἀπὸ τῆ συντήρησης.

Τὰ εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, μετὰ ἀπὸ τῆ συντήρησης.

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1997
ΑΡ. ΤΟΜΟΥ 152
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.»
ΜΙΛΩΝΟΣ 26 - ΑΘΗΝΑ
ΜΕ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΕΦΗΣ ΑΧΛΑΔΗ
ΚΑΙ ΗΛΕΚΤΡ. ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΠΙΝΑΚΩΝ
ΜΕΛΠΩΣ ΤΣΑΦΑΡΙΔΟΥ
Η ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΧΕΔΙΩΝ
ΕΙΝΑΙ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΗ ΚΑΡΙΑΝΑΚΗ
ΚΑΙ Η ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΤΟΥ ΕΥ. ΑΝΔΡΟΒΙΚ
Η ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΙΝΑΙ ΤΗΣ
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ